

Visit

Dwarkadheeshvastu.com

For

FREE Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

All Music is also available in CD format. CD Cover can also be print with your Firm Name

We also provide this whole Music and Data in PENDRIVE and EXTERNAL HARD DISK.

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

श्री गणेश पुराण (नेपाली)



विषयसूची

विषय

पृष्ठ

भूमिकाखण्ड

परिच्छेद - एक

स्वरूप, सार, सन्महिमा, समानता, सौन्दर्य एवं
सम्बन्धको आलोकमा श्रीगणेशपुराण

१.१	श्री गणेशपुराणको स्वरूप	१
१.२	श्रीगणेशपुराणको सार	३
१.३	श्रीगणेशपुराणको महिमा	६
१.४	श्रीमद्भागवत र गणेशपुराणको विषयगत समानता	७
१.५	श्रीगणेशपुराणमा प्रतिबिम्बित साहित्यिक सौन्दर्य	२०
१.६	श्रीगणेशपुराणमा नेपाल	२३
१.७	नेपालमा श्रीगणेशपुराण	२५

परिच्छेद - दुई

गणेशपुराणका महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ

२.१	गणेशदर्शनपरक सन्दर्भ	२६
२.२	स्तुतिपरक सन्दर्भ	३४
२.३	वित्तक्षय लीलापरक सन्दर्भ	३७
२.४	स्कन्द-सन्दर्भ	४१
२.५	गणेशगीता-सन्दर्भ	४७
२.६	स्वानन्दभुवन-सन्दर्भ	५३

परिच्छेद - तीन

श्रीगणपतितत्त्व, अवतरण एवं स्वरूपसौन्दर्य

३.१	श्रीगणपतितत्त्व	५५
३.२	श्रीगणेशको अवतरण	७०
३.३	श्रीगणेशको स्वरूप-सौन्दर्य	७८
३.४	स्वरूप-सौन्दर्यका साधक तत्त्व	८३

परिच्छेद - चार

श्रीगणपति-उपासनाका विविध प्रसङ्ग

४.१	श्रीगणेशपुराणमा गणपति-उपासना	८७
४.२	वैदिकवाङ्मयमा श्रीगणेशको उपासना	९०
४.३	तन्त्रवाङ्मयमा श्रीगणेशको उपासना	९१
४.४	आवेशपीडित मानिसहरूका लागि गणपतिकल्प	९९

४.५	सर्वसाधारणका लागि श्रीगणेशपूजाविधि	११२
४.६	चतुर्थी तिथिमा श्रीगणेशको आराधना	११३
४.७	विभिन्न प्रतीकरूपमा श्रीगणेशको पूजा	११५
४.८	श्रीगणेशपूजनका अनेक रूप र अनेक रङ्ग	११५
४.९	गणपति आराधनाको विशेषता	११६
४.१०	प्राचीनकालमा श्रीगणेशको मन्दिरनिर्माण, मूर्तिस्थापना र आराधना	११६
४.११	प्रतिमा-निर्माणविधि	११७
४.१२	मन्दिर-निर्माणविधि	११७

परिच्छेद - पाँच

शास्त्र र शास्त्रीय सिद्धान्तमा श्रीगणेश

५.१	वैदिकवाङ्मय	११९
५.२	स्मृतिवाङ्मय	१२१
५.३	तन्त्रवाङ्मय	१२२
५.४	महाभारत	१२७
५.५	पुराणवाङ्मय	१२८
५.६	विविध सिद्धान्तमा श्रीगणेश	१३९
५.६.१	वैष्णवमत	१४०
५.६.२	योगसाधना	१४०
५.६.३	श्रीरामोपासक-सम्प्रदाय	१४२
५.६.४	सङ्कराचार्य-परम्परा	१४३
५.६.५	जैनसिद्धान्त	१४४
५.६.६	बौद्धसिद्धान्त	१४५

परिच्छेद - छ

नेपाली जनजीवनमा श्रीगणेश

६.१	नेपालीहरूका आराध्य देवता श्रीगणेश	१४७
६.२	नेपालमा श्रीगणेश-आराधनाको ऐतिहासिक पर्यवेक्षण	१४७
६.३	नेपालमा हिन्दूहरूको गणेश-उपासनापरम्परा	१५२
६.४	नेपालमा बौद्धहरूको गणेश-उपासनापरम्परा	१५४
६.५	काठमाडौँ उपत्यकाका नेवारसमुदायको गणेश-आराधना	१५६

परिच्छेद - सात

गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरू

७.१	गणेशपुराणमा वर्णित गणेशका मूर्ति, मन्दिर एवं तीर्थ	१६०
७.२	नेपालका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरू	१६१
७.३	भारतका २१ गणेशक्षेत्र	१९६
७.४	नेपाल-भारत बाहिरका श्रीगणेशमन्दिर एवं मूर्ति	१९३

परिच्छेद - आठ
निष्कर्ष र उपसंहार

८.१ निष्कर्ष	१९५
८.२ उपसंहार	१९९

श्रीगणेश-पूजाविधिखण्ड

श्रीगणेशपूजाविधि	२०२
श्रीमहागणपतिसहस्रनामावली	२२९

माहात्म्यखण्ड

प्रथम अध्याय	२४५
द्वितीय अध्याय	२५२
तृतीय अध्याय	२५८
चतुर्थ अध्याय	२६७
पञ्चम अध्याय	२७१
श्रीगणेशपुराणको पाठविधि	२७७

श्रीगणेशपुराणम्
उपासनाखण्डः

अध्याय	विषय	पृष्ठ
१	शौनक आदि ऋषि एव सृष्टिको संवाद र राजा सोमकान्तको वृत्तान्त	१
२	अङ्गहरूमा कुष्ठरोगको उत्पत्तिपछि सोमकान्तको शोकपूर्ण उद्गार र तपोवन प्रस्थान गर्ने विचार	५
३	सोमकान्तद्वारा भुव हेमकण्ठलाई आचारोपदेश	८
४	हेमकण्ठको राज्याभिषेक र सोमकान्तको वनगमन	१४
५	भृगुपुत्र ज्यवन र रानी सुधर्माबीच कर्तालाप	१८
६	आफ्ना अनुवासी मन्त्री र रानी सुधर्माका साथ सोमकान्तको भृगु-आश्रममा प्रवेश	२३
७	महर्षि भृगुद्वारा सोमकान्तका पूर्वजन्मको कथावर्णन	२७
८	सोमकान्तद्वारा पूर्वजन्म कथामा सन्देह प्रकाशन, पक्षीहरूद्वारा सोमकान्तमाथि आक्रमण, सोमकान्तको भृगुका चरणमा शरणागति, भृगुको हङ्कार र पक्षीहरूको पलायन	३२
९	श्रीगणेशको आराधना र गणेशपुराणको श्रवण गर्न सोमकान्तलाई भृगुको उपदेश	३६
१०	आरम्भमा श्रीगणेशको मङ्गलाचरण नगरेका कारण भ्रान्त भएका वेदव्यासद्वारा ब्रह्माको दर्शन र जिज्ञासा	४०
११	ब्रह्माद्वारा वेदव्यासलाई गणेशमन्त्रको उपदेश	४३
१२	ब्रह्मा, विष्णु र शिवको आराधनाबाट प्रसन्न हुनुभएका श्रीगणेशद्वारा चतुर्भुज स्वरूपको प्रदर्शन	४६
१३	श्रीगणेशद्वारा ब्रह्मा, विष्णु र शङ्करको कार्यविभाजन र ब्रह्माजीद्वारा श्रीगणेशको स्तुति	४९
१४	विधवाबाट व्याकुल ब्रह्माजीका यनमा 'तिथीले तपस्या गर' भन्ने आकाशवाणी सुनेपछि चिन्ता	५४
१५	ब्रह्माको तपस्या, श्रीगणेशको दर्शन र ब्रह्माद्वारा गजाननको आराधना	५७
१६	मधु-कैटभको उत्पत्ति, योगविदाको कथामा परेका श्रीविष्णुको प्रबोधका लागि ब्रह्माद्वारा देवीको प्रार्थना	६१
१७	शिवद्वारा विष्णुलाई गजाननको बड्कुर मन्त्रको उपदेश	६४

१८	विष्णुद्वारा गणेशको आराधना, विष्णुलाई गणेशदर्शन, वरदानप्राप्ति, मधु-कैटभको संहार र सिद्धक्षेत्रको उत्पत्ति	६८
१९	राजा भीम एवं रानी चारुहासिनीको कथाप्रसङ्गमा राजा वल्सभ एवं रानी कमलाको कथाप्रसङ्ग, कमलाका कोखबाट विरूप पुत्रको जन्म	७२
२०	राजा वल्सभद्वारा विरूप पुत्र पैदा गर्ने कम्पला र दक्षलाई गृहनिष्कासन, दक्षद्वारा श्रीगणेशको दर्शन र स्तुति	७६
२१	गणेशका भक्त ऋषि मुद्गालको कृपाबाट दक्षलाई गणेशजीको मन्त्रप्राप्ति र दक्षद्वारा मन्त्रजपपूर्वक श्रीगणेशको आराधना	८१
२२	कल्याणनामक वैश्यको कथाप्रसङ्ग र कल्याणका पुत्र वल्सालद्वारा श्रीगणेशको आराधना र श्रीगणेशको दर्शन	८५
२३	गणेशभक्त जल्लालद्वारा वैश्यदम्पतीको भावी जीवनका घटनाहरूको वर्णन	९०
२४	दक्षद्वारा श्रीगणेशको आराधना र शुभ स्वप्नदर्शन	९४
२५	पुत्रहीन राजा चन्द्रसेनको कथाप्रसङ्ग, चन्द्रसेनको मृत्यु र रानी सुलभाको शोच्य अवस्था	९६
२६	राज्यप्राप्तिपछि दक्षद्वारा गणेशमन्दिरको निर्माण एवं दक्षका वंशको विस्तार-प्रसङ्ग	९९
२७	राजा भीमलाई विश्वामित्रद्वारा श्रीगणेशको आराधना गर्ने उपदेश, भीमद्वारा श्रीगणेशको आराधना, रुक्माङ्गदको जन्म र राज्याभिषेक	१०२
२८	रुक्माङ्गदको वनयात्रा, वाचकनवि ऋषिको आश्रममा प्रवेश, ऋषिपत्नी पुरुन्दाको रुक्माङ्गदसँग रतिक्रीडाको याचना, त्यसमा असहमत रुक्माङ्गदलाई ऋषिपत्नीको सराप परेपछि तिनको दयनीय अवस्था	१०५
२९	रुक्माङ्गदलाई श्रीगणेशको आराधना गर्ने नारदको उपदेश र इन्द्रको कथाप्रसङ्ग	१०८
३०	इन्द्रद्वारा गौतमपत्नी अहल्याको पतिव्रताधर्मको नाश र अहल्याको मनमा प्रबल चिन्ता	१११
३१	गौतमद्वारा अहल्यालाई शिलारूपमा परिणत हुने र इन्द्रलाई शरीरमा हजार योनि उत्पन्न भई विरूप बन्ने सताप र देवताहरूको चिन्ता	११४
३२	गौतमको आश्रममा देवताहरूको प्रवेश, इन्द्रको उद्धारका लागि गौतमसँग प्रार्थना, गौतमद्वारा इन्द्रका लागि गणेशमन्त्रको उपदेश	११७
३३	यक्षधर मन्त्रको प्रभावबाट इन्द्रद्वारा दिव्यदेह प्राप्ति	१२१
३४	इन्द्रद्वारा गणेशको आराधना, गणेशदर्शन एवं वरप्राप्ति र चिन्तामणि तीर्थको वर्णन	१२४
३५	राजा रुक्माङ्गदको राजधानीप्रवेश र चिन्तामणि तीर्थको माहात्म्य	१२८
३६	वाचकनविको पत्नी पुरुन्दाको कामव्याकुलता, इन्द्रसहवास, गृत्समदको जन्म र माता एवं पुत्रद्वारा परस्पर शापप्रदान	१३२
३७	गृत्समदद्वारा गणेशको आराधना, ब्रह्मत्वप्राप्ति र वरद गणेशमूर्तिको प्रतिष्ठा	१३६
३८	गृत्समदलाई त्रिपुरनामक अद्भुत पुत्रप्राप्ति, त्रिपुरद्वारा श्रीगणेशको आराधना र वरप्राप्ति	१४०
३९	त्रिपुरासुरको इन्द्र आदि देवतामाथि विजय	१४४
४०	त्रिपुरासुरको ब्रह्माजीमाथि विजय र पीडित देवताहरूद्वारा श्रीगणेशको आराधना एवं स्तुति	१४९
४१	ब्राह्मणरूप श्रीगणेशद्वारा त्रिपुरासुरलाई तीन पुर प्रदान गरेको प्रसङ्ग र चिन्तामणि प्रतिमाको प्रशंसा	१५५
४२	श्रीशङ्कर र त्रिपुरासुरको भयङ्कर युद्ध	१५८
४३	श्रीशङ्करमाथि त्रिपुरासुरको विजय, भयभीत पार्वतीद्वारा गुप्तरूपमा हिमालयमा निवास	१६१
४४	श्रीशङ्करद्वारा गणेशको आराधना, श्रीगणेशदर्शन एवं वरप्राप्ति	१६५
४५	श्रीगणेशद्वारा शङ्करसमक्ष गणेशसहजन्मको महिमा प्रकाशन	१६९

४६	श्रीगणेशद्वारा श्रीशङ्करलाई गणेशसहस्रनामको उपदेश	२७२
४७	श्रीशङ्कर र त्रिपुरासुरको युद्धमा श्रीशङ्करको विजय र त्रिपुरदाह	२०७
४८	हिमालयमा लुकेर रहेको पार्वतीको अविर्भाव, हिमालयद्वारा पार्वतीलाई श्रीगणेशको आराधना गर्न उपदेश	२२२
४९	हिमालयद्वारा पार्वतीसमक्ष पार्थिव पूजाविधिको प्रकाशन	२१६
५०	श्रावणशुक्ल चतुर्थीदेखि भाद्रशुक्ल चतुर्थीसम्म गरिने पार्थिव पूजाको महत्त्व वर्णन	२२३
५१	हिमालयद्वारा पार्वती र शिवद्वारा स्कन्दलाई पार्थिवपूजाको उपदेश	२२६
५२	गौतमद्वारा राजा नललाई पार्थिवपूजाको उपदेश	२३५
५३	राजा चन्द्राङ्गदको कथा	२४०
५४	नरदद्वारा राजा चन्द्राङ्गदकी महारानी इन्दुमतीलाई पार्थिव पूजाविधिको उपदेश	२४४
५५	पार्थिव पूजाको अनुष्ठानबाट इन्दुमती-चन्द्राङ्गद र पार्वती-शिवको मिलन	२४८
५६	राजा शूरसेनको राजधानीमा अकस्मात् इन्द्रका विमानको पतन र भृशुण्डी मुनिको कथाप्रसङ्ग	२५२
५७	श्रीगणेशको नामस्मरणको प्रतापबाट पापात्मा कैवर्तकले भृशुण्डीरूप प्राप्त गरेको कथा	२५५
५८	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतको महिमा निरूपण गर्ने क्रममा कृतवीर्यको उपाख्यान	२६०
५९	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतको विधिनिरूपण	२६४
६०	अङ्गारकचतुर्थीव्रतको महत्त्व प्रकाशन र भङ्गलद्वारा मङ्गलमूर्ति गणेशको प्रतिष्ठा-प्रसङ्ग	२६८
६१	सङ्कष्टचतुर्थीव्रत-महिमाको निरूपण गर्ने प्रसङ्गमा चन्द्रमाको उपाख्यान, चन्द्रमालाई शपथ एवं अनुग्रह र भालचन्द्र गणेशको प्रतिष्ठा-प्रसङ्ग	२७३
६२	दूर्वाङ्कुरको महिमा निरूपण गर्ने क्रममा सुलभ श्रवण, समुद्र एवं मधुसूदन ब्राह्मणद्वारा परस्पर शपथप्रदान र दूर्वाङ्कुर अर्पणका कारण प्रसन्न हुनुभएका गणेशबाट ती सबैको उद्धार-प्रसङ्ग	२७८
६३	दूर्वाङ्कुरको महिमा बताउने क्रममा कालानलासुरको उपाख्यान	२८२
६४	श्रीगणेशको व्यालबद्धोदरका नामबाट प्रसिद्धि र दूर्वाङ्कुरको महिमा	२८७
६५	महादानी राजा जनकको तैजोवधको प्रसङ्ग	२९०
६६	विरोचना र त्रिशिराद्वारा समर्पित एउटा दूर्वाङ्कुरबाट भगवान् गजानन तृप्त हुनुभएको वृत्तान्त	२९४
६७	दूर्वाङ्कुरको महिमा बताउने क्रममा मुनिपत्नी आश्रयाको उपाख्यान	२९७
६८	कृतवीर्यका पिताद्वारा कृतवीर्यलाई सङ्कष्टचतुर्थीव्रतको महत्त्व निरूपण	३०२
६९	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतविधि र गणेशपूजनविधिको प्रकाशन	३०५
७०	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतका उपासक पार्वती, जगन्मय, दमयन्ती, रुक्मिणी, प्रद्युम्न आदिद्वारा सङ्कष्टचतुर्थीव्रत र गणेश आराधना गरेको संक्षिप्त वृत्तान्त	३१४
७१	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतको उद्यापनविधि-निरूपण	३१७
७२	कृतवीर्यलाई अङ्गहीन पुत्रप्राप्ति र पुत्रको 'कार्तवीर्य' नामकरण	३२०
७३	कृतवीर्यको अङ्गहीन पुत्रद्वारा प्रवालक्षेत्रमा श्रीगणेशको आराधना, गणेशदर्शन, सहस्रपूजा प्राप्ति र सहस्रार्जुन नामबाट उद्याप्ति	३२४
७४	सङ्कष्टचतुर्थीव्रतको महिमा बताउने प्रसङ्गमा चाण्डालीको उपाख्यान	३२७
७५	राजा शूरसेनद्वारा सङ्कष्टचतुर्थी व्रतको अनुष्ठान र त्यसबाट प्राप्त फलको वर्णन	३३२
७६	दूर्वाङ्कुरको महिमा प्रकाशन गर्ने प्रसङ्गमा वैश्वपुत्र बुधको कथा	३३६
७७	कृतवीर्यपुत्र सहस्रार्जुनको जपदग्नि-आश्रममा प्रवेश र भोजनको प्रसङ्ग	३३९

७८	सहस्रार्जुनद्वारा जम्भदग्निको गोठमा रहेको कामधेनुको याचना र जम्भदग्निको अस्वीकृतिमूलक मौनपछि कामधेनुको अपहरणप्रसङ्ग	३४९
७९	कामधेनुद्वारा उत्पन्न सेनाबाट सहस्रार्जुनको पराजय र सहस्रार्जुनद्वारा जम्भदग्नि ऋषिको हत्या	३५३
८०	जम्भदग्नि र आफ्नोसमेत और्ध्वदैहिक संस्कार गर्न उपदेश दिदै रेणुको देहत्याग	३५७
८१	दत्तात्रेय मुनिको सहयोगबाट परशुरामद्वारा जम्भदग्नि र रेणुकाको और्ध्वदैहिक संस्कार	३६०
८२	मयूरेश्वर श्रेष्ठमा परशुरामको भस्म, मयूरेश्वर श्रीगणेशको दर्शन र वर एवं परशुप्राप्ति	३६३
८३	परशुरामद्वारा परशुप्राप्तिपछि परशुरामका रूपमा ख्याति, तारकासुरको आतङ्क र शङ्करको तपोभङ्ग गर्ने कामदेवलाई निर्देशन	३६९
८४	देवताहरूको प्रेरणाबाट तपोभङ्ग गर्ने श्रीशङ्करका समीपमा गएका कामदेवको भस्मका रूपमा परिणति	३७३
८५	स्कन्दको उत्पत्तिकथा	३७५
८६	शिवद्वारा स्कन्दलाई चरदचतुर्थीव्रतको महिमा निरूपण	३७९
८७	शिवद्वारा स्कन्दलाई चरचतुर्थीव्रत-विधिको उपदेश, एतापुरक्षेत्रमा स्कन्दको तपस्या, श्रीगणेशको दर्शन एवं वरप्राप्तिका साथै तारकासुर-वधको याचना र तारकासुरको वध	३८२
८८	कामदेवद्वारा श्रीगणेशको आराधना, गणेशदर्शन र कामदेवकी पत्नी रतिद्वारा शङ्करको प्रार्थना एवं वरप्राप्ति	३८८
८९	शिवको चरदनपछि कामदेवको पुनर्जन्म र शेषनागको उषाख्यान	३९३
९०	नारदको उपदेशअनुसार शेषनागको तपस्या, श्रीगणेशको प्रसन्नता र वरप्रदान	३९७
९१	सन्तर्षिको उत्पत्ति, कश्यपद्वारा श्रीगणेशको आराधना, श्रीगणेशदर्शन एवं वरप्राप्ति, कश्यपको सृष्टि, कश्यप सन्ततिद्वारा श्रीगणेशको आराधना एवं स्तुति	४०३
९२	भगवान् श्रीगणेशद्वारा कश्यप सन्ततिलाई वरप्रदान, श्रीगणेशका सुमुख, एकदन्त, कपिल, गजकर्णक, अम्बोदर, विकट, विघ्ननाश, विनायक, धूम्रकेतु, गणाध्यक्ष, मालचन्द्र र गजानन गरी काष्ठ पवित्र नामहरूका साथै श्रीगणेशपुराणको महिमानिरूपण	४०८

कीदाराखण्ड

अध्याय	विषय	पृष्ठ
१	युगअनुसारका श्रीगणेशका अवतारहरूको वर्णन र नारदद्वारा रौद्रकेतु एवं शारदाका पुत्र देवान्तक तथा नरान्तकलाई पञ्चाधरी महाम्बिकाको उपदेश	४१५
२	देवान्तक एवं नरान्तकद्वारा शङ्करको आराधना, शङ्करदर्शन र वरप्राप्ति	४२१
३	इन्द्र आदि देवताहरूमाथि देवान्तकको विजय र देवताहरूको पलायन	४२५
४	नरान्तकको मर्त्यलोकविजय-वर्णन	४३०
५	कश्यपको आज्ञाअनुसार अदितिद्वारा श्रीगणेशको आराधना, गणेशदर्शन र श्रीगणेशबाट पुत्रका रूपमा अवतरित हुनेछु भन्ने खट्टा प्रदान	४३३
६	सत्यशुभा अदिति र कश्यपका पुत्रका रूपमा भगवान् श्रीगणेशको महोत्कटावतार	४३८
७	विनायकद्वारा विरजा राक्षसीको संहार र बालग्रह-निवारणका लागि स्वस्ति-शान्ति	४४३
८	सुगको रूप लिएर आफ्नो वध गर्न आएका उद्धत र धुन्धुर दैत्यका साथै गौहीका रूपमा आएका राक्षसको विनायकद्वारा संहार	४४७

९	पञ्चायतन मूर्तिसहित हाहा, हूहू एवं तुम्बुरुनामक गन्धर्वहरूको कश्यपश्रममा प्रवेश, पञ्चायतन मूर्तिको अपहरण, विनायकमा अपहरणको आरोप, अदितिद्वारा श्रीगणेशको मुखमित्र ब्रह्माण्डदर्शन, विनायकद्वारा गन्धर्वहरूलाई पञ्चायतनको रूपमा स्वरूपदर्शन र गन्धर्वहरूबाट विनायकको स्तुति	४५१
१०	पौँचौँ वर्षमा लागेका विनायकको उपनयनसंस्कार, ब्रह्मणस्पति, भारभूति, सर्वप्रिय, सुरानन्द, पशुहस्त, भालचन्द्र, सिंहवाहन, मालाधार, फणिराजासन, धनञ्जय र प्रबलजस्ता नामहरूको महिमा निरूपण	४५६
११	विनायकमा बालकभाव राखेर उहाँलाई नमस्कार नगर्ने इन्द्रको गर्वनाश, दुःखी इन्द्रद्वारा श्रीगणेशको स्तुति र श्रीगणेशबाट इन्द्रलाई अभयप्रदान	४५९
१२	काशिराजका साथ रथमा सवार भई काशी जान भनी प्रस्थान गर्नुहुने विनायकद्वारा बाटामा उत्पात मच्चाउने अनेक दैत्यहरूको संहार	४६४
१३	विनायकद्वारा विघण्ट र दन्तुर दैत्यका साथै अनेक दैत्यहरूको संहार, काशीवासी नरनारीहरूद्वारा श्रीगणेशको जयजयकार र उहाँको राजभवन प्रवेश एवं विश्राम	४६९
१४	विनायकद्वारा कामासुर, क्रोधासुर, गजासुर आदि दैत्यहरूको संहार, भक्तिपूर्वक धर्मदत्तद्वारा विनायकलाई सिद्धि-बुद्धिनामक कन्या प्रदान, जृम्भानामक राक्षसीको कपटसेवा र विनायकद्वारा त्यसको संहार	४७४
१५	विनायकद्वारा ज्वालामुख, दारुण र व्याघ्रमुख दानवहरूको वध र धनञ्जय दानवहरूको आतङ्कबाट काशीनगरीको मुक्ति	४७९
१६	विनायकबाट उहाँका भक्त ऋषि भृशुण्डीको महिमा सुनेर काशिराजको मनमा ऋषि भृशुण्डीको दर्शन गर्ने इच्छा र भृशुण्डी ऋषिको आश्रमका लागि यात्रा	४८५
१७	भक्त भृशुण्डी र भगवान् गजाननको भेट, भृशुण्डीको भावविह्वलता र वरप्राप्ति	४९०
१८	विनायकद्वारा कमटज्योतिषी हेमज्योतिको वध	४९५
१९	विनायकद्वारा कूपासुर र कन्दरासुरको वध	५००
२०	विनायकद्वारा अन्धकासुर, अम्भासुर र तुङ्गासुरको वध	५०४
२१	विनायकद्वारा अदितिको रूपमा आएको भ्रमरीनामक राक्षसीको वध	५१०
२२	काशीका गृहस्थहरूद्वारा पूजा एवं भोजन ग्रहण गर्न विनायकसँग अनुरोध, विनायकको स्वीकृति, विदुष्या ब्राह्मणी र शुक्लब्राह्मणद्वारा श्रीगणेशको आराधनाको तयारी	५१७
२३	सनक, सनन्दनद्वारा विनायकको अवज्ञा, विनायकको शुक्लगृहमा प्रवेश, शुक्लदम्पतीद्वारा उहाँको अपूर्व सम्मान, प्रसन्नता र विनायकबाट वरप्रदान	५२२
२४	विनायक घरमा नआउनुहुँदा गृहस्थहरूमा सन्ताप एवं रोष, श्रीविनायकको अनन्तरूप धारण, सनक र सनन्दनद्वारा विनायकमहिमाको बोध	५२७
२५	सनक, सनन्दनद्वारा स्तुति र भक्तिमहिमाको निरूपण	५३२
२६	दुर्वाङ्कुरको अर्पणका कारण व्याघ्र गिङ्गल र राक्षस भीमको मुक्ति	५३५
२७	साम्बको दुराचारवर्णन	५३८
२८	राक्षस भीमको पूर्वजन्मको वृत्तान्त	५४१
२९	हिरण्यकशिपु एवं हिरण्यकक्षको उत्पत्ति र विरोधनघटको आख्यान	५४५
३०	राजा बलिको महायज्ञ, इन्द्र आदि देवताहरूको चिन्ता र विष्णुको वामनावतार	५४९
३१	बलिद्वारा श्रीगणेशको आराधना एवं वरप्राप्ति, बलिको यज्ञस्थलमा वामनको प्रवेश, तीन पद भूमिको याचना, वामनद्वारा सर्वस्वहरण र बलिको पातालयात्रा	५५३

३२	शमीको महिमा एवं रानी कीर्तिको कथा	५५८
३३	गुल्समतको कृपा र जमीपत्रद्वारा गणेशार्चनको प्रभावबाट कीर्तिका मृत पुत्रलाई पुनर्जीवनप्राप्ति	५६२
३४	शमिका र मन्दारको विवाह, भुशुण्डीको सराप र वृक्षयोनप्राप्ति	५६७
३५	औरव एवं शौनकद्वारा श्रीगणेशको आराधना र शमी एवं मन्दारको प्रशंसा	५७१
३६	विनायकद्वारा देवाङ्गनाहरूलाई वरदान	५७५
३७	शमी र मन्दारको महिमा	५७९
३८	दुरासदको तपस्या र शिवबाट वरप्राप्ति	५८२
३९	दुरासदको आतङ्क र काशीत्याग गरी शिवको केदारयात्रा	५८८
४०	पार्वतीको तैजबाट भगवान् गणेशको उत्पत्ति	५९१
४१	दुण्डिराज गणेश र दुरासदको घोर सङ्ग्राम	५९६
४२	दुण्डिराज गणेशद्वारा दुरासदको पराजय	५९९
४३	दिव्यल एवं मुनिहरूद्वारा काशीका दुण्डिराज गणेशको स्तुति	६०२
४४	काशीमा राजा दिवोदासको धर्म र न्यायमूलक सुशासन	६०४
४५	दिवोदासकथाको बाँकी प्रसङ्ग, शिवको अभावमा काशीमा निराशा र शिवलाई चिन्ता	६०७
४६	ज्योतिषीका रूपमा रहेका बालगणेशको चरित्र	६११
४७	दिवोदासको राज्यपरित्याग	६१६
४८	रानी कीर्तिद्वारा वरदानप्राप्ति	६२०
४९	शमी र मन्दार अर्पण गरी गरिने गणेशपूजनको महिमा निरूपण	६२६
५०	श्रीगणेशको स्वानन्दभुवनको वर्णन	६२९
५१	स्वानन्दभुवनका लागि काशिराजको विमानारोहण	६३६
५२	काशिराजको स्वानन्दभुवनप्राप्ति र त्यहाँका विभिन्न दिव्यदृश्यहरूको अवलोकन	६४०
५३	काशिराजलाई स्वानन्दभुवनमा श्रीगणेशको नित्य सान्निध्यप्राप्ति	६४५
५४	श्रीगणेशको विचित्र बालचरित्रको वर्णन	६५१
५५	बालगणेशद्वारा नरान्तकका दूत शूर र चपलको मुक्ति	६५७
५६	गणेशसँग युद्धका लागि नरान्तकको काशीप्रस्थान	६६२
५७	नरान्तकद्वारा बाँधिएका बन्दी काशिराजको चिन्तनीय अवस्था	६६७
५८	श्रीगणेशद्वारा बालपुरुषको रूपधारण	६७२
५९	श्रीगणेशद्वारा मायाप्रदर्शन र गणेशको विराट् शरीरमा रुमल्लिएका काशिराजको काशीप्रत्यागमन, सर्वत्र हर्षसञ्चार एवं महोत्सवको आयोजना	६७७
६०	विनायक र नरान्तकको घोर युद्ध	६८१
६१	श्रीगणेशद्वारा विराटरूप दर्शन र नरान्तकको संहार	६८६
६२	नरान्तकको मृत्युबाट विक्षिप्त भएका देवान्तकको युद्धयात्रा र काशीलाई चारैतिरबाट घेराउ गर्ने कार्य	६९०
६३	देवसेना र दैत्यसेनाको मयङ्गुर सङ्ग्राम, शुक्राचार्यद्वारा दानव सैनिकहरूलाई पुनर्जीवन प्रदान, त्वसको विरोधमा कृत्याको उत्पत्ति र कृत्याद्वारा शुक्राचार्यलाई अरब देशमा पुर्‍याइएको प्रसङ्ग	६९५
६४	युद्धमा अष्टसिद्धिको पराजय	७००
६५	देवता र दानवहरूको सङ्ग्राममा बुद्धिको विजय	७०४

६६	युद्धमा सिद्धिसेनाको पराजय	७०७
६७	विनायक र देवान्तकको अस्त्रयुद्ध	७११
६८	विनायक र देवान्तकको अस्त्रयुद्ध	७१५
६९	देवान्तकको मायाप्रदर्शन र गणेशद्वारा आकाशवणी श्रवण	७२०
७०	देवान्तककथ, विनायकको पुरप्रवेश र काशिराजद्वारा गणेशपूजन	७२४
७१	काशीका नरनारीहरूलाई वियोगमा डुबाउँदै विनायकको कश्यपश्रम-यात्रा	७२७
७२	विनायकचरित्रको वर्णन र कश्यपश्रमबाट उहाँको स्वानन्दधामप्राप्ति-प्रसङ्ग	७३१
७३	गण्डकीनगरका राजा चक्रपणिको पुत्रका रूपमा सिन्धुदैत्यको उत्पत्ति	७३६
७४	सिन्धुदैत्यद्वारा सूर्यको आराधना र वरप्राप्ति	७४२
७५	सिन्धुदैत्यको आक्रमणबाट देवताहरूको पराजय	७४७
७६	देवता र दानवहरूको युद्ध	७५१
७७	देवताहरूको पराजय र पलायन	७५५
७८	देवताहरूद्वारा श्रीगणेशको अराधना, श्रीगणेशदर्शन र वरदानप्राप्ति	७५८
७९	त्रिसन्ध्याक्षेत्रमा रहेका शिवद्वारा गणेशको आराधना र पार्वतीको तपस्यावर्णन	७६३
८०	श्रीगणेशद्वारा पार्वतीलाई स्वरूपदर्शन र वरदान	७६७
८१	श्रीगणेशको मयूरेश्वरावतार-वर्णन	७७०
८२	मुनिहरूद्वारा मयूरेश्वरको गणेश भन्ने नामकरण र सिन्धुदैत्यद्वारा त्रिसन्ध्याक्षेत्रमा सैन्यप्रेषण	७७४
८३	हिमालयद्वारा गणेशदर्शन र गणेशद्वारा वृद्धासुरको वध	७७९
८४	गणेशद्वारा नूसाको रूपमा आएको क्षम र कुम्भलनामक दैत्य, बिरालाको रूपमा आएको कूरनामक दैत्य र बालकरूपमा आएको बालासुर दैत्यको वध	७८३
८५	श्रीगणेशकृत्वद्वारा श्रीगणेशको रक्षाविधान	७८९
८६	पार्वतीको पूजनकक्षमा व्योमासुरको प्रवेश र श्रीगणेशद्वारा व्योमासुरको वध	७९४
८७	श्रीविनायकद्वारा शतमाहिषा राक्षसी र काम्क्षासुरको वध	७९७
८८	श्रीगणेशद्वारा तल्पासुर र दुन्दुभिनामक दैत्यहरूको वध	८०३
८९	श्रीगणेशद्वारा अजगरासुर र शलघासुरको वध	८०८
९०	श्रीगणेशद्वारा नूपुरासुरको वध	८११
९१	श्रीगणेशद्वारा कूटासुर, मत्स्यासुर र शैलासुरको वध	८१६
९२	श्रीगणेशद्वारा कर्दमासुरको वध र पार्वतीलाई विश्वरूपदर्शन	८२३
९३	श्रीगणेशद्वारा ऊँटको रूपमा आएको खड्गासुर र बालक रूपमा आएको चञ्चलासुरको वध	८२८
९४	श्रीगणेशद्वारा गौतम ऋषिको भोजनपात्रहरण र सर्वत्र रूपप्रदर्शन	८३३
९५	विश्वकर्माको कैलासयात्रा, पार्वती एवं विनायकको दर्शन, विनायकलाई आयुध अर्पण र श्रीगणेशद्वारा वृकासुरको वध	८३७
९६	श्रीगणेशको उपनयन-संस्कार, बालासुरको आक्रमण, श्रीगणेशद्वारा ती दुवै दानवहरूको संहार एवं अदिति र पार्वतीको विवाद	८४४
९७	भगवान् विनायकको गुणेशनामप्राप्ति-प्रसङ्ग, कद्रु र विन्ताको कलह, वासुकि नाग र गरुड आदि पक्षीहरूको परस्पर युद्ध, वासुकिद्वारा जटायु, रंघाति र श्येनको बन्धन, कश्यपद्वारा विनतामा गर्भाधान र विनताबाट अम्बेष्ट अण्डको उत्पत्ति, विनायकद्वारा चतुर्वेद पारायण एवं सामगानद्वारा जगन्मोहन	८४९

९८	श्रीगणेशद्वारा हिंसक जनावरका रूपमें आएका दानवको हत्या, आफूले डोंपत्र गरेका अण्डको विनताबाट नरक विनायकद्वारा अण्डवेदन गरिदा गोलो घाँटो भएको चराको उत्पत्ति श्रीगणेशको त्पत्त्या सवारी विनताद्वारा गणेशस्तुति मयूरेश्वरनाम स्वीकार गर्ने पक्षको प्रार्थना र भगवान् गणेशको मयूरेश्वरका रूपमा प्रसिद्धि	८५४
९९	मयूरेश्वरको बालकौडो भोडाका रूप लिएर दैत्यको प्रवेश र मयूरेश्वरद्वारा संहार र नागकन्याहरूका साथ मयूरेश्वरको पानालयात्रा	८६०
१००	श्रीगणेशद्वारा भगामुरको वध	८६७
१०१	श्रीगणेशद्वारा कमलासुरका सेनाको वध	८७३
१०२	कमलासुरसँग श्रीमयूरेश्वरको सङ्ग्राम	८७७
१०३	श्रीगणेशद्वारा कमलासुरको वध	८८०
१०४	श्रीगणेशद्वारा विराटरूपमा दर्शन दिएर ब्रह्माजीको गर्वहरण	८८३
१०५	श्रीगणेशद्वारा नारायणभक्त विश्वदेवको भेदबुद्धिनिवारण	८८८
१०६	श्रीगणेशद्वारा शयको निधारमा रहेका चन्द्रमाको अपहरण शिवद्वारा गणेशलाई दण्ड दिने प्रस्ताव शिवगण र गणेशको युद्ध अन्तमा शिवको निधामा चन्द्रमाको दर्शन	८९४
१०७	इन्द्रसँगको प्रसङ्ग महिषरूपमा कस र विष्णुको आगमन श्रीगणेशद्वारा तिनको संहार इन्द्रधाममा विघ्न इन्द्रको भ, उतागत, श्रीगणेशद्वारा उत्पातनाश, धामपङ्क तैटिएका इन्द्रद्वारा क्षमायाचना र अमरावली प्रस्थान	९०८
१०८	व्याघ्ररूप लिएर आएका इमुरको अतङ्क गणेशद्वारा त्यसको अङ्ग भङ्ग, गणेश र बालकहरूको दक्षिणनक पङ्क फर्काई शयन गरेका कारण क्रुद्ध यमराजद्वारा बालकहरूको अपहरण बालकहरूको अपहरण श्रीगणेशको यमपुरयात्रा गणेश र यमको संवाद, यमद्वारा क्षमायाचना र बालकहरूको मुक्ति	९०२
१०९	मुनिबलकहरूद्वारा दैत्यहरूको वध	९०६
११०	दुतका रूपमा सिन्धुदैत्यको सभाया नन्दीको प्रवेश	९१०
१११	सिन्धुसँग मयूरेश्वरको युद्ध गर्ने उन्नीट	९१३
११२	गण्डकीनगरमा गणेशसेना र सिन्धुसेनाको युद्ध	९१७
११३	वीरभद्र र स्कन्दद्वारा मैत्र र कौस्तुभको वध	९२०
११४	गणेशसेना एवं दैत्यसेनाको युद्ध र गणेशसेनाको विजय	९२४
११५	श्रीगणेश र सिन्धुको क्रोधपूर्ण संवाद श्रीगणेशद्वारा सिन्धुदैत्यको विदूष अवस्था	९३०
११६	मयूरेश्वर गणेशको नयकत्वमा देवताहरूको दैत्यहरूमाथि विजयपट्टि श्रीगणेशको अभिमन्त्रण	९३४
११७	रानी दुर्गाको आपना चिन्तित पति सिन्धुसँग प्रार्थना	९३८
११८	देवसेनाद्वारा कल र विकलको वध	९४२
११९	गणेशसेनाद्वारा सिन्धुपुत्र धर्म र अधर्मको वध	९४६
१२०	युद्धमा प्रस्थान गर्ने समयमा शोकसन्तप्त सिन्धुप्रति गिता चक्रपणिको उपेक्षा	९४९
१२१	युद्धमा सिन्धुसेनाको पराजय र सिन्धुको शोकापन्न अवस्था	९५४
१२२	गणेशसेनाद्वारा दैत्यसेनाको वध	९६०
१२३	श्रीगणेशद्वारा नाभिस्थलमा प्रहार गरी दैत्यराज सिन्धुका वध, सर्वत्र जयजयकार र देवताहरूद्वारा श्रीगणेशको स्तुति	९६५

१२४	श्रीगणेशको गण्डकीनगरमा प्रवेश र बन्दी देवताहरूको मुक्ति	९३०
१२५	मयूरेश श्रीगणेशको सिद्धि र बुद्धिका साथ विवाह	९३५
१२६	श्रीगणेशचरित्रको गुणगानको फलनिरूपण र भगवान् गणेशको म्वधामप्राप्ति	९८०
१२७	ब्रह्मजीको सान्छिउँबाट सिन्दूरसुरको उत्पत्ति	९८६
१२८	शिव र सिन्दूरसुरको युद्ध र द्विजकृष्ण गणेशको दर्शन	९९०
१२९	पार्वतीद्वारा गर्भधारण र शिवगणद्वारा पार्वतीको सेवा	९९७
१३०	पार्वतीको कोखबाट पगवान् गजाननको आविर्भाव	१००१
१३१	नन्दिकेश्वरद्वारा गन्धर्वहरूको पराजय र गणेशलाई वरेण्यकी रानी पुष्पिकाको सुतिक्कगाममा पुर्‍याउने काम	१००५
१३२	सिन्दूर दैत्यको आतङ्कपछि पार्वतीको कैलासयात्रा	१००८
१३३	सुँद धारण गर्ने लम्बोदर बालकलाई देखेर राजा वरेण्यद्वारा बालगणेशको पारेत्वाण, पराशरद्वारा बालकको रक्षा र गणेशको उपस्थितिका कारण पराशरको आश्रममा आनन्दसञ्चार	१०११
१३४	क्रीडनामक गन्धर्वको कथा प्रसङ्ग, वामदेव मुनिद्वारा क्रीडालाई सराप र मूसाको रूपमा परिणत भएका क्रीडको पराशराश्रममा पत्न, मूसाको आतङ्क गणेशद्वारा वशीकरण र वाहनको रूपमा स्वीकार	१०१४
१३५	क्रीड गन्धर्वको पूर्वकथा सौभरि ऋषिको पत्नी मनोमयीका शरीरमा क्रीडको हातपात र सौभरिद्वारा मुरो बने सराप गन्धर्वको क्षमायाचनापछि श्रीगणेशद्वारा भावी कल्याणको विषयमा उद्बोधन	१०१८
१३६	मूसाका सवार श्रीगणेशको सिन्दूरसुरसँग युद्धका लागि पम्थवन गणेशको आह्वान सुनेपछि सिन्दूर दैत्यको युद्धयात्रा	१०२२
१३७	घोर युद्धमा श्रीगणेशद्वारा सिन्दूरसुरको वध, देवताहरूद्वारा श्रीगणेशको स्तुति, राजा वरेण्यको क्षमायाचना र ज्ञानप्राप्तिका लागि अभ्यर्थना तथा गणेशगीताको उपदेशारम्भ	१०२६
१३८	श्रीगणेशगीतामा सङ्ख्ययोग	१०३१
१३९	श्रीगणेशगीतामा कर्मयोग	१०३५
१४०	श्रीगणेशगीतामा ब्रह्मर्पणयोग	१०४०
१४१	श्रीगणेशगीतामा कर्मसन्धानयोग	१०४६
१४२	श्रीगणेशगीतामा योगवृत्तिको प्रशंसा	१०५५
१४३	श्रीगणेशगीतामा योगवृत्ति र बुद्धियोग	१०५८
१४४	श्रीगणेशगीतामा उपायनयोग	१०५९
१४५	श्रीगणेशगीतामा विश्वरूपदर्शन	१०५९
१४६	श्रीगणेशगीतामा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकयोग	१०६६
१४७	श्रीगणेशगीतामा उपदेशयोग	१०६६
१४८	श्रीगणेशगीतामा गुणत्रयकृतियोग	१०६६
१४९	कल्मिका दोषहरूको निरूपण र दोषनिवृत्तिका लागि घृम्रकेतु अवतार हुने नथ्यको प्रकटन	१०७३
१५०	वेदव्यासलाई श्रीगणेशद्वारा वरप्रदान	१०७३
१५१	भृगुबाट गणेशपुराण श्रवण गरेपछि निष्कण्ठ बनेका सोमकान्तलाई लिन गणेशधामबाट विमानको आगमन र सोमकान्तको विमानरोहण	१०८०
१५२	विमान यात्राक्रममा छोरा हेमकण्ठको सम्पत्ति नगरमा विमानको अवतरण र हेमकण्ठसँग मिलन	१०८०

१५३	सोमकान्तको पुण्यदानबाट सम्पूर्ण नगरकासीहरूको गणेशधामप्राप्ति र सोमकान्तको देवत्वप्राप्ति	१०८९
१५४	वाराणसीका छुपन विनायकहरूको वर्णन	१०९३
१५५	गणेशपुगण श्रवणको फलश्रुति	१०९५

परिशिष्ट - एक

गणेशमन्दिर, मूर्ति एवं तीर्थपरिचय सन्दर्भ

१.१	नेपालका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्ति	११०३
१.२	भारतका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्ति	११२८
१.३	नेपाल-भारतबाहिरका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्ति	११३४

परिशिष्ट - दुई

नेपालीभाषानुसारहित गणपति—अथचर्चार्चनपनिधत् सन्दर्भ	११३६
--	------

परिशिष्ट - तीन

पूजाविधिसन्दर्भ

३.१	गणेशपार्थिवपूजाविधि	११४०
३.२	सङ्क्रष्टतुषीकृत-पूजाविधि	११४२
३.३	शिर्षद्विविधक-पूजाविधि	११४६

परिच्छेद चार

ग्रन्थादि महाप्रनामान-सन्दर्भ

४.१	गणेशधन्वोद्धार	११५१
४.२	गणेशधन्वोद्धार	११५१
४.३	गणेशध्यान	११५२
४.४	-यास	११५२
४.५	गणेशगायत्री	११५३
४.६	कवच	११५३
४.७	गणेशशतनामस्तोत्र	११५५
४.८	गणेशसहस्रनामस्तोत्र	११५६

परिशिष्ट - पाँच

गणेशगीतासन्दर्भ

श्रीगणेशगीता	११६३
--------------	------

परिशिष्ट - छ

गणेशस्तोत्रसन्दर्भ

६.१	गणेशपुराणबाट उद्धृत गणेशस्तोत्र	११८१
६.२	ग्रन्थान्तरबाट उद्धृत गणेशस्तोत्र	११८८
श्लोकानुक्रमगिरासन्दर्भ		११९८
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची		१२९४

श्रीगणेशपुराण

भूमिकास्वण्ड

श्रीगणेशपुराणको आलोकमा गणेशस्तत्र,
अवतरण, स्वरूप-सौन्दर्य एवं उपासनाका
अनेक रूप-रङ्ग र श्रीगणेशको अनुशंसा
एवं विश्वव्यापी प्रभावका
विविध प्रसङ्ग

ॐ

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥

धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः ।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥

विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ।
सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥

शुक्लाम्बरधरं त्वं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

- गप्पु १/१२/३६-३९

ॐ

स्वरूप, सार, सन्महिमा, समानता, सौन्दर्य एवं
सम्बन्धको आलोकमा श्रीगणेशपुराण

गणेशो व शयात् प्रणम्य गणेशं जगदिदम्
गणेशेन ज्ञातं नम इह गणेशाय बहते ।
गणेशाज्ञास्त्यन्यत् त्रिजगति गणेशस्य महिमा
गणेशो धत्तिद्यत्तं निवसतु गणेश ! त्वमेव माम् ॥

परब्रह्मरूप श्रीगणेश निराकार एवं सत्कार कर्मात्म्य हुनुहुन्छ । निराका अवस्थामा ओंकारवाच्य हुनुहुन्छ भने साकार अवस्थामा गौरी शङ्करका प्राणप्रिय पुत्र बन्नुहुन्छ । धर्मको रक्षा र अधर्मको विनाशका लागि विभिन्न युगमा विभिन्न पान्थाहरूमा कृतकृत्य बनाउँदै अवतार ग्रहण गर्नुहुने श्रीगणेश एकदन्त, गजानन शृङ्खलामा लम्बोदर आदि स्वरूपज्ञापक नामबाट चिनिन्छ हुनुहुन्छ । अरुणाक्ष अरुणाक्षर र मृषकबाहन श्रीगणेश अपूर्व सौन्दर्यका पर्याय बनेर रहनुहुन्छ । मङ्गलमूर्ति श्रीगणेश भक्तहरूको ध्यान, जप, आराधना र प्रार्थनाबाट प्रसन्न हुनुहुन्छ । उहाँका सच्चा उपासकहरू उहाँको अनुकम्पाबाट विघ्न एवं बाधाबाट निवारण गर्दै धर्म, अर्थ, काम र मोक्षनामक पुरुषार्थ प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् । कले कुरा श्रीगणेशपुराण र अन्य ग्रन्थहरूबाट अध्ययन गरी खुलाइएको छ । गृहिकायाको यस परिच्छेदमा श्रीगणेशको अद्भुत योगीश्वर्य, रौनञ्जक, वीर्यवान् र अम्बुदय एवं निम्नैबन्धका साधक उपासकहरू सरणि स्पर्शन र रहस्य अवगत गराई सुपात्र पाठकलाई सत्य शिव भक्तका गन्तव्यसँग परिचित गराउने श्रीगणेशपुराणका स्वरूप, स्मार्तक, स्मृति, प्रसङ्ग, साहित्यिक सौन्दर्य उजागर गर्दै श्रीगणेशपुराण र हिमाली सुन्दर राष्ट्र नेपालको समृद्ध सम्बन्धको विषयमा पनि विमर्श गरिनेछ ।

१.१ श्री गणेशपुराणको स्वरूप

श्रोगणेशकठे उपासना लीला र महिना प्रतिपादन गर्ने वैवाचक सम्प्रदायको उच्च आदर्शरूप आर्ध्रग्य श्रोगणेशपुराण उपासनाखण्ड र क्रीडाखण्ड गरी दुई भागमा विभाजित छ । प्रथम भाग उपासनाखण्डमा ९२ अध्याय र दोस्रो भाग क्रीडाखण्डमा १५५ अध्याय रहेका छन् । यसलाई द्वादशसाहस्री संहिता भनिन्छ । यरुअनुसार गणेशपुराणमा १२ हजार श्लोक हुनुपर्ने देखिन्छ तर विनायक रायद्वारा गोपालनारायण कम्पनी, मुम्बईबाट सन् १९९२ मा प्रकाशित गणेशवर्णन र डा रामकरण शर्माको सम्पादकत्वमा भाग प्रकाशन तिरुवांवार सन् १९९३ मा प्रकाशित गणेशपुराणमा पनि गणेश गदा १० हजारपन्ध्रौं बढी श्लोक पाइन्छन् तर १२ हजार श्लोकसंख्या पुग्दैन । माकण्डेयपुराणअन्तर्गत द्वादशसहस्र्य दुर्गा सप्तशतीका नामबाट विश्वमा प्रसिद्ध छ । त्यहीँ पनि श्लोकतरङ्का ७ सय पुगेको देखिँदैन । अतएव यो भन्नुपर्ने गर्दछ कि यो गणेशपुराणमा पनि गणेशतत्त्वका विशेषज्ञहरूले १२ हजार श्लोक संख्या पुऱ्याएको हुनुपर्छ । अर्थात् नामा कालक्रमका कारण श्लोक सङ्ख्या यताउति भएको हुन सक्छ ।

श्रावणेश्वरराजको गणना प्रमुख उपपुराणहरूमा हुन्छ कर्मपराजको सूचीमा अष्टाद्वी भार्गव उपपुराणको नामबाट

यसका उल्लेख गरिएको छ

आद्ये सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमत, परम् । तृतीयं स्कान्दमुदिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्य साक्षान्नर्दशभाषितम् । दुर्वाप्तसोक्तमाश्चर्यं नारदीयमत परम् ॥
कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा माम्बं सौरं सर्वार्थसञ्ज्ञकम् । पञ्चाशरोक्तं मारीचं तथैव भार्गवाह्वयम् ॥^१

उक्त सूचीअनुसार उपपुराणहरू यस प्रकार छन् । सनत्कुमार नारसिंह, स्कान्द शिवधर्मोत्तर शैब्यस्य नारदीय कापिल वामन औशनस ब्रह्म षड् वारुण कालिका कन्देश्वर, माम्ब सौर, पञ्चाशर मारीच र भार्गव यसरी नै स्कान्द, ब्रह्मवैवर्त आदि पुराण र आनन्दरामायणमा पनि उपपुराणहरूको नामनिर्देश गरिएको छ । उक्त १८ उपपुराणहरूमध्ये अन्तिम भार्गव उपपुराणलाई नै गणेशपुराण मानिएको छ । वास्तवमा भृगु ऋषिने राजा सांभकानलाई उपदेश गरेको गणेशपुराण लांकमा भागवतपुराणको नामबाट प्रसिद्ध भएको । यद्यि ऊपर गणेशपुराण अथवा विनायकपुराणका नामबाट पनि यसको प्रसिद्धि थपिंदै गयो

महर्षि वाल्मीकिद्वारा प्रणीत आनन्दरामायणमा अन्तर उपपुराणहरूको नामनिर्देशन गर्ने क्रममा श्रीगणेशपुराणको उल्लेख विनायकपुराणका नामबाट भएको छ -

विष्णुधर्मोत्तरं शैबं बृहन्नारदमेव च । भगवतीपुराणञ्च लघुनारदमेव च ॥
भविष्यत्पर्वधष्ठं स्यात् तन्त्रं भागवतं तथा । अष्टमं नारसिंहं स्यात् पुराणं रेणुकाभितम् ॥
दशमं तत्त्वसारं स्याद् वायुप्रोक्तं तथैव च । नन्दिप्रोक्तं द्वादशं स्यात् तथा पाशुपताधिधम् ॥
यमनारदसंवादस्तथा हंसपुराणकम् । विनायकपुराणञ्च बृहद्ब्रह्माण्डमेव च ॥
पुण्यं विष्णुरहस्यं स्यादिति ह्यष्टदशानि वै । एतान्युपपुराणानि पुराणार्धकलानि च ॥^२

आनन्दरामायणको सूचीअनुसार विष्णुधर्मोत्तर शैब बृहन्नारद, भगवतीपुराण लघुनारद, भविष्यपुराणको पष्ठपर्व, भागवततन्त्र नरसिंह रेणुकापुराण तत्त्वसार वायुपुराण नन्दिकेश्वरपुराण पाशुपतपुराण, यमनारदसंवाद हंसपुराण विनायकपुराण बृहद्ब्रह्माण्डपुराण र विष्णुरहस्य नामक उपपुराण रहेका छन् । तीमध्ये सोही उपपुराण विनायक नामबाट प्रसिद्ध छ

वेदार्थलाई सर्वसाधारणको निर्मित बोधगम्य बनाउन महापुराणहरूको रचना गरियो । महापुराणहरूलाई वेदसँगै प्राचीन मानिएको छ । महापुराणहरूमा छुट्टैका विषयलाई पूर्ण गान सारैछरूपमा र स्वतन्त्ररूपमा पनि उपपुराणहरूको रचना गरिएको गइन्छ । आधुनिक विद्वानहरू भारतमा गुप्तसाम्राज्यहरूको शासनकालमा उपपुराणहरूको रचना भएको कुरा बताउँछन् । हजार आदि आधुनिक विद्वानहरूले एघारौँ शताब्दी र चौथौँ शताब्दीको बीचमा गणेशपुराणको रचना भएको भनेका छन् ।^३ वीरगिरीदसका रचनाकार मिश्रमिश्रले महर्षि याज्ञवल्क्यलाई सम्पूर्ण उपपुराणहरूको रचना थियो भन्ने कुरा बताएका छन् ।^४ यमबाट स्मृतिकालमा पनि उपपुराणको उपस्थिति उल्लेखित हुन्छ । कुम्भपुराण र स्कान्दपुराणको

१. श्रीगणेश पुराण - पृष्ठ ५७

२. आनन्दरामायण - सर्वाङ्गव्याख्यान - पृष्ठ ५७

३. लक्ष्मीकाय शर्मा - पृष्ठ ५७

४. श्रीगणेशपुराण - पृष्ठ ५७

सूत्रसंहितामा ऋषिहरूले व्यासका मुखबाट पुराणहरूको श्रवण गरेपछि उपपुराणहरूको लोकमा प्रवचन र विस्तार गरेका हुन् भनिएको छ ।^१ मनस्वपुराणमा उपपुराणहरूलाई पुराणहरूका दोस्रो रूप अथवा पुराणहरूबाट उत्पन्न रचना मानिएको छ ।^२

वैष्णव सौर शैव, शक्त र गाणपत्य सम्प्रदायबाट प्रभावित ती उपपुराणहरूमा तत् तत् सम्प्रदायका आचार विचार, व्यवहार उपासना वर्णाश्रमधर्म आदिको वर्णन गरिएको पाइन्छ । तिनमा समाज, संस्कृति, इतिहास धर्म साहित्य एवं दर्शनसम्बन्धी विचारहरू पाए रहेका छन् । जुन देवतासँग सम्बद्ध उपपुराण छन् तिनमा ती देवताको आराधनापद्धति व्यक्त भएको हुन्छ र तदनुसारका योग, तप व्रत पूजा तीर्थमहिमा र देवताहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । श्रीगणेशसम्बन्धी दुइटामात्र पुराण उपलब्ध छन् - श्रीगणेशपुराण र मुद्गरपुराण । यी दुवै उपपुराणहरूमा श्रीगणेशको अवतारलीलाको विशद चर्चाका साथ श्रीगणेशको अनुषम महिमा प्रकट गरिएको छ । गणेशपुराणमा श्रीगणेशको उपासनाका अनेक सरणिहरू प्रकाशित छन् र यो पुराण गणेशसङ्कलनाम र गणेशगीताजस्ता महत्त्वपूर्ण विषयद्वारा अनुश्रुत छ ।

१.२ श्रीगणेशपुराणको सार

श्रीगणेशपुराण नैमिषारण्य क्षेत्रमा भएको सूत र शौनकादि ऋषिहरूको संवादबाट आरम्भ हुन्छ । शौनक आदि ऋषिहरूले श्रीसूतजीबाट १८ महापुराणहरूको श्रवण गरेपछि गणेशपुराणको श्रवण गर्ने इच्छा प्रकट गरे । शौनक आदि ऋषिहरूको तीव्र जिज्ञासा रहेको बुझेर श्रीसूतले तिनीहरूलाई यो पुराण सुनाएका थिए । गणेशपुराणको प्रवचन गर्ने मनस्वीहरूको सूचीमा ब्रह्मा, व्यास र भृगुका नाम प्रमुख छन् । यस पुराणमा अनेकौं उपासनाप्रसङ्ग र कथाप्रसङ्ग रहे पनि केन्द्रीय पात्र भृगु र सोमकान्त हुन् । कुष्ठरोगबाट पीडित राजा सोमकान्तलाई भृगु ऋषिले गणेशपुराण सुनाएपछि ती राजा रोगमुक्त भई गणेशधाममा प्राप्त भएका थिए । यस प्रसङ्गमा ब्रह्माजीले लोमशलाई र मूक ऋषिले राजा सवर्णलाई गणेशपुराण सुनाएको तथ्य पनि स्मरणीय छ ।

क) उपासना खण्डको विषयवस्तु

श्रीविष्णेशपुराणमारमुदितं व्यासाय धात्रा पुरा,

तत्खण्डं प्रथमं महागणपतेशोपासनाख्यं यथा ।

संहर्तुं त्रिपुरं शिवेन गणपत्यादौ कृतं पूजनम्,

कर्तुं सुष्टिमिमां स्तुतः स विधिना व्यासेन बुद्ध्याप्तये ॥

सङ्कष्टशत्रु विनायकस्य घ मनोः स्थानस्य तीर्थस्य वै,

दूर्वाणां ग्रहिणेति भक्तचरितं तत्पार्थिवस्यार्चनम् ।

नेभ्यो धैर्यदभीप्सितं गणपतिस्तनत्प्रतुष्टो ददौ,

ततः सर्वं न समर्थ एव कथितुं ब्रह्मा कुतो मानवः ॥

१. न्यायनं ऋषि शुक्लादि उपपुराणहरूका तत्कालीनको व्यवहारमा सौर, पश्च ३ अङ्क १ पूर्वकु २५ २०८३ शैव, पृष्ठ २८
२. कवय

पुराणका रचयिता वेदव्यासले गणेशको स्मरणरूप मङ्गलाचरण नगर्नुहुँदा उहाँको भ्रान्ति उत्पन्न भयो र ब्रह्माजीका सन्तु पुगुनुभयो त्यसबेला ब्रह्माजीले व्यासलाई गणेशमन्त्रको उपदेश गर्नुभएको थियो । श्रीगणेशको आज्ञानुसार महाशिवले त्रिपुरासुरको वध गर्न श्रीगणेशका आराधना गर्नुभयो मुष्टिमा बिघ्न आइपदा ब्रह्माजीले गणेशको स्तुति गर्नुभएको थियो त्यसबेला तपस्या गर भन्ने आकाशवाणी भयो । ब्रह्माजीले त्यस गर्नुभएपछि गणेशको दर्शन पाउनुभयो शङ्करले कुनै दिन महाबिष्णुलाई गणेशमन्त्रको उपदेश दिनुभयो महाबिष्णुले पनि मन्त्रानुष्ठानपछि गणेशको दर्शन र वरदानसमेत प्राप्त गर्नुभयो

राजा भीमले कम्पला नामक रानीबाट दक्षनागक विरूप पुत्र पैदा गरे विरूप दक्षले वनमा गई मुद्राला जडिको षडंशअनुसार आराधना गरेर श्रीगणेशको दर्शन पाए । अहल्याको प्रतिव्रताधर्म भङ्ग गर्ने इन्द्रले पनि गौतम ऋषिको उपदेशअनुसार षडक्षर मन्त्रको जपबाट श्रीगणेशको दर्शन पाए रुक्माङ्गदले श्रीगणेशको आराधनाबाट दिव्यरत्नक प्राप्त गरे । यी उपासनाखण्डको मुख्य विषय हुन्

गृत्तमदको अद्भुत तपस्या र गणेशदर्शन त्रिपुरासुरको उत्पत्ति, शङ्करद्वारा श्रीगणेशको आराधना एवं सहस्रनामद्वारा स्तुतिजस्तै उपासनाखण्डमा निरूपित महिमागम विषय हुन् । पार्वतीद्वारा पार्थिवगणेशको पूजन पार्थिव पूजाको प्रभाव शिक्षा-पार्वतीको मिलन भुशुण्डीको महिमा सङ्कष्टचतुर्थीगत दुर्वाभङ्ग मयूरशको महिमाजस्ता विषयका साथै यस खण्डमा स्कन्दको उत्पत्ति, स्कन्दलाई वरदस्त्रवीर्जनद्वारा श्रीगणेशको आराधना गर्न उपदेश एवं वरदस्त्रवीर्जनपछि निरूपण र लक्ष्मीविनायकको उन्वासजस्ता विषय पनि महत्त्वपूर्ण छन् कामदेवद्वारा गणेशको आराधना गरिँदा गणेशले वरदान दिएको प्रसङ्ग र शैब्यमाद्वारा गणेशको आराधना गरिएका प्रसङ्ग पनि महत्त्वपूर्ण रहेका छन् उक्त विषयहरूको साथै उपासनाखण्डको अन्तमा विष्णुसुसार गणेशका बाह्य नाममन्त्रहरूको महिमा प्रकाशन गरिएको छ

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लम्बोदरश्च चिकटो बिघ्ननाशो विनायकः ।
धूपकेतुर्गणध्वक्षा भालचन्द्रो गजाननः ।
द्वादशैतानि नामानि यः पठेत् क्षणायदपि ॥
विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ।
सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव बिघ्नस्तस्य न जायते ॥ ८

ख) क्रीडाखण्डको विषयवस्तु

क्रीडाखण्डमध्ये बदे कृतधुरो श्वेतच्छविः काश्यपः ,
सिंहाङ्कः स विनायको दशभुजो भृत्वाधः कार्शो ययौ ।
हत्वा तत्र नरान्तकं तदनुज देवान्तकं दानवम्
त्रेतायां शिवनन्दनो रसभुजो जातो मयूरध्वजः ।
हत्वा तं कम्पलासुरं च मयणं सिन्धुं महादैत्यपम्,
भस्मात् सिद्धिपती सुते कमलजस्तस्मै च ज्ञानं ददौ ।
द्वापारे तु गजाननो युगभुजो गौरीसुतः सिन्दुरम्,
सम्पद्य म्वक्रेण तं निजमुखे चाखुध्वजो लिप्तवान् ॥

गीताया उपदेश एव हि कृतो राजे कोणयाय वै,

नुष्टायथ च धूमकेतुरभिधो विप्रः सधर्मधिकः ।

अश्वाङ्गो द्विभुजो सितो गणपतिः स्नेच्छान्तकः स्वर्गदः

कीडाकाण्डमिदं गणस्य हरिणा प्रोक्तं विधात्रे पुरा ॥

कीडाखण्डमा देवान्तक र नरान्तक दानवहन्तको उपात हुँदा धर्मको रक्षा र पापको विनाशका लागि कश्यपको पत्नी अर्दितको कोखबाट भगवान् गणेशको महोत्सव अवतार भएको वर्णन गरिएको छ । यस खण्डमा श्रीगणेशको दैत्यवधरूप कीडाले उत्कर्ष प्राप्त गरेको छ । भगवान् गणेश काशिराजका साथ काशी गन्नुहुन्छ । त्यहाँ उहाँले कुम्भ कन्दर, अन्धकामुर, भम्भसुर, जम्भसुर आदि दैत्यहरूको वध गर्नुहुन्छ । दृष्टि भक्त शुक्ल ब्राह्मणका घरमा भोजन गरे निनीहरूको उद्धार गर्नुहुन्छ । यसका साथै सनक र सनन्दनलाई दिव्यज्ञान प्रदान गर्नुहुन्छ ।

यस खण्डमा विविध कथाको माध्यमबाट शक्ति र सन्तको महिमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ काशीका बुद्धिराज गणेश र सात आरक्षणका रहेका छुफ्न विनायकहरूको पनि महिमा व्यक्त गरिएको छ । यस खण्डमा गणेशजीको वर्णनका साथै विनायक र नरान्तकको छुट्टा वर्णन गरी नरान्तकलाई श्रीगणेशले विराटरूप दर्शन गराउनुभएको प्रसङ्ग रहेको छ । देवान्तकमाथि नियन्त्रण गरेपछि भगवान् गणेश कश्यपश्रमबाट स्वयं-उपव्रतमा परनुभएको विवरण पनि रहेको छ ।

दैन्यराज सिन्धुको उत्पत्ति देवताहरूको पराजय र विष्णुको पराक्रम वर्णन गर्ने क्रममा श्रीगणेशको मयूरश भवनको वर्णन गरिएको छ । गृध्रासुर, आनसुर, व्योमासुर आदि दैत्यहरूको वधका साथै शलभासुर, जैलामूर आदिको वधको वर्णन पनि गरिएको छ । यसमा शर्वतले विराटरूपको दर्शन गर्नुभएको वर्णन र शर्वती एवं अदितिका बीचका गणेशलाई लिएर भएको मानसिक द्वन्द्व पनि चित्रण गरिएको छ ।

मयूरेश गणेशको नागलोक यात्रा भगामुरको वध कमलामुरसँग संग्राम ब्रह्माजीको गर्वहरण नरना विषयहरूको वर्णनका साथै बालगणेशका विनोदहरूको पनि यहाँ वर्णन गरिएको छ । मयूरेशको सेना र सिन्धुमेनाको युद्ध, कल-विकल आदि दैत्यहरूको वध र सिन्धुकी पुत्रहरूको वधजस्ता विषयहरूबारे वर्णनका साथ सिन्धुको पराजय पनि देखाइएको छ । यसरी पर्यन्तमा सिन्धुको वध, ओराप्पेशको गण्डकीनगरमा प्रवेश, पिष्टि र बुद्धिका साथ मयूरेश भगवान्को विवाह र मयूरेशधरिणको कलश्रुति पनि बताइएको छ । यस खण्डमा सिन्दूरामुरको उत्पत्ति शर्वतीको कथा र राजानाथ अवतारकथाको निरूपण गरिएको छ । यसमा श्रीगणेशले भूसाक्षाई तहान बनाउनुभएको हन्दर्भ खुलाउनुका साथै सिन्दूर दैत्यका साथ गणेशको युद्ध र सिन्दूरवधको बयान गरिएको छ ।

१३८ अध्यायदेखि १४८ अध्यायसम्मका एघार अध्यायमा रहेको गणेशगीतामा साङ्ख्ययोग, कर्मयोग, ब्रह्मार्पणयोग, योगवृत्तिको प्रसङ्ग, योगवृत्ति र बुद्धियोग, वीक्षणयोग, क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ, विवेकयोग, उपदेशयोग, गुणत्रयकृतियोगजस्ता विषयहरूको निरूपण गरिएको छ । व्यासद्वारा श्रीगणेशको दर्शन व्याख्यालाई गणेशद्वारा वरदान, रामकान्तको देवनाकप्रति भात्री धूमकेतु अवतारको सुचना, वाराणसीका विनायकहरूको वर्णन र श्रीगणेशपुराण यज्ञको फलश्रुतिका साथ दोस्रो खण्ड समाप्त भएको छ ।

मात्रिष्य प्राप्त गर्दछ ।^{११} जसले गणेशपुराणमा रहेका गणेशका स्तोत्रहरूको पाठ गर्दछ त्यसका लागि संसारमा कुनै पनि वस्तु दुर्लभ हुँदैन ।^{१२} भाद्रशुक्ल चतुर्थीका दिन भगवान् श्रीगणेशको धार्थिकपूजन गरी गणेशपुराणको श्रवण गर्ने नाथकका सगर्भ मनोरथ पूरा हुने र त्यस्तो सगर्भले अन्त्यमा मोक्ष प्राप्त गर्ने कुरा बताइएको छ ।^{१३} इक्ष्वाकुकुलका प्रसिद्ध राजा संवरणलाई स्तान भएनन् । तिनले विधिवत् पुत्रेष्टि गरे तर सन्ततिप्राप्ति हुन सकेन । फेरि तिनले हरिवंशपुराण लगाए , त्यसबाट पनि सन्तानको मुख हेर्ने रहर पूरा हुन सकेन । एक दिन राजा संवरणले मूक नामक महर्षिलाई व्याससनामा राखी विधिवत् गणेशपुराण श्रवण गरे । फलस्वरूप संवरणले पुत्रमुख दशन गर्ने अवसर पाए । राजा अश्वदै प्रसन्न भए । त्यसपछि उनले आजीवन श्रीगणेशको आराधना गरी अन्त्यमा गणेशपान प्राप्त गरेका थिए ।^{१४}

उक्त सन्दर्भले श्रीगणेशपुराण सन्तानप्राप्तिका लागि अमोघ उपाय भएको नथ्य प्रमाणित गरेको छ । अन्त्यमा श्रीसूतले शौनक आदि ऋषिहरूलाई भने श्रीगणेशपुराणको सम्पूर्ण महिमा बताइसक्नु छैन । ब्रह्मा, कुमार र शेषले पनि धुरापुर बयान गर्न सक्दैनन् भने अरुको चर्चा नै गरौं ।^{१५}

माथिका विभिन्न सन्दर्भहरूबाट श्रीगणेशपुराण पापनाशक, सर्वकामनापूरक, पुण्यदायक, सन्ततिप्रदायक भुक्तिप्रद र मुक्तिप्रद पनि रहेछ भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । श्रीसूतले वैष्णवधारण्यमा श्रोत शौनक आदि समक्ष उक्त विभिन्न शक्तिहरूको विषयमा आफ्ना विचार राख्दै भनका थिए । 'हे मुनिहरू ! तपाईंहरूले जुन गणेशपुराणको विषयमा जिज्ञासा राख्नुभएको थियो त्यसको उत्तर मैले दिएँ । लीलामय भगवान् श्रीगणेशको महिमा व्यक्त गर्ने यो पुराण सबै पाप नाश गर्ने सबै कामना पूरा गर्ने, पुण्य बढाउने भुक्ति एवं मुक्ति दिने र वस्तु एवं श्रोतका सबै पाप नाश गरी सबै प्रकारका मङ्गल प्रदान गर्ने पवित्र रथका हो ।'^{१६}

श्रीगणेशको महिमा प्रकाशनका दृष्टिबाट मात्र यस पुराणको उपादेयता छैन अपितु हिन्दूजातिको सांस्कृतिक इतिहास प्रतिष्ठित गर्ने प्राचीन कला भाषा, साहित्य, दर्शन, धर्म, व्रत, तीर्थ र उपासनापद्धतिको यथार्थ जानकारी गराउने आर्षग्रन्थको रूपमा पनि यसको अपरिमित महत्त्व रहेको छ ।

१.४ श्रीमद्भागवत र गणेशपुराणको विषयगत समानता

श्रीगणेश र श्रीगणेशपुराणको विशेषता उजागर गर्न उद्देश्यले श्रीमद्भागवत र श्रीगणेशपुराणको आधारमा श्रीकृष्णलीला र श्रीगणेशलीलाका समान प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिंदैछु ।

श्रीमद्भागवतको दशमस्कन्धमा वर्णित कृष्णलीलाको महान प्रभाव गणेशपुराणमा परेको कुरा यस पुराणको विषयवस्तुलाई गम्भीरतापूर्वक अनुशासन गरेपछि स्पष्ट हुन्छ । वस्तुतः ब्रह्मवैवर्तपुराणमा श्रीकृष्ण र गणेशको एकरूपता प्रतिपादन गर्दै तेजोव्रतका कारण श्रीगणेश कृष्णगमान् हुनुन्छ । त्यसैले उहाँ कृष्णका अंशावतार हुनुहुन्छ । अरु देवताहरू षड्वक्त्रहस्तवत

महापद्म विनिर्मुक्तं लोकालम्बयादि च । सतीत्यं प्राप्नुयादने गणेशस्य न संशयः ।। पूर्वका ५, १७

= असाध्यमात्र यत् किञ्चिद् देवा पालयन्ते । पूर्वका ५, २३ ।

• भाद्रशुक्लचतुर्थी च । तत्रा धूमि महामयम् । मन्त्रैः शीतयेन्मन्त्रे तन्मन्त्रं यथावत् ।।

पुराण नृपुणः सख्यस्तु त्वं विधाष्य । दशति निष्ठेयान् कथयन्ती तेषां विवृति । पूर्वका ७, २०-२१

• पूर्वका ५, २४ ।

मन्त्राणां महिमा शक्तु न शक्ये वर्षकोटिभिः । सख्यं ह्यप्युच्यते तेषांपि पुनरेवम् ।। पूर्वका ५, ६४

व्याधिः शरीरवत् सत् सर्वगतप्रजापते । सर्वकामप्रद भुक्तिमुक्तिः पुण्यवक्त्रम् ।

मन्त्रस्य शोभस्य नामलेखनाद्यस्य च । वस्तुशरीरवत् सर्वशान्त्यवगापय । पूर्वका ५, ६५-६६

कृष्णका कला हुन् श्रीगणेश कृष्णरूप हुनुभएकाले उहाँको ब्रह्म पूजा गर्ने विधान रहेको कुरा बताइएको छ

तेजसा कृष्णानुत्पद्ये कृष्णांशश्च गणेश्वर । देवाश्चान्ये कृष्णाकला पूजास्य पुरतस्ततः ॥^{११}

श्रीमद्भागवत र श्रीगणेशपुराणमा श्रीकृष्ण र श्रीगणेशको एकताका प्रतिपादक केही सगान प्रसङ्गहरू रहेका छन् । श्रीमद्भागवतमा कंस देवकीलाई मार्न तर्पिसन्थु भने श्रीगणेशपुराणमा किन्दुराष्ट्र पार्श्वतालाई मार्न तर्पिसन्थु । श्रीमद्भागवतमा देवकीगन्धर्व कृष्णलाई जन्मनासाथ यशोदाको सुनिकागारमा पुर्‍याइन्थु भने श्रीगणेशपुराणमा पार्श्वतीगन्धर्व गणेशलाई जन्मनासाथ राजा वरेण्यकी रानी सुनिकाको सुनिकागारमा पुर्‍याइन्थु । श्रीमद्भागवतमा कृष्णको प्राणहरण गर्ने उद्देश्यले पूतना आईछे भने श्रीगणेशपुराणमा गणेशको द्रव्यहरण गर्ने उद्देश्यले विरजा आईछे । श्रीमद्भागवतमा श्रीकृष्णले गेपिनीहरूका साथ बाललीला गर्नुभएको छ भने श्रीगणेशपुराणमा श्रीगणेशले मुनिपुत्रहरूका साथ दिव्य बाललीला गर्नुभएको छ । श्रीमद्भागवतमा यशोदाले कृष्णका मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन गरेको वर्णन पाइन्छ भने श्रीगणेशपुराणमा गणेशले गणेशका मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन गरेको वर्णन पाइन्छ । श्रीमद्भागवतमा कृष्णले सज्जन ब्राह्मण सुदामाको उद्धार गर्नुभएको छ भने श्रीगणेशपुराणमा श्रीगणेशले सज्जन ब्राह्मण शुक्लको उद्धार गर्नुभएको छ । श्रीमद्भागवतमा श्रीकृष्णको नियोगका कारण गेपिनीहरूको व्याकुलता देखाइएको छ भने श्रीगणेशपुराणमा श्रीगणेशको नियोगमा काशीका नर-नारीहरूको ग्वावासी देखाइएको छ । श्रीमद्भागवतअनुसार श्रीकृष्णले हजारौं दैत्यहरूको वध गर्नुभएको छ भने श्रीगणेशपुराणअनुसार श्रीगणेशले हजारौं दुर्जय दानवहरूको वध गर्नुभएको छ । श्रीमद्भागवतमा श्रीकृष्णले ब्राह्मणपत्नीहरूसँग भोजन मागेर मित्रहरूलाई दिनुभएको छ भने श्रीगणेशपुराणमा श्रीगणेशले गौतमऋषिको भोजन हरण गरी मोक्ष बालभित्रहरूलाई खुवाउनुभएको छ । यस्ता कतिपय श्रीमद्भागवत र गणेशपुराणमा सगानसन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएका दृष्टान्तहरूमा यहाँ पाठकहरूको जानकारीका लागि प्रस्तुत गरिंदैछ ।

क) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशका दिव्य बाललीला

१. श्रीकृष्णको दिव्य बाललीला

श्रीमद्भागवत महापुराणको दशम स्कन्ध श्रीकृष्णका अद्भुत, विलक्षण र दिव्य लीलाद्वारा अनुप्राणित छ । दशम स्कन्धका प्रत्येक अध्यायका प्रत्येक पद्य श्रीकृष्णको हृदयाभिराम सौन्दर्यबाट चमत्कृत छन् । विशेषतः रामाध्यायका विषयवस्तुमा श्रीकृष्णको मुत्तलीध्वनि ब्रह्मन्धको वंशीध्वनिसमान अनुपूतिगोचर हुन्छ । श्रीकृष्णले आफ्नी आमा यशोदालाई ब्रह्माण्डदर्शन गराउनुभएको छ । मुस्कान छोर्दै प्रेतिपूर्वक ग्वालबालहरूसँग गाई चराउनुभएको छ । समग्र सृष्टिलाई अन्तर्धान गरी रमिता हेर्न चाहने ब्रह्माजीलाई हतप्रभ तुल्याउँदै उसै नयाँ सृष्टिको रचना गर्नु भएको छ । आफ्नो यज्ञभङ्ग गरिएको घटनाबाट रिसाएका इन्द्रले प्रलयकालसम्म घोर वर्षा गराई व्रजभूमिलाई जलमय तुल्याउँदा बालकृष्णले आफ्नो हातका काँछी ओँसाले गोवर्धनपर्वत धारण गरी व्रजवासिलाई नुरक्षा प्रदान गर्नु भएको छ । उहाँले लीलैलीलाका वत्सासुर बकासुर अधासुर धेनुकासुर प्रलम्बासुर, अरिष्टासुर केशी चाणूर पुष्टिज कंस आदि खलनायकहरूको वध गरी त्यहाँका नरनारीहरूलाई अमृत चैन प्रदान गर्नु भएको छ र सीमारालाई शान्ति सदाचार एवं मङ्गलद्वारा सहनीय तुल्याउनु भएको छ ।^{१२}

११. श्री गणेशपुराण, १.१.११

१२. श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध १०.१.१०

२ श्रीगणेशको दिव्य बाललीला

श्रीगणेशपुराणको ऋडाखण्ड श्रीगणेशका महोत्कट मयूरेश्वर एवं गजानन अवतारका विचित्र बाललीलाका कारण अतिर्वचनेय आनन्दको केन्द्रबिन्दु बनेर रहेको छ । अद्विती र कश्यपमा पुत्रका रूपमा महोत्कटको नामबाट अवतार लिनु हुने बालगणेशले बाललीला गरेको क्रममा आफुलाई विष्णु, शिव, सूर्य, शान्त र गणेशका रूपमा परिणत गराई दर्शन दिएर गन्धर्वहरूको भ्रम गराउनुभएको छ । ब्रह्मा एवं इन्द्रको घपण्ड होइनुभएको छ । काशिराजका सखीमा काशीमा गई दिव्य बाललीला देखाउँदै कृपासुर, कन्दरासुर, देवानाक र नरानाक जस्ता दैन्यहरूको संहार गर्नुभएको छ । भुशुण्डी जस्ता परमभक्तलाई आफु जस्तै तुल्याएर उनले चाहना गरेको दशबाहु स्वरूपमा दर्शन दिई कृतार्थ तुल्याउनुभएको छ । श्रीगणेशले शुक्ल ब्राह्मणको निष्ठा र समर्पणमा आधारित तीव्र भक्तिबाट पंग्लिएर विचित्र ऐश्वर्य प्रदान गरी उनलाई आनन्दमा डुबाउनुभएको छ । उहाँले सनक सनन्दनजस्ता ज्ञानीहरूमा देखिएका अभिमानको अङ्कुरलाई निभेछी सर्वत्र आफुलाई देखाएर तत्त्वबोध गराउनुभएको छ ।

अन्धकासुरद्वारा काशीमा दिउँसे घनघोर अन्धकारको सिर्जना गरिएपछि अम्भसुरद्वारा भीषण वर्षा गराई काशीलाई जलमग्न तुल्याउने काम भएको थियो । त्यसपछि नृङ्गासुरद्वारा विशाल पर्वतहरूको सृष्टि गरी तिनलाई उचातेर प्रहार गरी काशीलाई घुली-पोंतो बनाउने प्रयास गरियो । त्यसवेला बालगणेशले आफुलाई स्थूलकथ्य चरी बनाउनु भयो र कशीको माझमा ठूलो वनवृक्ष खडा गर्नु भयो । वनगणेशले वनवृक्षको दुपामा चराको रूपमा रहेर आफ्नो प्रकाश काशीमा वितरण गर्नुहुँदा काशी प्रकाशमान भयो । भन्धकासुरले फैलाएको अन्धकारलाई चिरेपछि चराको रूपमा रहनुभएका श्रीगणेशले अम्भसुरद्वारा वर्षा गराई फैलाइएको पानी आफ्नै ठुँडले पान गरी काशीको जलराशि सुकाउनु भयो । विशाल पर्वतराशि खडा गरि काशीवासीहरूलाई यत्तउति ज्ञान अवरोध पैदा गर्ने नृङ्गासुरले त्रुटि गरेका रवतहरूको भेदन गरी उहाँले नो तीनैपट्टै दानवलाई जोडले आकाशमा पुर्‍याई मुईमा पछारेर निष्प्राण तुल्याउनु भयो ।

महात्किट अवतारको लीला सम्पेरेर स्यानन्द घाममा पुग्न भएका श्रीगणेशले दैत्यराज सिन्धुको भत्पन्त्यबाट संसारलाई मुक्ति दिलाउन पावती-परमेश्वरका पुत्रका रूपमा मयूरेश्वर नामबाट अवतार लिएर विलक्षण बालस्मेल देखेउँदै गुफासुर बालासुर अमोघसुर कमठासुर, शलभासुर पैलासुर वृकासुर आदि दानवहरूको वध गरी घर्म र सत्यको रक्षा गर्नु भयो । तेस्रो गजानन अवतारमा पार्वती परमेश्वर एवं पुष्पिका वरेण्यका पुत्रका रूपमा अवतार लिएर दुर्जय दानवहरूको वध गर्दै राजा वरेण्यलाई गणेशगीताको उपदेश गर्नु भयो ॥

श्रीकृष्णको बाललीला र श्रीगणेशको बाललीलाको स्पन्दन र मर्म ठुठ्ठै भए तर पनि श्रीकृष्णको बाललीलामा गोपिनोजरता नारीपत्र पनि सम्मिलित छन् । तर श्रीगणेशको बाललीला भने वास्तवार्निर्मुक्त सान्त्विक र विवक्षण छ । कलेश्वरको अण्णबाट हेर्दा पनि श्रीधृधामवतको बाललीला ४९ अध्यायमा समेटिएको छ भने श्रीगणेशको बाललीला गणेशपुराणको ऋडाखण्डको १५५ अध्यायमा वर्णन गरिएको छ ।

ख) कंसद्वारा देवकी र सिन्दूरसुरद्वारा पार्वतीको वध गर्ने प्रयास

१) कंसद्वारा देवकीको वध गर्ने प्रयास

श्रीमद्भागवत महापुराणको दशम स्कन्धमा देवकी एवं बसुन्देवकी विवाहप्रसङ्ग रहेको छ । विवाह सम्पन्न भएपछि दासु कंसले देवकीलाई सधना राख्दै अरुमा पुन्याउन रथ हर्जिरहेको थियो । त्यसवेला अचानक कंसलाई आकाशवाणी भयो - 'हे मूर्ख' तँ जुन बन्धिरलाई घरमा पुन्याउन रथ हर्जिरहेको छस् तिनको आठौँ वर्षयाद पैदा हुने बालकले तेरो वध गर्ने छ ।

यस्तो आकाशवाणी सुनेपछि डराएका कंसले बहिर्गते देवकीलाई मर्दिपछि बालक नै पैदा हुँदैन भन्ने विचार गरेर उनलाई मर्नका लागि हातमा तरबार लिएर केशमा समात्थो । यो देखेर देवकीको हत्या लाग्न बसुदेवले अनुनय गर्नुका साथै आठौँ वर्षको बच्चा पैदा भएपछि कंसलाई सुन्याने वाचा गरेपछि देवकीको रथ भयो ।^{१४}

२) सिन्दूरसुरद्वारा पार्वतीको वध गर्ने प्रयास

गणेशपुराणको कीडाखण्डमा सिन्दूरसुरद्वारा पार्वतीको वध गर्ने प्रयासको वर्णन गरिएको छ । एक दिन राजसभाका सिंहासनासीन राजासहरूको राजा सिन्दूरसुरले सभासदहरूसँग भनेको 'धयो' अहिले स्वर्ग पृथिवी र पानालमा म समानको बराबरी योद्धा कुनै नभएकाले मेरो पराक्रम त्वर्थ भयो । यस बेला त्यसले आकाशवाणी सुन्यो - 'हे मूर्ख' तँ किन व्यर्थ बकवास गरिरहेको छस् । तँलाई युद्धको मैदानमा विराजोले मृतो खेलाएझैं खेलाएर दान्यको गास बनाई बिदा गर्ने छौं बालक पार्वतीको कोखबाट पैदा भएको छ । त्यो बालक अहिले राजा वरेण्यको दरबारमा पुगेको छ । अनन्त लौलगासय त्यो बालक शुक्ल पञ्चको चन्द्रमाझैँ बढिरहेको छ । यस्तो आकाशवाणी सुनेपछि सिन्दूरसुरले पार्वती नम्नु भएको पार्वतीव्रतमा पुगेर प्रसूतकक्षमा नजर लगायो । त्यहाँ बालक मदेखेर आगेझिँ दन्दिदै भईभन भन्नु लाग्यो - 'आकाशवाणी झुट्टा हुँदैन' पार्वतीको छोराको मलाई अवश्य मार्नेछ । अहिले बालक लेखिएका पैदा नभइसकेको पनि हुनसक्छ अथवा त्यो भविष्यमा पैदा हुनसक्छ । त्यसकारण म पार्वतीलाई नै मारिदिनु । यिनलाई मारेपछि जरी नै काट्ने छ । यसरी थिक्छ गरेर 'सिन्दूरसुरले हातमा खुट्टा लिई पार्वतीको गरीमा प्रहार गर्ने जागेको बेला सिन्दूरसुरका सापु चतुर्भुज बालगणेश देखिनु भयो ।'^{१५}

हुनै पुराणका अख्यानहरूमा दुराचारी दानवराजले अवतारपुरुषका मन्त्रहरूलाई मार्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । तिनाहरूको कुत्सित प्रयासलाई दिव्यादिव्य प्रकृतिको सज्जन र दिव्य प्रकृतिको अवतारपुरुषले विफल मुल्याएका छन् । यो सादृश्य प्रसङ्गले श्रीकृष्ण र श्रीगणेशको एकरूपतालाई प्रमाणित गर्दछ ।

ग) देवकीनन्दन श्रीकृष्ण र गौरीनन्दन गणेशको अन्यत्र लालनपालन

१) नन्द र यशोदाको घरमा श्रीकृष्ण

कंसद्वारा कारणमा घनाइएको देवकीले भाद्र कृष्ण अष्टमीका दिन भौह कलाका श्रीकृष्णलाई पैदा गरिन् । कंसबाट डराएका बसुदेवले तत्कालै श्रीकृष्णलाई नन्द र यशोदाको घरमा पुन्यार भन्दै

१. श्रीमद्भागवत १. १. १३-१८

२. श्रीमद्भागवत १. १. १५-१६

सुत्केरी भएकी यशोदाको जख्मा सुताए । त्यसपछि यशोदाबाट पैदा भएकी भगवती योगमायालाई लिएर मधुरानर्क फर्किए । श्रीकृष्णको जालन-पालन यशोदा र ग्दले गरे सम्पूर्ण कृष्णलीलामा ग्दबाबा र यशोदाले मातापिताको रूपमा सम्मान र श्रद्धा प्राप्त गरेका थिए ।^{११}

१) पुष्पिका र वरेण्यको घरमा श्रीगणेश

पार्वतीबाट भएरै गङ्गावनक रूपमा पैदा हुनुभएका श्रीगणेशले आफ्ना पिता शिवजीसँग निवेदन गर्दै भन्नु भयो- 'हे भगवान् म हजुरको पुत्र भएर पैदा भएँ मैले माहिष्मतीका राजा वरेण्य र तिनकी रानी पुष्पिकालाई छोराको रूपमा पैदा हुने वचन दिएको थिएँ । बलिवेल पुष्पिकाले बालक पैदा गरेको छिन् र उनी मूर्च्छित अवस्थामा रहेकीछिन् । त्यस बालकलाई राक्षसहरूले अपहरण गरिसकेका छन् । त्यसले अब छिट्टै प्राणत्याग गर्ने छ पुष्पिका होसमा नआउँदै हजुरले मलाई त्यहाँ पुर्‍याउनुहोस् । जसरी पुष्पिकालाई आफ्नो बालक चोरिएको थाहा हुँदैन र गङ्गानन बालकलाई मिले नै पैसा गरेको भन्ने विश्वास हुन्छ त्यसरी नै हजुरले मलाई त्यहाँ पुर्‍याउनु होस् । श्रीगणेशको प्रार्थना सुनेर भगवान् शिवजीले नन्दकेशवरलाई श्रीगणेशले भनेका कुरा सझाई पुष्पिकाको प्रसूतिकक्षमा पुर्‍याउन आदेश दिनु भएपछि उनले छिट्टै श्रीगणेशलाई त्यहाँ पुर्‍याए । जसरी श्रीगणेशको जालन-पालन अन्वत्र भयो ।^{१२}

उक्त दुवै आख्यानलाई हेर्दा श्रीकृष्णलाई नन्दको घरमा र श्रीगणेशलाई वरेण्यको घरमा पठाइएक घटनाहरूमा समानता पाइन्छ ।

घ) पूतनाद्वारा श्रीकृष्णको र विरजा एवं शनमहिषाद्वारा श्रीगणेशको हत्याको प्रयास

१) पूतनाद्वारा श्रीकृष्णको हत्या गर्ने प्रयास

बलरूप श्रीकृष्णद्वारा भयभीत बन्सले उहाँलाई मार्नका लागि पूतना नामक राक्षसीलाई प्रयोग गरी ब्रजभूमिमा रहेका बालबालिकाको हत्या गर्न पठाएको थियो । बालबालिकाको हत्या गर्न पलिकएको डरलाग्दो पूतना अत्यन्त सुन्दरी बनेर श्रीबालकृष्ण खेलिरहेको ठाँउमा आएको थिइ । श्रीकृष्ण भुईँमा खेल्नहुनुभएको थियो त्यसले एककर्णस काखमा राखी स्तन चुमाउनु थाली । बलक श्रीकृष्णले पूतनाको दुराशय तत्काल थाहा पाउनुभयो । उहाँले स्तनपान गर्ने क्रममा दूधका साथ त्यसको प्राण पनि खिँचेर पिसनुभयो । त्यसको विकराल शरीर भुईँमा फैलियो । श्रीकृष्णले बालबालिनीको प्राण लिएर त्यस क्षेत्रका बाँकी बालबालिकाको सुरक्षा गर्नुभयो ।^{१३}

२) अ) विरजाद्वारा बालगणेशको हत्या गर्ने प्रयास

श्रीगणेश अदिति र कश्यपका पुत्रका रूपमा महोत्कट नाम लिएर पैदा हुनुभएको थियो । उहाँ भुईँमा सुतिरहुनु भएको बेलामा हलोछी दाँत भएको र गुप्ताङ्गी नाक भएको बच्चाहरूलाई मार्ने विरजानामक राक्षसी आइपुगी । त्यसले बालगणेशलाई मिलेर पेटीभित्र पुर्‍याएपछि उहाँले त्यसको मनसाय बुझ्नु भयो र आफ्नो आकार बढाउन थाल्नुभयो । श्रीगणेशको आकार विशाल हुँदै

११ श्रीमद्भागवतमहापुराण १०/३ ।

१२ श्रीगणेशपुराण १/१३०-१३१

१३ श्रीमद्भागवत १०/६ अध्याय ।

भएएछि त्यो राक्षसी आत्तिन धानी । उहाँ आफ्नो बढ्को अक्काइँदारा त्वत्तको पेट फुटारर बाहिर निस्कनुभयो । तत्तिबेला नै खिरजा पनि पाणत्याग गरी भुईँमा हलेकी थिई । समाजमा अशान्ति मच्चाउनु दुष्ट राक्षसीको बध गरेर श्रीगणेशले लोककल्याण गर्नु भयो ।^{११}

आ) शतमाहिषाद्वारा श्रीगणेशको हत्या गर्ने प्रयास

गौरी-शङ्करका प्यारा पुत्रका रूपमा पैदा हुनु भएका बालगणेशले खेल खेलमा ज्योमसुताकी बध गनु भएएछि ज्योमसुताकी बहिनी शतमाहिषा सोई गृङ्गारले सजिएर पार्वतीको निवासमा पुगेकी थिई । त्यहाँ त्यसले आफ्नो सीटो बोलीद्वारा सबैलाई विश्वरूपमा पारेर बालक गणेशलाई काखमा राखेर गलामा चुम्बन गर्न थाली । बालक गणेशले तुरुन्तै त्यसको दुःप्राय बाह्य गठनुभयो र त्यसलाई जानमा समाती भुईँमा पछार्नुभयो । त्यो पर्वताका भएर लडिरहेकी थिई । श्रीगणेशले यसरी खेलखेलमा शतमाहिषाको बध गरी पृथिवीको भार हरण गर्नुभयो ।^{१२} बालभारिकाहरूलाई पारेर बालक-कान्तिकाहरूको सुरक्षा गर्ने अवतारनीलकण्ठ आधारित लेखघटै कथाहरूको नाम एउटै देखिन्छ ।

ऊ) यशोदा र पार्वतीद्वारा श्रीकृष्ण र श्रीगणेशको मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन

१) यशोदाद्वारा श्रीकृष्णको मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन

एक दिन मत्ता यशोदाले आफ्ना प्यारा छोरा श्रीकृष्णलाई 'बालु कृष्ण ! तिमिले माटो खाएको सिकायत आएको छ । यो बानी राम्रो होइन अब यस्तो गर्न हुँदैन' भनी उपदेश दिँदा श्रीकृष्णले कालम्बभाव अनुसार भन्नुभयो- 'आमा ! मैले माटो खाएको छैन । जसले मेरो सिकायत गरेका छन् ती हेँदुका हुन् । कृष्णका कुरा सुनेर मत्ता यशोदाले- 'बालु ! ओँ गर त भविन् । अनन्त ऐश्वर्य र सामर्थ्यका धनी श्रीकृष्णले आफ्नो आज्ञानुसार मुख खोल्नुभयो । यशोदाले श्रीकृष्णको मुखभित्र चराचरसहित सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको दर्शन गरिन् । त्यसपछि श्रीकृष्णको अद्भुत लोला संज्ञेय ती विस्मित एवं माहित भइन् ।^{१३}

२) पार्वतीद्वारा श्रीगणेशको मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन

अम्मा पार्वतिले बालगणेशलाई आफ्नो पेटबाट भुईँमा ओराल्नु भयो । भुईँमा ओर्लिएका श्रीगणेश एकएक बेहोस भई परिरनुभएको थियो । उहाँलाई पटक पटक हाई लामिरहेको थियो । आफ्नो प्यारा पुत्रलाई बेहोसीको हालतमा हाई गरिरहेको देखेर नजिकै आई हेर्दा हाईका कारण खुला भएको श्रीकृष्णको मुखभित्र चराचरसहित सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको दर्शन गर्दा भदर्थित र विस्मित बनेकी पार्वती घुँचिन्त हुनुभयो । घुँचिन्तबाट न्यूँसे पछि उहाँले आँखा चिम्लेर भगवान् विष्णुजीको भ्रमण गर्नु भयो । आँखा खुल्दा उहाँका ताम्र बालगणेश पडिलेई खेल्नहुनु भएको थियो ।^{१४} उक्त दुवै प्रसङ्गले मुखभित्र ब्रह्माण्डदर्शन गर्नुले दुवै अवतारपुरुषहरूको तान्त्रिक एकरूपता प्रकाशित गर्दछन् ।

१ श्रीगणेशपुराण ३. अध्याय

१२ पुरुषोत्तम ६.८३ अध्याय

१ श्रीमद्भगवद्गीता १०.८ अध्याय १

१४ श्रीगणेशपुराण ४.९२ १० ३६

च) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशको भक्तवान्तरल्य

१) श्रीकृष्ण र सुदामाको अनिवर्चनीय प्रेम

सुदामासँग उनको पत्नीले तपाईंले श्रीकृष्ण मेरा बालसख हुन् भन्नुहुन्छ हाथी मस्त रौन र हीन छौं एक पटक द्वारका पुगेर गरे गरे त हुन्थ्यो नि भनिरहिन श्रीकृष्णमा अपार भक्ति गर्ने तर आफ्नो लागि कहिले नचाहने सुदामा भने द्वारका जान सङ्कोच मानिरहेका थिए पतिव्रत पत्नीले सधैं आग्रह गरे पछि पक्षी हान्न नसक्ने सुदामा आफ्नो पत्नीले दिएको चिउरा रुमालमा पोको पागे द्वारका गए रत्नभण्डोसहित श्रीकृष्णले सुदामाको स्वागत-नमस्कार एवं पूजा गर्नुभयो । सुदामा दंग परे, भकुचोर र नजारे पनि श्रीकृष्णले मनमनै भन्नुभयो । आफ्नो पत्नीको आग्रहका कारण उनले चिउराको प्यारो काग मराउन विचरा सुदामा मेरो रजिकमा आइपुगे अब म गिनलाई आफ्नो शक्तिबाट देखलाकी लागि पनि दुर्लभ सम्पत्ति प्रदान गर्नेछु यसरी विचार गरेपछि श्रीकृष्णले सुदामाको हातमा रहेको चिउराको पोका हेरी यो के ल्याउनु भयो भनी खोल्नु भयो एक गास चिउरा चगाएर निह्नु भएपछि श्रीकृष्णले भन्नुभयो 'अहो ! मेरा बालसखा ' कति मीठो र कति स्वर्दिष्ट चिउरा उपहारमा ल्याउनुभरछु म तुज छु र सन्तुष्ट छु यसरी सम्मानित भएका सुदामा केही दिन द्वारका बापेर भगवन्सँग विदा लिई रिलै गए भक्ति घरमा आउँदा कुटीमा जेन तेन निर्वाइ गरी सिन्दारी गुजरिरहेका सुदामा ससुराका सर्वोत्तम ऐश्वर्यशाली एवं भाग्यशाली पुरुष भइसकेका थिए ।"

२) शुक्लको श्रीगणेशमा अनिवर्चनीय भक्तिभाव र श्रीगणेशको शुक्लमाथि परम करुणा

काशीगणेश रङ्गी अद्भुत बाललीलाद्वारा सबै नरनारीहरूलाई मन्त्रमुग्ध तुल्याउनु हुने बालगणेशलाई सबैले स्वागत एवं अभिजन्दनका लागि आ आफ्नो घरमा आर्चन्य ग्रहण गर्न अनुरोध गरिरहेका थिए श्रीगणेश भने काशीको सोमान्त गाउँमा कुटी बनाएर आफ्नो आरधना गरिरहेका दरिद्रभक्त शुक्लमाथि कृप गर्ने उद्देश्यले सम्पन्न नगरबासीहरूको घरमा फेरी जानेछु भन्ने विचार गरी बर्तमानहरू सायमा लिएर शुक्लको कुटीमा पुग्नु भयो । शुक्लले आफ्ना आर्चन्य प्रमुलाइ घरमा आउनु भएको देखेर हवाद्गद भई श्रद्धापूर्वक पुष्प, चन्दन अक्षत पुष्पमाला, दूवाङ्कुर, श्यामपत्र, मन्दारपुष्प सुगन्धित तेल र केतकी पुष्प अर्पण गरे पूज दीप टक्कण पछि वैवेचका रूपमा खनण फलेका फल टक्कण । मन्त्रपाठ गर्दै पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्दै भक्तिपूर्वक प्रणाम गरे । त्यसवेला शुक्लले मनमनै भने 'मसँग कुत्तिस्त अन्नभाउ छ, मैले भगवानलाई के टक्काउँ ?' शुक्लको मनको अभिप्राय बुझेर बालगणेशले शुक्लकी धर्मपत्नीलाई भन्नुभयो । 'आमा तपाईंको घरमा अस्तोमुके अन्नबाट तयार गरिएको भोजन भए पनि म खान्छु दिनुहोस् भक्तिपूर्वक अर्पण गरिएको कुत्तित अन्न पनि मेरा लागि अमृतमन्दा तुष्टिदायक हुन्छ दम्प र स्वार्थद्वारा प्रेरित भई प्रदान गरिने अमृतमन्दा अन्न पनि मेरा लागि विषबाण हुन्छ यो कुत्ता सुनेर नजिकत हुँदै शुक्लकी धर्मपत्नीले पाल्ने माइसहित नौरस भालले गरिएको भँडो खन र खेनहरूबाट ल्याइएका अन्नहरूको पोको र तेल ल्याएर टक्काइन् भोजनको यो रूप देखेर गणेशका बालसखाहरू मरी मरी हाँस्न थाले श्रीगणेशले पोठाको ग्रन्थक पसर्ने पानी पिएर बल्लबल्ल निह्नुभयो । त्यसपछि

भक्तशुक्लले श्रीगणेशका समु त्रिष्टुको माड भक्तको भौटो पूरै टपरोघा मुन्वाइदिह । पानलो घाडसहितको भनकाट माड बान धान्यो । श्रीगणेशले आफ्ना सारा साना हातले जंगरलेको माड-भान चेपम धान्नुभयो तर मक्नुभएन । मुकुन्द श्रीगणेश आफ्नो रूपपरिचर्चन गरी दस्ताने गणेशका रूपमा सुहाउनुभयो । उहाँ बमर्छदै हात जमीन गरी जमिरहेको माड-भातलाई धुत्र सफल हुनुभयो । बगवान्को यी अवस्था देखेर बानमिश्रहरू ताली पिटी-पिटी हसिन थाले । भगवान् श्रीगणेशको यी बाललीला सबैका लागि अश्चर्यदयक थियो । यसरी भक्तदाम्पतीको स्तुति र अनुपम भक्तिको अनुभव गर्दै बगवान् फर्किनुभयो । कश्मिरको दरबारमा आई उहाँले मनझै भक्तदाम्पतीका लागि पैले जे बिर पनि थोरै हुन्छ भने इन्द्रको दरबारभन्दा राम्रो घर, सुन्दर रूप ऐश्वर्य र आध्यात्मिक ज्ञानभरेका दिएर कुतकृत्य तुल्याउनु भयो ।^{११}

यौ दुवै आछ्यानले भक्तहरूमाथि भगवान्को अनुपम वात्सल्य रहने कुरा उजागर गर्दछन् । यी आछ्यानका भक्तहरू सुदाम र शुक्ल दुवै धनहीन सज्जन नि-स्वार्थ र भगवान्का परम भक्त छन् । भ्रष्टा, भक्ति मित्र र समर्पणका पयाँद रूपमा रहेका दुवै भक्तहरूको स्वरूपगत सम्यक्ता रहे पनि प्रास्थितिगत पर्याप्त भन्तर छ । सुदामाक अराध्य देवता श्रीकृष्ण भद्रगुहस्थ हुनुहुन्छ भने शुक्लका आराध्य देवता श्रीगणेश ब्रह्मचारी बालकका रूपमा हुनुहुन्छ । सुदामाको आछ्यानमा मुदमा आराध्यका घर पाहुन भएर गइका छन तर शुक्लको आछ्यानमा स्वयम् गणेश आराध्य भक्तको घरमा पाहुना भएर जानुभएको छ । त्यसैले हातकाम सुदामाको स्वागत स्तुति भएको छ भने कर्णगत श्रीगणेशको स्वागत मन्त्रकार गरिएको छ । यी दुवै आछ्यानमा केही अन्तर देखिए पनि गणेशपुराणमा श्रीमद्भगवतीय शैलीको प्रभाव परेको कुरा उन्माउन सकिन्छ ।^{१२}

छ) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशका अनेक रूप एवं अनेक लीला

१) श्रीकृष्णका अनेक रूप र अनेक लीला

श्रीमद्भगवतको दशम स्कन्धमा एउटै श्रीकृष्णले हजारौँ रूप धारण गरी भोक्ता १६ हजारभन्दा बढी महारानीहरूका वक्षमा एकैपटक लीला गर्नुभएको विषय उल्लेख गरिएको छ । श्रीकृष्णको विभिन्न लोक नजर गर्दै द्वारका पुगेका नारदजी सर्वप्रथम १६ हजार कृष्णपद्महरूमध्ये एउटीको आवासमा पुगे । जहाँ श्रीकृष्णले नारदजीको पाउ पखानी पूजा गर्नुभयो , नारदजी अर्को आवासमा पुग्दा त्यहाँ झल्के उद्भव आदि भक्तहरूसँग बस्ने अभक्रांदा गरिरहनुभएका श्रीकृष्णको दर्शन गरे । त्यसपछि नारदजी अर्को आवासमा पुगे । त्यहाँ श्रीकृष्ण आफ्ना रुतासान बालकहरूको जालन गरिरहनुभएको थियो । भैसेगरी नारदजी प्रत्येक आवासमा पुगेका थिए । कुनैपछा श्रीकृष्ण पञ्चमहाभज गर्दै हुनुहुन्थ्यो, कहीं ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउँदै हुनुहुन्थ्यो, कहीं स्वयं यज्ञावशिष्ट भोजन गर्दै हुनुहुन्थ्यो र कहीं भन्ध्यापास गर्दै हुनुहुन्थ्यो । फेरि नारदजी अरु आवासहरूमा भ्रमण गर्दै थिए । त्यस बेला श्रीकृष्ण कहीं तरबार धारण गर्दै वीरहरूसँग युद्धकीशल देखाइरहनुभएको थियो । कहीं ओठ्ठारको जप गर्दै हुनुहुन्थ्यो, कहीं छोडा रस हानी एक पैदलसेनाका साथ मल्लज गर्दै हुनुहुन्थ्यो र कहीं पलङ्गमा विराममान भई स्थितिपाठहरूको प्रशंसा सुन्दै हुनुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्ण कुनै अनाममा उद्भव अर्दि मन्त्रीहरूका साथ गोप्य मन्त्रणा गर्दै

११. गणेशपुराण ६.२३ अक्षय

१२. पृष्ठ २२३ अक्षय

हुनुहुन्थ्यो कहीं नलकीड गर्दै हुनुहुन्थ्यो, कहीं काराङ्गनाहरूद्वारा घेरिएर बस्नुभएको थियो कहीं गोडन गर्दै हुनुहुन्थ्यो र कहीं मङ्गलपाठ एवं पुराणपाठ सुन्दै हुनुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्ण कुनै आवासमा आसी प्रियतमालाइ हास्य कथा सुनाए भनेरअन्य प्रदान गर्दै हुनुहुन्थ्यो कहीं पुनरावर्तहरूका कार्य गर्दै हुनुहुन्थ्यो र कहीं निष्कल ब्रह्मको ध्यान गर्दै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ कहीं गुरुसेवा गर्दै हुनुहुन्थ्यो कहीं विषयमोगमा अनुरक्त देखिनुहुन्थ्यो र कहीं पूजाउपासनामा व्यस्त हुनुहुन्थ्यो । श्रीकृष्ण कहीं युद्ध कहीं सन्धि र कहीं आपस दाजु बन्धुसम्बन्ध साथ राजकास्य मन्त्रणा गर्दै हुनुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्ण कहीं छोराहरूको उपयुक्त कर्महरूका साथ विवाह गराउँदै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं छोरीहरूको उपयुक्त घरका साथ विवाह गराउँदै हुनुहुन्थ्यो । श्रीकृष्ण कहीं पञ्चमहायज्ञ गर्दै कहीं कुँवा बौँचा र मट बनाउँदै कहीं धर्मको संरक्षण गर्दै विराजमान हुनुहुन्थ्यो । कहीं अरबी घोडासा सवार भई सिकार खेल्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं अरुले नाचनिचे रूप धारण गरी परिग्रहहरूका धरधरमा पुगेर सुखदुःखको छुट्याले गर्दै हुनुहुन्थ्यो । यसरी नारद भविष्य अनन्तवीर्य श्रीकृष्णको योगमायाजनित प्रभाव अनुभाव गरेर यकिन भए र श्रीकृष्णसँग साक्षात् निर्वाहकाकारक प्रकिए ।^{१०}

२) श्रीगणेशका अनेक रूप र अनेक लीला

कार्तिकराजको विभवणामा काशीमा रही अनेकौँ दानकहरूको वृष्टि गर्दै विचित्र लीला गरिरहनुभएका श्री गणेशले काशानिवासी नरनारीहरूको भावजनक दृढयुक्त भएर एकैचोटि प्रत्येक काशीवासीका घरमा पुगेर जतिथ्यो ग्रहण गर्नुभयो । त्यसबेला श्रीगणेशले प्रत्येक घरमा छुट्टाछुट्टै लीला देखिनुभयो । उहाँ कुनै घरमा सिँढीबाट माथिल्लो तल्लो उक्लिँदै गरेका देखिनुभयो भने कहीं बालक बनेर झेलुझामा झुतिरहनुभएको थियो । अर्को घरमा उहाँ घर पित्र बस्नुभएका थियो । कुनै घरमा श्रीगणेश पलङ्कमा विराजमान हुनुहुन्थ्यो । कुनै घरमा त्यो घरका बालकहरूसँग खीड गर्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं माजन गरिरहनुभएका थियो । कहीं शस्त्रको अध्ययन गर्दै हुनुहुन्थ्यो । कहीं मटहरूलाई शस्त्र पढाउँदै हुनुहुन्थ्यो । कुनै घरमा श्रीगणेश कार्तिकराजमहिन झोडा गरिरहनुभएको थियो । कहीं भक्तहरूले उहाँको शरीरमा मालिस गरिरहेका थिए । कहीं श्रीगणेश सफा र र्धोज्र जलले नुहाउँदै हुनुहुन्थ्यो । कहीं भक्तहरूले उहाँको चरण पादस्नानका थिए । कहीं भक्तहरू षोडशापचारले उहाँको पूजा गरिरहेका थिए । कहीं श्रीगणेश थोरै खाइरहनुभएको थियो कहीं भक्तहरू अनेकधार्मिक सुगन्धित पदार्थ श्रीगणेशको शरीरमा दिलाइएका थिए । कहीं भक्तहरू फलफूल र मोठा नैवेद्य दक्षिणार्थ श्रीगणेशको स्वागत गरिरहेका थिए । कहीं गृहस्थहरूले कहीं किशुहरू र कहीं मत्तहरूले श्रीगणेशको सेवा गरिरहेका थिए । श्रीगणेश कहीं इच्छापूर्वक भोजन गरी रुष्ट भएर आराम गर्दै हुनुहुन्थ्यो । कुनै घरमा उहाँ वेद पढ्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं गीत गाउँदै हुनुहुन्थ्यो । कुनै घरमा भई मोठामोठा कथा सुन्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं हरिगथा सुन्दै हुनुहुन्थ्यो । कुनै घरमा श्रीगणेश बुद्धदेवहरूको मूर्ति हेर्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं भक्तहरूद्वारा दक्षिणार्थको पूजा र आरती ग्रहण गर्दै हुनुहुन्थ्यो । कहीं भक्त बालकहरूसँग खेल्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं पुराणपत्र गर्दै हुनुहुन्थ्यो । कहीं धर्मशास्त्र र वेद पढ्दै हुनुहुन्थ्यो भने कहीं प्रवचन सुन्दै हुनुहुन्थ्यो । यसरी एउटै समयमा सबै घरमा गई लीला गर्नुहुने श्रीगणेशले एकैचोटि भक्तहरूका घरमा उपस्थित भएर ती सबैका मनोरथ पूरा गराउनुभयो ।^{११}

दुवै कथाको प्रवृत्ति समान छ । दुवै कथाले अवतारपुरुषको विलक्षण सागर्भ्य प्रकाशन गर्दछन् । अतः श्रीकृष्णको लीला प्रकाशित गर्ने श्रीमद्भगवद्गीता र श्रीगणेशपुराण पूर्ण प्रभावित भएको तथ्य अचम्म गर्ने सकिन्छ ।

ज) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशका विशिष्ट नाम

१) श्रीकृष्णका विशिष्ट नाम

यशोदा र नन्दका पुत्र भनेर प्रसिद्ध हुनुभएका श्रीकृष्णको नामकरण संस्कारमा आएका नर्स ज्ञानिले भनेका थिए । हे नन्दजी तपाईंका छोराका अनेक नाम र अनेक रूप छन् । युगानुसार सेता, रातो, पहेँलो र नीलो । अहो उहाँ तपाईंको घरमा नौलो घग्श्याम रूप लिएर प्रकट हुनुभएको छ । तपाईंको घरमा आरुनुमन्टा पहिले कायाग्रमा देवकी र वसुदेवका पुत्रका रूपमा पैदा हुनुभएका तपाईंका पुत्र वसुदेवका छोरा हुनाले वामुदेवका नामबाट प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । उहाँका अरू करोडौं गुण र कर्मका अनुसारका नाम रहेका हुन्छन् ।^{१०}

२) श्रीगणेशका विशिष्ट नाम

भगवान् गणेशले अर्द्धित र काश्यपका पुत्रका रूपमा विनायक अवतार लिनुभयो । नामकरण संस्कारमा काश्यप ऋषिले भने । यो बालक सबैभन्दा श्रेष्ठ भएकाले महोत्कटका नामबाट विद्युत हुनेछन् । न्यसपत्ति बालकको व्रतन गर्न आएका बशिष्ठले भने । यो विनायक हुन् । यिनले विचित्र एवं डरलाग्दो काम गर्नेछन् । काश्यपका छोरा भनेर पैदा भएका हुनाले यिनलाई काश्यपनन्दन पनि भनिनेछ ।^{११}

भगवान् गणेश पाँच वर्षमा लगानुभरपछि उहाँको प्रतयम्भ संस्कार गरियो । त्यस बेला ब्रह्मजीले कमल टाक्याउँदै ब्रह्मणस्पति नाम राखे । बृहस्पतिले पूजाआजा गरी चारभूति नामबाट सम्बोधन गरे । कुबेरले आफ्नो घाँटीको एतमाला झिकेर अर्पण गर्दै सुरानन्द नाम राखे । चतुर्गले आफ्नो पाश टाक्याउँदै सर्वप्रिय नामबाट सम्बोधन गरे । भगवान् शङ्करले डमरु र त्रिशूल टाक्याई विरूपाक्ष नामबाट सम्बोधन गर्नुभयो र आफ्नो शिर्को चन्द्रकला अर्पण गर्दै घालचन्द्र भनेर पनि बोलाउनुभयो । परशुरामजी आम्हा गेणुकाको बालगणेशका निमित्त हामी खेल्ने एउटो जुन्दरी किरौरी टाक्याएर परशु प्रदान गरिन् । न्यसपत्ति परशुहस्त नामकरण गरिन् । तिनले श्रीगणेशको पूजा गरी उहाँलाई चाहनको रूपमा सिंह टाक्याएर सिंहवाहन पनि सम्बोधन पनि गरिन् । ब्रह्मणका रूपमा आएका मत्तासागरले मातीको माला टाक्याई मालाधर भनी नामकरण गरे । शेषनागले श्रीगणेशको आसनका रूपमा आफूलाई सुम्पिँदा र फणिराजासन धनी नामकरण गरे । अग्नि देवताले आफ्नो दाइशक्ति प्रदान गरी धनञ्जय भनी नामकरण गरे । वायु देवताले तूलो खल प्रदान गर्दै प्रमञ्जन भनी नाम राखे । यसरी अनेक देवता एवं ऋषि मुनिहरूले उपहार टाक्याउँदै आफ्नै गुणस्वभावअनुसारका श्रीगणेशका नाम राखे ।^{१२}

श्रीगणेशले श्रेतायुगमा पार्वती र शङ्करका पुत्रका रूपमा मयूरेश्वर नामबाट अवतार लिनुभयो ।

१०. श्रीमद्भागवत १०/८ १३-१५ ।

११. ब्रह्मपुराण ५.८ अष्टमोऽध्याय ।

१२. पञ्चतन्त्र २/१० अष्टमोऽध्याय ।

एधरौ दिनमा नामकरण संस्कारका लागि आमन्त्रित गरिएका मुनिहरूले आई शिवनन्दन बालकको विष्णुनामक गुणेश भन्ने नाम राखे । गुणमय र सम्पूर्ण प्रपञ्चका स्वामी हुनुभएकाले श्रीगणेशको गुणेश नामलाई अति उत्तम ठहर्‍याई अनुमोदन गर्दै शिवजीले भन्नुभयो - 'हे मुनिगण ! तपाईंहरूले गुणस्वभावअनुसारको अति उत्तम नाम राखिदिनु भएको छ । म प्रसन्न छु ।' यति भन्नेर शिवजीले श्रीगणेशलाई तिम्रो पूजा सम्पूर्ण शुभकर्मको आरम्भमा गरिनेछ' भनी वर पनि दिनुभयो ।^{११}

हापर सुगमा श्रीगणेश पार्वती एवं शिव र भूमिका एवं करेण्यका पुत्रका रूपमा गजानन नामबाट पैदा हुनुभयो । त्यस अवसरमा श्रीगणेशले सिन्दुराक्षुरको वध गर्नुभएका कारण मुनिहरूले उहाँलाई सिन्दूरहा नामबाट सम्बोधन गरे । मुनिहरूले नै पूजा गरी दैन्यविमर्दन भन्ने नाम पनि राखे ।^{१२}

श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमा गर्ग ऋषिले श्रीकृष्णको नामकरण गरी वामुदेव र कृष्ण भनी सम्बोधन गरे । श्रीकृष्णका अनन्त नामका विषयमा भन्ने - 'उहाँका अनेक नाम छन् र गुण पनि । ती सबैको विषयमा मलाई राम्रो ज्ञान छ ।'^{१३} गणेशपुराणमा भने सूत्रात्मक रूपमा नाम निरूपण गरिएको छैन । यहाँ प्रत्येक अवतारका प्रत्येक लीलाका श्रीगणेशका सैकडौं नामहरूको निरूपण गरिएको छ । श्रीमद्भागवतमा व्यापकरूपमा श्रीकृष्ण लीलाको वर्णन गरिएता पनि सहस्रनामको निरूपण भएको छैन । गणेशपुराणमा भने गणेशसहस्रनामको माध्यमबाट पनि श्रीगणेशका विशेषताहरूलाई उजागर गरिएको छ ।

झ) वेदव्यासको चिन्ता

१) श्रीमद्भागवतमा वेदव्यासको चिन्ता

श्रीमद्भागवतको प्रथम स्कन्धमा सत्र पुराण एवं महाभारतसमेतको रचना गरी गङ्गातटमा शम्पाशाल आश्रममा बस्नुभएका वेदव्यासलाई मानसिक चिन्ता परेको कुरा देखाइएको छ । उनले मनमनै 'किन हो यतिविधि रचनात्मक काम गर्दा पनि मेरो आत्मा असम्पन्न भएझैं असन्तुष्ट छ' भनिरहेका थिए । त्यतिखेर नै धुम्दै आइपुगेका देवर्षि नारदजीले वेदव्यासलाई सम्बोधन गर्दै भन्ने - 'हे मुनिवर ! तपाईंले आफ्ना रचनाहरूमा उमरो घम अर्थ, काम र मोक्ष नामक पुरुषार्थहरूको व्यापक वर्णन गर्नुभएको छ, त्यसरी भगवन् श्रीकृष्णको महिमा प्रकाशित गर्नुभएन । यसैले तपाईंलाई भ्रान्ति, उद्विग्नता, खेद र असन्तोषले घेरिरहेका छन् । अब तपाईंले श्रीकृष्णको महिमा प्रकाशित गर्ने श्रीमद्भागवत महापुराणको रचना गर्नुहोस्, शान्ति प्राप्त हुनेछ ।'^{१४}

२) श्रीगणेशपुराणमा वेदव्यासको चिन्ता

वेदव्यासले वेदका चार भाग लगभग छि विद्याको मदले सम्पन्न भई वैदिक ज्ञानलाई लोकमा फैलाउने हेतुले पुराणवाङ्मय रचना गर्न थारम्भ गरे । तर, निर्विघ्न समाप्तिका लागि गर्नुपर्ने मङ्गलमूर्ति गणेशका स्मरण एवं वन्दना केही गरेनन् । फलस्वरूप विघ्न आइलाग्यो । उनले वेदका अर्थ बिर्सिए र पुराणलाई वेदाधले अनुप्राणित गराउन सकेनन् । लौकिक र अलौकिक मार्गका विधि-विधानको वर्णन गर्न सन्दर्भमा पनि वेदव्यासलाई भ्रान्ति भयो । उनी साह्रै चिन्तित भए । बिना ब्रह्माजीसमक्ष गएर आफ्नो

^{११} संस्कृत १.१.१ भक्तव्य

^{१२} संस्कृत २.२.१ अष्टाष्ट

^{१३} श्रीमद्भागवत १०.६ अष्टाष्ट

^{१४} संस्कृत १.२ अष्टाष्ट ।

समस्या बताए । ब्रह्माजीले भनुभयो - 'हे व्यास ! तिम्रोले पुराणरचनाको आरम्भमा श्रीगणेश अथवा अरु कुनै देवताको सम्झना, वन्दना आदि केही पनि गरेनौ । त्यसकारण तिम्रोलाई भ्रान्ति उत्पन्न भएको छ । अब तिम्रोले श्रीगणेशको यतिव मन्त्र उच गरी आराधना गर । उहाँको दर्शन पाउनछौ र पुराणवाङ्मयको रचनामा समर्थ पनि हुनेछौ ।'^{१०} परमात्मा (६) कलाका अवतार श्रीकृष्णको महिमाको वर्णन नगरेका कारण व्यासलाई असन्तोष भएको कुरा श्रीमद्भागवतबाट ज्ञात हुन्छ । अर्कोतर्फ वेदको विभाग गरेर छान भाग लगाउने समग्र ज्ञानका सागर वेदव्यासलाई पुराणरचना आरम्भ गर्दा विघ्न आइलाग्यो भन्ने कुरा गणेशपुराणबाट श्रुत हुन्छ ।

दुई पुराणको प्रकृति एउटै भए पनि श्रीमद्भागवतको आख्यानमा पुराण रचनापछि असन्तोष भएको छ भने गणेशपुराणको आख्यानमा पुराणरचनाको आरम्भमा नै असन्तोष भएको छ । यी दुई आख्यानको भिन्नता यही नै हो । श्रीमद्भागवतको आख्यानमा कृष्णको महिमा वर्णन नगरिएका कारण असन्तोष भएको छ भने गणेशपुराणको आख्यानमा प्रथमपूज्य देवता श्रीगणेशको प्रथमपूजा नभएका कारण असन्तोष देखिएको छ । निष्कर्षरूपमा भनुपर्दा गणेशपुराण र श्रीमद्भागवतमा व्यक्तको चिन्ताको प्रमुख कारण परमात्मा श्रीगणेश वा श्रीकृष्णको उपेक्षा नै हो भन्ने समान हेतु प्रकाशित भएको छ ।

अ) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशद्वारा ब्रह्माजीको गर्वहरण

१) श्रीकृष्णद्वारा ब्रह्माजीको गर्वहरण

श्रीमद्भागवत महापुराणमा भगवान् श्रीकृष्णको शक्ति मात्र खोज्ने ब्रह्माजीले श्रीकृष्णका 'बालबाल र बाच्छाबाच्छीको अपहरण गरी चिन्तित उहाँलाई तृप्त्याए । श्रीकृष्णले यी ब्रह्माजीको कष्ट हो भन्ने बुझी उनले अपहरण गरेका श्वालबाल र बाच्छाबाच्छी जस्ता धिए त्यस्तै नयाँ सृष्टि गर्नुभयो । एक वर्षसम्म पनि कसैले फतो पाएनन् । भगवान् श्रीकृष्णका यी शक्ति देखेर ब्रह्माजी दङ्ग परे । उनको मनमा पछुतो भयो । छरण परे र आफूले अपहरण गरेका श्वालबाल र बाच्छाबाच्छी फिर्ता गरे । अन्तमा उनले श्रीकृष्णको चरणमा शरण पर्दै स्तुति, प्रार्थना, परिज्जना र वन्दना गरे ।'^{११}

२) श्रीगणेशद्वारा ब्रह्माजीको गर्वहरण

भगवान् गणेशको मयूरेश्वर अवतार भयो । उहाँले अनेकौँ दानवहरूको वधका साथै भयङ्कर दानव कमलासुरको पनि वध गर्नुभयो । ऋषिमुनि एवं ब्रह्मादि देवताहरूले श्रीगणेशको स्तुति गरे । त्यसवेला गणेशले ब्रह्माजीका मनमा मया फैलाइदिनुभयो र एक्कासि उहाँमा अहङ्कारको उदय भयो । ब्रह्माजीले मनमर्न भने - 'म सबैको पितामह हुँ । मैले किन गणेशजस्तो ११ वर्षको बच्चालाई नमस्कार गर्ने ? मेरो ज्ञान मेरो पद र मेरो महिमा सबै धिक्कारयोग्य भए । अब म मेरो सृष्टि लुकाउँछु । यदि गणेश शक्तिशाली रहेछन् भने अर्को सृष्टि गर्नेछन् । यसरी विचार गरी ब्रह्माजीले धम्मपूर्ण सृष्टि लुकाए, संसार शून्य भयो । श्रीगणेशले ध्यानदर्पितबाट यी सबै काम ब्रह्माजीको हो भन्ने बुझ्नुभयो । त्यसपछि उहाँले ब्रह्माजीको जस्तै नयाँ सृष्टि गरेर देखाउनुभयो । ब्रह्माजीले श्रीगणेशको महिमा बुझे । उनलाई मनमा पछुतो भयो । त्यसपछि

१०. श्रीगणेश १.१० अध्याय

११. श्रीमद्भागवत १०.१३.१२ अध्याय

श्रीगणेशकी शरणमा परी स्तुति गरे त्यस बेला गणेशले ब्रह्माजोलाई विराट् रूप देखाउनुभयो अन्तमा ब्रह्माजोले क्षमाप्रार्थना गरेपछि श्रीगणेशले क्षमा दिनुभयो ॥

दुवै पुराणका आख्यानहरूमा पूर्ण समानता देखिए पनि केही प्रम्तुनिगत भिन्नता रहेको छ प्रस्तुति शैलीमा भिन्नता देखिइएकाले दुवै आख्यान रोचक छन् । निष्कर्षमा भद्रपदा गणेशपुराणको कथामा श्रीमद्भागवत कथाको धनीभूत प्रभाव परेको बुझ्न सकिन्छ

ट) श्रीकृष्ण र श्रीगणेशद्वारा इन्द्रको गर्वहरण

१) श्रीमद्भागवतमा श्रीकृष्णद्वारा इन्द्रको गर्वहरण

परम्परागत रूपमा इन्द्रयाग गर्दै आएका यदुवंशीहरूले इन्द्रयागको तयारी गरिरहेको देखेर श्रीकृष्णले आई इन्द्रको यज्ञ गर्नु व्यर्थ छ इन्द्रको पूजाभन्दा गाई, बाह्यण र पवतको पूजा गर्नु फलदायी हुने कुरा बताउनुभयो । फलतः प्रतिवर्ष गर्दै आएको इन्द्रयाग त्यो वर्ष भएन आफ्नो मुखभङ्ग भएका कारण रिसाएका इन्द्रले प्रलयकालिक वर्षा गराए । ब्रजभूमि जलमग्न भयो । ब्रजवासी आपत्तिमा परे । श्रीकृष्णले सप्त दिनसम्म आफ्नो कान्छो औंलामा गोवधेनशर्बत धारण गरी ब्रजवासीको रक्षा गर्नुभयो । श्रीकृष्णको अद्भुत एवं पराक्रमपूर्ण लोला देखेर हतप्रभ भएका इन्द्रले श्रीकृष्णको शरणमा परी स्तुति र क्षमायाचना गरे ॥

२) श्रीगणेशद्वारा इन्द्रको गर्वहरण

अ) श्रीगणेश भदिति कश्यपका पुत्र बनेर महोत्कटका नाभबाट अवतीर्ण हुनुभयो उहाँ पाँच वर्षमा स्नानुष्णपछि उपनयन संस्कार गरियो । त्यसबेला आमन्त्रित देवी-देवता एवं ऋषि मुनि सबैले भावभक्तिअनुसार नाम राखे । त्यहाँ भेला भएमा आमन्त्रितहरू समक्ष कश्यपले श्रीगणेशको विशेषता बताउँदै 'जसले श्रीगणेशको विरोध गर्छ त्यो पटभष्ट हुन्छ' भने कश्यपका कुरा सुनेर इन्द्रले जवाफ दिए हे कश्यपमुनि तपाईंले गुणगान गर्नुभए पनि आफ्नै औंलाले पराक्रम नदेखेसम्म गणेशलाई इसम देवता कसरी मान्न सकिन्छ ? म मखुरै परीक्षा लिन्छु' भनी उनले वायु देवतालाई गणेशलाई उडाएर आकाशमा पुर्‍याउन आदेश दिए इन्द्रको आज्ञा पठनासाथ प्रलयकालिक विध्वंसकारी हावा चल्यो हावाले गणेशलाई उडाउन भरमादुर प्रयास गर्‍यो । तर गणेशको री पनि कपिन । त्यसपछि श्रीगणेशलाई उडाउन भनी अग्निदेवतालाई आदेश दिए । प्रलयकालिक अग्निज्वाला दन्किन थाल्यो विश्व नै ज्वालामालाले ढाकियो र सम्पूर्ण प्राणी अगिए । श्रीगणेशले रोगले टवाईको गोली मिले झैं अग्निलाई मिलिदिनुभयो । त्यसपछि इन्द्रले विराटरूप धारण गर्नुहुने श्रीगणेशको दर्शन पाए । गणेशका रोमरोममा असङ्ख्य ब्रह्माण्डको दर्शन गरे । ती ब्रह्माण्डहरूमध्ये एउटा ब्रह्माण्डमा प्रवेश गरी रुमलिएका इन्द्रले बाटो पाएनन् शिर झुकाएर विनम्र प्रार्थना गर्दै भने- 'प्रभो म अज्ञानी छु मेरो अपराध क्षमा गर्नुहोस्' भनी दण्डवत् प्रणाम गरी स्तुति गरे यसरी स्तुति प्रणाम र पूजा गरेपछि इन्द्रले श्रीगणेशलाई अङ्कुश कल्पवृक्ष र दासीहरू टाढाई विनायक भनी नामकरण गरे भगवान् गणेशले प्रसन्न भई इन्द्रलाई अभयदान दिनुभयो ॥

आ) शनैर् र शङ्करका पुत्रका रूपमा पैदा हुनुभएका श्रीगणेश १४ वर्षका लागुभयो । पार्वतीले एक दिन मुनिहरुसमक्ष भन्नुभयो - 'हे मुनिहरु मेरा छोरा गणेश १४ वर्षमा लागे । यो जन्मेपछि दानवहरुको उत्पात भइरहेकाले कहिल्यै पनि शान्तिसँग भस्न पाइएन । बालकले पनि दुःख पाए, के गर्दा अननचीन हुन्छ बनाउनुहोस् ।' मुनिहरुले भने - 'हे पावती इन्द्रयाग विघ्ननाशको उपाय हो । यज्ञ गरेर इन्द्रलाई खुसी गुत्थ्याउनुहोस् । त्यसपछि मधैले निस्लेर इन्द्रयाग आरम्भ गरे । इन्द्रको पूजन हवन तर्पण र मार्जनबाट पार्वतीको आश्रम गुञ्जामान भयो । त्यसै बेला तौंगेको रूप लिएका दुई दानवहरुको वध गरी श्रीगणेश पनि आइपुगनुभयो र यज्ञमण्डप हेन जानुभयो । त्यहाँ इन्द्रको पूजा न हवन भइरहेको देखेर रिसाउनुभएका गणेशले इन्द्रको यज्ञभङ्ग गरी त्यहाँका सम्पूर्ण खानामा लथालिङ्ग पारिदिनुभयो । इन्द्रको प्रतिमालाई टाढा हुत्थउदै ऋषिहरुलाई भन्नुभयो - 'ह ऋषिगण तर्काईहरु भन्नुहोस् न, इन्द्रले खुसी भएर हाम्रोलाई के दिन सबछन् ?' के बाखीको पूजा गरेर गाईको दूध पठन सकिन्छ । श्रीगणेशको यस्तो व्यवहारबाट इन्द्र साह्रै रिसाए । अग्नि देवतालाई लुक्न आज्ञा दिए । न्यसपछि पार्वतीको आश्रममा आगे बलेन । कौनै कचिलै खानुपर्ने विचशता आइलाग्यो । श्रीगणेशले नयाँ अग्निको रुष्टि गर्नुभयो । यो देखेर इन्द्रले वायुलाई लुक्न पठाए । सबैमा प्राणसङ्कट आइलाग्यो । श्रीगणेशले आफैं वायु बनेर सबैको रक्षा गर्नुभयो । फेरि इन्द्रले सूर्यलाई प्रचण्ड ज्वाला छोरेर प्रलयकालको विभीषिका खडा गर्न आज्ञा दिए । सूर्यले प्रलयकालिक प्रचण्डता देखाएपछि श्रीगणेश बादल बनेर चर्स्नुभयो । कुनै उण्णबाट पनि श्रीगणेशलाई झुकाउन असमर्थ भएका इन्द्र हैरान भएर श्रीगणेशको शरणमा परे । श्रीगणेशको स्तुति गरी प्रणाम गरेर इन्द्रलोकतर्फ फर्किए ।"

गणेशपुराणका इन्द्रसम्बन्धी दुवै कथामा श्रीमद्भागवतमा वर्णित इन्द्र कथाको पूरा प्रभाव देखिन्छ । गणेशपुराणको पहिलो कथामा इन्द्रले गणेशको महिमामा शङ्का गरी शक्तिपरीक्षण गरेको छ । परिणाममा आफैं हतप्रभ भएका छन् । दोस्रो कथा श्रीमद्भागवतकै विषय र शैलीअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ । श्रीकृष्णले झैं श्रीगणेशले पनि इन्द्रयागको औचित्य नरहेको स्पष्ट गर्दै यज्ञभङ्ग गर्नुभएको छ । दोस्रो कथामा श्रीमद्भागवतको पूर्ण प्रभाव परेको देखिन्छ ।

१.५ श्रीगणेशपुराणमा प्रतिबिम्बित साहित्यिक सौन्दर्य

पुराणहरु व्यास र व्यासजस्ता कविहृदयराष्पन्न आप्त वर्गीवीहरुका रचना हुन् । कुनै विशिष्ट देवताको चरित्रवर्णन र महिमप्रकाशनमा आधारित भए पनि पुराणहरुले तत्कालीन समाज, संस्कृति र जनभावनालाई पनि प्रतिबिम्बित गर्दछन् । पुराण अग्तहरुका रचना हुनाले आर्यकाव्य भनिन्छन् । पुराणहरुमा प्रस्तुत आख्यानहरुका पात्र-पात्रीहरुको संवादमा व्यक्त हुने सुललित भाषा र अर्थमा अलङ्कार, रीति, गुण रस ध्वनि र वक्रोक्ति पनि पुष्ट एवं अभिव्यक्त हुँदै जान्छन् ।

गणेशपुराण सरल सुललित र अर्थगम्भीर भाषामा लेखिएको आर्यकाव्य हो । यस पुराणका महानायक श्रीगणेश हुन् । यसको उद्देश्य नर-नारीहरुले भदचार एवं सज्जचरिताको माध्यमबाट सन्तानिष्ठ मई जीवनयापन गर्दै आस्थावान्

बनुन् भन्ने नै हो । चाहमा जे गर्ने पनि सक्ने न चाहेमा केही पनि नगर्ने र विपरीत पनि गर्न सक्ने सर्वसमर्थ ओङ्काररूप परमात्मा हुनुहुन्छ र उहाँ लोककल्याणका लागि सँदै गणेशका रूपमा अवतरित हुनुहुन्छ । उहाँको परोपकारमय, सत्यनिष्ठ, करुणाकोमल व्यक्तित्वबाट पाठ लिँकेर मानिसहरूले भौतिक जीवनलाई चमत्कारपूर्ण र पारमार्थिक जीवनलाई ज्योतिष्य तुल्याउनु पदछ । सबैले यसै आचरण गर्दा जीवन सफल तुल्याउन सक्छन् तर यसको विपरीत आचरण गरेमा तिनको जीवन व्यर्थ हुन्छ ।

यस पुराणमा श्रीगणेशका अवतारचरित्रहरूमा कहीं श्लासल्य, कहीं वीर, कहीं शान्त र कहीं अद्भुत रसको परिपाक भएको छ । दुर्जय दानवहरूसँग संग्राम गर्दा कतै भयानक, कतै रौद्र र कतै वीर्य रसको पनि परिपाक भएको छ । ती ती प्रसंगमा अनुभव गर्न सकिन्छ । दैत्यराज सिन्धुको देहवसान पछि त्यसका माया पिता र पत्नीहरूको क्रन्दनमा करुणारस अभिव्यक्त भएको छ । उक्त सबै रसहरूको अभिव्यक्ति आत्मसात् गरिएता पनि यो पुराण गणेशभक्तिपरक भएकाले रसहरू भन्दा पनि मधि मूल केन्द्रमा भावकै साम्राज्य अनुभूतिगोचर हुन्छ । ती ती रसहरूको परिपाक भएका स्थलमा त्रिवका अनुकूल गुण र रीति पनि प्रकट भएका छन् । अर्थात्कुल सुन्दर शब्दहरूको चयन गरिएका स्थलहरूमा शब्दालङ्कार र शब्दहरूको चारुतालाई पनि उच्चतर अर्थको चमत्कृति प्रकट गर्ने पद्यहरूमा अर्थालङ्कारको आम्बुद लिन सकिन्छ । विदग्ध काव्यहरूमाझै मृदुखलायुक्त रूपमा फल्यतत्त्वको अनुभूति गर्ने न पाइएता पनि विकीर्ण रूपमा रहेका काव्यतत्त्वले साहित्यिक सौन्दर्यको सिर्जना गरेका छन् । साहित्यभित्र चिन्तन र कल्पना दुवैलाई समेटिने हुँदा गणेशपुराणमा निहित गणेशगीता र विभिन्न स्तुतिपद्यहरूमा व्यक्त दार्शनिक तथ्यहरूका कारण पनि गणेशपुराणमा सङ्गती साहित्यिक सौन्दर्य अनुभव गर्न सकिन्छ । यहाँ काव्यतत्त्वसम्बन्धमा केही उदाहरण प्रस्तुत गरी वस्तुतथ्यलाई प्रमाणित गर्ने प्रयास गरिँदै छ ।

क) करुण रसको अभिव्यक्ति

श्रीगणेशद्वारा दैत्यराज सिन्धुको वध गरिएपछि विलाप गर्दै दैत्यपत्नी दुर्गाले भनेकी छिइन् - 'हे प्राणनाथ' विधाताले वेदमा दम्पतीको शरीरमा एकता हुने कुरा क्ताएका छन् । तर ती दुवैको प्राणमा एकता हुने कुरा किन बताएनन् ? जह्वा वास्तवमा मूख हुन् । आफ्ना पराक्रमी पतिको सहवासमा प्राप्त गरेको सौभाग्यका कारण म गर्वित भई र मैले इन्द्रापी र सावित्री जस्ता देवनायिकाहरूलाई रौं लगाउँदै पनि गर्निँ । तर आज म सबैका सामु कसरी विधवा हुन पुगें ? हे प्राणनाथ म काम्पवेगमा हुँदा हजुरले आफ्ना हातले मेरा माथको पोतिगहेका अङ्गहरूमा कस्तूरी र चन्दनको लेप लगाइदिनुहुन्थ्यो । मेरा अङ्ग-प्रत्यङ्गमा शीतलता फैलिन्थ्यो । आज मेरा ती सबै अङ्ग शोकका कारण जलिरहेका छन् । हजुर छिटो आउनुहोस् र पहिलेजस्तै मेरा ती अङ्गहरूमा कस्तूरी र चन्दनको लेप लगाइदिनुहोस् । हे प्राणनाथ ! हजुरले म त्यसै बेल पानाको शोषा पनि खानुहुन्थेन अहिले किन मलाई एकलै छाडेन स्वर्गको सुखमा रम्नु भएको छ ? हे पनिदेव ! हजुरले मसँग विश्वास र आनन्ददायक प्रेम गर्नु भएको थियो । आज कुन स्वार्थका कारण मलाई विर्सेर एकलै स्वर्गगर्क जानुभयो ?

देहैक्य कृतवान् धाता दम्पत्योर्वेददर्शनात् । प्राणैक्यं न कृतं कस्माद् ग्रहणा मूढबुद्धिना ॥
नाहं शर्चीञ्छ सावित्री सौभाग्यमदगर्विता । गणयामि न चान्याश्च सा कथं विधवाऽभवम् ॥
स्वहस्तेन च कस्तूरी चन्दन च यदा भवान् । चर्चनि स्म तदाङ्गानि शीतलानि यथाभवन् ॥
इदानीं दहयमानानि शोकेन तानि निर्वप । न भक्षयामि पूर्वं त्वं मद्विना विषमणवपि ॥

स कथं मां विना स्वर्गसुखं भोक्ष्यसि तादृशम् उपाधिरहितं प्रेम कृतं नान्तविधं पुनः ।।

अनिर्वाच्यं कथं त्यक्त्वा तद्गतोऽसि सुगन्तकः ।।^{५५}

उक्त भनाइमा भरेका पतिकी निष्प्राण शरीर आत्म-वन विभाव हो क्षत-विक्षत शरीरमा घाउ लगेको उद्दीपन विभाव हो पूर्वस्मृति अनुभाव हो र निर्वेद व्यभिचारिभाव हो । विनै विभावहरूद्वारा पुष्ट शोकनामक स्थायी भाव करुण रसमा परिणत भएको छ ।

ख) भाव

गणेशपुराण भक्तिप्रधान आर्ष रचना भएकोले यहाँ भावराज्य मुख्य बनेर रहेको छ भावप्रधान पद्यहरूमध्ये एउटा पद्यको अर्थ यसप्रकार छ- 'हे भगवान् गणेश हजुरले सबै आफ्ना भक्तहरूलाई आत्माको आनन्द र शरीरको सुख प्रदान गर्नुहुन्छ हजुरले नै दुखी मनिसहरूप्रति हूलो दया राख्नुहुन्छ हे प्रभु काम, क्रोध, लोभ मोह भद्र र ईष्याको वेगलाई नाश गरिदिनुहोस् त्यसपछि अनन्त सुख दिने हजुरको भजन गरेर हामीले मुक्ति पाउन सक्नेछौं ।'

सदा भक्तानां त्वं प्रसन्नप्रदानन्सुखदा

यतस्त्वं लोकानां परमकरुणामाशु तनूषे ।

षडूर्मीणां वेगं सुरवर सदा नाशय विभो नतो

मुक्तिं श्लाघ्या तव भजनतोऽनन्तसुखदान् ।।^{५६}

यस पद्यमा भक्तको भावमाबाट भक्तिरत्न अभिव्यक्त भएको छ र त्यो भावमा परिणत भएको छ

ग) शब्दालङ्कार

गणेशपुराणमा रहेका शब्दालङ्कारका उदाहरण हुनसक्ने पद्यहरूमध्ये एउटा पद्यको अर्थ यसप्रकार छ - - 'कमलनयन, आफ्नो हूलो मुँडको दुप्यामा कमल धारण गर्नुहुने, कमलको माला लगाउनु भएका सिन्दुरले रङ्गिनुभएका र आफ्नो शरीरमा सबै देवताहरूलाई धारण गर्नुहुने भगवान् गणेश इन्द्रका सामु प्रकट हुनुभयो

यः पुष्कराक्षः पृथुपुष्करोपि बृहत्करः पुष्करशालिपालः ।

अधिर्यभूषाखिलदेवमूर्तिः सिन्दूरशाली पुरतो मघेभः ।।^{५७}

उक्त पद्यमा इन्द्रका सामु प्रकट हुनुभएका श्रीगणेशको वर्णनमा प्रयोग गरिएका शब्दहरूमध्ये पुष्कर शब्दको बारम्बार अवृत्ति भएको छ । यहाँ पुष्कर शब्दको आवृत्तिबाट चमत्कार पैदा हुनुका साथै उच्चारणजनित आस्वाद पनि थपिएको हुँदा अनुप्रासनामक शब्दालङ्कार निष्पन्न भएको छ ।

घ) अर्थालङ्कार

गणेशपुराणमा रहेका अनेकौं अर्थालङ्कारका उदाहरण बन्न सक्ने पद्यहरूमध्ये एउटा पद्यको अर्थ यसप्रकार छ परशुराम विद्यामा बृहस्पतिसमान थिए, क्षमादान दिने व्यक्तित्वहरूमा पृथिवीसमान थिए र गम्भीरतामा उनी

पूर्वपक्ष २/१२४/५८ २८

५ पूर्वपक्ष २/१२३/५८

५३ पूर्वपक्ष ४/३४/५ १

समुद्रसंगम थिए । उनो आफ्नो पिताका आज्ञाकारी पुत्रका रूपमा पनि उल्लिखित थिए । उक्त अर्थको प्रकाशन गर्ने पद्य यसप्रकार छ ।

वाक्ये बृहस्पतिसमः क्षमायां पृथिवीसमः । गाम्भीर्येऽब्धिसमो यस्तु पितृवाक्यपरायणः ॥^{१४}

यस पद्यामा वाचक पद सम्मले परशुरामको तुलना बृहस्पति, पृथिवी र समुद्रसंग गराउन सक्ने पुत्रको छ । यसै सम्पदका माध्यमबाट पाठकले परशुरामको विशाल व्यक्तित्वलाई राम्ररी बुझ्न सक्दछ ।

यो भूमिका उदाहरण नमूनामात्र हुन् । गणेशपुराणमा यस्ता अनेकौं पद्यहरूबाट विभिन्न रूपमा साहित्यसौन्दर्यका किरणहरू प्रकाशित भइरहेका छन् ।

१.६ 'श्रीगणेशपुराणमा नेपाल

श्रीगणेशपुराण नेपालीहरूका लागि ज्यादै श्रद्धास्पद पुराण हो र श्रीगणेश नेपालीहरूका औघि प्याता एवं परम पूज्य देवता हुनुहुन्छ । श्रीगणेशको उपासनासरणि र अद्भुत लीलालाई केन्द्रीय विषय बनाई सनातन संस्कृतिको मर्म पस्किने श्रीगणेशपुराणमा नेपाली भूभाग गण्डकीक्षेत्र, विश्वविख्यात नेपाली नदी कालीगण्डकी र कालीगण्डकीमा मात्र पाइने शालग्राम शिलाको चर्चा गरिएकाले हिमाली राष्ट्र नेपाल र श्रीगणेशको प्रनिष्ठ सम्बन्ध रहेको तथ्य अनुभूतिगोचर हुन्छ ।

भगवान् विष्णुले मधु र कैटभनामक दानवहरूसँग दीर्घकालिक युद्ध गर्दा थाकेपछि आफूमा आएको निर्वलता महसुस गरेर शक्ति र विजय प्राप्त गर्न श्रीगणेशको प्रार्थना गर्नुभयो । श्रीगणेशले प्रसन्न भई प्रकट भएर तथारतु पञ्चभएपछि कृतज्ञ श्रीविष्णुले स्फटिकको रत्नजडित मुन्दर मन्दिर तयार गरी शालग्राम शिलाद्वारा निर्मित श्रीगणेशमूर्तिको प्रतिष्ठा गर्नुभएको विषय गणेशपुराणमा प्रकाशित गरिएको छ ।^{१५}

उक्त सन्दर्भबाट श्रीगणेशपुराणमा नेपाली नदी कालीगण्डकीमा पाइने शालग्राम शिलाले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको तथ्य प्रामाणिक हुन्छ ।

यसैगरी केदारक्षेत्रमा केही समय काली श्रीगणेशको कृपाबाट काशी फर्किनुभएका भगवान् शिवजीले कालीगण्डकीमा पाइने शालग्रामशिलाबाट दुर्गेश्वरज गणेशको मूर्ति तयार गराई काशीमा दुर्गेश्वरज गणेशको मन्दिर बनाएर मूर्तिप्रतिष्ठा गर्नुभएको विषय गणेशपुराणमा उल्लिखित छ ।^{१६}

विशाल मिथिलाभूतर्मत रहेको गण्डकीनगरमा शासन गर्ने राजा चक्रपाणि विष्णुसमान नै वाल्मीशक्तिद्वारा सम्पन्न थिए ।^{१७} गण्डकीनगर हालको चितवन जिल्लाअन्तर्गत पर्ने नारायणगढ-भरतपुरक्षेत्र नै हो भने स्थानीय निवासी एवं बुद्धिजीवीहरूको विश्वास रहेको छ । चितवनकै सीमावर्ती तीर्थको नाम देवघाट रहनु र चक्रपाणिक छोरा दैत्यराज सिन्धुले विष्णु इन्द्र आदि देवताहरूलाई गण्डकीनगरको कारागारभर धुनेर राखेको वर्षात गणेशपुराणमा पाइनुले पनि देवघाटको गजिकमा रहेको नारायणगढ-भरतपुरक्षेत्र पौराणिक गण्डकीनगर भएको ठहर गर्न सकिन्छ ।^{१८}

चितवनको मैदानो भाग केही वर्ष अघि नै जंगल फडानी गरी मानिपहरू बसाइएको भूभाग हो । यसो क्षेत्र कसरी

^{१४} पृष्ठ १२ । १३६ ।

^{१५} एतद् नन्दो मे १३ मन्त्रादिभ्यो निरलेकम् । समस्तान्मन्त्राणि यमुद्रासुकोपान् ।

^{१६} निम्नो स्थानमा यस गण्डकीनगरको कृतार्थ । - पूर्वपाठ १/१८/२०-२१ ।

^{१७} एतन्मुक्तास्मरणात् स गण्डकीनगरी कृतम् । भूति दुर्गेश्वरादेक प्रसादे दामनिर्मिते । - पूर्वपाठ १/१८/२०-२१ ।

^{१८} मेदिनी विषय राजा गण्डकीनगरी भुम्भे । चक्रपाणिनाति स्थापनः साक्षात् विष्णुविश्वरूपः । - पूर्वपाठ १/१८/२१ ।

^{१९} सर्वे कैवल्यता देवाः सिन्धुना शिवविष्णुना । - पूर्वपाठ १/१८/२१ ।

गण्डकीनगर हुनमस्तु भन्ने सामान्य रूपमा प्रयोग हुनु स्वभाविक हो । तर कालको महाप्रवाहमा विज्ञान नभएको तथ्य रहेको भन्ने कति महानगर नगर एवं गाउँहरू बढी भएति प्रकृतिप्रकोपको कारण बालुवाथर र घनाउमलका रूपमा परिणत भए भन्ने कुरा स्वेच्छाजोखा गर्ने गर्नुपर्छ । त्यस्तै यहाँ पनि कुनै प्रकृतिप्रकोपको कारण परिलेको गण्डकीनगर पछि आएर बनावजगलका रूपमा परिणत हुन सक्छ । त्यस्ता प्रकृतिप्रकोप हुँदा पनि देवघाट र गण्डकीनगरका केही स्थानहरूमा प्राचीन चिन्हहरूका पत्तापरोष पाइन्छन् । त्यसकारण यो क्षेत्र नै प्राचीन गण्डकीनगर हो भन्ने तथ्यलाई सन्तुष्ट गर्ने देवघाट तीर्थ छुँदैछ । पुनःछ रम्पेहरूले नारायणगढ एवं रामपुरका बेशमा रहेको आदिगणेशको मन्दिर र त्यस्तै अनेक साक्ष्यहरू रहेको तथ्यलाई पनि बिर्सनुहुँदैन ।

देवघाटहरूको एकै ठाउँमा जमघट भएकाले देवघाटलाई देवघाट र देवघाट दुवै नामबाट चिनिन्छ । सिन्धु दैत्यले देवघाटहरूलाई गण्डकीनगरको उत्तरतटमा पुगेर एकै ठाउँमा गराएको खोजी गरिसकिएको छ । अर्कोतर्फ नारायणगढ र रामनगरको बीचबाट भएर पुगेर जाने बाटोमा रहेको आदिगणेशमन्दिर गण्डकीनगरका राजा चक्रपणिले बनाएको हो भन्नेसमेत जर्नालिष्टहरूले रहेको छ ।^१ एतावता गण्डकीनगरको तथ्य रहेको नारायणगढनगरलाई गण्डकीनगर भन्नुसिक्काम अर्को विकल्प छैन । श्रीगणेशपुराणमा नेपाली भूभाग, नेपाली नदी कृष्णागण्डकीलगायतको अरु गण्डकीहरू र नेपालमा मात्र नभई भारतभित्रको चर्चा गरिएकाले गणेशपुराण र नेपालको घनिष्ट सम्बन्ध प्रमाणित हुन्छ ।

गण्डकीनगरमा घुनिएका देवताहरूले सकटपौजनका लागि गण्डकीनगरक्षेत्रमा घण्टापुन्याई गण्डकीका माथेको मुर्ति तयार गरेर श्रीगणेशको आराधना गरे ।^२ त्यसपछि गण्डकीले दर्शन दिएर मैले गर्वनीपुत्रका रूपमा मयूरेश्वर अवतार लिइर सिन्धु दैत्यको वध गर्नेछु भनी आश्वासन सुन्धारनुभयो । श्रीगणेशले मयूरेश्वरको अवतार लिनुभएपछि आफू गण्डकीनगरभन्दा चार कोश पर विराटमान भएर दैत्यरात्र सिन्धुलाई सम्झाउन हुनका रूपमा नन्दीलाई पठाउनुभएको थियो ।^३ नन्दीले श्रीगणेशको सम्पाधार सुनाई सम्झाइनुझाई पठाई पनि सिन्धुले नमस्तेपछि दुवै पक्षको योजना छेर संग्राम भयो । अन्त्यमा श्रीगणेशका हातबाट सिन्धुसँग जीतजित भयो । सिन्धुका पिता चक्रवर्ति श्रीगणेशको जरायम पो र तिनले श्रीगणेशलाई गण्डकीनगरमा अर्पण अनुरोध गरे । भगतान् श्रीगणेशले पनि शिवपार्वतीसहित गण्डकी नगरमा गई देवताहरूलाई करामुक्त गरउनुभयो ।^४ सबैले श्रीगणेशको पूजाआराधनाका साथै जयजयकार गरे । भगतान् श्रीगणेशले सबैसँग भेट गरी ओजोर्ता दिएर बिदा हुनुहुँदा राजा चक्रवर्ति चार कोशको बाटोसम्म बिदाइ गर्न गएका थिए । श्रीगणेशले हिमो पर्वत गण्डकीनगरमा गई मेरो आराधना गर भनी बिदा गर्नुभयो । उनले पनि गण्डकीनगरमा आएर आफ्ना देवताहरूसँग मिली श्रीगणेशस्वायत्त भूर्वा, विष्णु आदि पाञ्चायन देवताका पाँच मन्दिर बनाई श्रीगणेश आदि सबै देवताहरूको आराधना गरे ।^५ त्यो गणेश मन्दिर नारायणगढनिकट रहेको कुरा छल्लेख गरिसकिएको छ ।

यस्तै गण्डकी नदी तालकाल जिल्ला गण्डकीनगर र गणेश मन्दिरको श्रीगणेशपुराणमा वर्णन गरिएकाले गणेशपुराणमा नेपालको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

१. डा. ए. सुब्बा, श्रीगणेशपुराण, श्रीगणेश मन्दिर, काठमाडौं ।

२. गण्डकी, पृष्ठ २५५, २५६ ।

३. श्रीगणेश, गण्डकीका अवतरण, विष्णुमन्दिर : १ अर्पण १५ मयूरको धर्मवर्तमानपत्र १५ - पूर्वपत्र, २०१५/२०१६ ।

४. पूर्वपत्र, २०१५/२०१६, पृष्ठ १ ।

५. पूर्वपत्र, २०१५, पृष्ठ १ ।

१.७ नेपालमा श्रीगणेशपुराण

नेपालको गण्डकीक्षेत्रमा श्रीगणेशपुराणको व्यापक प्रसिद्धि रहेको छ । नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय, धवलागिरी अञ्चलका बागलुङ, पर्वत, म्याग्दी आदि जिल्लाका विद्वान् परिवार र काठमाडौँलगायत केही प्रमुख नगरहरूका गणेशपुराणका प्राचीन पाण्डुलिपिहरू पढेरकले नेपालमा धेरै अघिदेखि गणेशपुराणको भौतिक उपस्थिति रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

श्रीगणेशपुराणको धार्मिक उपदेवता र उपयोगको छुट्टै महत्त्व रहेको छ । धार्मिक परायण र प्रवचनका माध्यमबाट समाजमा संस्कारिका सबै अङ्गहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचार-प्रसारमा श्रीगणेशपुराणको योगदान अविस्मरणीय छ । धवलागिरी अञ्चलका बागलुङ, पर्वत र म्याग्दी जिल्ला, गण्डकी अञ्चलका स्याङ्जा एवं कास्की जिल्ला र नारायणी अञ्चलको चितवन जिल्लामा गणेशपुगणका धेरै पाण्डुलिपि पाइनुले गण्डकीप्रवाह क्षेत्रमा श्रीगणेशपुराणको व्यापक प्रभाव रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । नेपाली समाजमा श्रीगणेशपुराणयज्ञद्वारा श्रीगणेशको आराधना गरिनुमा विष्णुध्वंस विपत्तिविदारण, संकटमोचन र मनोरथसिद्धिजस्ता सामान्य प्रयोजनका साथै पुत्रप्राप्ति अथवा सन्तानप्राप्तिजस्तो विशिष्ट प्रयोजनले अहं भूमिका खेलेको तथ्य इतिहास हुन्छ ।

सन्तानप्राप्ति वा पुत्रप्राप्तिका लागि नेपालका अरू भागमा महाभारतको खिलपर्व हरिवंशपुराण लगाई बालकृष्णको उपासना गर्ने प्रचलन अत्यधिक मशहूर रहेको पाइन्छ । तर, गण्डकीक्षेत्रमा भने व्यापक रूपमा श्रीगणेशपुराण यज्ञद्वारा बालगणेशको आराधना गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । गणेशपुराणमा गण्डकीनगरको चर्चा गरिनु र शालग्रामनिर्मित गणेशप्रतिमाको उल्लेख हुनुबाट गण्डकी र शालग्रामजिल्लासँग श्रीगणेशको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यसैले गण्डकीक्षेत्रका गणेशपुराणको र परब्रह्मरूप श्रीगणेशको पनि उत्तिकै प्रभाव रहेको छ ।

गण्डकीप्रवाहक्षेत्रका जिल्ला र गाउँहरूमा श्रीगणेशपुराण यज्ञद्वारा श्रीगणेशको आराधना गरिने कुरा भ्यादै प्रसिद्ध छ । यसैले श्रीकृष्णभक्तिको पश्चिम भूमि मन्दावन, मधुरा र गोकुल भएझैँ गण्डकीप्रवाहक्षेत्र श्रीगणेशभक्तिको पवित्र भूमि हो भन्न सकिन्छ ।

बागलुङ जिल्लामा सदाचारी एवं गणेशभक्त विद्वान् ए नक्षत्रीयति रेग्मीले पुत्रको कामना गर्ने १०८ सदाचारी परिवारमा गणेशपूजन, गणेशपुराणको पाठपठन र प्रवचन गरेका थिए । ती सबै परिवारले पुत्र प्राप्ति गरेको कथनबाट गण्डकीक्षेत्रका नै चर्चाको विषय बनेको कुरा ज्ञात हुन आएको छ । १९ गोरखापुरका एकजना विशिष्ट विद्वान्ले नेपालको पर्वत जिल्लामा पर्ने राठ गाउँबाट गणेशपुराणको पाण्डुलिपि झिकेर श्रीगणेशपुराण यज्ञ लगाउँदा एक वर्षभित्र नै तिनलाई पुत्र प्राप्त भएको घटनाबाट श्रीगणेशपुराणको क्षिप्र प्रभावकारिता बुझ्न सकिन्छ ।

गण्डकीक्षेत्रका अधिकांश नेपालका अन्य भागमा पनि ब्रह्मालुहरूले गणेशपुराण यज्ञ लगाउँछन् । नेपालका सबै जिल्लाहरूमा श्रीगणेशसँग सम्बन्धित विशिष्ट पर्वहरूमा गणेशपुराण यज्ञ लगाई श्रीगणेशको आराधना गरिन्छ । नेपालका शिवरति मन्दिर एवं सन्तहरूका आश्रमहरू र ब्रह्मालु गृहस्थहरूका घरमा पनि गणेशपुराण यज्ञ लगाउने परम्परा रहिआएको छ । गणेशपुराणअन्तर्गतको गणेशसहस्र नामका नाममन्त्रहरूका पाठ र गणेशपुगणको उल्लास रहेको गणेशगीताको अनुशोलेतन्त्र पनि गणेशपूजाहरूको प्रवृत्ति रहेको बुझिन्छ । नेपालमा गणेशपुराणमा चलाइएका संकटघलुधीरता, वरदघलुधीरता, मङ्गलघलुधीरता गर्ने रूढ परम्परा रहेको छ ।

एकबता गौरी र शंकरको ज्ञोताभूमि नेपालमा गौरी र शंकरका प्यार पुत्र परब्रह्मरूप श्रीगणेशको महिमागयन गर्ने श्रीगणेशपूजा गौरी, शंकर र गणेशकै ब्रह्मस्पर्द र लोकप्रिय रहेको कुरा निर्धन्य भन्न सकिन्छ ।

ॐ

परिच्छेद - दुई

गणेशपुराणका महत्वपूर्ण सन्दर्भ

श्रीगणेशपुराण महाचार उपसंहार एवं अध्यात्म चिन्तनको कोषका रूपमा रहेको छ । यसमा श्रीगणेशका हांसापरक कथाहरूका साथै श्रीगणेशको विलक्षणता अवगमन गराउने विभिन्न सन्दर्भ रहेका छन् । यस परिच्छेदमा श्रीगणेशको दर्शन पाउने भक्तहरूले कसरी र कुन रूपमा दर्शन पाए यसको लेख/जोखा गरिएको छ । यसैगरी विभिन्न भक्तहरूले गरेको प्रभावकारी स्तुतिहरूको माध्यमबाट श्रीगणेशको स्वरूप र आध्यात्मिक तन्त्र प्रस्तुत गरिएको छ भगवान् श्रीगणेशका दाजु प्रथम पूज्य देवता स्वामी कार्तिकेयको महिमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै गणेशपुराणमा श्रीमद्भगवद्गीताकै तुलनामा रहेको महिम्नामय गणेशगीताको सार प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा रहेको गणेशको धाम स्वानन्दभुवनको विलक्षण सौन्दर्यलाई पनि प्रस्तुतिको विषय बनाइएको छ ।

१.१ गणेशदर्शनपरक सन्दर्भ

भगवान् गणेशले श्रद्धा एवं भक्तिपूर्वक आफ्नो आराधना गर्ने भक्तहरूलाई तिनीहरूको प्रकृति एवं स्तरअनुसार बेलाबेलाका दर्शन दिनुभएका अनेक प्रसङ्ग गणेशपुराणमा रहेका छन् । तीमध्ये केही प्रसङ्गहरूलाई दुष्टात्मका रूपमा प्रस्तुत गरिंदछ ।

क) कमलासुरद्वारा विश्वरूपदर्शन

भगवान् गणेशको गुणग्राहिता अनुपम छ । आफ्नो परम शत्रु कमलासुरको युद्धनिष्ठा, समर्पण र अपूर्व शौर्य देखेर श्रीगणेशले त्यसलाई आफ्नो विश्वरूप देखाउनुभएको कुरा गणेशपुराणमा यसरी वर्णन गरिएको छ -
'कमलासुरको विलक्षण शौर्य देखेर सन्तुष्ट हुनुभएका गुणग्राहकहरूमा उत्तम भगवान् गणेशले त्यसलाई आफ्नो अनन्त विश्वरूपको दर्शन गराउनुभयो । त्यसैरुपि त्यसले दशैँ दिशामा श्रीगणेशको दर्शन पायो । अत्यन्त चकित भई आँखा चिम्लिन्दा त्यसले आफ्नो हृदयभित्र पनि श्रीगणेशको दर्शन प्राप्त गरेको थियो ।'^१

ख) गन्धर्वहरूद्वारा पञ्चायतनका रूपमा श्रीगणेशको दर्शन

कैलासको यात्रामा निस्कका हाहा हुहु र तुम्बुरुनाभक गन्धर्वहरू विश्रामका लागि करकम आश्रममा गए शौचनका लागि पार्थक गरिएका ती गह्वरहरूले पञ्चायतन देवताको पूजा गरेपछि मात्र भोजन गर्ने कुरा बताई विधिपूर्वक देवी, शिव विष्णु त्रिनायक र सूर्यको पूजन गरे । त्यस बेला करकमनादन महोरकट गणेश बाहिरबाट घर आउनुभयो । रहलै गन्धर्वहरूद्वारा पूजा गरिएका पञ्चायतन देवताका प्रतिमाहरूको दर्शन गरेपछि कौतूहलवश ती प्रतिमा लुकाउनुभयो ।

१. प्रस्तुताङ्ग भगवान् महादेवी गुणगणः । श्रद्धावान् गर्म्यं तं विश्वरूपमनन्तरं ।

२. तस्मिन् भगवन् देवतां कथयन्तुः । किमिदं गच्छेत् तस्मिन् इति तं परिदृशेत् ॥ - कलापञ्चमुखा ३/१०३/३-४

गन्धर्वहरूले प्रविष्ट हरएको घना पर्णच्छि प्रतिमा नभेटिएसम्म भोजन नगर्ने आफ्नो निजय सुनाए। इतिमा सुकाउने मामलामा श्रीगणेशमाथि शङ्का गरी सोधपुछ गरियो । ता उहाँले 'मैले लिएको छैन खाएको भए मेरो मुखमा हेर्नुहोस्' भन्दै मुख खोल्नुभयो । गणेशले मुख खोल्नासाथ उहाँको मुखभित्र विराटरूपको दर्शन गर्दा पावती मूढित हुनुभयो । सराशिवले पनि गणेशका मुखभित्र कैलस, वैकुण्ठसहित त्रिष्णु सत्यलोक, अम्बावतीप्रहित इन्द्र, पर्वत धन समुद्र, न्दी, यक्ष, पन्नगसहित पृथिवी चैद्य भुवन, लोक, पाताल, दश दिशा र अद्भुत सृष्टि नजर गर्नुभयो

देवप्रतिमा नभेटिएसम्म भोजन नगर्ने प्रतिज्ञा गरेका गन्धर्वहरूले गणेश अल्प हुँदा उहाँको गर्भमा देवी त्रिष्णु शिव विनायक र सूर्यको प्रत्यक्ष दर्शन पाए । ती गन्धर्वहरूले क्षमायाचनापूर्वक भक्त्याजट भगवानको चरणमा प्रणाम गरेपछि भोजन ग्रहण गरे । त्यसबेला तिनीहरूले श्रीवर्णशलाई अनेक रूपमा दर्शन गरेको विषयमा भनिएको छ - तिनीहरूले केही बेर पञ्चगव्यभक्ष्यको रूपमा श्रीगणेशको दर्शन गरे त्यसपछि भयानक आकारका ईश्वरका रूपमा दर्शन गरे र केही बेरमै विराटरूपधारी प्रभुका रूपमा पनि दर्शन गरे ।*

ग) तपस्यारत शिवजीद्वारा शिवरूप श्रीगणेशको दर्शन

त्रिपुरानुरको बध असम्भवशः प्रतीत हुँदा स्वयं शिवजीले पनि श्रीगणेशको आराधना गर्नुभयो । त्यसबेला उहाँले जुन रूपको दर्शन गर्नुभयो र उहाँलाई यस्तो प्रान्ति भयो त्यो यसरी वर्णन गरिएको छ - 'पौन मुख दश भुजा र दश प्रकारका आयुधहरूले सुहाउनुभएका मालवन्द मण्डपलाधारी सर्वालङ्कारद्वारा अलङ्कृत र चन्द्रसुन्दर श्रीगणेशको दर्शन पाउँदा भगवान् शिवजीले आश्चर्य मान्दै मनमनै चतुर्भुज - अर्हिले मैले आफ्नै स्वरूप आफैले देखाउँछु लाग्यो । के भ आफै दुई रूपमा परिणत भएको छु ?'

घ) परमभक्त गृत्समतद्वारा श्रीगणेशको दर्शन

अग्रमा भक्त गृत्समतको तपस्याबाट प्रसन्न हुनुभएका श्रीगणेशले आफू अनिर्वचनीय स्वरूपका हुनुभए तपस्वि गङ्गानन स्वरूपमा उनलाई दर्शन दिनुभएको विषय गणेशपुराणमा बसरी वर्णन गरिएको छ - 'त्यस बेला सृष्टिका कारणरूप भगवान् श्रीगणेशका ताडोपज्जकारका कानहरू कम्पायमान थिए । उहाँ विशाल गजराजको लीला देखाइरहनुभएको थियो । सहर्ष सुन्दर क्रीडा गरिरहनुहुँदा उहाँको भस्तकम दिव्यकान्ति भएका चन्द्रमा शोभायमान थिए । कमलद्वारा बनेको सुन्दर र विशाल माला धारण गर्नुहुने भगवान् गणेशका सँढको दुष्पाम एउटा तुन्दर कमलको फुल देखायमान थियो । देवता र महर्षिहरूले उहाँलाई चोर्तिरेकाट घेरिरहेका थिए । त्यसबेला श्रीगणेश सिंहमा सवार हुनुहुन्थ्यो र दश भुजाद्वारा शोभायमान पनि । उहाँको छातीमा सर्पराज शेषनाग यज्ञोपवीतका रूपमा रहेका थिए । कुङ्कुम, अम्बर, कस्तुरी र चन्दनको लेपन गरेका कारण श्रीगणेशको श्रीविग्रहबाट आकाशक सुगन्ध चारैतिर फैलिएको थियो । कोटिसूर्य भन्दा पनि अधिक कान्तिसे सुहाउनुभएका प्रभुका साथमा सिद्धि र बुद्धि शोभायमान थिए ।*

* अध ५ उक्तुकाम अथ पञ्चसङ्कर्षणम् । अथ महाभक्तिनां क्षणं तं विस्तारयिष्यम् ॥ - पूर्ववत्, २/१६/३५ ।

* एकांतेन यथुशो नानन्देन; शक्तिभः । मुक्त्याय भयंभयो मुक्त्यायदभयः ।

अन्वर्तकानां भावः । नान्दुर्जं दण्डुः । तदभक्त्या शक्तिनां देवो यत्तुग पुनःस्थितम् ॥

विनायकं पञ्चमस्तु पञ्चमस्यपय शिष्यम् । ४ त्वाऽजकं वद देवः किमहं द्विषोऽभयम् ॥ - पूर्ववत्, २/१४/५५-५८ ।

नमस्तपसायः । एतदन्तिभोयः । यदा वासुदेवो भक्तजनः । बुद्ध्याऽप्यसौ अगन्तव्यंभुवः । अने कर्तव्यो नमस्तपसायः ॥

मिहासदा दण्डुनां अगन्तव्योऽप्यसौ । कुङ्कुमाङ्ककस्तुतिनां चन्दनवर्जितः ॥

मिडिबुद्धिभुवः शोभन् कोटिसुखोधिकान्तिः ॥ - पूर्ववत्, २/३७/४१-४२ ।

ड) स्कन्दद्वारा चतुर्भुज गणेशको दर्शन

शिवजीबाट भडमर गणेशामन्त्रको दीक्षा पाएका स्कन्द एकान्त एवं पवित्र वनमा तपस्या गर्न गए। रूढ पाउले टेकेर कठोर तपस्या गरे। भगवान् शिवजीले जताउनुभएको विधिबाट जन गरे। मन्त्रानुष्ठान र जनका प्रभावले स्कन्दमाथि श्रीगणेश प्रसन्न हुनुभयो। उहाँले स्कन्दलाई योगिध्येय चतुर्बहुका रूपमा दर्शन दिनुभयो। गणेशपुराणमा स्कन्दले दर्शन गरेको गजाननको स्वरूपसौन्दर्य यसरी वर्णन गरिएको छ- 'चर भुजाद्वारा सुशोभित, पद्ममुकुटद्वारा अलङ्कृत कुण्डल एवं केयूर धारण गर्नुहुने, एकदन्त निधारमा चन्द्रमा धारण गरी सुहाउनुभएका दण्डाकर सैन्धवा रमणीय देखिनुहुने हातमा पाश एवं अङ्गुली लिनुहुने र माला एवं स्वदन्त धारण गर्नुहुने, सौन्दर्यसम्पन्न, मोती एवं मणिबाट बनेका अलङ्कारले सुहाउनुभएका नाभिमा जेधनागलाई यज्ञाप्रसीत बनाएर धारण गर्नुहुने, दिव्य वस्त्र र दिव्य परिधानद्वारा युष्मेषित दिव्य गन्धको लेपन गर्नुहुने अनेकौँ सूर्यका कान्तिरले ज्वालन्त्यमान, तैजको ज्वालाका कारण झलमल्ल चम्किनुभएका श्रीगजाननको दर्शन स्कन्दले गर।' १५

च) कश्यपसन्ततिद्वारा श्रीगणेशको दर्शन

कश्यपद्वारा श्रीगणेशको मन्त्रदीक्षा पाएर आफ्नो प्रकृतिअनुसार विभिन्न ठाउँहरूले तपस्या गर्ने कश्यपका सन्ततिहरूलाई श्रीगणेशले दर्शन दिनुभएको विषय बपन गर्दै भनिएको छ- जुन साधकले जसरी ध्यान गरेका थिए त्यसरी नै श्रीगणेशले कसैलाई मेघवर्ण अष्टभुज शशिवर्ण चतुर्भुज कसैलाई षड्भुज, कसैलाई सहस्रभुज, कसैलाई सिंहवाहन कसैलाई अधवाहन कसैलाई मयूरवाहन, कसैलाई मूषकवाहन, कसैलाई मालक, कसैलाई युवा एवं कसैलाई वृद्धरूपमा समेत दर्शन दिनुभयो। १६

छ) अदितिद्वारा भुत्रका रूपमा अवतरित श्रीगणेशको दर्शन

भगवान् श्रीगणेशले महोत्कट अवतार लिएर अदितिलाई दर्शन दिनुभएको विषयमा भनिएको छ- अदितिले गर्भधारण गरेको भौ महिनापछि पुत्ररत्न पैदा गरिन्। ब्रह्माजीले कश्यपसन्तति भनी बालकको नामकरण गर्नुभयो। बालक गणेश बलवान्, दशभुजाद्वारा सुहाउनुभएका, कर्ण र कुण्डलले अलङ्कृत कस्तुरीतिलक धारण गर्नुहुने मुकुट र मालाद्वारा विभूषित एवं सिद्धिबुद्धिद्वारा सेवित हुनुहुन्थ्यो। १७

ज) विश्वदेव ब्राह्मणद्वारा नारायणका रूपमा श्रीगणेशको दर्शन

भोजन गर्ने इच्छाले कैलासमा पार्वतीको निकसमा पाहुना बन्न आएका नारायणभक्त विश्वदेव ब्राह्मणलाई

विजं रूपं भगवन् चतुर्भुजविराजितम् । पद्ममुकुटसमीपे कुण्डलसङ्गशोभितम् ॥

एकदन्ते मालाधन्तं त्रुण्डादण्डविभूषितम् । शशाङ्कमुखाय मालादन्तशक्तं सुलोभनम् ॥

मुसस्यभिगमोपेतं सरोजप्रसुगोदरम् । दिव्यवस्त्रभूषणं दिग्भ्रमणमुत्तेजनम् ॥

अनेकसूर्यसङ्काशं ततो ज्वालासूरीभित् । दण्डं त्रमुकुटान्नं विष्णुसौकुण्ठलसंभनम् ॥ पूर्वजम्, १/४३/२९-३९

यो यथा ध्यातव्यम् तेन तपस्तप्तसंश्रितम् । कश्यपिह पुरतः स्थासद् मेधासेऽष्टमहाभुजः ॥

कश्यपिह पुरतः आसीच्छासन्वर्षश्चतुर्भुजः । अष्टे कश्यपिहसीत् स षड्भुजोऽसौ गणेशः ॥

सम्पन्नवस्त्रावधुर्भुजोऽस्यसि कश्यपिह । भवति कालस्वरूपेऽपि युवा युद्धोपि भवति ॥

नेत्राभयो ममकायं त्रयसुधातनयतः । सिंहगो कर्कशो वापि गजाम्बुऽनेकसकलान् । पूर्वजम्, १/४३/३८-४१

सम्पूर्णे नवमे यन्ति सुमुखे पुत्रमुत्तमम् । अलङ्कारादभुजं स्वगतो नाम्ना कश्यपसन्ततिः ॥

दशभुजो बहुबलः कर्मकुण्डलसमीपितः । कस्तुरीविमलसदभासो मुकुटधर्तविमलकः ॥

सिद्धिबुद्धिसुखं कल्पे इत्यप्यपिबुधिरः ॥ - पूर्वजम्, २/४/२२-२४ ॥

श्रीगणेशले आफ्नो दिव्य चतुर्बाहुरूप देखाउँदा पनि सन्तोष भएन । 'म नारायणको दर्शन नगरी भोजन गर्दिनँ भन्ने तिनको प्रतिज्ञा हुनेर चतुर्बाहुरूपलाई अन्तर्हित गरिँ श्रीगणेशले नारायणको रूपमा दर्शन दिनुभएको विषयमा भनिएको छ । श्रीगणेश चतुर्बाहु रूप अन्तर्धान गरी नारायणका रूपमा एकट हुनुभयो । पीताम्बरधारी शङ्ख, चक्र गदा एवं पद्मद्वारा सुहाउनुभएका अन्तर्धामी अनेक अलङ्कारद्वारा सुशोभित, सर्वाङ्गद्वारा सुन्दर छर्तामा कौस्तुभमणि धारण गर्नुहुने, वनमाहाले सुहाउनुभएका, शेषनागमा शयन गर्नुहुने महत्त्वश्रीद्वारा पाउघा सेवा गरिनुभएका नारायणरूप गणेश एकट हुनुभयो । विश्वदेवले नारायणको दर्शन गरी खुसी भएर पूजा गरे र दर्शन पाएका स्वरूपमा मुग्ध भई नम्रय भए । शरीरमाथि बिस्म आनन्दमग्न भए । सच्चिदानन्दमा रमाएका विश्वदेवले भगवान्को स्तुति गरे ।'

इ) पार्वतीद्वारा पुत्रका रूपमा अवतरित श्रीगणेशको दर्शन

श्रीगणेशलाई पुत्रका रूपमा प्राप्त गर्ने इच्छाले तपस्या गरिरहेको पार्वतीले श्रीगणेशको दर्शन वाष्पछि उहाँको कृपाबाट श्रीगणेशलाई गर्भमा धारण गर्नुभयो । ती महिना पुगेपछि पार्वतीले पुत्रका रूपमा अवतर प्रहस गर्नुहुने श्रीगणेशको दर्शन गर्नुभएको विषय यक्षरी जर्जन गरिएको छ - 'किरीट-केयूरधारी कोटिसूर्यसमान प्रकाशमान चतुर्बाहु र प्रवालझैं रक्तिम अभ्यसम्पन्न औंठद्वारा सुहाउनुभएका श्रीगणेशको दर्शन पाउनुभयो ।'

ज) काशीका नरनारीहरूद्वारा अनेकरूपमा श्रीगणेशको दर्शन

काशिराजसहित श्रीगणेशले धूम्राक्षको वध गर्नु भएपछि केही उग्रसेवा आउँदा त्यहाँका नरनारीहरूले सहर्ष उहाँहरूको पूजा र स्वागत गरे, त्यसबेला श्रीगणेशले काशीवासी नरनारीहरूलाई भावपक्ति र अवस्थाअनुसार दर्शन दिएर कृतार्थ गराउनुभएको विषयलाई लिएर गणेशपुराणमा भनिएको छ - 'त्यसबेला ब्राह्मणहरूले श्रीगणेशलाई परमात्मा, क्षत्रियहरूले रणाकाङ्क्षी महावीर दैत्यहरूले सर्वपङ्क्तक रुद्र र शूद्रहरूले श्रीहरि र राजाका रूपमा दर्शन गरे । शूद्र त्यक्तिकमा रातो र पहेँलो रङ्ग चम्किएकै जसका मनमा जस्तो भावना थियो तदनुसार भक्तहरूले भगवान् गणेशको दर्शन गरी आनन्द प्राप्त गरिरहेका थिए ।'

ड) काशीनिवासी नरनारीहरूद्वारा श्रीगणेशको अनन्तरूप दर्शन

काशीका कनिष्ठ मानिसहरूले श्रीगणेशलाई आ-आफ्नो घरमा भोजन गर्ने निमन्त्रणा गरेका थिए । भगवान् समयमा आउनुभएर त्यसकारण ती सबै बेचैन भए । उनीहरूले शुक्लब्राह्मणका घरमा श्रीगणेशले रुखा-सुखा भोजन गर्नुभएको धाहा थिए । तीमध्ये केही पाखण्डी गृहस्थीहरूले आफूलाई बेवास्ता गरी दरिद्र ब्राह्मणका घरमा भोजन गर्न गएको कारण जगद्गुरु श्रीगणेशको निन्दा गरे, तिनले फेरि पनि भगवान्लाई आफ्नो घरमा जेन भएरुह गरे । भगवान्ले भन्नुभयो - 'म शुक्लब्राह्मणको घरमा पेटभर भोजन गरेर त्य अवधारको छु ।'

अनर्थात् भगवान्को भोजनमा सबैको भाग्यमा श्रीगणेशको दर्शन ।

कान्तमङ्गलशक्तिः सज्जनकुलसुन्दरः । भक्तुर्भवेत्तत्पुत्री वनमालाविभूषितः ।

गणेशो मङ्गलशक्त्या नैवहितपदाप्नुयः । विशदं च तं पुत्रं वत्सलं मरिचकम् च ।

चन्द्रोदयः भक्त्या विन्मूढः च शरीरकम् । उवाच च विद्वान्दशरथः पुत्रीं द्विजान्तम् ॥ - पूर्वोक्तम् १/१०५/२५-३० ।

कनैः कनैः च शक्तिः सूर्यसप्तमम् । प्रकाशयति गणेशः चतुर्बाहुर्विराजितम् ॥ - पूर्वोक्तम् २/१२३/११ ।

उवाच परमात्मनः परवर्तिनः मम विनायकम् । क्षत्रियस्य महावीर पश्यन्ति स्म रमोत्तमम् ।

मङ्गलम् ददुहिः सर्वं रुद्र महाकायकम् । शूद्रस्य हरेरूपेण वृषभेश चालकम् ॥

गदः सन्तः सप्त भोजनशुद्धं सोऽभ्यर्चयेत् । एका भक्तिं सिते पीते स्वर्गदेवतापुत्रकृतिः ॥ - पूर्वोक्तम् ३/१३१/११-१२ ।

અસંખ્ય શ્રીગણેશને આકૃતિમાં અનેકરૂપમાં જનિત ગણનુભવજો વિષય થયેલો પ્રસન્ન ગદિકો હ -

ठ) सनक र सनन्दनद्वारा सर्वत्र श्रीगणेशको दर्शन

[illegible]

५५-विन मङ्गलुङ्गना. मङ्गलुङ्गनामना मङ्गलुङ्गना मङ्गलुङ्गना मङ्गलुङ्गना मङ्गलुङ्गना, ॥

असिद्ध ॥८४॥ किंवा- माह नव साक्षरस असिद्ध प्रमाणाने आता असिद्ध ठरली नसकते.

७५४ श्रीगणेशाय नमः । आ श्रीगणेशाय नमः । अथ मन्त्रोक्तं यथा : सुविधिनिष्ठाभिमानेन । पृथक् । २/१४/१६ । ३९ ।

सूर्यसम्पन्न कान्तिसम्पन्न, सृष्टि स्थिति र संहारक देवता श्रीगणेशको दर्शन गरे त्यसपछि तिनाइरुले आफ्नो मनमा रहेको गणेशप्रतिबद्ध भदबुद्धि हटाएर विनम्रतापूर्वक चरणकमलमा प्रणाम गरे ।"

ती दुवैले आफू ज्ञानी भएको गर्व हटाएर भक्तिपूर्वक श्रीगणेशको स्तुति गर्दै गये - हे प्रभु ! हजुरको ब्याघ्र स्वरूप रत्नमेर श्रुतिले पनि नेति नेति भन्दछ हामी पनि हजुरकै पायाले मंगलित भएका छौ र हजुरको उत्तम एवं वास्तविक स्वरूपको ज्ञान गर्न असमर्थ छौ । हे अन्तर्यामी प्रभु ! हामीले अनेक रूप र सीता धारण गर्नुहुने हजुरको महिमा बुझ्न सकेको छैनौ तर हजुरका चरणकमलको दर्शन पाएर कृतकृत्य भएका छौ ।"

श्रीगणेशले अनेकरूप र अनेक बाहुनसहित विभिन्न अवतार लिदा भक्तहरूलाई दर्शन दिएर कृतार्थ गराउनुभएका महत्त्वपूर्ण प्रसङ्गले श्रीगणेशको विलक्षण भावता संसूचित गर्दछन् ।"

ड) भक्त भृशुण्डीद्वारा आफूले चाहेअनुसारको स्वरूपमा श्रीगणेशको दर्शन

महोत्कटको रूपमा अवतार लिएर कश्यपश्रममा रमउनु हुने श्रीगणेश काशिराजको निमन्त्रण स्वीकार गर्दै काशीमा बाललीला गरिरहनुभएको थियो । काशिराजको दरबारमा निवास गरी काशीवामीहरूलाई मित्रमित्र दर्शन दिनुहुने श्रीगणेश कूर दान्यहरूलाई भयङ्कर दर्शन दिएर निर्पूल गर्दै हुनुहुन्थ्यो । स्वयं काशिराज श्रीगणेशको विलक्षण लाला नजर गरी चकित थिए । उनै श्रीगणेशको छान-गान र विश्राम अग्रामको ख्याल गरिरहन्थे एक दिन पूवाहमा काशिराजले श्रीगणेशको दर्शन गर्न उहाँको कक्षमा गई निवेदन गरे - 'प्रभु ! भोजन ग्रहण गर्ने चेन्ना भएको छ । जई भोजन गरौं ।' त्यसबेला श्रीगणेश भोजन गरेर अघाएको सूचना दिने ढकार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । काशिराजले भगवान्का कोठका चारैतर्फ नजर लगाउँदा (बाह्र बाँकी रहेका लड्डु, मिष्ठान, मातपुजा दूध दही घ्यू, महु अनेक किसिमका मिठाई र भोज्य सामग्रीका साथै फूल, चन्दन, धाला, अरुता आदि पूजा सामग्री पनि नजर गये । काशिराजले नयाँ नयाँ अलङ्कार र परिधानले सुहाउनुभएको अवस्थामा श्रीगणेशको दर्शन गरे चकित हुँदै उनले भने - भगवान् ! अज्ज एकाविकानै कुन भक्तले यहाँ आएर हजुरको पूजा गर्‍यो ? यो ती भक्तको परिचय थाउनु र दर्शन गर्न चाहन्छु । त्यसपछि श्रीगणेशले काशिराजलाई भन्मराज भृशुण्डीको त्याग, तपस्या, समर्पण, शिष्टा भक्ति र महिमा बताउँदै भनुभयो - 'आँखीपीचाट मेर जस्तो सूँड निस्केकाले ती भक्तलाई सबैले भृशुण्डी भन्दछन् र तिनलाई गणेशकै रूप मानी पूजा गर्दछन् । निरन्तर मेरो चिन्तन गर्नुले ती

१-२५ इन्द्रधनुः (११००) समस्तान्, अङ्गानां सर्वान्, विषयकमप्यवश्यम् ।

२- अङ्गपङ्क्तं यं पुनर्विदुःशिवम्, तत्र विष्णुसङ्गमं वस्तुत्वात्सम्यगन्तरम् ।

३-५३५ शम्भु विष्णु ती भूतविस्मयी । अनस्यता इति तदा तत्र तत्र विभावयम् ।

४-५६ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् ।

५-६६ इन्द्रधनुः पुनर्विदुःशिवम्, कुरिसूत्रेण हरेण मुद्रितमङ्गं भूषितम् ।

६-६७ शम्भुः शिवसिद्धिर्गुरुभयः, भक्तनन्दं मुग्धदलितकं ताम्रपुङ्गवम् ।

७-६८ इन्द्रधनुः शिवसिद्धिर्गुरुभयम्, तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ६६-७८

८-६९ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् ।

९-७० नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ६९-७०

१०-७१ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७१-७२

११-७२ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७२-७३

१२-७३ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७३-७४

१३-७४ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७४-७५

१४-७५ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७५-७६

१५-७६ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७६-७७

१६-७७ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७७-७८

१७-७८ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७८-७९

१८-७९ नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ७९-८०

१९-८० नमो ध्यानसमयं मुनिसत्तमो तदादृश्यं नयनं चापि स्वान् एवमपश्यताम् । - पूर्वार्त्त २/४४ ८०-८१

भक्त मरम विषाग र गन्त र पवित्र पात्र भरका छन् । आग्न शुक्लपत्रको चतुर्थी तथ्य भएकोले तिनले एकाग्रता गर्ने वृत्ता गरे पदार्थहरू टक्क्याए, अल्पाङ्गार र परिधान प्रदत्तार । अनुसन्ध ३ मेरो कौटामा फैलिएका यी पदार्थहरूले उनको भक्तभावको परिचय दिइरहेका छन् । यो सुनेर कशिराजले निवेदन गर्छ - प्रभु ! यो तिलक्षण भक्तको दर्शन गरे चाहन्छु । श्रीगणेशले उनको स्वस्थ, अक्षय र आश्विन जेो पञ्चम्याँ कर्त्तारै अनुसन्ध - 'कर्त्ताराम । तपाईं आजै अनुसन्ध । आफ्ना छोराको विद्याको विपत्तिका टक्काउनुहोस् । उनलाई युर भन्नुहोस् - तपाईंका आश्विन देखेर श्रीगणेश मेरो घामा हुनुहुन्छ । श्री गण तपाईंलाई पढ्न चाहनुहुन्छ । यो उहाँले पठाएर यहाँ आएको छ । तपाईंले यसले भन्नेछ भक्त राज भुगुण्डी खुसी हुँदै तत्काल मेरो दर्शन गरे भर्त्ता अउन छन् ।

श्रीगणेशका अज्ञानमा कशिराज जोडमा सवार भई सैकदो बत्ती छन र गजले नाच भुगुण्डीको अक्षममा पुगे । देखि आश्विनको देखेर आश्विन गरी बक्ति र आश्विन भर भुगुण्डीको आश्विन परी पुग गरेर उनले आफ्नो र्त्ताराम दिए । स्वस्थता आश्विनले अझैनु भएछी सबै कुन बगए । विवाहको निम्न्त्रण टक्काएछो अ जो भ्रमा भगवान् गणेश विराजमान हुनुभएको र उहाँले तिन पठाउनुभएकोले यो आएको छ भने निवेदन गरे । आफ्ना आश्विन प्रभु कशिराजको टक्कामा विराजमान हुनुभएको बाह्य गरेर भुगुण्डीलाई पत्थारले गाँसे मध्ये । उनले भने - हे राजन् ! खेद, वेदमा यन एव कर्त्तार अक्षय प्रभु गणेश तपाईंको भक्त बन्नुहुन्छ भन्ने कुन सुन पलाय विद्याको नष्ट सन्दर्भ आगितेको छ । आज मेरो आश्विनले मेरो दर्शन गरे । तपाईंका टक्का देखेर अक्षय भएको छ । उहाँलाई छुट्टी तपाईंको फुरामा विद्या गरेर यो कसले गर्छ । तपाईं भन्नुहोस् तपाईंको भक्त आश्विनको देखेर भक्त हुनुहुन्छ । उहाँका स्वस्थतासँग यहाँ पठाएछो चिन्त बृद्धिमा यो तपाईंको भक्त अवस्थामा यन कर्त्तारले भने हे तपाईंका श्रीगणेशका आश्विन र गजको भक्त गरी बर्त्तार पनि तपाईं हुनुहुन्छ । अतिले उहाँ कर्त्तारको पुन बने अवस्थामा हुनुभएको छ । श्रीगणेश विनायकको रूपमा विद्यामा हुनुहुन्छ । अम्मा ३ वर्षको उमेरमा उहाँले अक्षय मील गरिभएको छ । अतिले मेरो भक्त उहाँ बृद्धिमाको २५ लिएर विराजमान हुनुहुन्छ । उहाँ कर्त्तारको पुन भए भक्त हुनुहुन्छ । दिव्यकर्ममा यन चतुर्थी हुनुहुन्छ । कर्त्तारले प्रदत्त गरेछो उहाँ भक्तमा हुनुहुन्छ । यन भक्त भक्तमा

कशिराजले कुन सुने भुगुण्डीले भने । तपाईंले मेरो स्वस्थता कर्त्तारमा तपाईंको भक्त बने देखेर मेरो आश्विन गणेश हुनुहुन्छ । तपाईं कर्त्तार जानुहुन्छ, यो जोडन । मेरो आश्विन देखेर मेरो भक्तमा यो भने यो जहाँ पनि जान सक्छु । कशिराजले चिन्तित हुँदै चिन्त गरे - प्रभु ! यो भक्तलाई लिएर यो उहाँले कर्त्तार तिन भगवान् नदी छन र पत्र नपरे यहाँ आउँ । अतिले यो एनले कर्त्तार फर्कौं । यो कुन सुने भुगुण्डीले कशिराजको शिवाग बर्त्तारले देखे यन । हे राजन् ! र्त्तारले आश्विन भिन्त हुने । श्रीगणेश कर्त्तार कर्त्तारले छोल्दा कशिराज आफ्नो टक्का पुगेभक्तका थिए । आएर श्रीगणेशको दर्शन गरे सबै कुन बगए । श्रीगणेशले भक्तमा हे राजन् ! तपाईंलाई यो भक्त भएको छ । तर तपाईं फेरि भुगुण्डीको आश्विनमा जानुहुन्छ । प्रभु गजाननले तपाईंलाई तिन पठाउनुभएको छ भन्नुहुन्छ । तपाईंले गजानन नाम लिएछि उनी गुरुन उठेछन् । गजानन गणेशको अज्ञान सुनेर कशिराज फेरि भुगुण्डीको आश्विनको पत्थारले श्रीगणेशको कर्त्तारले उहाँले कुन आश्विन भुगुण्डीको आश्विनमा गए । कशिराजलाई भक्तमा आएको देखी भुगुण्डीले भक्तमा भनेक तत्क विनाको गरे । कशिराजले प्रणाम गर्छ भने - यो हस्तै फर्केर आएर कर्त्तार तपाईंलाई रभु गजाननले बने अनुभएको छ । गजानन नाम सुनमा भुगुण्डी खुसी भए र भक्तको पृच्छमा पर तिनका भक्तमा रोन्ने भयो र श्रीगणेश कर्त्तार आश्विन बने भाने । उनले अतिले हस्तारकमा गरे

मेरा प्रभुत्व घनाई बलाउनुभयो भरी खुसी हुँदै पाइला चले । तैसी पाइला चाल्नासाथ धुरगुण्डो काशिरामको
साथ काग पुग्थिकेका थिए । काशिरामले दरबारमा लागे धुरगुण्डोको पूजा-स्तुति गरे । त्यसबेला त्यहाँ
श्रीगणेश हुनुहुन्थ्यो । धुरगुण्डोले अर्चनै भन्ने । छुई मेरो प्रभु ? हे राजन । तपाईंले छत भित्रको त होइन । अर्चन
नुम्न देखाउनुहोस् । देखाउन सक्नुहुन्न भने म तपाईंलाई सराय दिएर आश्रमको कर्कशेनु । त्यसै बेलाप
चाल्छौं । गोवा काठको धुनैधुनाले काँकेनुभएकै दर्शनमा तेनली दिव्य धूर्तमागे आगोका अगुनुभयो
उर्लैले देखेर धुरगुण्डोले भन्ने । यो मेरा आराध्य देवता होइनन् । यस्तोलाई म किन नमस्कार गरुँ ? धुरगुण्डोको
कुन पुता श्रीगणेशले भन्नुभयो । हे धुरगुण्डो । तपाईं भन्नुहोस्, तपाईंका आराध्य बाबुको कसो हुनुहुन्छ ?
धुरगुण्डोले उवा १५ - 'देखि परिधान धारण गर्नुहुने, दशभुजा-ने सुहाउनुभएकै श्रेणीको मान्छे लगाएर हाँसेनुभएकै
वर्णित सिद्धि यस बुद्धिवादी रंगमा रहनुभएका काममा कुशल धारण गर्नुहुने सुन्दर घँटले अत्यन्त सुहाउनुभएका
दुना दुना केन धाउ गर्नुहुने हरीवर्ण सिन्दूर रंगुभएका नाभिक मोष गासार्ने शोपर्वतका कसो धारण
गर्नुहुने रङ्गना नूपुर लगाउनु हुने घम्टकमा मङ्गलकुर धारण गर्नुहुने दश हातमा दशधर्म आनुष लिनुहुने
रक्तमन भानज्ज साग सान घण्टी धारण गर्नुहुने, मयूरमा सवार हुनुभएका देवताद्वारा पास्को पूज
गरिनुभएका मेरा आराध्य भनवान् गजानन हुनुहुन्छ ।

धुरगुण्डोको स्वरूप वर्णन सुनेरछि बालाजोगले उनले कसको स्वरूप निरूप दिव्यदर्शन दिनुभयो
अफुले बाहेको रूपमा प्रभुको दर्शन पर्यपछि धुरगुण्डो गदगद हर्षरङ्गन, रोमाञ्चित आनन्दरागमयिन्स्तर र
भक्तानाथ भए । केवालेरपछि चेतमा आएर रोमङ्गका साथ नच्य थन्ने । नृत्य सविदपछि देहजयमा आए
केनले विधिवर्तक श्रीगणेशको पूजा गरे । काशिराम भन्ने घुपनाथ भावाम् । भक्तको अन्तमुन पिन्नेको दर्शन
देखेर भक्तले अहोभाग सङ्ग्रहे आनन्दको सागमा पीडिरहेका थिए । भक्तान् गणेशले बलधुरगुण्डोलाई दश
हस्त भेल्लएर अलिङ्गन गर्नुभयो । यो दृश्य अत्यन्त आनन्दमय थियो । श्रीगणेशले भन्नुभयो - हे धुरगुण्डो ।
नर ईश्वर गजानन रूपमा अद्भुत भिन्न बुद्धि मेल दरबारका रूपमा दर्शन दिए । उन भक्तले नून रूपमा घेरे
धरन गदग । तेन त्यसलाई यहीस्वरूप दर्शन दिन गर्दछु । यो कुरा सुनेर धुरगुण्डोले कृतार्थ हुँदै भन्ने - प्रभु । म
आज तपाईंको कृपामे कृतार्थ भएर रजिब भएको छु । अब अत्यन्त दैले नून बेला दर्शन गर्न चाहन्छु । त्यसबेला यसै
रूपको दर्शन पाउँ । हजुर आहूतपूर्वका नाभिक प्रसिद्ध हुनुहुने । धुरगुण्डोको बाचन सुनेर श्रीगणेश मन्द मुस्कानका
साथ तयन्नु भन्ने आर्जनैर दिएर उनलाई आश्रमको झर्दै फेरि बासले-जना लीन हुनुभयो । १५

भावाम् श्रीगणेशले आफ्नो भक्तहरूलाई स्वरूपदर्शन गराउँदा कुनै अनुभूति महत्त्वमा गजानन दर्शनका
मुक्तान्तर्गतार्थका परिमलका भक्तधारी रीताम्बाधारी स्वर्णकपूरद्वारा आभूत, नूपुरधारी र कपलनननरूपमा
दर्शन दिनुभएको छ । कुनै सुन्दरमण्डित कमलमालाद्वारा शोभित सिन्दूररक्तन प्रवालमालाभूषित पाशुकमन्दन
ः चन्द्रक धारण गर्ने सुन्दर स्वरूपबाट दर्शन दिनुभएको छ । कुनै दशभुज दश मुख । त्रिदशहस्त बनेर दर्शन
दिनुभएको छ । कुनै अष्टभुज कुनै चतुर्भुज । कुनै द्विभुजका रूपमा पनि दर्शन दिनुभएको छ । कुनै त्रयङ्गुली
ः नर कुनै युव । कुनै वृद्ध । कुनै नून र कुनै बृद्ध बनेर पनि दर्शन दिनुभएको छ । कुनै दर्शन निम्नो-नर
धनमा पनि शिष्यज बनेर पनि दर्शन दिनुभएको छ । कुनै ठाउँले विष्णुको भक्तको मन्दिरिक स्तोत्रका लागि
मन्त्रका हस्ता पनि दर्शन दिनुभएको छ । अनन्त शक्तिका श्रेष्ठ श्रीगणेशका यी लीलाधर्म धरित्र बाबुका
मङ्गलदायक र परमानन्ददायक पनि छन् ।

२.२ स्तुतिपरक सन्दर्भ

गणेशपुराणमा विभिन्न देवता, ऋषि-महर्षि र मानिसहरूले श्रीगणेशको स्तुति गरेको छन् । ती स्तुतिहरूमा श्रीगणेशको निराकारता र साकारतामा अन्वयित विशेषताहरू व्यक्त भएका छन् । यस सन्दर्भमा तीमध्ये केही स्तुतिहरूका विशेषता प्रकट गर्दै तिनका नमुना पद्यहरू प्रस्तुत गरिनेछ

क) राजा सोमकान्तद्वारा श्रीगणेशको प्रातःस्मरणसम्बन्धी उपदेश

वन प्रस्थान गर्ने अर्हने राजा सोमकान्तले आफ्ना उत्तराधिकारी पुत्र हेमकण्ठलाई आश्चर्योपदेश गर्ने क्रममा श्रीगणेश आदि देवताहरूको प्रातःस्मरण गर्नुपर्ने कुरा बताएका छन् । त्यस क्रममा सर्वप्रथम सकल संसारका कण्ठा, ब्रह्मा आदि देवतालाई धर श्रदान गर्नुहुने सम्पूर्ण शास्त्र र विद्याका निधि, धर्म अर्थ, काम र मोक्षजस्ता पुण्यार्थहरूका फलदाता, बापी र मनदेखि पर रहनुभएका अमोघ अनन्त श्रीगणेशलाई प्रातःकालमा स्मरण गर्नुहुने प्रातःस्मरण गर्ने निर्देश दिइएको छ । त्यसको एउटा नमुनापद्य यसप्रकार छ

प्रातर्नमामि गणनाथमशेषहेतुं ब्रह्मादिदेववरत सकलागमादयम् ।

धर्मार्थकामफलदं जनमोक्षहेतुं वाचामगात्रमनादिमन्तरूपम् ॥^{१८}

ख) ब्रह्मा विष्णु र शिवजीद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

उपसम्मा छण्डको तेह्रौं अध्यायमा ब्रह्मा विष्णु र शङ्करद्वारा सम्बेतरस्वरमा गरिएको श्रीगणेशको स्तुतिलाई स्तोत्रराज भनिएको छ । एघार पद्यमा गुम्फित स्तोत्रराजले श्रीगणेशलाई अज निर्विकल्प, निराकार निरात्मन्व अद्वैत, आनन्दपूर्ण, निरीह, परब्रह्मरूप विधिरूप विष्णुरूप शङ्कररूप सूर्यरूप चन्द्ररूप शक्तिरूप र विश्वरूपका रूपमा चिनाएको छ । त्यसको एउटा पद्य उदाहरणार्थ यहीँ प्रस्तुत छ

अजं निर्विकल्पं निराकारमेक निरात्मन्वमद्वैतमानन्दपूर्णम् ।

पर निर्गुणं निर्विशेषं निरीहं परब्रह्मरूपं गणेशं भजेम ॥^{१९}

ग) महाविष्णुद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

मधु र कैटभको वधका लागि शक्ति प्राप्त गर्ने श्रीमहाविष्णुले श्रीगणेशको स्तुति गर्नुहुँदा व्यक्त भएका तीन पद्यहरूमा उहाँलाई सर्वगत, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, सर्वकर्ता सर्वद्रष्टा सर्वसंहारक परेश पराङ्क पिता, विश्वनेता अस्माक्यत्वरूप ब्रह्मा विष्णु र शङ्कररूपजस्ता विशेषणहरूको प्रयोग गरी स्तुति गर्नुभएको छ । दृष्टान्तका लागि एउटा पद्य यहीँ प्रस्तुत गरिएको छ -

सर्वस्यान्मा सर्वगत सर्वशक्ति सर्वव्यापी सर्वकर्ता परेशः ।

सर्वद्रष्टा सर्वसंहारकर्ता पिता धाता विश्वनेता पिताऽसि ॥^{२०}

१८ पूर्वपद २४/१०

१९ पूर्वपद ६/६३/३

२० पूर्वपद १/१/१३

घ) त्रिषुगपीडित देवताहरूद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

त्रिपुरासुरको अत्याचारबाट अत्यन्त दोन होन र विपन्न बनेका देवताहरूले सङ्कटमोचनका लागि श्रीगणेशको माघपूण स्तुति गरेका थिए । आज पञ्चमा गुम्फित त्यस स्तुतिमा श्रीगणेशलाई परमार्थरूप अखिलकारणरूप इन्द्रियाधिपति सङ्कटनाशक विघ्नकारण गुणेश्वर, सर्वसाक्षी र दयासागरका रूपमा प्रार्थना गरिएको छ । उक्त स्तुतिलाई गणेशपुसणमा सङ्कटनाशनस्तोत्र भनी अत्यन्त ठूलो महिमाका साथ प्रकाशित गरिएको छ । त्यसको एउटा पद्य यस प्रकार छ -

नमो नमस्ते परमार्थरूप नमो नमस्तेऽखिलकारणाय ।

नमो नमस्तेऽखिलकारकाय सर्वेन्द्रियाणामधिवासिनेऽपि ॥^{११}

ङ) शिवजीद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

त्रिपुरवधका लागि आवश्यक शक्ति प्राप्त गर्न श्रीगणेशको स्तुति गर्नुहुने सदाशिवले उहाँको दर्शन पाउनुभयो । उहाँको अनिवचनीय विशेषताबाट भावविह्वल भएर उहाँले निवेदन गर्दै भन्नुभयो - हे प्रभु ! आज हजुरको दर्शन पाउनाले मेरा दश आँखा धन्य भएका छन् । आज हजुरको अर्चनाको अवसर पाउनाले मेरा दश हात धन्य भएका छन् । हजुरलाई प्रणम गर्न पाउनाले मेरा पाँचै शिर धन्य भएका छन् । यसै गरी हजुरको स्तुति गर्न पाउनाले मेरा पाँचै मुख धन्य भएका छन् ।

दशापि नेत्राणि मयापि धन्यास्तथो भुजाः पूजनतस्तवाद्य ।

तथानले पञ्चशिरांसि धन्यान्यथ स्तुते, पञ्चमुखानि देव ।^{१२}

चार पञ्चमा गुम्फित उक्त स्तुतिमा विश्वरूप सर्वगुणसम्पन्न निर्गुण शैव त्रैलोक्य, शान्त, सौम्य र वैनायक सम्प्रदायका साधकहरूद्वारा समान रूपमा वन्दनीय देवेश्वर भनी श्रीगणेशको गुणप्रशंसा गरिएको छ ।

च) शुक्ल ब्राह्मणद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

आफ्नो धरमा आई आफूले टक्किएको रुखा-सुखा भोजन रुचिपूर्वक ग्रहण गर्नुहुने श्रीगणेशको अनुकम्पाबाट अनुगृहीत र कृतकृत्य भएका दरिद्र ब्राह्मण शुक्लले भावपूर्ण हुँदै भगवान् श्रीगणेशको स्तुति गरेका छन् । त्यसअन्तर्गतका दुई पद्यमा भनिएको छ - हे प्रभु ! हजुरको जुन दीनसाथ भन्ने पापनाशक नाम तीदै लोकमा विख्यात छ त्यो नामलाई हजुरले हामीजस्ता दरिद्रलाई दर्शन दिएर सार्थक तुल्याउनु भएको छ ।

तत ऊचे मुनिर्देवे दीननाथेति यत्तव । विख्यात त्रिषु लोकेषु नाम पापहरे तव ॥

सार्थकं कृतमद्येव जन्म नः पाददर्शनात् ॥^{१३}

छ) कामनावतार श्रीविष्णुद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

कामनावतार विष्णुद्वारा गरिएको स्तुतिमा श्रीगणेशका लागि अव्यक्त, व्यक्तहेतु निममागमवन्दित देवाधिदेव,

अनेकब्रह्मण्डादिपति सर्ववेदान्तवत् मायातन्त्र स्रष्टेय, सकलभयहर्ता सुन्दर विभ्रतराज विधिशिष्यनागादिचन्द्रित, चर्चश, सर्वरूप, तेजोराशि त्रिसत्य, त्रिगुणरहित तत्त्वमसि आदि वाक्यद्वारा वेद्य तथ तत्त्वबुद्धिप्रकाश आदि विशेषगणहरूको प्रयोग गरिएको छ -

तं वन्दे विभ्रतराजं विधिहरमुनिधि, येव्यमानं सनातं
 र्भक्तेच्छोपासदेहं निजजनसुखदं तत्त्वबुद्धिप्रकाशम्
 साम्बाह्यै स्तूयमानं सकलतनुगतं भुक्तिमुक्तिप्रदं तं
 तेजोराशिं त्रिसत्यं त्रिगुणविरहितं तत्त्वमस्यादिवेद्यम् ॥^{२७}

ज , भगवान् शिवजीद्वारा बुण्डिराज श्रीगणेशको स्तुति

दिवोदास काशीका राजा भएपछि वाराणसी ठाउँ केदारक्षेत्रमा रहनुभएका भगवान् विश्वनाथ दु खो हुनुहुन्थ्यो , श्रीगणेशको कृपाबल दिवोदासको राज्यभङ्गपछि वाराणसीमा फर्किनुभयो । त्यस बेला उहाँले श्रीगणेशको स्तुति गर्दै उहाँलाई विश्वेश्वर विश्वरूप शुभाशुभफलदाताजस्ता गुणवचक शब्दहरूको प्रयोग गरी स्तुति गर्नुभएको थियो त्यसको एउटा पद्यमा भनिएको छ - 'हे विश्वरूप दुर्गिदराज ! हे विश्वका ईश्वर गणेश हजुरले नै विश्वको रचना गर्नुहुन्छ पालन गर्नुहुन्छ र संसार पनि गर्नुहुन्छ हे देव हजुरले मानिसहरूका शुभ-अशुभ कर्महरूको मूल्याङ्कन गर्नु हुन्छ फल प्रदान गर्नुहुन्छ ।

त्वमेव विश्वेश्वर विश्वरूप ! विश्वं सृजस्यसि हि णसि देव ।
 शुभाशुभं कर्म तिरीक्ष्य तस्य ददासि भोगं विविधं गणेश । ॥^{२८}

झ) काशिराजद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

काशिराजले श्रीगणेशको स्तुति गर्दै उहाँलाई ब्रह्मछोयपदाम्बुज पद्म-पञ्च खड्ग परशु आदि आयुधहरूले सम्पन्न इत्यादि गुणव्यभावका व्यङ्ग्यक शब्दहरूको प्रयोग गरी स्तुति गरेका थिए भक्तगङ्गाधर सौ स्तुतिपद्यहरूमध्ये एउटाया भनिएछो छ हे गणेश ब्रह्मा विष्णु शिव इन्द्र आदि देवताहरूद्वारा आत्ममङ्गलका लागि छयन गरिने कम्प-पञ्च-खड्ग अन्धो आदि आयुधहरूद्वारा चिहिन र सबैका विघ्नपुञ्जको विनाशरण गर्ने हजुरका चरणकमलमा प्रणाम गर्दछु ।

तयामि ते नाथ पदार्चयित्वं ब्रह्मादिभिर्भयैयनमं शिवाय ।
 यत् पञ्चपाशासिपरश्वधादिमञ्जितं विघ्नहरं जनानाम् ॥^{२९}

ञ) जनसमूहद्वारा श्रीगणेशको स्तुति

श्रीगणेशले त्रिशोबनेकण्टक दैत्यराज सिन्धुको वध गर्नुभएपछि प्रसन्न भएका नर-नारीहरूले श्रीगणेशलाई परब्रह्मरूप चित्तानन्दरूप, सदानन्दरूप गुणमाग्न गणेश आदि गुणबोधक शब्दहरूको प्रयोग गरी स्तुति गरेका थिए । ती स्तुतिपद्यहरूमध्ये एउटा पद्यमा भनिएको छ कर्माहर्त परब्रह्मरूप, सैतन्धव आनन्दधन

१. शब्दार्थ - १५, १६

२. शब्दार्थ - १७, १८

३. शब्दार्थ - १९, २०, २१, २२

सत्स्वरूप, देवाधिपति परमाधिपति गुणसागर गुणहरूको अधिपति गुणहरूदेखि पर रहनुभएका, आत्मानन्दमा रमाउनुहुने सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका स्वामी अर्थात्देव मयूरवाहनलाई बारंबार प्रणाम गर्दछौं ।

परब्रह्मरूप चिदाश्चर्यरूप सदानन्दरूप सुरेशं परेशम् ।

गुणाब्धिं गुणेशं गुणातीतमीशं मयूरेशमाद्य नना-स्यो नता स्म-॥^{२५}

यसरी भक्तहरूले आफ्ना आराध्य भगवान् श्रीगणेशका भक्तिभाव अर्पण गरी विभिन्न स्तुतिहरूद्वारा आफूलाई निर्मल तुल्याई भगवान्का चरणारविन्दमा समर्पित गरेका अनेक प्रसङ्ग गणेशपुराणमा रहेका छन् ।^{२५}

प्राधान्य गुणगान आत्मदोषखयापन उद्धारको साधन स्तुत्यको सौन्दर्यप्रकाशन दार्शनिक तत्त्वको विशदोक्तिजन्यता विषयहरूको विनम्रतापूर्वक प्रस्तुति गर्दा सम्पन्न हुने स्तुतिले स्तोताको मानस निर्मलीकरणमा ठूलो सघाउ पुऱ्याउँछ । गणेशपुराणमा रहेका गणेशपरक स्तुतिहरूबाट श्रीगणेशको स्वरूपसौन्दर्य प्रकाशनका साथै उहाँको साकार ब्रह्मरूपता र निराकार ब्रह्मरूपता पनि सबैले बुझ्ने गरी व्यक्त भएको छ । सिद्धपुरुषका निर्मल आत्माबाट प्रकाशित यो स्तुतिहरूमा रहेको विलक्षण तैजस तत्त्वले स्तोताको पापनाश र विघ्ननिवारण गर्दै अपूर्व वृद्धिमत्ता दिएर कार्यसिद्धि एवं आत्मसिद्धिमा सफल तुल्याउँछन् ।

२.३ विलक्षण लीलापरक सन्दर्भ

श्रीगणेशका अवतरणसन्दर्भ र स्तुतिसन्दर्भबाट उहाँका महान् र विशेषता व्यक्त हुन्छन् । ती सन्दर्भबाट नै उहाँ महान् देवता र विशिष्ट शक्तिका स्तोत हुनुहुन्छ भन्ने विषय पनि प्रमाणित भइसकेको छ । गणेशपुराणमा निरूपित गणेशको द्विचित्र बल्ललीला र काशीलीलाजस्ता विषयमा आधारित विशिष्ट सन्दर्भलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिदैंछौं ।

क) श्रीगणेशको विलक्षण भगवता

हमनाभक कपटज्योतिषी रक्षयले काशिराजलाई एक दिन कुरैकुगामा भनेको थियो - हे राजन् कश्यप ऋषिस्त छोरा गणेश काशीमा रहेसम्म यस राज्यमा अमनघबन हुँदैन र विघ्नमात्र भइरहन्छन् । यी वाक्यक गणेश काशिका निमित्त दुर्लक्षण बनेर आएका छन् । यो कुरा सुनेर काशिराजले कपटज्योतिषी दानवलाई भनेका थिए - तपाईंले श्रीगणेशको महिमा बुझ्नु भएको छैन । उहाँले सानातिना कराहरू छुट्टेर दोसा ब्रह्मा, विष्णु एवं शङ्करको रचना गर्न सक्नुहुन्छ र अनन्त ब्रह्माण्ड बनाउनु सक्नुहुन्छ । उहाँले इन्द्रलाई पदबाट च्युत गर्न सक्नुहुन्छ । असमर्थलाई समर्थ, सानालाई ठूलो, ठूलोलाई नानो, नीचलाई उच्च, उच्चलाई नीच र ईश्वरलाई अनैश्वर एवं अनैश्वरलाई ईश्वर बनाउन सक्नुहुन्छ ।^{२६}

पुष्पम् ३. १२३-४० ।

गणेशपुराणमा पञ्चकृत गणेशस्तुति १/१०, द्वादशकृत गणेशस्तुति १/२२, मङ्गलकृत गणेशस्तुति १/५०, चतुर्कृत गणेशस्तुति १/६१, परशुरामद्वारा गरिएको गणेशस्तुति १/८२, स्कन्दकृत गणेशस्तुति १/८७, सेनागद्दारा गरिएको गणेशस्तुति १/९०, कश्यपकृत गणेशस्तुति १/९१, अर्द्धिकृत गणेशस्तुति १/९२, काशीका नारायणद्वारा गरिएको गणेशस्तुति १/९३, सनक-सनन्दनकृत गणेशस्तुति १/९४, एवम् २/१०३, महाकाल ज्योतिषद्वारा गरिएको गणेशस्तुति २/३२, औरव एवम् शैलकृत गणेशस्तुति २/३५, देवायहद्वारा गरिएको गणेशस्तुति २/३७, देवता एवम् ऋषिसङ्घद्वारा गरिएको गणेशस्तुति २/४५, विश्वकामोद्दारा गरिएको गणेशस्तुति २/४९, विन्ताद्वारा गरिएको गणेशस्तुति २/९८, ब्रह्माद्वारा गरिएको गणेशस्तुति ३/१०४, चन्द्रशर्माकृत गणेशस्तुति ३/१०५, गन्धर्वकृत गणेशस्तुति ३/१३५, जस्ता अनेक स्तुति सन्दर्भ रहेका छन् ।

इत्येता उदयनाकान्तमया हस्तिन हाम् । अनविद्यति वाजस चंद वष्टाण्डानि ग्रहनि मः ।

नानाभयविन्द वासकं अन्त मधु गुरम् । अन्त नौचं तथा नौचमुच्चपोकम्नेश्वरम् ॥ - गणेशपुराण २/१८१/८५, ३१ ।

कश्यपको सम्पन्न मानिसहरूद्वारा श्रद्धापूर्वक भोजनका लागि आमन्त्रित गरिनुपर्नेका श्रीगणेश ती सबैको निमन्त्रणलाई बेवास्ता गरी एकाएक काशीको कुनामा बसुले बस्ने शुक्लदम्पतीका घर पुग्नुभयो यस कुनाको काशिराजलाई पनि पत्ने भएन । सधैं लोकका स्वामी श्रीगणेशलाई अर्पण गर्ने भनी शुक्लको घरमा पातले घाटले अर्घको मानको घाँटोबाहेक केही भएन । श्रीगणेश त्यहाँ पुग्नु हुँदा शुक्लदम्पती हलले नञ्च थाले । तिनीहरूले श्रद्धापूर्वक पूजा गरी जगत्का स्वामी श्रीगणेशलाई पातलो घाटमा लपल्लिएको भात टक्याहन सझोच पार्नारहेका थिए । त्यसैले ती दुई धेरै बेगसम्म हात नोडेर अघिबारे । घग्गान्ने गणेशजी छिदुमासँग भन्नुभयो - आमा तराईले कस्तो भोजन तपास गर्नुभएको छ । तपाईंको धाममा जे जस्तो भोजन पाकेको छ त्यो सझोच नधानीकर मलाई दिनुहोस् । भक्तिपूर्वक दिएको नगौठो बस्तु पनि मलाई अमृतभन्दा मोटो लाग्छ । भक्ति र श्रद्धा नभई टक्याको पकवान पनि मेरो लागि धेरै बराबर हुन्छ ।”

श्रीगणेशका यन्त्र कुरा सुनेर माता विदुमाले हर्षपूर्वक जङ्गली अन्नबाट बनेको पीठो लेल र भातको भाँडो ल्प्यएर श्रीगणेशका सामु राखिदिइन् । भोजनको त्यो रूप देखेर गणेशका बल साथीहरू गज्यउँदै हाँस्न थाले । श्रीगणेशले ब्रह्मापूर्वक त्यो पीठो पानीसँग खानुभयो । त्यसपछि कुक्कले गाडामहिन भान पम्किर टप्प्याए । त्यो देखेर केही केटाहरूले हाँदै भने - 'पण्डित जी ' के तपाईंले घुँडासम्म आउने पानी राखेर भात पकाउनुभयो ? ' तर भगवान्ले भने त्यस्तै कुरा बास्ता जस्तो भात खानुभयो । भोजन गरेपछि भन्नुभयो ' मैले जीवनमा यति मीठो भोजन खाएको भिइँ । अरु भात भलाई दिनुहोस् ' शुक्लले पनि पकाएको सबै घट्ट र भात टपरोमा खन्याइदिए । पानले घाट घेरै चरुकाले फल बग्न बास्यो र जारिनर फैलियो । भगवान् श्रीगणेशले आफ्ना साना साना हातले टप्पीबाट बागिरहेका भातका सिल रोक्न सक्नुभएन । हेर्दाहेर्दै उहाँ दश भुजले सुहाकुभयो र ती भुजाहरूबाट भात खान सानुभयो । पक्षप्रिय श्रीगणेशले आफ्नो बर्तमान स्वरूप बिसैर भक्तका लागि वास्तविक स्वरूप देखाउनुभयो । शुक्लदम्पतीले योश्रको कामना गर्दै स्तुति र प्रार्थना गर । भोजन गरेपछि श्रीगणेश आफ्ना बाल्यामित्रहरूका साथ अन्यत्र बस्न जानुभयो ।

श्रीगणेश भक्तका घर-घरमा अतिथि बनेर जानुभएको थियो । काशिराज भने आफ्नो दरबारमा भगवान् श्रीगणेशसँगै भोजन गर्ने प्रताक्षरत दिए । ज्ञानी ब्रह्मचरि तै आफै श्रीगणेशको स्त्रोत्र गर्ने दावाबाट बन्दिर भिक्किए । घरघरमा गई काशिराजले बालगणेश कहर्न जानुभयो भनी प्रश्न गरिनेका थिए । सबैले भने 'बालविनायक न तपाईंसँगै भोजन गरेर यहाँबाट बालब्रीडा गर्न भनी जानुभएको हो । काशिराज चकित भए " स्वसंपत्ति नै श्रीगणेशको स्त्रोत्र गर्ने शुक्लबाहुषका घरमा गए र तिजले त्यहाँ बालविनायकको दर्शन पाए । काशिराजले भने 'प्रभु शिबुरुको सङ्गतिक कारण के हजुरले मेरो प्रेम बिर्सनु भएको हो ? किन मलाई छुडेर सबै गृहस्थहरूका घरमा गई पिण्ड भोजन गर्नुभयो ? त्यो सुनेर श्रीगणेशले भवुभयो 'यहाराज तपाईंले बालकले हैं फुट्टा बोल्नु हुँदैन तपाईंले सबै नरनरीहरूसँग सोध्नुहोस् मैले जुन जुन घरमा भोजन गरे त्यहाँ त्यहाँ तपाईं

+ $\frac{1}{2} \frac{d^2 \phi}{dt^2}$ $\frac{1}{2} \frac{d^2 \phi}{dt^2}$ $\frac{1}{2} \frac{d^2 \phi}{dt^2}$

पनि उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । यो सवाद सुनिहेका नरनारीहरूले भने - 'हे काशिराज के राजाले अमृत्य बोल्न मुहाउँछ ? त्यहाँले हाम्रा मामु श्रीगणेशका साथ रहेर भोजन गर्नुभएको थियो ।' यी सबै घटनाहरूको विश्लेषण गर्दै काशिराजले भने - 'हे श्रीगणेश प्रभु हजुरको अजेय भायाबाप योगिराजहरू पनि पराजित हुन्छन् भने मेरो के गणना हुनसक्छ ? हजुर सर्वव्यापी अन्तर्यामी सर्वज्ञानमान् र वन्दनीय हुनुहुन्छ ।' त्यसपछि काशिराज गणेशभक्तिले रोमाञ्चित भए र श्रीगणेशको ध्यानमा लीन भए । ध्यानमा तन्पर हुँदा तन्मयताका कारण काशिराज श्रीगणेशको रूपमा नै परिचित भएका थिए ।^{११}

घ) शरणागत-शत्रुवन्सले श्रीगणेश

^{१२}काशीमा रही लोला गर्नुहुने बालक श्रीगणेश एक दिन शिविकामा सवार भई नगरबाट दारुबारतर्फ आउँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला दैत्य राज नरान्तकका सेनानी सूर र चरलनामक दानवहरूले श्रीगणेशलाई घेरेर घोर गर्जन गरे । तिर्थाहरूको गजन मुपेर श्रीगणेश शिविकाबाट ओर्लिनुभयो । सिमीहरू आफूलाई समस्त एते उद्देश्यले आएको थुला पार्पाछि श्रीगणेशले फूर्तमाथि ती दुवैलाई दुई हातले उचालेर वेगपूवक भुईँमा पछिनुभयो र उदाएर चपक्क सम्माउनुभयो । बालक श्रीगणेशले यस्तो गर्न सक्छन् भन्ने कल्पना पनि नगरेका ती दुवै डरले धरधर काँप्न थाले र श्रीगणेशको स्तुति गर्दै प्राणको भिक्षा माग्नु थाले । श्रीगणेशले भन्नुभयो - 'तिमीहरूले आफ्नो परिचय दिएर सबै कुरा सँघो सँघो जतायी भने मैले प्राणहरण गर्नेछु । अन्यथा तिमीहरूको मृत्यु निश्चित छ । ती दुवै दानवले भने - 'हे कम्पासागर प्रभु हजुर हाम्रा पिता हुनुहुन्छ । गर्माधान गर्ने उपनयन बाउनु विद्या दिने अभ्य दिने र अन्न दिएर प्राणरक्ष गर्दै पाँचथरि पिता भनिएका छौ ।' त्यसर्थ हजुरले हामीलाई क्षमा दिनुहोस् । हामी अमुरगज नरान्तकका गुप्तचर हौं । काशीका सम्पूर्ण घटनाहरूको सूचना हामीले उहाँसमक्ष पुर्‍याउँछौं । हजुरलाई जुनसुकै कालमले भए पनि मार्ने उद्देश्यले हामी काशीमा आएका थियौं । यसैले हामीले काशीका अनेकथरि विघ्न पैदा गर्ने काम गरिरहेका थियौं ।

काशीका नगरिकाहरूले श्रीगणेश र दानवहरूको संवाद सुनेर श्रीगणेशमार्ग निवेदन गरे - 'हे प्रभु सर्पलाई दूध पियाउँदा सपेको विशमात्र बढ्दछ, अरु कुनै लाभ हुँदैन । यी सर्प हुन् । यिनोहरूको कल्याण गरेर आफूले अपानपत्र पाइन्छ ।' त्यसर्थ हजुरले अतिलम्ब थियोहरूको वध गर्नुहोस् । नर-नारीहरूका कुरा सुनेर श्रीगणेशले भन्नुभयो - 'हे नर-नारीहरू ! मैले यी दुवैलाई अपयदान दिइसकेको छु । मेरो प्रतिजामझ हुँदैन । त्यसपछि श्रीगणेश ती दुवैलाई कात्ती छेउने आज्ञा दिएर शिविकामा सवार भई काशिराजको महलतर्फ अनुभयो । ती दानवहरू पनि भगवान् बालगणेशलाई प्रणाम गरी शरणागतकृत्यल श्रीगणेश प्रभुको अब हाँस भन्दै काशीबाट आफ्नो रात्यतर्फ लागे ।

ङ) श्रीगणेशको काशीलीला र काशिराजको भावपूर्ण कृतज्ञताज्ञापन

श्रीगणेशले आफ्नो दिव्य पराक्रमबाट स्वेच्छाकृत्यक दैत्यराज नरान्तकको वध गर्नुभएपछि देवताहरू आई श्रीगणेशको भावपूर्ण स्तुति गरेर विदा भए । भगवान् बालगणेश पनि तुरुन्तै कुनै घटना नभएकै सामान्यरूपमा सिहमा सवार भई बालभक्तहरूका साथ बरलक्रीडा गर्न लाग्नुभयो । भगवान् श्रीगणेशको सहजता सरलता

^{११}जन्मा र मरः वाक्य आत्मिकान्तरि भोक्तव्यौ । यन्कोऽपि सर्वरूपेण सर्वत्र नास्ति वाक्यः ॥ - पूर्वपत्र २/५५/१३ ।

^{१२}हृदिगणेशः = ध्यानयोगान्वयश्च । ततो नरान्तकः रूपं स्वयमेवान्वरयति । - पूर्वपत्र २/५५/१४ ।

नन्तः ५२ । ५६

^{१३}नृद्वन्द्वमेव च शिवस्य भवतोऽप्यरः । अत्र, पञ्च पिता विष्णुता भुवनत्रयः ॥ - पूर्वपत्र २/५६/४०

विस्मयना र सौम्य बालभाव देखेर चकित एवं भावविह्वल भएका काशिराजले श्रीगणेशलाई भक्तिपूर्वक आलङ्कारणशमा कसे । त्यसबेला भक्त र भगवान्को आँखाबाट प्रेमका आँसु बगिरहेका भिए काशिराजले गद्गद भएर भावपूर्ण निवेदन गर्दै भने - 'हे प्रभु मेरो अपूर्व सौभाग्यको उदय भएको छ र जन्मजन्मन्तरमा सशक्त गरेका पुण्य फलदायक हुन थालेका छन् किनकि मैले ब्रह्मा अर्वादि देवताहरूका लागि पनि दुर्लभ मानिएका सनातन ब्रह्माको प्रत्यक्ष अनुभव गारहेको छु । जुन तन्त्र ब्रह्माण्डको कारणको पनि कारण, कारणशून्य, वेदान्तबेद्य सद्गुण, स्वव्यपकार, ज्योतिको पनि ज्योति, नानारूपसम्पन्न एवं रूपरहित छ र पूर्विको भरहरण गर्न समर्थ छ त्यही तत्त्व बालरूप लिएर मेरो आँगनमा स्वच्छापूर्वक क्रीडा गरिरहेको छ आज मैले मेरो भाग्यको प्रशंसा कुन गर्दछु?' काशिराजको भक्तिपूर्ण वाणी सुनेर श्रीगणेशले भन्नुभयो 'हे काशिराज म तपई जस्ता भक्तलाई एकले छोडेर एकछिन पनि क्षताति लाग्नेछैन ।'^{१५}

च) विदुषा एवं शुक्लमाथि श्रीगणेशको अपूर्व कृपा

बालक श्रीगणेशले गरीब ब्रह्माण्डम्पतीमाथि अपूर्व कृपा गर्नुभएको प्रसङ्ग ज्यादै इदृश्यभिराम रहेको छ । आफ्नो चरमा भोजन गरी तुप्त हुनुभएका भगवान्को विदाइका लागि काशिराजको दरबारसम्म पछि लागेर आएका शुक्लब्राह्मणलाई देखेर श्रीगणेशले मनमा धिचार गर्दै भन्नुभयो - 'यो दम्पतीको भक्तिभाव र श्रद्धा हेर्दा यिनलाई दिन नहुने कुरा केही पनि छैन तर यो दम्पतीको पवित्र प्रेमका मायु त्रिलोकीको सम्पत्ति पनि नुछ छ यसरी विचार गरेर उहाँले शुक्ल दम्पतीलाई आफ्नो दिव्य सम्पत्तिका साथै कुक्कुको भन्दा पनि उनम वैभव प्रगट गर्नुभयो ।

भगवान्को विदाइ गरी घर फर्केका शुक्लब्राह्मण अलौकिक र लौकिक अनन्त सम्पत्तिका स्वामी बनिनकेका थिए । तिनको कुटी भव्य महलमा परिणत भइसकेको थियो र विषदुर्लभ सामग्रीको सङ्ग्रहालय पनि यो देखेर शुक्लको महधर्मिणी विदुषा चकित थिइन् 'तनलाई सम्बोधन गर्दै शुक्लले भने 'हे भाग्यवती सुन्दरी । यो भक्तवत्सल दयासागर भगवान् श्रीगणेशका कृपाको परिणाम हो । प्रभुले हाथीलाई हाथा सामु केही पनि दिनुभएन तिमीले दृष्ट्यएको माड-मातले सुखी भएर परोक्षरूपमा सबै कुरा दिनुभयो दृष्टिसिन्धु प्रभुले आफ्ना भक्तले प्रदान गरेको तुच्छ वस्तुलाई पनि अमूल्य घनेर भक्तलाई सर्वस्व सुम्पनु हुन्छ तर आफुले दिएको महत्त्वपूर्ण वस्तुलाई तुच्छ संझनुहुन्छ त्यसकारण कल्याण चाहने मानिसले प्रेम भय, कामना र शत्रुभावले भए तापनि सर्वतः भगवान् श्रीगणेशको स्मरण पुजन र स्तुति गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी उहाँका कल्याणाय चरफकमलमा बसबार प्रणाम निवेदन गर्नुपर्दछ ।'^{१६}

छ) दानवकुलकी बुद्धिमती नारी दुर्गाको अनुपम गणेशभक्ति

प्रचण्ड शासक दैत्यराज सिन्धु र श्रीगणेशको घोर सङ्ग्राम भयो । सूर्यदेवको अग्रगर्दै दैत्यराज सिन्धुले भगवान् श्रीगणेशमाथि घनघ्न खण प्रहार गर्‍यो । श्रीगणेशले आफ्नो बज्ररोले हानेर त्यसलाई छिन्नभिन्न तुल्काउनुभयो सिन्धुले फेरि भगवान्लाई ताकेर चक्र प्रहार गर्‍यो । श्रीगणेशले प्रहार गरेको त्रिशूल सिन्धुको चक्रलाई टुक्रा टुक्रा बनाई त्यसका महत्कमा रहेको मुकुट टुक्र्याउँदै दुनै कानसमेत छिनलेर श्रीगणेशसामु आइपुग्यो कान काटिएपछि विसार श्रीगणेशमाथि आइलागेको दैत्यराज सिन्धुले आफ्ना चरित्तक आवुधधारी श्रीगणेशको दर्शन

१५ पूर्वपङ्क्त २५००-२२

१६ पूर्वपङ्क्त २५०१-२४

गन्धो । त्वमले जलं दृष्टिं लगाउँछ्यो त्वत्ता सायुध श्रीगणेश निराजमान हुनुहुन्थ्यो अन्तगा दिक्क भएर त्वसले आँखा चिन्तितयो त्वमवेला पनि त्वमले आफ्नो हृदयमा श्रीगणेशको दर्शन पायो । आँखा खान्दा पान दैत्यराज सिन्धुले आफ्ना सामु आयुष्यपारी श्रीगणेशको दर्शन पायो बसबाट लज्जिता, दुःखी र चिन्तित भएको सिन्धु चुपचाप घर फर्की मुख ढाकेर सुत्थो ॥”

शय्यामा पल्टिरहेको सिन्धुका सामु महसा त्वसकी महारानी दुर्गाले आएर भनिन् ‘हे स्वामी ! नपाई किन चिन्तित र उदास हुनुहुन्छ ? प्रत्येक प्राणी ईश्वरको अधीनमा हुन्छ जुन कुनै हुनुभनेछ त्यो नभई छाड्दैन हजुरले चिन्ताको कारण बनाउनुभएमा मैले आफ्नो बुद्धिअनुसार केही उपय बलाउने सगहस गर्ने थिएँ ।’ दुर्गाले बचन सुनेर सिन्धुले भन्यो ‘हे प्रिया मैले कसरी मेरो पाजसको विषयमा फुरा गर्छु ? मैले कुनै समयमा सालकोटि देवता र शिवगणसमेतलाई धुनो चटाएको थिएँ । तर आज शिवजीको फुत्तले छोराले विशूल प्रहार गरेर मेरा दुवै कान काटिदियो यसैले लज्जित भई मुख छोपेर सुतिरहेको छु । मैले त्वस शत्रुको वध कसरी गर्नसक्छु ?’ दुर्गाले भनिन् ‘हे स्वामी हजुरले वीरधर्म अँगालेर युद्धमा कोटिकोटि शत्रुको वध गर्नुभएको सत्य हो तर देवता, ब्राह्मण र गाईसँग द्वेष गर्ने प्राणीले कहिले पनि कल्याण र कीर्ति प्राप्त गर्न सक्दैन । भगवान् श्रीगणेश कल्याणकारी देवता हुनुहुन्छ । उहाँसँग द्वेष र शत्रुभाव राख्ने कसैको पनि उत्तम गति हुँदैन । हेनुहोस् देवता, गाई र ब्राह्मणको सेवा, वन्दना, स्तुति, ध्यान, चरण र पूजन गर्नाले मात्र इन्द्र आदि लोकपालहरूले स्थिर पट प्राप्त गरेका हुन् जस्तो बिठवीजन छरिन्छ त्यस्तै अङ्कुर साम्दछ । अशुभ कर्मको परिणाम दुःख र शुभ कर्मको परिणाम सुख हुन्छ यसैले सज्जन पुरुषहरूले श्रद्धापूर्वक शुभ कर्म गर्दछन् । तिमिले आफ्ना मन, वाणी एवं शरीरबाट जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि अरुको हित गर्दछन् ॥”

केहि दुर्गाले आफ्ना पलिलाई सुझाव दिदै भनिन् - ‘हे शाननाथ ! पटक पटक मैले संझाउँछु पनि हजुरले मान्नुभएन विपरीत आचरण गर्नुभयो र देवता एवं ऋषिहरूलाई दुःखी तुल्याउनुभयो जुन आचरणबाट आफ्नो मन परधन र परस्त्रीमा मुग्ध हुँदैन त्यस्तो आचार गर्नु नै पुरुषार्थ हो जुन भनिसले अनिच्छ पुरुषको निन्दा गर्दैन, शरणगतहरूको रक्षामा निरन्तर तत्पर रहन्छन्, धर्मपरायण हुन्छन् र सर्वे प्राणीमा समदृष्टि राख्दछन् ती नै पुरुषार्थी कहलाउँछन् । हजुरले मेरो प्रार्थनामा ध्यान दिनुभयो भने हजुरको ररम कल्याण हुनेछ । आफूले कारागारमा बन्दी बनाएका देवताहरूलाई मुक्त गरेर आनन्दपूर्वक जीवन बिताउनुहोस् र श्रीगणेशको शरणमा पनि क्षमापावन गर्नुहोस्। त्यस्तो गरेमा संसारका स्वामी गणेश फर्किनु हुनेछ । हाथी हम्कती पनि मुखपूर्वक जीवन बिताउन पाउनेछौं ।’ महारानी दुर्गाले मसरी सद्बुद्धि प्रदान गरे आफ्नै विनाशकाले विपरीतबुद्धि भनेकै सिन्धुको घेरावा घाम लागेन । त्वसले श्रीगणेशसँग अन्तिम कालसम्म द्वेष गर्‍यो र परिणाममा श्रीगणेशबाट नै मृत्युवरण भयो।

१.४ स्कन्द-सन्दर्भ

पार्वती र परमेश्वरका प्रथम पुत्रका रूपमा लोकचन्दित स्कन्दको महिमा महाभारत एवं पुराणवाङ्मयमा व्यापक रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ। श्रीगणेश र स्कन्दको अपूर्व ज्ञेय र बान्तरीलाका सन्दर्भ पनि अनेकौँ पुराणहरूमा रहेका छन् कल्पभेद र पुराणभेदका कारण कथावस्तुमा केही अन्तर देखिए पनि स्मृतस्व एउटै पाइन्छ।

क) गणेशपुराण

गणेशपुराण तथा गणकाम्यको आरम्भवाट खंडित देवताहरूले कामदेवको मध्यमबाट समर्थभाव गङ्गाको तटदेखि गएर ईश्वर-पार्वतीबाट पुरोत्थानका लागि अनुकूल वातावरण तयार गरी दिव्य मन्त्र र मन्त्रको गणकाम्यको कठिन तपस्या गर्दा प्रसन्न हुनुभएर सबैगरी अभयदान दिदै धनुषको देवता शक्ति गन्धर्व सबै राक्षस र निरका गणअसुरबाट निष्पीड्यु हुने छैन। शिव र शक्तिबाट पुत्रको रूपमा सबै स्वयं पैदा हुनेछन् तबपछि तिनका हातबाट शिवो मृत्यु हुनेछ ।

उक्त त्वाकसुखलाई यो वार्ताले अगोप्य ध्वको काम गर्छ। त्यो भन् ३३ हुँदै गयो 'शिवोकोका सम्पूर्ण शक्तिहरू स्वयंको अन्तर्गतबाट सजस भए भिन्न अन्तरगत धर्म र गणकाम्य कुशुलमान भयो। मातृ मन्त्रन मुनि र देवताहरूका लागि विष्णुनयका मुद्रा आश्रय गरे। स्वयं अवस्थाका मुद्राहरूले भगवान् गङ्गाको शक्ति गरे- 'ने संसारका देवता' हुनुहुने कि र रत्नाको रत्न नै गीर्वाणको कि र यो दनदलाई यो गीर्वाणको बसो गङ्गाको गरेर नै मुद्राहरू तपस्या गर्न लागे। यता तरकासुखले कृष्ण शिव र शिवतीमाथि पनि आक्रमण गर्ने चलाको अर्थमा रहेका नै शक्तिशाली देवताहरू पनि स्वयंका गर्दा यत्नमान गरे विष्णुनयका मुद्राका रत्नका हुनुहुने देवताहरूले गङ्गाको स्तुति गरे। अन्तिमति शिवोहरूले स्वयंका शिवोलाई पुत्र जन्म हुँदै नै स्वयंका गणकाम्यको अन्तर्गत गरी रहनेछ शिवोलाई पुत्र जन्माने कार्यन निष्पीड्यु पदस्थाने नै भन्ने आकाशवाणी सुने ।^१

विष्णुनयको मुद्राका रहेका हुनुहुने देवताहरू गङ्गाको दर्शन गर्न फैलाएका पुगे ता शिवोहरूले उक्तको दर्शन गङ्गा सकेनन्, यही शक्तिशाली हुनुहुन्थ्यो उनीलाई सबै कुरा निवेदन गर्दै भने 'शिवोकाभाइ निकै यत्नले पुत्र गणकाम्यका कारण पदस्थ भएका हुनुहुनेलाई हुनुहुने सम्पूर्णको समावेश गर समाप्ति'।^२

शक्तिशाली देवताहरूको दृष्टीमा देवता तथा जगती मनुष्यको दे देवता अन्तर्गतको तपस्य गरेर बुद्धि भाग्यका गङ्गाको कल्याण हुनुहुन्छ तपस्यका गरेर मातृ मुद्राकासिद्धको मातृ गङ्गा उनी समाधिमा हुनुहुन्छ तपस्य ठाउँमा जानेछ। यस्तो आश्रमा कुरा गङ्गाको गङ्गाको भित्तुकोको रूप प्राप्त गर्नुभयो। उनीको रूप सोझै देखेर देखेर शक्ति मुनि सबै मुद्राका, उनीको स्वेका रूपमा अदि मुद्राकासिद्ध पनि होश्यावेध गर्ने थाले देवताहरूले भगवान् गङ्गा समाधि रहनुभएको ठाउँमा पुगेर उनीलाई अविचलभावले ब्रह्मा स्वयंका पाप्मनको देवता स्वयंका पदस्थाने देवताहरूलाई धनुषको - दे देवता तपोविष्ट भगवान् गङ्गा अगिले देहलीत भावमा हुनुहुन्छ। उक्त उनीलाई देहभावको बोध हुन्छ तबपछि गङ्गा स्वयंका मङ्गल हुन्छ तपस्य शिवोको तप देहभावमा स्वयंका कामदेवलाई लगाउनुहुन्छ ।^३

स्वयंका देवताहरूले कामदेवको गङ्गालाई देहभावमा लगाउन अनुरोध गरे। कामदेवले पनि देवताहरूको प्रस्ताव स्वीकार गरी उनी गङ्गा तपस्यामा लीन हुनुहुन्थ्यो त्यही गई स्वयंका अन्तर्गत स्वयंका तपस्य गरे मुन्द्रा ब्रह्माका मुद्राकाका तपस्यको वासना बारीका पैदायो विष्णुनयका स्वयंका त्यो तपस्य शिवोको नकभित्त पुगेर र उनीले अन्तिम छेउले देवता आफ्नो शक्ति अन्तर्गत सौन्दर्य गङ्गा तपस्य स्वयंका उनीको मनमा कामभावमा पैदा भयो आफ्नो विकारपत्र भगवान् अन्तर्गत बुद्धि रिसोरे शिवोको तपस्यका

१. गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य

२. गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य

३. गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य

४. गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य गङ्गाको तपस्य

कुन अघमले मेर तपस्या भइ गर्ने उदरपले यो बगैँचाको रचना गर्थो ? शिवजीका रिसले राना भएका आँखा देखेर कामदेव एकात्मता भुके। तिनले आफ्नो रक्षाका लागि देवताहरूको घट गरे। देवताहरू पनि छिट्टै त्यहाँ आइपुगे। देवता र कामदेवजी कुराकानी गर्दै भगवान् शङ्करले दुर्वल शरीरका कामदेवलाई नजर गर्नुभयो। त्यसबेला उहाँले कामदेवलाई घमस गराउने उद्देश्यले तेस्रो आँखा खोल्नुभयो। तृषिको, स्वर्ग र पान्थल कम्यमान भए देवताहरूले हल जोडेर भने- हे प्रभु, कामदेवलाई नमान्नुहोस्। तर शिवजीले तिनीहरूका कुरा सुनुपरन। एक्कासि आफ्ना आँखाको नेत्रबाट कामदेवलाई खरानी तुल्याउनुभयो। भिल्लीको छेपमा रहेको चार्चोले शिवजीको पाठमा परी क्रोधशमन गर्न प्रार्थना गर्दै भनुभयो - हे प्रभु, ब्रह्माजीबाट घर पार धनिरको तात्कालसुक्को भानुद्वारा दुःखी भएका देवताहरूले हनुरको कानसमाधि भइ गरी तारकासुरको चिनारको उपत्य गरी कामदेवलाई उपयोग गरेका थिए। त्य, दुताबडासँग अघराधपूर्ण व्यवहार गर्नाले आज कामदेवलाई खराब हुनुभयो। यसमा हामीहरू पनि सहभागी छौं। हे भगवान्, हाम्रो अपराध क्षमा गर्नुहोस्। हाम्रो रक्षणगतत्वसल हुनुहुन्छ। भिल्ली रूप पार्वतीका यी कुरा सुनेर प्रसन्न हुनुभएका शङ्करले प्रेमगुण पोँठ बचन बोल्दै भनुभयो - हे प्यारी, भिल्ली उठ तिमीले मेरो क्रोधबाट देवताहरूलाई जोगायौं। यसरी पातकोलाई सम्बोधन गरेर एक्कासि शिवजीले काखमा लिनुभयो। र अलिङ्गनपश्चात् बाँध्नुभयो। त्यसपछि उहाँले पार्वतीलाई स्वेत आफ्नो काहन बन्दीमाथि राख्दै कैलाशतर्फ प्रस्थान गर्नुभयो। शिवजीको अलिङ्गनका कारण अन्धन्त कामसंन्या भएकी पार्वती अर्जिनु भयो, कामको सत्ता निवारण गर्न जति उपाय गरेता पनि तार बढ्दै गयो। एक दिन उहाँले भगवान् शिवजीसमक्ष पुगेर भनुभयो - हे प्रभु, हवुरले कामदेवलाई खरानी तुल्याउनुभए तापनि मलाई त्यससँग सलाइहेको छ। उपाय गर्नुहोस्।

पार्वतीका यी कुरा सुनेर शिवजीले पार्वतीलाई अङ्कुशध्वनी बनाई दीर्घकालसम्म रमण गर्नुभयो। भगवान् शिवजी दीर्घकालसम्म रमणमा मुल्लुहुँदा अन्तर्द्वीपत देवताहरू फेरि कैलाशमा पुगे। शिवजीलाई त्यस अवस्थामा छुटाउने सामर्थ्य नभएकाले चुप लागेर परिरहे। त्यस बेला देवगुरु ब्रह्मर्षिले अग्निदेवतालाई शिवपार्वतीका खोपी बाहिर गई भिक्षा माग्ने लगाउँदा कन्काण हुने मुक्ति बनाए। देवताहरूले गुरुको परामर्शअनुसार अग्निको प्रार्थना गरी शिवजीसमक्ष भिक्षार्थी बन्न सहमत गरे।

काषायवस्त्रधारी ब्राह्मणका रूपमा परिणत भएका अग्नि शिवजीको खोपी बाहिर गई भिक्षा देहि भन्दै चिक्कउन थाले। नगर अवस्थामा रहेका शिवपार्वतीले हतार गर्दै बल धरप गरिन्छ भिक्षुकलाई के दिन ? हामीसँग यहाँ केही छैन भन्ने चिन्ता गर्दा चार्चोले शिवजीको धर्म हलमा लिएर अग्निलाई प्रदान गरिन्। यो धर्म भुईँमा खुस्यो भने त्रिलोकीलाई नै खरानी तुल्याउँछ भन्ने सोच्दै अग्निले आफ्नै धारण गरे र उनलाई गर्भ गर्छो भनितो। शिवजीसँगको रापले सन्तान भएका अग्निदेवता निकै आनिए। उनले गङ्गामा गई गर्भमोचन गरे। त्यस बेला कुनिकाहरू त्यहाँ नुहाउन आइपुगे। ती सबैले नुहाउँदा अग्निदेवता परित्यक्त जलमा भिसिएको शिवजीसँग गन्ध गरे र ती सबै गर्भवती भए। नुहाएर घर फर्किदा तिनका पतिहरूले आफ्ना श्रीमतीका पेटमा गर्भ रहेको थाहा पाई घन्बाट निकालिदिए। ती कुनिकाहरूले फेरि गङ्गामा आई आआफ्ना गर्भ त्याग गर्दा ६ घुस्र भएका सुन्दर बालक पैदा भए। बालकले हुड्कार गर्दा सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड कम्यमान भयो, त्यसै समयमा पृथिवीमा घर्पटन गर्दै नादती चर्फी आए। तिनले सबै कुरा थाहा पाई कैलाशमा गएर पार्वतीलाई भने - 'तपाईंका सुन्दर बालक भएका नादती लडिरहेका छन्, तपाईं भने निद्रा पर्नु भई यहाँ बस्नुभएको छ।' नादतीका कुरा सुनेपछि शिवजी पनि नाद बगले गङ्गातटमा पुग्नुभयो। पार्वतीले बालकलाई अलिङ्गन गरी माया गर्नुभयो। त्यस बेला गङ्गाले भनिन् - यो

मेरे पुत्र हो। ओ! ले भव - ये मेरे पुत्र हो। उन्ही कृतिकामे भवे - ये मेरे पुत्र हो। पुत्रमा अधिकारप्रतिष्ठाक
जति शिवका कंदर्पछा पडने नो सबैलाई साथ स्थिर कैलास पुनुभयो। कायमा बाधक भिएका राखीननु
देखेर शिवजीले खुनै भई ती बालकलाई आफ्नो कक्षमा भिएर निरम धेनुभयो। शिवजीले लक्ष्मी साथ
गएका मधुर लेरी उठाए गरे छोरा भन्दै भएका गङ्गा अग्रि - कृतिकादश केही बाल्य दिमाले नगरी आभारमा
घातक पछिछु। बालकको नामकरण सम्कार गर्ने शिवजीले कृतस्मृति र प्रथा लेखनु बेलाउनुभयो। ती दुईले
भने - बालक कतिपय पामस पैदा भएका हुन्। समर्थ धिनको नाम कार्तिकेय हुनेछ। यो बालक राखेछ।
पुत्र हुन स्वयं कल्प धिनलाई पार्वती वन्दन भनिनेछ। गरुडको झडीमा पैदा भएकाले यी शरमाया कल्पनाले
छन कृतिकादशबाट पैदा भएकाले पनि यी कार्तिकेयका भएका प्रसिद्ध हुन्छन छुट्टी आम्क छोर
भएकाले धिनलाई बाधमात्र भनिनेछ। धिनले भविष्यमा तरुणासुरका वध गर्ने हुनाले धिनलाई तरुणासुर
भनिनेछ। यद्यं समयमा या इच्छाहरूका सेनापति हुनेछन्। साथ धिनलाई सेनानी भनिनेछ। नदी अपेक्ष
धिनलाई महासेन पनि भनिनेछ। धिनका छुट्टा मुत्र भएकाले यी कर्ममात्रको समयबाट पनि रण्ड हुन्छन।
शिवलेबाट राखेला पार्वतीबाट अग्रिमा अग्रिबाट गङ्गामा प्रविष्टन भएकाले धिनलाई प्यन्द भनिनेछ।

पछि कृतस्मृति र प्रथाको नामकरण गरिनेछ। बेलो इन्द्र आदि देवताहरू त्यही आइपुगे। शिवपुरक
उत्कर्षबाट आनन्दित भएकाले सबैले शिवदत्तलाई प्रणाम गरे र सन्तुष्टक पुजे गरे। यत्र इन्द्र पश्य बाज
धनिक र राज्यार्थ संसारका पञ्चपादको छवि भए। यसपछि शिवका ३ शिवपुत्र कार्तिकेयलाई र पार्वतीबाट
अभिहित गर। शायकले स्वर्ग भवे - हे पुत्र। जित्नेकीकरणक तरुणासुरको वध गरेर हामी सबैका सम्पन्न
गर्नुहोस्। कहरी प्रथम लेखेछ देवताहरू आभारमा धन्यवाद गर्। शिवपुर कतिपय शृङ्खलाको ६ भागले
बढे। एक दिन कार्तिकेयका सन्तानलाई सम्पन्न भरी आकाशमा उड्ने प्रयास गर्दै प्रयासमा गङ्गाबाट
कर्तिकेयले छुट्टिबाट कृतस्मृतिलाई। शिवबाट इन्द्रलाई पनि प्राप्त गर्ने क्षमता गर्नुछ।

एक दिन शिव-पार्वती आनन्दपूर्वक बस्नुभएको समयमा कार्तिकेयले जातकथ गर्। नवमपूर्वक भवे -
हे पुत्र। मागई सबै देवताको सिद्धि प्राप्त गर्ने। कृतस्मृतिमा सम्पादने र सबै देवताको उपकार गर्न सक्नेछ। तब
हुन इन्द्र र स्वयंकीर्ति बलउन्नीछ। शिवजीले धनुष - तीरले धनदत्त सबै कुरा गर्ने सहयोग
पुर्वादा गर। कृतस्मृति प्राप्त हो। हे देव। जसमा शुक्ल चतुर्थीका दिन भएमा गर्नुपर्छ। ती दिन शिवपूर्वक
श्रमणको पुजे गरि २२ दुर्गादेव आज गर्नुपर्छ। त्यसपछि भगवान् गणेशको भजन गर्नेछ। एक महीनासम्म यी
छ दिनमा भइ शुक्ल चतुर्थीका दिन कोणेशमा पूजा गर्ने गङ्गात गर्नुपर्छ। त्यसपछि समयमा भगवान्को पुर्ण
गणपतछ। यसमा सामना बनाएक। विधन देव पूजा गर्ने उपमाका सबै काममा पूरा हुन्छन्। दुःख एवं ताको गह
हुन्छ। सबै देवताका सिद्धि प्राप्त हुन्छ। अन्य उपमाका गणेशको ध्यान गरे हुन्छ। हे कार्तिकेय, बाघ शिव
र शिव पनि कोणेशका आराधना गरेर संसारको सुख प्राप्त गर्न सक्छ। तब पनि धन दत्त।
हे देव। तब धिनलाई स्वर्गको ६ भागको पद पनि बढाउँछ। त्यसको भण गरी धनको साथ प्राप्त गर्नेछ।

त्यसपछि शिवजीले कार्तिकेयलाई मन्त्रदत्त। शिवजीले कार्तिकेय पनि शिवजी भैको भन्दै
हे देव। तब एक पक्षले रकार गणेशमा स्तन गर्। शिवजीले बलभनुया। कृतस्मृतिमा सम्पन्न गरे।
भगवान् गणेशले एक दिन कार्तिकेयलाई मन्दर रुद्र लिएर दर्शन दिई घर माग भन्नुभयो। कार्तिकेयले भव - हे
पुत्र। दुष्टता नैने पाउछ। मोग नगर्नेछ, जसलेका ६ पुत्रको बाद बढा पनि यी दर्शन गर्न सक्ने हुन्छ।

धरणाथुगाललाई कटिल्यै नविर्म् र सबै देवताहरूका भाइमा वरिष्ठ देवता भएर रहन पाउँ । यसरी स्कन्दले वर मागेपछि श्रीगणेशले पनि कार्तिकेयलाई आफ्नो कहन मयूर टम्याउनुभयो र मयूरध्वज नामले कार्तिकेयलाई सम्बोधन गर्नुभयो अन्तमा श्रीगणेशले भन्नुभयो - 'हे कार्तिकेय । तिमी हातबाट तारकासुर मर्नेछ । तिमी इच्छा पुरी गराउन म यसै क्षेत्रमा लक्ष्यविनायकका नामबाट रहनेछु ।' यसरी वर दिएर श्रीगणेश अन्तधान हुनुभयो कार्तिकेयले पनि भगवान् लक्ष्यविनायकको मूर्ति बनाई मन्दिर तयार गरेर प्रतिष्ठा गरए त्यसपछि कार्तिकेय भगवान् शिवजीसँग आज्ञा लिएर तारकासुरसँग युद्ध गर्न गए त्यो युद्ध अवर्णनीय छ

नारकसुरसँग दीर्घकालसम्म युद्ध गरेपछि कार्तिकेयले तारकासुरमण्डि शक्तिले प्रहार गरे। शक्तिपुत्र कार्तिकेयको यो अमोघ शक्ति नामक अस्त्र तारकासुरको छाती चिर्दै भित्र पस्यो । मुहु टुक्राटुक्रा भयो र अपरिमित चक्षुराग्नो एवं महापराक्रमी दैत्यको शरीर निष्प्रण भई सुईमा लड्यो । संसारमा अमनचैन फैलियो। देवता एवं मुनिहरू निर्विघ्न भई आआफ्ना स्थानमा आफ्ना कर्म गर्दै विराजमान भए। यसरी श्रीगणेशको आराधनाबाट कार्तिकेयले अपूर्व विजय प्राप्त गरेको प्रसङ्ग गणेशपुराणमा रहेको छ ।

शिवपरिवारमा श्री दाजु स्कन्दका साथ श्रीगणेशले बाललीला गर्नुभएका प्रसङ्ग दुई भाइका बीचमा भएका प्रतिस्पर्धाका प्रसङ्गलगतका विषय अन्य पुराणहरूमा वर्णन गरिएका छन् श्रीगणेशले मयूर प्रदान गरेको कारण न्यति बेलादेखि कार्तिकेय मयूरवाहन हुनुभयो र सबै देवताहरूमा वरिष्ठ हुने वर पाएका कारण श्रीगणेशका साथै प्रत्येक कसमस प्रथमपूज्य भएको विषय पनि यहाँ रहेको छ

ख) पञ्चपुराण

प्रथमपूज्य देवता श्रीस्कन्दको सन्दर्भ पञ्चपुराणमा पनि रहेको छ हिमालयकी छोरी पार्वतीको आफ्ना प्राणनाथ आशुतोष शङ्करमा अपूर्व स्नेह थियो उहाँहरू दुवै एकान्त वन र रमणीय उद्यानहरूमा विहार गर्नुहुन्थ्यो आफ्ना प्राणनाथको मोटो घाया पाएर भगवती पार्वती पुलकित र प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो एक दिन भगवती पार्वती एउटा सरोवरको समीपमा जानुभएको थियो । सरोवरको निर्मल जलराशिमा स्वर्णकमल फुलिरहेका थिए। पार्वतीले जन्तुविहार गर्नुभयो र निर्मल जल पिउने मन बनाउनुभयो । त्यसबेला उहाँले छ बहिनी कृत्तिकाहरूलाई कमलको पातमा जल लिएर आन लागेको अवस्थामा भेट्नुभयो । त्यति बेला पार्वतीले भन्नुभयो - कृत्तिका बहिनीहरू म तपाईंहरूले लिएको कमलपत्रको निर्मल जल पिउन चाहन्छु । कृत्तिकाहरूले घिनम्र स्वरमा भने तपाईंको गर्भबाट पैदा हुने बालकले हामी कृत्तिकाहरूलाई पनि आमा मात्र शर्तमा हाम्रो यो जल नपाईलाइ दिन सक्छौं । पार्वतीले तथास्तु भन्नुभयो । कृत्तिकाहरू खुसी भए । पार्वतीले मधुर जल पिउनुभयो । पार्वतीले बालपान गर्नसञ्च उहाँको जार्छो धोखेबाट अत्यन्त तेजस्वी बालक पैदा भए । सूर्यसमान तेजस्वी ती बालक स्वर्णसम । गौरवर्णका थिए । तिनका करकापलहरूमा शक्ति, शूल र अङ्कुरा सुहाएका थिए । ती बालक कुत्सित दैत्यहरूको संहारका लागि पैदा भएका कारण कुमार कहलाए । ती बालक कृत्तिकाप्रदत्त जलबाट शाखासहित प्रकट भएका थिए र ती शाखा ६ मुखका रूपमा फैलिएका थिए । त्यसैले ती बालक विशाख पञ्चमुख स्कन्द घटानन र कार्तिकेय अर्थात् नायबाट विख्यात भए । ती बालक अग्निसमान प्रकाशमान थिए । तिनको शरीरको आकार दिव्य थियो । हेदा ती प्यारा थिए । सरकण्डाको घनमा पैदा भएका ती शिशु दिनदिनै बढ्न थाले। कृत्तिकाहरूले असाध्यै माया गर्दै ती बालकलाई स्तनपान गराए । कृत्तिकाहरूद्वारा पोषित भएकाले

की कार्तिकेयको नामबाट प्रसिद्ध भए। शिवकायका स्कन्दन अर्थात् सञ्चलन भइ अन्त्येका कारण ती स्कन्द कहकार गुणगुण विवाह गर्ने भएकाले ती सुहृन्नाबाट सम्बोधित भए ^{११} देवताहरूले वन्दन माला अञ्जुराग आदि टुक्र्याई सेनापतिको घटमा अभिषेक गरेर प्रार्थना गर्दै भने - हे सेनापति ! तारकाभुरको अस्याच्चाच ट हाम्रो योद्धा छौं । त्यो तारकाभुर शक्तिशाली दुर्जेव हुन्, दुराचाको र क्रोधी छ । त्यसबाट हामी संतुष्ट छौं, कृपया हजुरले त्यसको वध गर्नुहोस् ।

कार्तिकेयले तयस्तु भन्नुभयो र हुत्तौ तारकाभुरको वध गर्न देवताहरूका पछि स्वप्नुभयो । इन्द्रले तारकाभुरलाई युद्ध गर्न आह्वान गर्दै पन्देश पठाए । पन्देश प्राप्त भएपछि तारकाभुरले शस्त्र धारण गरी वृद्धभूमिमा सेवा सज्ज्यो । परस्पर धर्मतार्थी संबादपछि तारकाभुरले कार्तिकेयमाथि मुद्रा प्रसार गर्‍यो । कार्तिकेयले त्यसलाई वक्रद्वारा कटिदिनुभयो । यसैगरा ती दुई बाणहरूको एकले अर्धोभन्धिर शस्त्र प्रहार गरे र बिप्लव भएस्त भनि कथन गर्दै रह्यो । परस्परमा कार्तिकेयले गदाप्रहार गर्नुभयो र तारकाभुरलाई अर्धो भयो । त्यसपछि तारकाभुरको सेनागत कालनेमि आदि जोरहरूले कार्तिकेयमाथि आक्रमण गरे, पराक्रमी कार्तिकेय विचलित हुनुभएन । उहाँले गदाप्रहारबाट दैत्यसेनालाई ध्वस्त गर्नुभयो । कालनेमि आदि बाँझहरूले गलायन गरे । तारकाभुर ध्वस्त भयो । सेनाको पलायनबाट क्रुद्ध तारकाभुरले कार्तिकेयमाथि भीषण गदाप्रहार गर्‍यो । त्यस प्रहारबाट कार्तिकेयका दाह्रन मयूरलाई टुलो छोट लाग्यो । त्यसपछि उहाँले रिवाधनुभएका कार्तिकेयले अत्यन्त क्रुद्ध भई शक्तिप्रहार गर्नुभयो । शक्तिपुत्र कार्तिकेयको अपेक्ष शक्तिप्रहारबाट तारकाभुरको छाती छिटो भयो, अर्धय दैत्य तारकाभुरको निष्काण रतीर धराशयी भयो । तारकाभुरको वध भएपछि पृथिवी निष्काण र हतुक भइन् । सर्वान्ध्र अमन्त्रेन कहली भयो । देवताहरूले कार्तिकेयको स्तुति गरे । श्रीगणेशका राजा श्रीकार्तिकेयको लोकमा घेरे प्रसंसा भयो ।^{१२}

ग) शिवपुराण

कार्तिकेय र गणेश यी दुई भाइमा परम प्रति धियो सँगै बालक्रीडा गरी रमाउँथे । भक्तपितृको सेवा गर्न प्रतिवन्धन गर्थे । विवाहको कुरा चल्थो । कार्तिकेयले मेरो विवाह पहिले हुनुपर्छ भन्नुहुँदा गणेशले पनि त्यसैगरी मेरो विवाह पहिले हुनुपर्छ भन्नुभयो । शिव पर्वतमा अप्ठ्यारोमा पर्नुभयो । एक दिन विवाहका लक्ष्मी शर्मा तथा सौ शिवजीले भन्नुभयो । तिनीहरू दुई भाइमा जसले पहिले पृथिवीको परिक्रमा गर्दछ त्यसको पहिले विवाह हुन्छ । शिवजीको आज्ञा सुनेपछि कार्तिकेय तुरुन्तै पृथिवीको परिक्रमा गर्न गए । गणेशलाई चिन्ता बन्यो । मेरो वचन मुरो सानो छ । त्यसले पृथिवी परिक्रमा गर्दा प्रतिस्पर्धामा थिज्यो हुन सहयोग पुऱ्याउँदैन । म के गर्छु । श्रीगणेशले केनागर विचार गरी भक्तपितृको भक्तियुक्त पूजा गरी सातभन्क परिक्रमा गर्नुभयो । कालस्वरूप पृथिवीपरिक्रमाको सम्पूर्ण फल प्राप्त गरी श्रीगणेश प्रतिस्पर्धामा प्रथम हुनुभयो र विवाहका प्रथम अधिकारी पनि । शिव पर्वतले उन्नतपति विवरूपका दुई छोरी सिद्धि र बुद्धिदेवी श्रीगणेशको विवाह सम्पन्न गराउनुभयो । पृथिवीपरिक्रमा गरी पर्वतहरू उपरका कार्तिकेयले गणेशको विवाहको समाचार सुनेपछि खिन्नता अनुभव गरी त्यसपछि निजले कैलाश छाड्ने र विवाह गर्न निश्चय पनि गरे । त्यस निमित्तै कार्तिकेय कुमारका रूपमा संसारमा विख्यात भए ।^{१३}

११. महाभारत, अनुवाक ५४. १. १२

१२. महाभारत ११. १२३।२

१३. शिवपुराण २.५.११.१२. १३. १४.

१.५ गणेशगीता-सन्दर्भ

क) गणेशगीतापुत्र

गणेशपुराणको कौंडाखण्डको १३८ औं अध्यायदेखि २४८ औं अध्यायसम्म अर्थात् ११ अध्यायसम्म रहेको गणेशगीता श्रीगणेशका कर्त्तव्यको सम्बन्धमा छ । गणेशगीतालाई योगमार्गको प्रकाशक गीता भनिएको छ । यसमा कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोगका तत्त्वलाई राम्ररी विश्लेषण गरी प्रतिपादन गरिएको छ ।

श्रीगणेश वरेण्य राजाका पुत्रका रूपमा पैदा हुनुभएको थियो । श्रीगणेशको स्वरूपमान विरूपता देखेर कोपयले उहाँलाई धनमा प्रयोजितदिएका थिए । भुवि पराशरले बालक गणेशको रक्षा गरे । त्यसै अवसरमा " त्वं वा बालगणेशस्ते सिन्दुराक्षुको धम गर्नुभएको थियो । पछि श्रीगणेशको प्रभाव थाहा पाएक्य राजा वरेण्यले पश्चात्ताप गर्दै भनेका थिए- 'मेरो घरमा प्रभुले अवतार लिनुहुँदा पनि दुर्भाग्यका कारण मैले चिन्नु सकेँनँ र उहाँलाई धनमा प्रयोजितदिएँ । पछि श्रीगणेशको शरणमा परेँ । उनले योगामृतको उपदेश प्राप्त गर्न बाध्यता गर्दा श्रीगणेशले गणेशगीताको उपदेश गर्नुभयो । उक्त गीता गणेशगीताको नामबाट प्रसिद्ध छ । यसमा विभिन्न शोधकर्ताहरू द्वारा अध्याय क्रमशः साङ्ख्ययोगशास्त्रात्मक योग, कर्मयोग, ब्रह्मार्पण योग, कर्मसंन्यास योग, योगविनिर्मुक्तयोग, योगविनिर्मुक्तयोग, अष्टाङ्गयोग, विश्वजीवनयोग, क्षेत्रज्ञत्वविवेकयोग, उपदेशयोग र गुणव्यवर्तनयोग रहेका छन् । उक्त गीताको उपदेश दिँदै श्रीगणेशले भन्नुभएको थियो ' हे वरेण्य ! योगामृतले परिपूर्ण भाग्यको उपदेश गर्नेछु ।'^१

साङ्ख्ययोगशास्त्रात्मक प्रथम अध्यायमा योगतत्त्वको व्याख्या गर्दै भगवान् गजाननले प्रशुभयो - योगशस्त्रलाई योग भनिँदछ, श्रेयस्परिणामको योग योग होइन । विषय र इन्द्रियको संयोग योग होइन । बाबु आमा पत्नी पुत्र जदि परिवारिक जन्मको संयोग योग होइन । इन्द्रिय र तन्मात्राको योग योग होइन । बच्चा-बा-आवसँग भेटघड हुनु योग होइन । अणिमस्य अर्द्धि निर्भूति प्राप्त गर्नु योग होइन । सुन्दर पत्नी पाउनु योग होइन । राज्यलाभ गर्नु योग होइन, हानी-षाडा आदिको खडग्रह गर्नु योग होइन, इन्द्र परको योग योग होइन, सत्यनामका प्राप्त हुनु योग होइन, शिखण्डकमा प्राप्त हुनु योग होइन, वैकुण्ठलोकमा प्राप्त हुनु योग होइन । सुवर्णमान बन्नु योग होइन । चन्द्रमासमान बन्नु योग होइन । कुम्भारमान बन्नु योग होइन । वायुमान बन्नु योग होइन । अग्निमान हुनु योग होइन । तैलका बन्नु योग होइन । कालस्वरूप हुनु पनि योग होइन । वरुण र निर्धनिको रूप प्राप्त हुनु पनि योग होइन र पृथ्वीको सञ्चार हुनु पनि योग होइन । योग त त्यो हो जसलाई ज्ञानीहरूले योग भनेर उपयोग गर्ने गर्दछन् ।'^२

योगको सही परिभाषा गर्दै भगवान् गणेशले भन्नुभयो ' शिव विष्णु शक्ति सूर्य र म गजाननमा जुन एउटै ब्रह्मबुद्ध हो । त्यही नै सत्काली योग हो ।'^३ भ गजानन गणेश नै विष्णु शिव शक्ति सूर्य र गणेश गरी पाँच

१. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय १३८ । सुभु योग प्रत्यक्षमा योगामृतमयी रूप ॥ - गणेशपुराण २१३८ ।

२. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योग विषयानामो न च परादिभिराथा ॥

३. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योग इन्द्रियार्थसङ्गमभूतिभिः सा ॥

४. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योगो न योगो गजकविभिः ॥

५. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योगो न योगो गजकविभिः ॥

६. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योगो न योगो गजकविभिः ॥

७. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योगो न योगो गजकविभिः ॥ - पूर्ववत्, २१३८/१३

८. गणेशपुराण, ११ अध्याय, अध्याय २४८ । न योगो न योगो गजकविभिः ॥ - पूर्ववत्, २१३८/१३

व्यरूपमा परिणत भएका हुँ । जगतक रक्षा ब्रह्मा आदि देवताको पनि सधैँ पलाई अज्ञानका कारण मानिसहरूले त्यस रूपमा चिन्नेछन् ।^{१०} सर्वप्रथम कर्महान साधक अज्ञानवस्थामा रहन्छ र त्यसबेला त्यसको ज्ञानमा अधिकार हुँदैन । त्यसले सत्कर्म गर्नु पर्दछ । कर्म गर्दै जाँदा त्यसको हृदय निष्पाप र निर्मल बन्दछ । शुद्ध हृदयले चिन्ने गर्दा त्यसले उक्त पाँचवटै देवतामा प्रधानपान राख्दछ । सबै देवता एउटै श्रीगणेशका रूप हुन् भन्ने बोध हुनु नै योग हो । यो योग नै योगभूत बन्दछ ।^{११}

पशु, पुत्र, मित्र, शत्रु, बन्धु आदि सबैमा समान दृष्टिले व्यवहार गर्नुपर्दछ । सुख दुःख सबै विधाद ईश्वर र भयमा पनि समान दृष्टि राख्नुपर्दछ । रोग योग, जय पराजय सम्पत्ति विपत्ति लाभ हानि, जन्म र मृत्युमा पनि मलाई सबैको दर्शन गर्नु योग हो । चन्द्र, सूर्य तथा अग्नि शिव शक्ति ब्रह्मण सरोवर महानदी तीर्थ पुष्पक्षेत्र विष्णु र सबै देवता, यक्ष सार, गन्धर्व मनुष्य एवं पशुमा पनि मेरो दर्शन गर्नु नै योग हो । जसले योगको प्रयोग गर्दछ त्यसलाई योगवेत्ता भनिन्छ ।^{१२} विवेकपूर्वक इन्द्रियहरूलाई तिनका विषयबाट हटाएर सबैत्र समभक्तले हुनुलाई योग भनिन्छ ।^{१३} नित्य स्वधर्मको पालनमा र हुने मानिसले यो आत्मतत्त्व हो र यो आत्मतत्त्व होइन भन्ने बुझिद्वारा सच्चिदानन्दरूप ईश्वरको पहिचान गर्नु नै योग हो ।^{१४} कर्ममा कुशलताको नाम पनि योग हो र यो सबै योगमा साधकले नित्य आफ्नै प्रवृत्ति लगाउनुपर्छ भनिएको छ ।^{१५} जसका इन्द्रिय बगमा हुन्छन्, त्यो स्थिरप्रज्ञ हो ।^{१६} भनेर प्रथम अध्यायको अन्त्यमा विस्तृतरूपमा स्थिरप्रज्ञको लक्षण बताउँदै विषयासक्तिबाट हुने हानिको वर्णन गरिएको छ ।^{१७}

कर्मयोग नामक द्वितीय अध्यायमा साधकले आफ्ना तिर्यगहरू हटाएर इन्द्रियको सम्पूहलाई पनको अधीनमा ल्याइ इन्द्रियहरूद्वारा उत्तम कर्म गर्नुलाई कर्मयोग हो भनिएको छ ।^{१८} योगको लागि गतिन कर्महरू समाप्तको कारण हुन्छन्, तर धनद्वयरूप गजराजको प्रीतिको लागि गर्ने कर्मले साधकलाई ससारको बन्धनबाट मुक्त गरिउँछन् । शसनापूर्वक गतिन कर्म संसारका कारण बन्दछन् ।^{१९} कर्म नगर्ने मानिस निष्क्रिय र असफल हुन्छ । कर्म अर्थ छ । त्यसै रूपको त्याग गर्दा कर्मसंन्यासी हुनुपर्छ भन्ने भनिँस पनि सफल हुँदैन । संस्कारशक्तिको लागि कर्म गर्नु आवश्यक हुन्छ, तर कर्मफलमा अग्रक्ति गर्ने हुँदैन । कर्म गर्ने साधकले नित्य र नैमित्तिक कर्म

१. साधका नाम तथै जगत् पञ्चक्रियं युतः अज्ञानमा र जायते । आत्मतत्त्वका धर्मः पूर्णवत्, १/१२८/२०
२. महती दृष्टि कर्माणि उक्तः सिद्धि र विन्दते । अर्थात् हुने साधिका कर्मयोगे र पुण्यवत् ॥
३. कर्मणा मुमुक्षुणा धनकुलमुपैष्यति । यच्च योगः समाख्यातः साधकः सैव कर्मणः पूर्णवत्, १/१३०/२९-३०
४. साधकः पञ्चक्रियेभ्यः शुद्धः नृपः । नमुनयस्य । यतो एते तथा विने अपि बन्धो भुङ्क्ष्यते ।
५. चन्द्रिक्का न चन्द्रः । तस्यैव भासते । तत्र पुमान् । सखे दुःखं तथासर्वं हर्षं भोतौ साधो भवेत् ॥
६. गन्तव्ये गतिं प्रयत्नान् । उभे वा विजयं वि सः । विजयं योगे र योगे च । आत्मतत्त्वाधे मुनयपि ।
७. यतो यं यस्तुतार्थेषु पश्यत्यन्तर्गतं । निश्चयम् । सूर्यं भवेत् जले यज्ञं विने ततो उपायविने ।
८. देवे तदं पशुनासां तीर्थे होतुमर्हति । सिद्धौ च सत्सत्त्वेषु तथा सत्सत्त्वेषु च ॥
९. गन्धर्वेषु मनुष्येषु च । निष्क्रियेषु च । सत्त्व मा वि सः । पश्यतु हो । यो यो विदुषात् । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४१-४२ ।
१०. तस्यैवित्यस्य स्वदेवस्य प्रतिपत्तिं विचरेत् । यतोऽपि तस्यैवित्यस्य सत्त्वो यो यो । यो यो यो । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४३ ।
११. धनमाणा पञ्चक्रियेभ्यः शुद्धः नृपः । सत्त्वस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४४ ।
१२. यो यो यो यो यो । यो यो यो यो यो । यो यो यो यो यो । यो यो यो यो यो । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४५ ।
१३. पूर्णवत् । २/१३८/४६ ।
१४. सत्त्वस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४७ ।
१५. तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४८ ।
१६. तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य । १ - पूर्णवत्, २/१३८/४९ ।
१७. तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य तस्यैवित्यस्य । १ - पूर्णवत्, २/१३८/५० ।

सम्पादन गरी त्यस कर्मलाई गजानन प्रभुमा अर्पण गर्नुपर्दछ । आहंबुद्धि र ममताबुद्धिको त्याग गरेपछि साधकले उत्तम गति प्राप्त गर्दछ ।^{१०} यसरी भगवान् गणेशले कर्मयोगनामक द्वितीय अध्यायमा कर्म, कर्मफल र कर्मफलको ईश्वरापेक्षाजस्ता विषयमा उपदेश गर्नुभएको छ ।

ब्रह्मार्पण योग नामक तेस्रो अध्यायमा भगवान् गणेशले वरेण्यलाई भन्नुभएको छ – सम्पूर्ण कर्म परब्रह्मरूप श्रीगणेशमा अर्पण गरेपछि कर्मयोगी मानिस संसारको चक्रमा पर्दैन । इन्द्र र ईर्ष्याको त्याग गरी फल प्राप्ति र अप्राप्तिमा समानभावमा रहने र जे उपलब्ध हुन्छ त्यसमा सन्तुष्ट रहने साधक कर्म गरी तपनि बन्धनमा पर्दैन।^{११} श्रीगणेशले भन्नुभएको छ – हे राजा वरेण्य, म नै अग्नि हूँ, म नै हाँस हूँ, म नै वज्रमान हूँ र जुन हव्य हवन गरिएको हुन्छ त्यो पनि म नै हूँ । यी सबै कुरालाई ब्रह्मार्पण गर्नुपर्दछ । यसरी सम्पूर्ण कर्म र कर्मका साधनलाई ब्रह्मार्पण गर्ने साधक ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छ ।^{१२} सबै यज्ञहरूमा ज्ञानयज्ञ उत्तम मानिन्छ । मोक्षको साधन ज्ञानमा सम्पूर्ण कर्म विलीन हुन्छन् ।^{१३} ज्ञानको प्राप्तिका लागि उत्तम पुरुषको सङ्गति गर्नुपर्दछ । उत्तम प्रश्न गरेर पारदर्शी उत्तरको अपेक्षा गर्नुपर्दछ । उत्तम पुरुषलाई प्रणाम गरेर तत्त्वज्ञानप्राप्ति गर्नुपर्दछ । उत्तम पुरुषहरूको सेवा सुमार गर्नुपर्दछ । यसरी प्रणाम सेवा र सामान गरिएका तत्त्वज्ञानीहरूले तत्त्वज्ञान प्रदान गर्नेछन् ।^{१४}

कर्मसंन्यासयोगनामक चतुर्थ अध्यायमा कर्मसंन्यासको विषयमा श्रीगणेशले वरेण्यलाई तत्त्वोपदेश गर्नुहुँदै भन्नुभएको छ – कसको त्याग गरेर संन्यासीरूपमा रहँदा ब्रह्मप्राप्त हुन्छ भन्ने चारणा प्राप्तिपूर्ण छ । कर्मको संन्यासवान मात्र संन्यासधर्म गताथ हुँदैन । योगीले अनिच्छापूर्वक भए पनि कर्म गर्नुपर्दछ । अनिच्छापूर्वक कर्म गर्दा योगी कर्मसंस्कारमा लिप्त हुँदैन । यस्तो योगी ब्रह्मरूप नै बन्दछ ।^{१५} योगका ज्ञाताहरू चित्तशुद्धिका लागि कुनै पनि आशा नराखीकन शारीरिक, वाचनिक, बौद्धिक, ऐन्द्रियिक र मानस काम गर्दछन् ।^{१६} योगहीन मानिसले फलको अग्निले कर्म गर्दछन् । यस्ता मानिस कर्मका बीजद्वारा बन्धनमा पर्दछन् र दुःखमा पर्छन् ।^{१७} आपर्मे आत्मामा रमउने साधकले परम आनन्दलाभ गर्दछ । ब्रह्मानन्द अविनाशी हुन्छ । विषयभोगबाट राख्ने आनन्द सुख-दुःखमूलक हुन्छ ।^{१८} विषयजन्ति सुखमै दुःखका कारण बन्दछन् । ती सुख उत्पत्ति र विनाशले युक्त हुन्छन् । विषयसुखमा आसक्त मानिस कहिले पनि तत्त्वज्ञाता हुनसक्दैन ।^{१९} कर्मसंन्यासयोगको व्याख्यापछि श्रीगणेशले वरेण्यलाई अष्टाङ्गयोगको पनि उपदेश दिनुभयो । गजानन भन्नुहुन्छ – योगमागमा अग्रसर हुन चाहने साधकले पूरक, चक्र र कुम्भक गरी प्रणायाम साधना गर्नुपर्दछ । प्रणायाम सिद्ध भएपछि त्यो साधक भूत भविष्य र वर्तमानको ज्ञाता बन्दछ ।^{२०}

१० - अथ ईशाना निष्कृत्य पुरुषो भवतु । न हिाति सति संन्यासात् केवलात् कर्मजन्तुः ।

११ - तेषां च न संन्यासि कर्मपरेण सुखः । स्वकृपाऽहंममताभुटि पदा तृतीयभाष्यात् ॥ पूर्ववत्, २/१३१/३-३

१२ - ब्रह्म कस्माद पुनः किञ्चिदर्थी । संन्यास च । यथाशास्त्रेण सन्तुष्टः कुर्वन् कर्म र बाध्यते । पूर्ववत्, २/१३२/२८

१३ - महानिर्वाणता हुन सक्छि कर्मिणः । ब्रह्मर्षेण च तेनाथ ब्रह्मर्षेण यतो २३:११ - पूर्ववत्, २/१३०/३०

१४ - अथ पर । ज्ञानेन ज्ञानजनः शरीरं मनः अहंत्वं मायं च मम ज्ञान मोक्षस्य साधनं ॥ पूर्ववत्, २/१३०/३१ ।

१५ - अहंत्वं कर्मज्वाला । ज्ञानेन नमिक्तं सततम् । शुद्धयै च विद्यमानं भक्तमन्त्रविश्रुतम् ॥ पूर्ववत्, २/१३०/३२ ।

१६ - इत्यथ जन्तुः काम संन्यास न विदुर्मुक्तः । कुर्वन्निबन्धनं कर्म योगी ब्रह्मैव जायते ॥ पूर्ववत्, २/१३१/२२

१७ - न च कश्चिन् विदुर्भवेत्तु । एतस्य मया । संन्यासस्य कर्म कुर्वन्ति योगज्ञातश्चिन्तयन्ते ॥ - पूर्ववत्, २/१३१/२० ।

१८ - आनन्दः स च कर्म जन्तुः कर्मजन्तुः । भवतु कर्मयोगी । न ततो दुःखं सपश्यन्ते ॥ पूर्ववत्, २/१३१/२१ ।

१९ - संन्यासजनः सत्त्वः । यथाशक्तः विनाशकः । भविष्यत् सुखं तद्वि । न सुखं विषयवदितु । पूर्ववत्, २/१३१/२२

२० - विषयजन्ति सुखमै दुःखमा गति भवेत् । उत्पत्तिनाशदुक्तानि विषयजन्ती न तत्त्ववितु । - पूर्ववत्, २/१३१/२३ ।

२१ - कुम्भकः ईश ईश्वरः च ततोऽन्येन । अतीतकालकृती यतः व्याज्जगत्कालम् । पूर्ववत्, २/१३१/२३

योगावृत्तिप्रशंसायोग नामक पाँचौं अध्यायमा श्रीगणेशले वरेण्यत्वाद् योगावृत्तिवारे उपदेश गर्नु भएको छ । सर्वश्र ब्रह्मदर्शनको योग प्राप्त गराउने प्रथम कारण कर्म नै हो । योग सिद्ध भएपछि त्यसलाई कयम राख्न राम्रै र दमकी पहल गर्नुरहेछ । इन्द्रियका लागि योगको परिजल्पना गरी कर्म गर्ने मानिस आफ्नै शत्रु बन्दछ । तर जुन योगले इन्द्रियका लोभहरूको कामना गरी कर्म गर्दछन् तिनले सिद्धि प्राप्त गर्दछन् ।^{१*} मान-अपमान सुख दुःख मित्र सज्जन तटस्थ वैरी भटाक हुल्ला र सुवर्णउस्ता विषयमा समय दृष्टि राख्ने आत्मज्ञानी अश्रविज्ञा र परविद्यामा परङ्गल योगले विरतर अष्टाङ्गयोग र ब्रह्मदर्शन योगको अभ्यास गरिरहनुपर्दछ । यसरी अभ्यास गरिरहेता त्यो योगी विन्दु योगसम्पन्न बन्दछ ।^२ जसले योगद्वारा मलाई प्राप्त गर्दछ त्यसलाई मैले दर्शन दिइरह्छु । बन्धनमुक्त हुन्वार्हेछु । मैले त्यसलाई कहिले पनि छाड्दिन र त्यसले पनि मलाई छाड्दैन ।^३ योगसाधकले सिद्धिका लागि मनको वशोकार गर्नुपर्दछ । मनमा विजय गर्न नसक्ने हो भने योग दुर्लभ हुन्छ ।^४ ज्ञान भयस्या र कर्ममा मित्र राख्ने साधकभन्दा योगसाधक श्रेष्ठ मानिएको छ । योगसाधकहरूमा पनि जसले श्रीगणेशमा भक्ति गर्दछ त्यो उत्तम दोस्रो मानिएको छ ।^५

योगावृत्तिवृद्धियोग नामक छैटौं अध्यायमा भगवान् गणेशले प्रकृतिको परिचय दिनुका साथै प्रकृतिविजयका उपाय पनि बताउनुभएको छ । भगवान् भन्नुहुन्छ - हे वरेण्य सर्वप्रथम योगसाधकले मरि प्रकृतिसँग परिचित हुनुपर्दछ । त्यसपछि त्यो साधक ज्ञानमार्गमा अग्रसर हुन्छ । ज्ञानको पात्र बन्दछ । ज्ञानद्वारा मलाई प्राप्त गरेपछि विज्ञानका सबै वैभवसँग पनि यो परिचित हुन्छ । पृथिवी वायु आकाश अहङ्कार जल चित्त, बुद्धि सूर्य चन्द्र र यजमानारी प्रकृतिको दश रूप हुन्छन् । पुरुषसँग क्रियाशील हुने आद्याप्रकृति प्रायक अवसर टर्साएर रहन्छ । यी आद्याप्रकृतिजै नीचे लोकलाई ढाकको छन् । यिनै प्रकृतिको आश्रयमा सम्पूर्ण चेतन-अचेतनको सृष्टि हुन्छ ।^६ भगवान् भन्नुहुन्छ । भय अथवा प्रकृतिद्वारा मोहित पापात्माहरूले मलाई प्राण रत्न सक्दैनन् । सन्ध रज र तम गुणद्वारा अनुप्राणित भएका प्रकृतिजै नीचे लोकलाई मेटिन बनाउँछन् ।^७ जुन मानिसले गणेशलाई एकमात्र शरण मानी भक्ति पूर्वक भजन गर्दछ त्यसका अविद्या र अज्ञान सबै कटिन्छन् र त्यसले योग एवं श्रेय प्राप्त गर्दछ ।^८

उपासनयोग नामक सातौं अध्यायमा भगवान् गणेशले राजा वरेण्यलाई उपसनाका विधिध चर्द्दणिवारे जानकारी गराउनुभएको छ । भगवान् भन्नुहुन्छ । हे राजन् । उपसनाकले सर्वप्रथम मृत्युर्मुक्ति गरी प्राणशाय गरेर शिन्ध्याई एकाग्र बनाई न्यास गर्नुपर्दछ । अन्नमाहुकान्यास बहिर्मातृकान्यास षडङ्गन्यास र मन्त्रन्यास गरी

- * योगावृत्ति ब्रह्मदर्शन । तत्तु, कर्मवि धै ध्यायु । सिद्धयोगस्य साधकस्य हेतु शब्दस्य मर्मा ॥
इन्द्रियाणां ह सकुलस्य कुर्वन् स्वस्य रिपुवधम् । एतावन्तिष्ठन् कः कुर्वन् सिद्धिं योगी सः सिद्धयति ॥ पूर्वपङ् १/१५-१६
- * ब्रह्मदर्शनार्थं दुःखं च सुखं मुक्तिं साधयु । निश्चयमिन्द्रियमुदासीने हृदये लोभे च काङ्क्षे ।
समा चित्तस्य विज्ञानो ब्राह्मोन्दवचनवत् ॥ अभ्यासेन सततं योगं तदा बुझतामा हि तः ॥ पूर्वपङ् ४/१३८/५-६
- * मनो धी वासुकीः तथैवैवमसादत्ता । योगसाधिनो मुक्तायि तथैव भां ह न त्यजेत् ॥ - पूर्वपङ् ४/१४२/१६
- * मन्त्राणां वा ब्रह्माकुलस्य सदात्मनः सिद्धयः । वरेण्यः । दुर्भासो योगी विनात्मन्य मनसो यजेत् । पूर्वपङ् ५/१४२
- * भक्तियः परोक्षः कर्मविधौ नान्वितः । । ब्रह्म योगो भक्तियः भक्तिमार्गः भवेत् ॥ पूर्वपङ् ५/१४२
- * मनो चकृत्वि नृपः यः योगसाधकः ॥ १० विज्ञानसाधनविधिं कृते यथा भवेत् ॥
ज्ञानस्य सत्तावृत्तः कं त्रिषु धौ समानः । योगेन योगदर्शनोऽप्यङ्गः प्रकृतिमयः ॥
अगाः पापकृतिः नृपः नृपः अहिर्बुध्नः ॥ ११ तेषां विविधः ज्ञान योगस्य सत्तावृत्तः ॥
- * अन्नमाहुकान्यासं सर्वं कारणात् ज्ञानं । षडङ्गविधौ च भक्तिः । भक्तिः च चतुर्थाङ्गः । पूर्वपङ् २/४३३
- * न वा चिन्तति ध्यायन्ता भक्त-नैवैवमेतत् । विविधता मोक्षनामि श्रद्धासिधौ जगत्प्रथम् ॥ पूर्वपङ् २/४४३/११
- * अन्नमाहुकान्यासं यो यो भक्त्या चकृत् भुवि । योगदर्शी च तस्यैव सर्वदा इन्द्रियावधे ॥ पूर्वपङ् ४/१४३/१०

भगवान्को ध्यान गरेर स्थिरचित्त भई गुरुबाट प्राप्त मन्त्रको जप गर्नुपर्दछ । निश्चित सङ्ख्यामा जप गरेपछि भगवान्लाई जप निवेदन गरेर स्तुतिमन्त्रहरूबाट स्तवन गर्नुपर्दछ । यसरी जसले उपासना गर्दछ त्यसले मोक्ष प्राप्त गर्दछ । जसले उपासना गर्दैन त्यसको जन्म व्यर्थ छ र त्यो धिक्करयोग्य छ ।^{११} जसले मैत्री साकाररूपमा अथवा विराकाररूपमा राम्ररी उपासना गर्दछन् तिनले परब्रह्मरूप मलाई प्राप्त गर्दछन् ।^{१२}

विश्वरूपीक्षणयोग नामक आठौँ अध्यायमा श्रीकृष्णले वरपचलाई दिव्यचक्षु प्रदान गरी आफ्नो विराटरूप देखाउनुभएको वृत्तान्त प्रतिपादन गरिएको छ । श्रीगणेशबाट दिव्यदृष्टि पाएका राजा वरेण्यले परमेश्वर गजाननको अद्भुत विराटरूप दर्शन गरे । त्यस रूपमा असङ्ख्य मुख धिए, असङ्ख्य चरण धिए र असङ्ख्य आँखा धिए । त्यो रूप दिव्य गहन र परिधानले सुसज्जित थियो । सुगन्ध सुगन्धले त्यो रूप परिपूर्ण थियो । करोडौँ सुगन्ध चहकिला अस्त्रहरूले सुहाएको थियो । राजा वरेण्यले गणेशको त्यो विराट् रूपमा स्वर्ग, मर्त्य र पानाल तीनै लोकको दर्शन गरे ।^{१३}

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकयोग नामक नवौँ अध्यायमा श्रीगणेशले राजा वरेण्यलाई क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको परिचय दिई भक्तिद्वारा क्षेत्रज्ञ गणेशको उपासना गर्दा परब्रह्मरूप गणेशको प्राप्ति हुने कुरा बताउनुभएको छ । पञ्चभूत, पञ्चतन्मात्र, पञ्चकर्मेन्द्रिय, पञ्चज्ञानेन्द्रिय, अङ्गुली, मन, बुद्धि, इच्छा, प्रकृति, धृति, द्वेष, सुख, दुःख र चैतन्यसहितको सम्पूर्णलाई क्षेत्र अथवा शरीर भनिन्छ । यो सम्पूर्णलाई राष्ट्री ज्ञान र परिचालन गर्ने तत्त्व सर्वज्ञतावासी श्रीगणेश नै हुनुहुन्छ ।^{१४} क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको ज्ञान गरी सच्चिदानन्दधन परब्रह्ममा समाउन चाहने साधकले भक्तिपूर्वक श्रीगणेशको उपासना गर्नुपर्दछ । इन्द्रियलाई चरमा तुल्याएर संसारका सबै प्राणीहरूको हित गर्दै अस्वयं, अस्वयं, सर्वव्यापक र कृतात्म्य श्रीगणेशको उपासना गर्ने साधकलाई उहाँले सखासखगरबाट उद्धार गर्नुहुन्छ । अधि शुक, सनकादि र नारदजोजस्ता भक्तहरूले भक्तिद्वारा नै ओङ्काररूप परमात्मा श्रीगणेशलाई प्राप्त गरेका थिए । त्यसकारण आत्मविवेक्षण चाहने भक्तले भक्तिपूर्वक श्रीगणेशको उपासना गर्नुपर्दछ । यसरी उपासना गर्ने भक्त अन्तमा श्रीगणेशमा नै विलीन हुन्छ ।^{१५}

उपदेशयोग नामक दशौँ अध्यायमा भगवान् गणेशले राजा वरेण्यलाई दैवी आसुरी र राक्षसी प्रकृतिका साथै सात्विक, राजस र तामस भक्तिका लक्षणहरू बताउनुभएको छ ।^{१६} गुणत्रयकृतियोग नामक एघारौँ

११. बुद्धि स्थिरावाप्तिं ज्ञानान् रक्षणं तथा । अकृष्य चेतसा कृतिं तां न्यासपुण्ययोः ।

१२. भगवन्मोक्षप्राप्तं कर्तुं शक्यं पठन्त्यस्य । त्वाम् वा भगवन्मन्त्रं तान् व्यासः जपेन्नृपम् ।

१३. क्षेत्रज्ञो जपेन्नृपम् । यथा भुक्तुं दुर्गताम् । यथा निवेद्य देवाय सुखं । लोकोत्तरेकदा ।

१४. यो ज्ञानं उपासते स लोकोत्तरे भवत्यस्य । यो उपासते ततो विदुः सौ भवत्यस्य ।^१ - पूर्ववत्, २/१४/१४-१५

१५. यो भगवन्मन्त्रं पठति पञ्चभिः वा । क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं ।^२ - पूर्ववत्, २/१४/१६

१६. यो भगवन्मन्त्रं पठति पञ्चभिः वा । क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं ।^३ - पूर्ववत्, २/१४/१७

१७. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^४ - पूर्ववत्, २/१४/१८

१८. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^५ - पूर्ववत्, २/१४/१९

१९. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^६ - पूर्ववत्, २/१४/२०

२०. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^७ - पूर्ववत्, २/१४/२१

२१. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^८ - पूर्ववत्, २/१४/२२

२२. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^९ - पूर्ववत्, २/१४/२३

२३. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^{१०} - पूर्ववत्, २/१४/२४

२४. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^{११} - पूर्ववत्, २/१४/२५

२५. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^{१२} - पूर्ववत्, २/१४/२६

२६. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^{१३} - पूर्ववत्, २/१४/२७

२७. क्षेत्रज्ञो भवत्यस्य । यथा भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति । भगवन्मन्त्रं पठति ।^{१४} - पूर्ववत्, २/१४/२८

अध्यायका भाव ३ गणेशको स्तुतिक रत्नस्य र तस्यस्य तीन प्रकारका रूप तीन प्रकारका ज्ञान तीन प्रकारका कर्म तीन प्रकारका कर्तृ र ॐ तत् सत् गरी तीन प्रकारका प्रवृत्तिहरूको वर्णन गर्नुभएको छ । ॐ तत् सत् त्रिवेदिद्वारा श्रीगणेशको भजन गरी अन्तर्मात्र गर्नुपर्ने उपदेश प्रदान गर्नुभएको छ । गणेश गीतका एका अध्यायहरूमा श्रीमद्भगवद्गीताको ईश्वरीया विषय निरूपण गरिएको छ विषय सम्बन्ध गर्दा तत्पनि भाषा सरल परेकाले यो गीता सन्धारण संस्कृतका लागि पनि उपयोजी र अध्ययनीय छ ।

ख) श्रीगणेशगीता र श्रीमद्भगवद्गीताया विषयगत समानता

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतअन्तर्गत श्रीकृष्णको एक भाग हो भने श्रीगणेशगीता श्रीगणेशपुराणको श्रीछात्रपदको १३८ अध्यायदेखि १४६ अध्यायसम्मको एक भाग हो । श्रीमद्भगवद्गीताका २८ अध्यायहरूमा १०० वा १११ पदे श्रीगणेशगीताका १२ अध्यायहरूमा ४१४ पद छन् । श्रीमद्भगवद्गीताको उपदेश महाभारत युद्धको आरम्भमा कुरुक्षेत्रमा श्रीकृष्णले भद्रकृष्ण निमित्त गर्नुभएको हो । श्रीमद्भगवद्गीताको अनुकरणमा सबै रत्नहरूको रचना भएको छ । बीचछे रत्नगीता हर्मगीता गुणगीता अवधूतगीता गण्डवर्गीय गणेशगीता अर्द्ध श्रीकृष्ण छन् । ती गीताहरूमध्ये गणेशगीतालाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । अन्य गीताहरूको विषयमा केही अन्य हुनसक्छन् भने गणेशगीता र श्रीमद्भगवद्गीताका विषयहरूमा समानता छ । विशेषतः दुई गीताहरूमा कर्मयोग, साधुप्रयोग र भक्तियोगमा आधारित विषयहरूको प्रतिपादन गरिएको छ ।

गणेशगीतामा योगप्रधान प्रणयाम तर्ककाज्ञान मानसिकपुञ्ज सगुणैश्वर्यता अर्द्ध छिप्यमा गन्धीर जकाका गरिएको छ । उक्त विषयका साथै विश्वरूपदर्शन र विदूषियोगका विषयमा पनि भद्रकृष्ण वर्गीय गरिएको छ । श्रीमद्भगवद्गीता र गणेशगीताका शब्दगत भिन्नता भए पनि विषयगत अभेद रहेको छ । श्रीमद्भगवद्गीतामा श्रीकृष्णले अनुक्तार्थ सत्योपदेश गर्नुभएको रत्न गीतामा श्रीगणेशले राधा श्रीगणेश र ज्ञानोपदेश गर्नुभएको छ । उपदेश प्राप्त गर्ने अर्जुन र राजा वीर्यवर्क स्थितिमा भने पराजित अन्तर देखिन्छ । श्रीमद्भगवद्गीताका अर्जुन मुद्र अवस्थामा भए भने रत्न गीताका विशेष मुद्रा स्थितिमा भए ।

गणेशगीता र श्रीमद्भगवद्गीतामा विषयगत पर्याप्त समानता रहेको छ । कतिपय पदहरूमा अध्ययन नभई गहनता सादृश्य पनि रहेको छ । श्रीमद्भगवद्गीतामा स्वधर्मपुञ्जको घटिमा प्रकाशित गर्ने धर्मिएको छ - आफ्नै छद्म गुणरहित छद्म साधन रक्षा गर्ने अनुष्ठान गरिएको पराधर्मभन्दा उन्नत हुन्छ । आफ्नै छद्म धर्म धर्म गरी मुक्त भए पनि उन्नत हुन्छ गर पराधर्म भने मर्यादा हुन्छ । यसरी विचारलाई ध्यानले रत्न गणेशगीतामा धर्मको धर्म स्वरूपको छ - स्वधर्म विगुन भए पनि अस्को साक्षात्पात्र पराधर्म उन्नत हुन्छ । आफ्नो धर्मको साधन गहनार्थ मुक्त भए पनि त्यो मुक्त गर नैकमा कल्याणदायक बन्दछ । गान्धु पराधर्म हुन्छुको अवस्थामा पनि भयानक हुन्छ । श्रीमद्भगवद्गीता देखी अध्यायका १२ २० २३ २६ रत्नहरूमा अस्को अविनश्यताको विचारलाई गरिएको गणेशगीतामा पनि अस्को अविनश्यताको प्रतिपादन गर्ने गरिएको छ - जसले आफ्नो अस्को कादन सक्दैन आफ्नै धर्म सक्दैन पार्वती विनश्यत सक्दैन र हाक्ले सुकाउन सक्दैन । यो शरीर मरणाश्रयी भए पनि आत्म आमा छ ।

१. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १.

२. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १.

३. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १.

४. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १. श्रीगणेशगीता १.१.१. १.१. १.

श्रीमद्भगवद्गीताको दोस्रो अध्यायका १७-७१ श्लोकहरूमा स्थितप्रज्ञको लक्षण बताइएँ गणेशगीताको प्रथम अध्यायको ५३-६४ सम्मका श्लोकमा स्थिरबुद्धि पुरुषका लक्षण बताइएको छ । जसले भगवान् सम्पूर्ण कामनाहरूको परिन्यास गर्दछ र आफ्नै आत्मामा रमाउँछ, त्यसलाई स्थिरबुद्धि भन्दछन् । सुखहरूमा तिस्रो नभएको र दुःखहरूबाट नडाकिने, यस क्रोध र रागदेखि मुक्त साधकलाई स्थिरबुद्धि भन्दछन् ।^{१*} भगवद्गीतामा योगीका दिन र रात संक्षरी मानिसको दिन-रातभन्दा फरक हुने कुरा बताइएको छ । यसैगरी गणेशगीतामा पनि योगी र सामान्य मानिसका दिन-रातको अवस्थालाई छुट्याइएको छ ।^{२*} स्थिरबुद्धि पुरुष ब्राह्मण स्थितिमा प्राप्त हुने कुरा श्रीमद्भगवद्गीतामा बताइएँ गणेशगीतामा पनि बताइएको छ ।^{३*}

यो केवल दृष्टान्तको लागि प्रस्तुत भए हुन् । गणेशगीताका अनेक प्रसङ्गमा श्रीमद्भगवद्गीताको शब्दगत र विषयगत सादृश्य देखिन्छ । माथिको सादृश्य सन्दर्भलाई विचार गर्दा दुई गीताको प्रतिपाद्य विषय एउटै रहेको प्रमाणित हुन्छ । अपासकले श्रद्धाअनुसार जुनसुकै गीताको अनुशीलन गरे पनि समानरूपमा फल प्राप्त हुन्छ अर्थात् साधन रूपमा ब्राह्मी स्थिति प्राप्त हुन्छ ।

२.६. स्वानन्दभुवन-सन्दर्भ

गणेशपुराणको क्रीडाखण्डमा मृदगल मुनिले श्रीगणेशको स्वानन्दभुवनको वर्णन गरेका छन् । तदनुसार श्रीगणेश स्वानन्दभुवनको कामतायिनीपीठमा विराजमान हुनुहुन्छ । वास्तवमा यो स्वानन्दभुवन चित्तापणिद्वीपको नै अर्को नाम हो ।^{४*} स्वानन्दभुवनको अवस्थिति र विशेषताबारे भनिएको छ - श्रीगणेशको स्वानन्दभुवन पाँच हजार योजनको विस्तारमा फैलिएको छ । यस धामको स्पर्धामय भूतलबाट दिग्विगत आलोकित गरहने प्रकाशप्रवाह प्रवाहित भइरहन्छ । इक्षुरससागरको बीचमा रहेको यो धाम पुष्पखान्दहरूका लागि पनि दुर्लभ भनिएको छ । वेदाध्ययन दान व्रत यज्ञ र तप तपबाट यसलाई प्राप्त गर्न असम्भव छ । प्रबल भक्तिभावले ओतप्रोत भई श्रीगणेशको नित्य आराधना गर्ने भक्तले मात्र उहाँको कृपाबाट यसलाई प्राप्त गर्न सक्दछन् । भगवान् विष्णुराज त्यहाँ समष्टि र व्यष्टिरूपमा नित्य निवास गर्नुहुन्छ ।^{५*}

स्वानन्दभुवनमा विराजमान श्रीगणेशको ऐश्वर्य र महिमा खुलाउँदै भनिएको छ । 'अपरिमित शोभासम्पन्न र दुःख मोहनिमुक्त स्वानन्दधाम श्रीगणेशको कृपाबाट मात्र सुलभ हुन्छ । त्यसको उत्तर भागमा इक्षुसागर मुहाएको छ । न्यम धाममा सहस्रपत्रसम्पन्न सुन्दर कमललता रहेको छ । त्यसमा सहस्रदल कपल विकसित छ । त्यो कपल चन्द्रमार्ग देखीध्यमान छ । त्यस कमलको कर्णिकामा तन्काञ्चनद्वारा निर्मित एउटा दिव्य शय्या छ । त्यहाँ दिव्य वस्त्र र शय्यहरूले मुहाउनु भएका श्रीगणेश शयन गर्नुहुन्छ । सिद्धि र बुद्धिले उहाँका सागुराहेर करणकमलका सेवा गर्दछन् ।

^{१*} तन्मयस्तान् कथयत यदा योगोत्पत्त्यर्थाय । । स्वामति स्थेन सन्तुष्टः स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।।

^{२*} तन्मयः तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७३-७४ ।

^{३*} ते तपसा यत्नं तन्मा निश्चये तेन स न स्वप्नोत्ते ते यदा सा रतिस्तस्व भूमिः । पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७४ ।

^{४*} चन्द्रोऽयं भूः । यो विस्तारोति तेषां । पराजयश्च प्राप्यपि शोषाञ्जलिं न कच्छति ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

^{५*} तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

^{६*} तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

^{७*} तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

^{८*} तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

^{९*} तन्मयश्चैव सादृश्याद् दुःखसङ्गमेव गन्तव्यमसङ्गम् । स्थिरबुद्धिस्तदाच्यते ।। पृष्ठपङ्क्ति २०१६/७५ ।

तीन मूर्तिले सम्पन्न सामवेदले श्रीगणेशको गुणगान गर्दछन् । शास्त्रहरूले मूर्तिमान् भएर उहाँको स्तुति गर्दछन् । समस्त पुराणहरूले पनि उहाँका उत्तम गुणहरूको बयान गर्दछन् । दिव्य शय्यामा विराजमान सुन्दर सैँदले सुहाउनुभएका श्रीगणेश त्यहाँ नित्य विराजमान हुनुहुन्छ । उहाँका अङ्ग प्रत्यङ्ग अत्यन्त कोमल छन् । वर्षा राती छ र आँखाहरू लाम्बिनेछन् । उहाँ एकदन्तधारी हुनुहुन्छ । श्रीगणेशले आफ्नो श्रीविग्रहमा मुकुट, कुण्डल र कस्तूरीको तिलक धारण गर्नुहुन्छ । उहाँको कण्ठमा दिव्य माला सुहाएको छ । उहाँका स्वरूप परिधान र आभूषण दिव्य एवं मव्य छन् । उहाँले आफ्नो श्रीविग्रहमा दिव्य वन्दनको लेखन गर्नुभएको छ । उहाँले मुक्ता, मणि र रत्नजडित हार धारण गर्नुभएको छ । उहाँ अनन्तकोटि सूर्यसमान तेजस्वी हुनुहुन्छ । उहाँको मस्तकमा मुकुटाकार अर्धचन्द्रमा शोभायमान छ । यस्तो दिव्य स्वरूपले सम्पन्न श्रीगणेशले गङ्गा नदीकै आफ्नो स्मरण गर्ने भक्तका सबै प्रकारका पाप नाश गर्नुहुन्छ ।^{१३} त्यस दिव्य धाममा रहेको श्रीगणेशको घलङ्का दुबै भागमा सूर्यसमान प्रकाश भएका तेजोवती र ज्वालानीनामक शक्तिहरू उभिएका हुन्छन् ।^{१४} श्रीगणेशको स्वानन्दधाम शीत जरा धकान पसिना तन्हा भोक व्यास दुःख आदिबाट मुक्त छ । पुण्यात्माहरू मात्र त्यहाँ निवास गर्दछन् ।^{१५}

महाराष्ट्रका गणेशभक्त कवि विनायक महादेवको रचना 'गणेशप्रताप'मा निम्नानुसार गणेशलोकको वर्णन गरिएको छ । 'गणेशलोकको भूमि स्वर्णमय छ । त्यहाँ रहेका विष्णु-शिव आदि देवताका मन्दिर पनि स्वर्णमय छन् । त्यहाँका आवास भवन सुवर्ण एवं रत्नजडित छन् । गणेशलोकका प्रत्येक रूप कल्पवृक्षसमान छन् र प्रत्येक दुँगा रत्नमय छन् । गणेशलोकमा निवास गर्ने गणेशभक्तहरूलाई गणेशदूत भनिन्छ । ती गणेशदूतहरू श्रीगणेशकै आकार-प्रकारका हुन्छन् । गणेशलोकमा जन्म मृत्यु, सुख र दुःखको पीडा हुँदैन । गणेशका दूतहरू अत्यन्त तेजस्वी छन् । ऋद्धि र सिद्धिले गणेशलोकका गणेशदूतहरूको सेवा गर्दछन् । सामवेदले गणेशदूतहरूको गुणगान गर्दछन् । भगवान् श्रीगणेशको भक्तियोग लीन हुने मानिस गणेशलोकमा वास गर्दछन् । गणेशलोक वा स्वानन्दभुवनका अधिष्ठाता श्रीगणेश पूर्ण परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ ।^{१६}

ॐ

- १३) तस्यैव रूपस्य शय्याय दुःखमाश्रित्यर्जितः । तदुत्तरं पतिरपि इषुमाश्रय एव तु ॥
महसंयमसंयुक्तं नन्मथैव परिहरी शुभा । सहस्रपत्र कमलं तदस्य भक्ति येषां शरी ॥
नन्वर्णोत्तरासाल्पो रत्नसञ्चननिर्मितः । दिव्याय्यानृतः शैले नय । उज्ज्वलमयः ॥
निर्दिष्टुर्जी सद्य तस्य पादसंवाहनं मुद्य । कुपति परमं मन्त्रं सामवेदसि मूर्तिमान्
गानं करोति शान्ताये मूर्तिमान्ते सुवर्णं नमः । पुराणानि च सत्यं विद्वान्मन्त्रस्य सदुपाय ॥
आलस्यप्रसन्नं सुषण्डादयस्त्रिगणितः । कोमलाङ्गोऽरुणनिभो विभक्त्याभो विष्णवयम् ॥
मुकुटो कुण्डलो रत्नकाम्बुतीतलकः ध्वजः । दिव्यशाल्यधराभो दिव्यरत्नानुलेखः ॥
मुक्तामणिगण्डोपेतः सारङ्गं दायं ससंभृतः । अनन्तकोटिसुग्रीवाश्चन्द्रा र्भक्तसंघातः ॥
स्वर्णानां कण्ठा सङ्घः स्फुरति मङ्गलं येषां गुणम् ॥ पूर्ववत्, २/५०/५१-५२ ।
तेजोवती अर्धवर्ण्ये च शरीरं रत्नकुपाईतोः । महत्सद्दिनमङ्गलं तिस्रो जय । पूर्ववत् । पूर्ववत्, २/५०/५० ।
१४) न शीतं न जरा तपः क्लेशः स्वन्दोऽथ तन्दरपि । कृपा गुणऽथ दुःखं वा न कदाचन व्यपते ॥ - पूर्ववत्, २/५०/५१ ।
१५) अ.) श्रीगणेशाय 'गणेशलोक' कल्पयाम्, पूर्ववत्, ३/३२६ ।
ब.) मोहनछात्रेण 'गणेशलोक' कल्पयाम्, पूर्ववत्, ३/३२३ ।

परिच्छेद - तीन

श्रीगणपतितत्त्व, अवतरण एवं स्वरूपसौन्दर्य

३.१ श्रीगणपतितत्त्व

अनं निर्विकल्पं निराकारमेकं निरात्म्यमद्वैतमानन्दपूर्णम् ।

परं निर्गुणं निविशेषं निरीहं परब्रह्मरूपं गणेशं भजेम ॥^१

अननाकोटि ब्रह्माण्डका नायक परात्पर पूर्णतम परब्रह्म, परमात्मालाई नै गणेशथ सद्वा विनायक भनिन्छ । सृष्टिको उत्पादन र परिपालनमा आसुरी शक्तिद्वारा झकट गरिने विघ्न-बाधाहरूको निवारणका लागि सृष्टिको प्रारम्भकालदेखि नै परमात्माने आफूलाई गणपतिका रूपमा प्रकट गराई ब्रह्मा आदि दैवताहरूलाई सघाउँदै आउनुभएको छ । यसै विशेषताका कारण वैदिकवाङ्मय पुराणवाङ्मय र तन्त्रवाङ्मयमा पनि श्रीगणपतितत्त्वको विवेचनका साथै श्रीगणपतिको अगुशम कल्याणकारिताको गुणगान गर्दै उहाँको आराधना एवं उपासनाका सोपान र सरणिहरूको विषयमा पर्याप्त चिन्तन गरिएको छ । यहाँ श्रुति-स्मृतिवन्दिता ओङ्कारात्मा श्रीगणेशका विविध रूपको चर्चा गरिँदैछ

क) साङ्ख्यवन्दिता श्रीगणेश

वेदहरूमा श्रीगणेशलाई गणपति त्रिशपति र निधिशपति भनी ऐश्वर्य र योगैश्वर्य सम्पन्न परमात्मा भनिएको छ^२ उपनिषद्हरूमा खं ब्रह्म भनेर आकाशलाई ब्रह्मतत्त्व मानिएको छ ।^३ श्रीगणेश पनि आकाशरूप हुनुभएकाले ब्रह्मरूप हुनुहुन्छ भनिएको छ । अतः श्रीगणेश निष्कल निरञ्जन निर्गुण निराकार, अनवद्य अद्वैत अज अखण्ड एवं अमैदरूप परब्रह्म हुनुहुन्छ । वैखानस आगममा पनि आकाशलाई गणपति भनिएको पाइन्छ,^४ तान्त्रिक विद्वान्हरूका दृष्टिमा मूलाधार शक्ति श्रीगणेशका रूपमा स्वीकृत छ ।^५ लिङ्गपुराणमा गणेश र शिवको तत्वात्म्य सम्बन्ध देखाई शिवजीका विशेषता उपरधि नाम र लक्षणाहरूको प्रयोग श्रीगणेशका लागि पनि गरिएको छ । शिव र गणेशको अभेदसिद्धिमा लगाने भावान् शिवमा श्रीगणेशका विशेषता उपरधि नाम र लक्षणहरूको आरोप गरिएको छ । वायुपुराणमा भगवान् शिवलाई गङ्गेन्द्रकर्ण लम्बोदरजस्ता श्रीगणेशका नामले सम्बोधन गरिएको छ । ब्रह्मपुराणमा पनि श्रीगणेशका उपाधिहरूलाई शिवमा प्रयोग गरी दुवैमा पूर्ण अभेदको प्रतिपादन गरिएको छ । हैन्दवीयब्राह्मणमा श्रीगणेशको साहनलाई शिवजीको पनि चाहन भनिएको छ । सौरपुराणमा श्रीगणेशलाई साक्षात् शिवरूप सिद्ध गरिएको छ । ब्रह्मवैवर्त पुराणमा श्रीगणेश र श्रीविष्णुको एकरूपता प्रतिपादन गरिएको छ । स्वयं विष्णु नै कैलासमा गई जालक भनेर पार्वतीको पुत्रका रूपमा रहनु भएको कुरा त्यहाँ उल्लेख

^१ श्रीगणेशपुराण १.१.१

^२ मुक्त्युपनिषद् १.१.१०

^३ उपाध्यायविरचित ३/१४ १

^४ ब्रह्मवैवर्त पुराणमा गणेश का उपाधि, स्वरूप एक अम्बरमा कल्पामे भण्डो अङ्क ४८, अङ्क १ गणेशमे भण्डपुर ।

५.११५

गणेशको छ ^१ सबै आर्षवाङ्मयमा श्रद्धापूर्वक चर्चित श्रीगणेश वास्तवमा वाङ्मयमूर्ति हुनुहुन्छ ।

ख) तत्त्वसमूहका अधिपति श्रीगणेश

गणेशशब्दको तार्किक विश्लेषण गर्दा गणशब्द समूहको वाचक र ईशशब्द देवता आदि सबै तत्त्वको वाचक हुन आउँदछ, तसर्थ गणेश, गणपति, गणाधिप आदि शब्दले पनि सम्पूर्ण तत्त्वसमूहका अधिपतिका रूपमा श्रीगणेशलाई चिनाउँछन् । उपनिषद्मा भनिएको छ - हे गणपते, तपाईंलाई नमस्कार गर्दछु, तपाईं नै एकमात्र कला हुनुहुन्छ, तपाईं नै सम्पूर्ण तत्त्वका पात्रक हुनुहुन्छ, तपाईं नै सम्पूर्ण जगत्का संहारक हुनुहुन्छ, धेरै के भनी तपाईं नै जगत्स्वरूप र परब्रह्मरूप हुनुहुन्छ ।^२

ग) ओङ्काररूप श्रीगणेश ।

एकाक्षर यो ओङ्कार सम्पूर्ण मूल भविष्य एवं वर्तमानरूप हो, त्रिकालरूप र कालातीत सबै तत्त्व ओङ्कार हो, त्यही ओङ्काररूप ब्रह्म श्रीगणेश हो ।^३ गणपति अथर्वशीर्षमा गणपतिको स्वरूपमा रहेको नररूप र गजरूप दुवैको सामझार्य गर्दै तत्त्वदार्थ- परमात्मा र त्वयदार्थ- अत्यक्त जीवको प्रमन्त्रण गरी सबैलाई श्रीगणेशरूप बनाइएको छ ^४ समाधिबाट जसलाई योगीहरूले साक्षात्कार गर्दछन्, त्यो निरुपाधिक गज, तत्त्वदार्थमय श्रीगणेशको सर्वोत्कृष्ट स्वरूप हो भन्ने विषयमा पनि शास्त्रहरूमा प्रकाश पारिएको छ ^५ विभुवक्ता अर्थात् भू, भुव, स्व, लोकहरूमा जुन विषय छन्, ती सबै ओङ्कारमय हुन् । वास्तवमा अतीत वर्तमान र भविष्यत सबै कुरा ओङ्कार हो, त्रिकालातीत जुन तत्त्व छ त्यो पनि ओङ्कार हो र ब्रह्मा, विष्णु एवं शिवजीको रूपमा रहेको श्रीगणेशतत्त्व पनि ओङ्कार नै हो ^६ श्रीगणेशतत्त्वलाई अनुत्पन्न र अलौकिक आत्मतत्त्व मानिएको छ, त्यो अन्नादि अन्नमा आत्मतत्त्व नै श्रीगणेशतत्त्व हो ।^७ यसबाट श्रीगणेश अद्वय शक्तित्त्व, सन्तत्त्व चित्तत्त्व र आनन्दतत्त्वका अधिष्ठान हुनुहुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

श्रीगणेशका भौतिकरूप विचित्र र अविश्वसनीय छ, साधकले परमात्मभावले श्रीगणेशको आराधना गरेपछि उहाँको कृपाबाट रहस्यका पर्दा खुल्दै जान्छन्, श्रीगणेशको आधिभौतिक स्वरूप जति विशाल छ तदनुरूप उहाँका अङ्ग र सहन पनि उतिकै विशाल छन् । आध्यात्मिक दृष्टिबाट हेर्दा श्रीगणेश सबैका आत्मा, इन्द्रियका स्वामी, सर्वरूप हुनाले उहाँको नाम सार्थक छ, आकाश सर्वाधार भएर श्रीगणेश पनि सर्वाधार हुनुहुन्छ, वास्तवमा आकाश अथवा शब्दतन्मात्रा नै श्रीगणेशका रूपमा रहेको छ, आकाशतन्वबाट सबै तत्त्व उत्पन्न हुन्छन् र अन्तमा त्यसमा नै विलीन हुन्छन् । आकाशमा रूपतन्मात्रा एवं अग्नितन्त्र, रसतन्मात्रा एवं जलतत्त्व, स्पर्शतन्मात्रा एवं वायुतत्त्व, गन्धतन्मात्रा एवं पृथिवीतत्त्व विश्वका उत्पादनका रूपमा निहित हुन्छन्, तसर्थ आकाश सर्वाधार हो र श्रीगणेशको रूप हो, ओङ्काररूप श्रीगणेशतत्त्वमा विश्वोत्पादनको सम्पूर्ण पदार्थ

१. पृष्ठ ११ ।

२. नमस्कृतं गणपतये नमोऽयं केवलं कर्तव्यं त्वदेकं केवलं प्रणम्य स्वमेव केवलं कर्तव्यं तस्यै सर्वं प्रणिधत्तुं शक्यते गणेश अध्वगणेश ।

३. गणेशोत्तरतण्डि-वृषभहृद् ।

४. मण्डपेय प्रश्नः ३ तत्त्वदार्थः गणेश आत्मतत्त्वम् - ४ ।

५. स्वामी करणार्थ भक्तप्रति, गणपतिवन्दन, कर्त्तव्य पृष्ठ २६ ।

६. त्वं ब्रह्मा, त्वं विष्णुः, त्वं शिवः, त्वं भूर्भुवः स्वरोम्, त्वमेकः अर्थात्तर्हि ६ ।

७. त्वं वाङ्मयः त्वं चित्तव्यः त्वं वाङ्मय-चित्तव्यं ब्रह्ममय, त्वं तस्मिन्मयतन्मात्राद्वैतयोगिनि गणेशाकर्तव्यम् ४ ।

सूक्ष्मरूपमा अवस्थित हुन्छन् श्रीगणेश नै समस्त ब्रह्माण्डका अधिष्ठाता हुनुहुन्छ ।^{१३}

चिद्रागनन्दन्द्रिकाया पनिएको छ । जसरी पूर्णिमाको चन्द्रमाले क्षीरसागरलाई तरङ्गित बनाउँदा तरङ्गहरूले गगनलाई स्पर्श गर्दछन् त्यसरी नै निम्तरङ्ग चिदाकाशमा प्रणवको नादनन्त फैलाएर विन्दुतन्त्रको लहरलाई पनि फैलाइदिने ओङ्काररूप सर्वसाक्षी सर्वद्रष्टा गजमुखले हाम्रा पाप एवं तापको शमन गर्नु ।^{१४} शब्दब्रह्मको मूर्तिरचना ओङ्कारबाट नै हुन्छ । ओङ्कारको प्रथम भाग उदर मध्य शुण्डाकार भाग दण्ड अर्धचन्द्र दन्त र विन्दु मोदक हो ओङ्कारको चरण अक्षर हो विशाल उदर उकार हो र मस्तकको महामाण्डले मकार हो यी तीन अक्षरतन्त्रको समावेशबाट उत्पन्न हुने ओङ्कार ब्रह्माण्डको आदिबीज श्रीगणेशतन्त्र हो ।

घ) स्वस्तिकरूप श्रीगणेश

व्यवसायीहरूद्वारा बढिखातामा लेखिने स्वस्तिक चिह्न ३ मा रहेका चार दण्ड चाप पुजाका प्रतीक हुन् वास्तवमा स्वस्तिकको अर्ध चतुर्भुज ओङ्कार नै हो , वामावर्त र दक्षिणावर्त स्वस्तिकका चारैतिर गणपतिको बीजमन्त्र ग रहेको हुन्छ स्वस्ति न इन्द्रो बृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि स्वस्तिको बृहस्पतिर्दधातु सामवेदको यस मन्त्रमा इन्द्र, पूषा, तार्क्ष्य र बृहस्पति यी चार नायको उल्लेख भएको छ र चार पटक स्वस्तिशब्दको प्रयोग पनि । यी चार देवता आकाशका चार ताराका रूपमा स्वस्तिकाकारमा विराजमान छन् चार पटक स्वस्तिशब्दको प्रयोगबाट स्वस्तिक चिह्नको निर्माण भएको छ उक्त चार देवतालाई पनि श्रीगणेशरूप नै मानिएको छ भगवान् भणपति स्वस्तिक चिह्नका रूपमा पनि प्रसिद्ध हुनुहुन्छ श्रीगणेशको आराधनाबाट सिद्धि, बुद्धि क्षम र लाभ प्राप्त हुने कुरा स्वस्तिक चिह्नका चार रेखाहरूले प्रमाणित गर्दछन् वामावर्त र दक्षिणावर्त स्वस्तिकमा चारैतर्फ गणपतिको बीजमन्त्र ग विराजमान छ गम् यी बीजमन्त्र गणानन्त्या गणपति हवामहे कविं कवीनामुपपश्रवस्तम् ज्येष्ठराजं ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पते आ न शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् । (ऋ २/२३ १) यस ब्रह्मणस्पति मन्त्रका प्रथमाक्षर ग र अन्तिमाक्षर विन्दुबाट निष्पन्न भएको छ ।^{१५}

ङ) मातृका एवं मन्त्ररूप श्रीगणेश

ओङ्काररूप ब्रह्म नादतत्त्वभित्र रहेका वर्णहरूको व्यञ्जक भएर रहेको छ जुन वर्णहरूलाई मातृका भनिन्छ ।^{१६} मातृकाहरूलाई लघुषोढान्यास अन्तर्गत शक्तिसहित श्रीगणेशको रूप मानिएको छ जस्तै - ऐं, ह्रीं, श्रीं, ॐ श्रीयुक्ताय विघ्नेशाय नमः शिरसि, ऐं, ह्रीं श्रीं अं ह्रीं युक्ताय विघ्नराजाय नमो मुखवृत्ते यसरी शब्दब्रह्मात्मक श्रीगणेशरूप ओङ्कारको मातृकाहरूका साथ विस्तार गरिएको छ यिनै मातृकाहरूको योगबाट तन्त्रग्रन्थहरूमा अनेक स्तोत्र मन्त्रहरूको आविर्भाव भएको कुरा देखाइएको छ ।^{१७}

च) चिन्मय नादरूप श्रीगणेश

गणपतिको वाच्यरूप अविन्त्य र अप्रमेय ब्रह्म नै हो । योगीहरूले षट्चक्रहरूमा नादब्रह्मका रूपमा यस

^{१३} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

^{१४} श्रीगणेशपुराण ३५ च. पञ्चमूर्तिस्वरङ्गम्, चिद्रागम मन्त्रानां कविविमलसम् विन्दुवक्त्रोर्ध्वमात्मम्

^{१५} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

^{१६} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

^{१७} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

^{१८} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

^{१९} एताकात्त विन्दो गन्धाम इवम् पृ १२०

रूपको उपासना गर्दछन् । मानवशरीरमा रोदको हाडको मूलमा गुदाभन्दा दुई अङ्गुलमाथि मूलाधारचक्र रहेको हुन्छ । सम्पूर्ण जीवनीशक्तिको आधार पनि यही मूलाधारचक्र हो । यस चक्रको मध्यभागमा चतुष्कोणान्तक आधारबीज रहेको छ । त्यसमाथि भगवान् श्रीगणेश विराजमान हुनुहुन्छ । कुलदेवता श्रीगणेशको स्मरणभावले धरा शक्ति कुण्डलिनो प्रवृद्ध भएर आज्ञाचक्रमा प्रविष्ट हुन्छ । त्यसपछिका चक्रहरू पार गर्दै त्यो कुण्डलिनो सहस्रगन्धर्वमा गई परमशिवसँग एकाकार भएर रहन्छ । षट्चक्रहरूमा व्याप्त चिन्मय नददर्शन नै महागणपति हुनुहुन्छ ।^{१०} वैनायकयोगमा चिदानन्दलहरीको रूपमा षट्चक्रहरूमा महागणपतिको ध्यान गरिन्छ । सर्वप्रथम भनादि, अचिन्त्य, अग्रमेय, अनन्तरूप महागणपतिको दिव्य स्वरूपबाट वैनायक धर्मको उत्तिर्भाव भयो । श्रीगणपतिले आफ्नो उपाधिरूप उक्त धर्मबाट विष्णु ब्रह्मा, इन्द्र आदि देवताहरूलाई अलङ्कृत गराउनुभयो । श्रीगणेशको दोस्रो पादको ओङ्कार सगुण साकार एवं श्री समृद्धिको प्रदायक महामन्त्र हो, यसको ध्यानबाट मानिस विद्यानिधि र समृद्धिस्वामी बन्दछ ।^{११}

छ) मङ्गलमूर्ति श्रीगणेश

सनातन वैदिक हिन्दुधर्म र बौद्धधर्मक उपर्य देवताहरूमा भगवान् श्रीगणेशको असाधारण महत्त्व रहेको छ । कुनै पनि धार्मिक, सांस्कृतिक र माङ्गलिक कार्य श्रीगणेशपूजनविना प्रारम्भ गरिँदैन । केही मानिसहरू बुद्धिमत् स्थित चिन्तात्मक रूप गणपतिको स्मरण गरेर सत्कर्मको शुभारम्भ गर्दछन्, केही मानिस प्रपञ्च अथवा ओङ्कारको स्मरण गरी सत्कर्ममा प्रवृत्त हुन्छन् । केही गजानन अष्टदमूर्ति श्रीगणेशको स्मरण गर्दछन् र केही योगपथ गणपतिको स्मरण गर्दछन् ।^{१२} यस्तो महत्त्व अरु कुनै पनि देवताको पाइँदैन । ओङ्कार मङ्गलमय र मङ्गलजनक भएकाले ओङ्काररूप गणपतिको प्रथमपूजा स्वाभाविक हुन आउँछ । श्रीगणेशलाई शिवजीका पुत्र मानेर पछिका देवता भनी शङ्का गर्नु हुँदैन, किनकि उहाँ त अनादि र अमल हुनुहुन्छ । विष्णुको अवतार कृष्णका रूपमा भएजस्तै उहाँको अवतार शिवपुत्रका रूपमा भएको हो । भक्तहरूले मङ्गल र सौभाग्य प्राप्तिका लागि मङ्गलमूर्ति श्रीगणेशलाई सिन्दूरार्पण गर्दछन् ।

ज) सगुण एवं निर्गुण ब्रह्मरूप श्रीगणेश

भगवान् श्रीगणेशको साकार रूप हुन्थ्यो भने भक्तहरूको लागि कर्म र उपासनविधि व्यर्थ हुने थिए । श्रीगणेशका लीला र विशेषताहरूको गुणानुवाद गर्ने माध्यम हुने थिएन । श्रीगणेश परमात्माको प्रकृति सुन्दरसँग बिलान गर्ने आधार हुने थिएन । स्वयंभूहरूले सगुण ब्रह्मको उपासना गरी भोग प्राप्त गर्न सक्ने थिएनन् । त्यसकारण ओङ्काररूप परमात्मा श्रीगणेशले आफूलाई साकार रूपमा परिणत गर्नुहुन्छ ।^{१३} वास्तवमा श्रीगणेश जीवज विशोक परमार्थरूप, आदिमध्यान्तहीन ब्रह्मत्त्व हुनुहुन्छ ।^{१४} श्रीगणेश परमज्ञेय, परमज्ञेय श्रुतिमूल सनातन, सर्वसाक्षी, सर्वव्यापी, भातृकाबीज, सर्वमङ्गलनिधान, मङ्गलमूर्ति अनिर्वाच्य तत्त्व हुनुहुन्छ ।^{१५} नीरूप,

१. महावक्त्रात्म स्वरूपो गणपति श्री गङ्गानगपति ब्रह्माय पुज्येत्, ५ । ७
पूज्यम्

२. स्वामी काशीजी एवम्, ५ । २८

३. श्रीगणेशपुराण १/२३ ३५

४. एवम्, १/५ १/५५

५. पूर्ववत्, १/२०/११ ५०

निराकार त्रिदेवरूप पञ्चमहाभूतरूप, चराचररूप त्रिकालज्ञ, इन्द्रियका अधिष्ठाता कलाकाष्ठवदिरूप धृति कान्ति आदि गुणरूप, सङ्कुचआदि दर्शनरूप अष्टादश पुराणरूप, ब्राह्मणादि वर्णरूप, चौसठ्ठी कलारूप, देश विदेश एवं पुण्यक्षेत्ररूप स्वर्ग आदि लोकरूप वन-वनस्पतिरूप, ^{११} स्वेदज, उद्भिज अपट्टज एवं जरायुजरूप भावभाव्यारूप प्रमेय अप्रमेय एवं ज्ञानगन्ध र विश्वप्रपञ्चमा व्याप्त सर्वोपति तन्त्र नै श्रोगणेशतन्त्र हो ।^{१२} श्रीगणेश ओङ्कारकच्य श्रुतिनयन गुह्यशय पाञ्चोम परधाम, परमात्मा परमपट पूर्णात्मा परानन्द, प्रमाणप्रत्यक्षातीत, अनन्तनाममम्पन्न अनन्तरूप, अनन्तानन्तरूप हुनुहुन्छ ।^{१३} श्रीगणेश पुराणमा श्रीगणेशलाई लीलामानुषविग्रह, लोलाकर र चराचरगुरु पनि भनिएकाछ ।^{१४} जसका रोम रोधमा कोटि-कोटि ब्रह्माण्ड अटाउन सक्छन् ।^{१५} श्रीगणेश ब्रह्माण्डनाथक हुनुहुन्छ ।^{१६}

ब्रह्मरूप श्रीगणेश नै शिव र पार्वतीको तपबाट प्रसन्न भएर पार्वतीपुत्रका रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ ब्रह्मवैवर्तपुराणअनुसार पार्वतीको तपस्याबाट प्रसन्न भई गोलोकनिवासी श्रीकृष्ण परमात्मा गणपतिको रूपमा प्रकट हुनुभएको थियो ।^{१७} भगवान् गणपतिको साकारस्वरूप भङ्गलमय छ । उहाँ एकदन्त र चतुर्बाहु हुनुहुन्छ। उहाँले आफ्ना चार हातमा पाश अट्टकुश दन्त र वरमुद्रा धारण गर्नुभएको छ । उहाँको ध्वजामा मूषकचिह्न रहेको छ । उहाँ रक्तवर्ण, लम्बोदर शूर्पकर्ण रक्तवस्त्र र रक्तचन्दनार्चित हुनुहुन्छ । उहाँ राता पुष्पहरूद्वारा पूजित हुनुहुन्छ । आफ्ना भक्तहरूमाथि कृपा गर्ने उहाँले आफूलाई साकाररूपमा अवतरण गराउनुहुन्छ । भक्तकामनापूर्क, वरदायक, भङ्गलमूर्ति, ज्योतिर्मय जगत्का कारण अच्युत प्रकृति एवं पुरुषभन्दा पनि पर विराजमान, सृष्टिको अदिमा अविर्भूत श्रीगणेशको तन्त्रविश्लेषण गरी श्रद्धापूर्वक उपासना गर्दा आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक कल्याणप्राप्ति हुन्छ । उहाँको उपासनाबाट सबै प्रकारका सन्तापहरूको शमन हुन्छ । उहाँले निराकार एवं साकार दुवै रूपमा रही भक्तजनको कल्याण गर्नुहुन्छ । श्रुति स्मृति पुराण आगम सबैले उहाँको महत्ता बताएका छन् ।^{१८} उहाँका सुमुख एकदन्त, कर्णिल गजकर्णक, लम्बोदर, विकट विघ्ननाशक विनायक धूङ्केतु गणाध्यक्ष भालचन्द्र र गजानन यी बाहु नाम भौतिक र परमार्थिक अभ्युदय एवं निःश्रेयसका कारक बनेर रहेका छन् ।^{१९}

झ) निधिपति, प्रियपति र गणपतिरूप श्रीगणेश

गणेशपदघटक गणशब्दलाई पुराण आदि आर्षग्रन्थहरूमा प्रतिपादित सात प्रकारका वायुहरूको वाचक मानिएको कुरा ऋग्वेदमा व्यक्त भएको छ ।^{२०} सत्त्व, रज र तमोगुणको संघात नै गण हो । ती गुणत्रयका पनि भएका कारण परमात्मालाई गणपति, गुणपति र गणेश भनिएको छ । परमात्मा ज्ञान, आनन्द आदि आफ्ना दिव्य स्वगत गुणहरू र सत्त्व रज एवं तमोगुणका अधिपति हुनुभएकाले गुणि कहलाउनुहुन्छ ।^{२१} श्रीगणेशको आज्ञाबाट तमोगुण, रजोगुण र सत्त्वगुणका अधिपतिका रूपमा शिव ब्रह्मा र विष्णु त्रियुक्त हुनुभयो र गुणहरूका स्वामी

पूर्वजन् १ १०-३८ ।

पूर्वजन् १ ४५- सप्तसप्तहस्तनाम

पूर्वजन् १ ५३/४

पूर्वजन् २-५३-५४ ।

ब्रह्मवैवर्तपुराण, गणपतिप्रकरण, ८/८१-८४ ।

गणपति अष्टवक्रोक्त - ५

श्रीगणेशपुराण १-१०

२० त्रैलोक्य गणको तण्डुल रूपधेद १७/१११/११ ।

२१ स त्रिशकुल विश्वविदात्म्येति, स कालकालो गुणो भवोविद् २८ । प्रधानमन्त्रपतिगुणेशः संसारमोक्षमितिप्रहेतुः । १० ब्रह्मवैवर्तपुराण ६/१६

गणेश गुणेश कहलाउनुच्यो ^{११}

पृथिवी खल तेज वायु र अकाशरूप प्रपञ्चको समूह गण हो त्यसको अधिपति हुनुभएकाले अकाररूप पञ्चाभावालाई श्रीगणेश भनिन्छ । अदित्य, विश्ववसुदेव र सूर्यसम्मका गणदेवताहरूका स्वामी हुनुभएकाले पार्श्वलेपुत्रलाई गणपति भनिन्छ । प्रतिक्रीडकका विभिन्न गणलाई एकै पदाल गरी महान् सम्बन्ध भएक कारण श्रीगणेशलाई गणपति भनिन्छ । ब्रह्मा अप्सर्ष, होम र आचार्यहरूको गणका संरक्षक हुनुभएकाले श्रीगणेशलाई गणपति भनिन्छ । भन्, चिन्, आनन्दरूप तीन गणका अधिपति भन्नालाई गणपति भनिन्छ । मन, ज्ञान, सुखका अधिपति हुनाले इन्द्रियद्वन्द्वमय ब्रह्मात्मालाई गणपति भनिन्छ । मात्रा, स्वप्न एवं सुषुप्तिवन्धनका अधिपति ब्रह्मात्मालाई गणपति भनिन्छ । यत् पश्यन्ते र मध्यमाका ब्रह्मा सूर्यवस्थामा वर्तमान तत्त्व नै गणपति तत्त्व हो । पृथिवी, स्वर्ग र अन्तरिक्षगणका अधिपति हुनाले परमगणेशलाई गणपति भनिन्छ । ज्योतिष शास्त्रानुसार देवता समूह र राक्षसगणका अधिपति हुनाले परमगणेशलाई गणपति भनिन्छ । गणपति ३६ कोटि परिमित प्रपञ्चगणको बंधक हो । श्वाप गणका पति हुनाले श्रीगणेशलाई गणपति भनिन्छ । चँच तार्केन्द्रिय, चँच कर्केन्द्रिय, चँच मन बुद्धि र अहङ्कार को गणका अधिपति हुनाले परमगणेशलाई गणपति भनिन्छ । गणपति सम्पूर्णविशेषको वाचक पनि मानिएको छ । गण - २७ रक्ष - २७, अक्ष ८१ पदार्थ १३५ र २७० को समुदायबाट बनेको गणका स्वामी श्रीगणेश हुनुहुन्छ । गणनायक दैत्यपति विश्वद्वन्द्व गण भएकाले काज पनि उहाँलाई श्रीगणेश भनिन्छ । वर्ष, अक्ष, रक्ष, गण आदि छन्दोगणका अधिपति हुनाले परमगणेशलाई गणपति भनिन्छ । श्रीगणेशपदमा रहेको ग गणको वाचक हो वा (वर्ण)को वाचक हो भने ईश स्वामीलाई बुझाउने अर्थको वाचक हो । सम्पूर्ण श्रीगणेशपदको सकार्य ज्ञान एवं निर्वाणका स्वामी ब्रह्मा ब्रह्माणा परमेश्वर र परमेश्वर ते धने धनि श्रीगणेश हुनुहुन्छ भने नै हो ।^{१२} आधारभूत 'आधारशक्ति, श्रीगणेशका आधारमा कूर्मप्राण, शैवप्राण, गन्धर्वाण, रक्षप्राण, स्वर्गप्राण, रुद्रप्राण आदि अनेक अपेक्ष शक्ति विभक्ति हुन्छन् । अतः अनेक प्राणगणका अधिपति भएकाले श्रीगणेशलाई श्रीगणेश भनिन्छ ।^{१३}

वेदान्तअनुसार चराचरको अधिपति अद्वैत ब्रह्मत्त्व हो । अद्वैतता एकोग्रह बहु स्वामीका दैत्यवन्धन उदय भएपछि इष्टिमा अनेककृपण आर्तन यज्ञ र छद्म स्वरूप नष्ट भए । समूह र समानको निन्दा भयो । सभासभा समन्वित कर अनेक गणहरू तयार भए । ती सबै गणलाई समन्वित र अनुशासित हुनका लागि रक्षा गणपतिको आवश्यकता पर्यो । जुन व्यक्तिमा एकता अनुशासन विध्वनिकरण मार्गदर्शन सङ्कलन र वरप्रदानका शक्ति र सम्बन्ध छन्, जुन व्यक्तिमा गणहरूको नेतृत्व गर्ने योग्यता समस्त विभक्ति छ, जे सबैको व्यापक छ र मोक्षमा अङ्कित बन्नाछि छ त्योमात्र गणपति हुन सक्नेछ भन्ने विचार गरी पारमार्थिक श्रीगणेश सम्पूर्ण गणहरूले स्वयं हुनुभएकाले ऊँलाई देवताहरूले गणपतिको पदमा अधिपति गरेको हुन् । त्यसैकारणले पनि उसले नेतृत्व उक्त गणहरूको विकास आवश्यक हुन्छ । यसैले वैदिक छन्दमा - गणानां त्वा गणपति इवामह प्रियाणां त्वा प्रियपति इवामह विधीनां त्वा विधिपति इवामह वसो मम । भाद्रपदानि तर्कधियां त्वज्जामि गर्धधाम ॥^{१४} यस पदमा उद्धृत गणानां पति - गणपति, प्रियाणां पति -

११. श्रीगणेशपुराण, १/४/१ ।

१२. चण्ड देव । उक्त देव शिव । चण्ड देव उक्तदेव संपुटन ब्रह्मको भविष्यकालका सत्यका चण्ड । जे अन्तर्गत विषयवस्तुको ।

१३. श्रीगणेश विविध नाम, नाममात्र, गणेश भक्त, पुराण, ३ । ५० ।

१४. इन्द्रावतुर्ग २३/१९ ।

प्रियपति र निधीना पति - निधिपति पदहरूले श्रीगणेश गणपति प्रियपति र निधिपति रूपा सदा बन्दित हुनुहुन्छ भनिएको छ ।

ज) विशुद्ध मनस्तत्त्वरूप श्रीगणेश

आध्यात्मिक व्याख्याअनुसार श्रीगणेशतत्त्व भनेको द्वेष आदि रहित शुद्ध मन हो । मनलाई इन्द्रियको स्वामी मानिन्छ । मनरूप श्रीगणेशको उपासनाको महत्त्व स्वीकार गर्दै वेदमा भनिएको छ - तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु अर्थात् मेरो मन कल्याणकारी चिन्तनद्वारा अनुप्राणित बनोस् । ब्रह्मविद्यारूपिणी माता पार्वती र ब्रह्मरूप शिवजीको प्राप्तिका लागि मनरूप श्रीगणेश शिवसङ्कल्पले सम्पन्न हुनु नितान्त आवश्यक छ । श्रीगणेशको जन्म चतुर्थी तिथिमा भएको तथ्य शास्त्रहरूमा वर्णन गरिएको छ । ज्ञान स्वप्न, सुषुप्ति र तुरीय अवस्थाहरूमध्ये चौथो तुरीय अवस्था ज्ञानमय छ । बुद्धि एवं ज्ञान प्रदान गर्ने मन एवं बुद्धिको स्वामी श्रीगणेशको चतुर्थी तिथिमा अवतरण हुनु स्वाभाविक देखिन्छ ।^{१३}

ट) सोपाधिक र निरुपाधिक तत्त्वमसिसंवेद्य श्रीगणेश

तत्त्वमसि आदि वाक्यले पनि गणपतिरूप ब्रह्मलाई बुझाउँछन् । नर र गजरूपको सामञ्जस्य गणपतिस्वरूपमा भएको छ । त्वमृषदारथ नररूप हो भने तत्पदार्थ गजरूप हो । यी दुवैको समन्वय गणपतिरूप असि पदार्थले गर्दछ । शास्त्रहरूमा नरपदलाई प्रणवात्मक सोपाधिक ब्रह्म मानिएको छ - नराज्जातानि तन्त्रानि नाराणीनि विदुर्बुधा । गजशब्दको व्याख्या गर्दै शास्त्रहरूमा भनिएको छ - समाधिना योगिनो यत्र गच्छन्ति स ग- यस्मात् विम्बप्रतिकिम्बतया प्रणवात्मकं जगज्जायते स ज- अर्थात् समाधिद्वारा योगीहरू जहाँ जान्छन् त्यो गगत्त्व हो र जम्बाट विम्ब प्रतिविम्बभावले प्रणवात्मक जगत् पैदा हुन्छ त्यो जगत्त्व हो । सोपाधिक त्वपदार्थबोध्य नररूप श्रीगणेशको पाउदेखि घाँटीसम्मको देह मानिएको छ । निरुपाधिक सर्वोत्तम तत्पदार्थमय गजरूप श्रीगणेशको घाँटीदेखि लिएर मस्तकपर्यन्तको देह मानिएको छ । यो गजतत्त्व निरुपाधिक हुनाले सर्वोत्तम छ । सम्पूर्ण पाउदेखि मस्तकसम्मको श्रीगणेशको देहलाई बुझाउने असिपदार्थ अखण्डैकरसमय छ ।^{१४}

ठ) सर्वविघ्नविनाशक श्रीगणेश

गणानां त्वा इत्यादि मन्त्रद्वारा प्रतिपाद्य गणपतितत्त्वलाई सर्वविघ्नविनाशक मानिन्छ ।^{१५} श्रीगणेशको आदिपूजन गर्नाले विघ्नविराज हुन्छ । पुराणसाहित्यमा पनि यस तथ्यलाई आत्मसात् गरिएको छ । १८ पुराणहरूमा प्रथम ब्रह्मपुराण र अन्तिम ब्रह्मण्डपुराणमा पनि श्रीगणेशको वर्णन गरिएको छ । अन्य पुराणहरूमा निर्गुण एवं बुद्धितत्त्वभन्द पर रहनु भएका श्रीगणेशतत्त्वको वर्णन एवं विश्लेषण गरिएको छ । उपपुराणहरूमा प्रथम श्रीगणेशपुराण र अन्तिम मुद्गलपुराणमा पनि श्रीगणेशतत्त्वको वर्णन गरिएको छ । यस प्रकार पुराणको प्रारम्भ र अन्तमा श्रीगणेशको स्मरण गर्ने परम्परा देखिनाले 'सम्पूर्ण कार्यहरूमा श्रीगणेशको स्मरण मङ्गलदायक हुन्छ' भन्ने भनाइ यथार्थ प्रमाणित हुन्छ । विभिन्न पुराणहरूमा वर्णन गरिएका ब्रह्मा, विष्णु, शिव, सूर्य, देवी आदि

^{१३}उद्देश्यः श्रीगणपतितत्त्व स्वरूप एवं उपासना रहस्य - कल्याण, पूर्ववत्, पृ. १०१ ।

^{१४}उद्देश्यः श्रीगणेशतत्त्व, कल्याण पूर्ववत्, पृ. ७३ ।

^{१५}विनाशित शिवसुतम्ब काण्डपूर्वार्धे वच - गणेश अध्यायीय - १० ।

देवताहरू पनि श्रीगणेशकै अंश हुनाले तिनको स्मरण पनि श्रीगणेशकै स्मरण हो ११

ड) प्रतिष्ठाप्राणरूप श्रीगणेश

योगशास्त्रमा प्रतिष्ठाप्राणरूप गणपतिको निवास एतार्थहरूको केन्द्रमा रहन्छ भनिएको छ । मनुष्यहरूमा देहमध्यवर्ती गुणमन्दा दुई अङ्गुल माथि र शिखाभागमन्दा दुई अङ्गुल तल श्रीगणेशको आवास मानिएको छ । पशुहरूको देहमध्य-हृदयमा श्रीगणेशको आवास छ । वृक्षहरूको देहमध्य-उदरको मध्यभागमा श्रीगणेशको आवास छ । वृक्षाहरूको फेदमा श्रीगणेशको आवास छ । पृथिवीको केन्द्रमा शेष, कूर्म आदि प्राणतन्त्रका रूपमा श्रीगणेश रहनुहुन्छ ।^{१०}

ढ) वैदिकवाङ्मयका आराध्य देवता श्रीगणेश

गणपतिलाई बुद्धिका अधिष्ठाता मानिएको छ । यसै कारण ब्रह्माण्डसृष्टिमन्त्रमा गणपतिसङ्ग कवि भनिएको छ । कविको अर्थ कान्तदर्शी र बुद्धिमान् भन्ने हुन्छ । बुद्धिका अधिष्ठाता श्री गणपति ब्रह्माण्डसृष्टि हुनुहुन्छ अर्थात् वेदका अधिपति हुनुहुन्छ । यसैले वैदिकवाङ्मयका स्वामी श्रीगणेशसहस्रनाममा पनि श्रीगणेशलाई उक्त नामहरूबाट सम्बोधन गरिएको पाइन्छ ।^{११} वेदमा श्रीगणेशलाई गणपतिका साथै ब्रह्माण्डसृष्टि एवं बृहस्पति पनि भनिन्छ । यसबाट देवगुण बृहस्पति पनि श्रीगणेशका स्वरूप हुनुहुन्छ भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।^{१२}

ण) वाङ्मयपूर्ण श्रीगणेश

वेद श्रीगणेशका मूर्ति हुन् । वेदको अक्षर श्रीगणेशको निर्दोष शरीर हो । स्मृतिहरू उहाँका अङ्ग-प्रत्यङ्ग हुन् । अर्थसौन्दर्य लावण्य एवै शोभा हो । अठ्ठार पुराण परिचित हुन् । प्रमेय रत्न हुन् । पदार्थमा कुन्दन हो । उत्तम पदहरूको लालिसमा उहाँको रङ्गीन शरीर हो । साहित्यशास्त्र हस्त, भाव र कटाक्ष हुन् । काव्य-नाटक क्षुद्रघण्टिका हुन् । तिनको अर्थ घण्टिको ध्वनि हो । व्यास आदि ऋषिहरूको बुद्धि मेखेला हो । षड्दर्शन ६ भुजा हुन् । मनन, चिन्तन र सिद्धान्त शला हुन् । तर्कशास्त्र परशु हो । न्यायशास्त्र अङ्कुश हो । वैदान्तशास्त्र मोदक हो । मौचिर्को दाँत खगिहत गरिएको नास्तिक मत हो । खदायक करकमल साँझहरूको सत्कार्यवाद हो । मर्मप्रतिष्ठा अमरकर हो । निमल धितेक सँढ हो । उत्तम संवाद सेतो वर्णको दन्त हो । पूर्वपामीसा र उत्तरपामीसा दुई कात हुन् । तत्त्वार्थप्रकाशन पवाल हो । ज्ञानामृत मद हो । ज्ञानवान् मुनिहरू प्रमर हुन् । ईश र अद्वैत कुम्भस्थल हुन् । ती दुवैको सामञ्जस्य प्रकरन्द हो । वेद र उपनिषद् मस्तकमा रहेका मुकुटपुष्प हुन् ।^{१३}

त) शिक्षाप्रद स्वरूपका स्वामी श्रीगणेश

श्रीगणपतिको वाचन स्वरूपले मानिसलाई समाजसेवा, सरलता सच्चता एवं सप्रतापता सदगुणहरूको धारण गर्न शिक्षा प्रदान गर्दछ । त्यसले मानिसहरूलाई कहिल्यै पनि मनमा अहङ्कारको अङ्कुर उत्पन्न नगर्ने

१० स्वामी करणदास 'सातवीं पत्र' ३ २८

११ 'सङ्गम' विविध गणेश स्तुतिहरू पूर्वपत्र ३ ५१

१२ कवि कर्मानामिका अन्तर्गत ब्रह्माण्डसृष्टि: अक्षराणां निधिर्गतिर्निधि: शिवपति: शिव: ॥ बालपुराण पूर्वपत्र अध्याय ४५ ।

१३ गोविन्ददास, गणपतिप्रति स्तुतिपत्र पत्र सहाय, कल्याण, पूर्वपत्र ३ २०६ ।

१४ डॉ. जगन्मोहन शिखर, 'श्री गणेशम् गणपति पद: दार्शनिक विश्लेषण', कल्याण, पूर्वपत्र ३ १०५ ।

रहित गर्दछ । उक्त सदगुणहरूले सम्पन्न मानिस नै संसारमा निर्विघ्नतापूर्वक लक्ष्यप्राप्ति गर्ने काममा सफल हुन्छ ४४ गणपातको मस्तक हात्तीको हुनुको अर्थ श्रीगणपति अत्यन्त उत्तम बुद्धिले सम्पन्न हुनुभएको प्रमाण हो । वास्तवमा मस्तक नै बुद्धिको प्रधान केन्द्र हो । हात्तीमा बुद्धि धैर्य र गम्भीर्यको प्रधानता हुन्छ । हात्तीले अरु पशुले भन्ने आग्रहपदायकलाई पुच्छर हल्लाउँदै छाँदैन । त्यसले त धीर भई गम्भीरतापूर्वक निरीक्षण गरेर अभीष्ट पदार्थ ग्रहण गर्दछ । हात्तीका ठूला-ठूला कानले धेरै सुनु र गम्भीरतापूर्वक भान गरेर काम गर्नु मात्रै अर्थबोध गराउँछन् ४५

श्रीगणेशको मुखपण्डल हात्तीको आकारको भएकाले हात्तीले मन फराउने दूबाङ्कुर उहाँलाई मन पर्नु स्वाभाविक हो । दुर्वा नम्र र सरल हुने गर्दछ । दुर्वाङ्कुर समर्पण गरी भक्तले भगवानसँग नम्रता र सरलताको कामना गर्नुपर्दछ ४६ दुर्वाको स्मरण गर्नासाथ तीन प्रकारका पाप विलीन हुन्छन् र भगवान् गङ्गाननको पनि स्मरण हुन्छ ४७ दुर्वाङ्कुरबिना गरिएको श्रीगणेशपूजा निष्फल हुन्छ । त्यसकारण श्रीगणेशका भक्तहरूले प्रातःकालमा २१ दुर्वाङ्कुर अथवा एक दुर्वाङ्कुर भक्तिपूर्वक श्रीगणेशलाई अर्पित गरी पूजन गर्नुपर्दछ । त्यस्तो पूजनबाट प्राप्त हुने पुण्यफलको तुलना यत्नबाट प्राप्त हुने पुण्यफल, दानबाट प्राप्त हुने पुण्यफल, अनेकौं ब्रतबाट प्राप्त हुने पुण्यफल उग्र तपस्याबाट प्राप्त हुने पुण्यफल र कोटि कोटि जन्मका नियमको पालनबाट प्राप्त हुने पुण्यफलले पनि गर्न सक्दैनन् । ४८

ध) २१ सङ्ख्या र सङ्ख्येयद्वारा आराध्य श्रीगणेश

श्रीगणेशलाई २१ सङ्ख्या अत्यन्त प्रिय छ । शास्त्रहरूमा श्रीगणेशलाई अर्पण गरिने वस्तुको सङ्ख्या २१ बनाइएको छ । यहीँ दुर्वा, पुष्प, फल, वस्तु, व्रत आदि २१ सङ्ख्यामा आधामित महत्त्वपूर्ण विषयहरूको चर्चा गरिँदछ । श्रीगणेशपुराणान्तर्गत श्रीगणेशसहस्रनाममा दुर्वाङ्कुर अर्पण गर्दा प्रयोग गर्नुपर्ने नाममन्त्रका रूपमा २१ विशिष्ट नामहरूको परिणता गरिएको छ- १ गणेश्वर २ गणपति, ३ हेरम्ब, ४ घरणीधर, ५ महागणपति ६ बुद्धिप्रिय, ७ क्षत्रप्रसादन, ८ अमेधसिद्धि ९ अमित १० मन्त्र, ११ चिन्तामणि, १२ विधि १३ सुमङ्गल, १४ बीज, १५ आशापूगक, १६ वरद १७ कवि, १८ काश्यप १९ नन्दन, २० वाचासिद्ध र २१ दुष्टिङ्गविनायक ४९

सङ्ख्येयचतुर्थीव्रतविधिमा पनि दुर्वार्पणको सन्दर्भमा सुष्टै २१ महत्त्वपूर्ण नामहरूको उल्लेख गरिएको छ- १ गणाधिप २ उमापुत्र ३ अधनाशन, ४ एकदन्त, ५ इभवक्त्र, ६ मूककवःहन, ७ विनायक, ८ ईशपुत्र ९ सर्वसिद्धिप्रद १०, लम्बोदर, ११ वज्रतुण्ड, १२ मोदकप्रिय १३ पिबन्विध्वंसकर्ता १४ विश्वनाथ, १५ अमरेश, १६ गजकर्ण, १७ नागयज्ञोपवीती १८ पालचन्द्र १९ परशुघाती, २० विघ्नाधिप र २१ विद्याशर ५०

श्रीगणेशलाई पुष्पार्पण गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न पूजापद्धतिहरूमा विशिष्ट २१ नामहरूको उल्लेख गरिएको

४४ गणेशपुराण श्रीगणपतिव्रत स्वरूप एवं उपास्य स्वरूप अन्तर्गत पृ १०९

पुष्पक

गणेश

४५ स्वरूप पाप विविध विपत्ति वज्रत गणेश्वर भवति यस्मात् सौम्यि देवो गजानन । श्रीगणेशपुराण, १/१/४४ ।

४६ दुर्वाङ्कुर, एकाकल केनापि साध्यते । उन्मृदुर्वाह मृदुधनैरेका वाप्येकविप्राति ।

अथा समर्पयेत् दुर्वा दद्यात् यत् कर्म माहत् । न तद् कुरुर्वातुर्वैतानुब्रवसञ्चयः ।

भक्तप्रैयस्यै कोविन्वाजिदैरपि । प्राप्यते मुनयो देवा बहू दुर्वाभिवाप्यते । पूर्वकट्ट १/६/४२१-४३ ।

वज्र १/३५-४४ ।

वज्र १/१/३७-४

पाइन्छ- १ सुमुत्र २ गणध्वज ३ कपिल ४ गजकर्ण ५ लम्बोदर ६ विकट ७ विष्णुराज ८ विनायक
९ भुवनेश्वर १० गणध्वज ११ आलम्ब १२ यन्त्रोहित १३ उपाधुत्र १४ गजानन १५ ईशपुत्र
१६ सवर्णिप्रद १७ भुवकलहन १८ कुमारगुरु १९ दीर्घशुण्ड २० अग्निपुत्र २१ सङ्कटनाशन ।^१

श्रीगणेशपुराण विभिन्न धारका पत्रहरूको अर्पण गर्ने क्रममा २१ विशिष्ट नामहरूको उल्लेख गरिएको
पाइन्छ १ सुमुख २ गणध्वज ३ उमापुत्र ४ गजानन ५ लम्बोदर ६ हरभुज ७ गजकर्ण ८ वक्रशुण्ड
९ गुहापुत्र १० एकदन्त ११ विकट १२ कपिल १३ गजदन्त १४ विष्णुराज १५ गदु १६ गुहापुत्र
१७ आलम्ब १८ हेरम्ब १९ चतुर्भुज २० विनायक २१ सर्वेश्वर ।^२

श्रीगणेशपुराणको विभिन्न सन्दर्भमा श्रीगणेशलाई २१ दूर्वा २१ धरि पत्र २१ धरि पुष्प २१ पौष्प २२
धरि नैत्रद्व २१ ध्यान २१ दक्षिण २१ प्रदक्षिणा, २१ अर्घ्य २१ धरि अक्ष २१ धरि दान २१ ब्राह्मणको पूजा र
२१ नमस्कारको प्रयोग गरी श्रीगणेशको जगत्पञ्च गर्नुपर्ने विधिहरूको निर्देश गरिएको छ । पुराणहरूमा श्रीगणेशको
आराधना गर्दा २१ दिवसेव्य विशिष्ट क्रमको रनि उपस्थित गरिएको पाइन्छ । शास्त्रहरूमा आवणशुक्ल चतुर्थदिशि
भाद्रपुष्य दशमोत्सव गरिने २१ दिवसीय श्रीगणेशव्रतको अमोघ महिमा बताइएको छ । भक्तिगोत्रपुराणमा
श्रीगणेशको पूजासन्दर्भमा २१ अङ्कलाई महत्त्व दिएर प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट एक्काइस अङ्कको पवित्रता
बोधका साथै श्रीगणेशलाई २१ को सङ्ख्या निकै प्रिय रहेछ भन्ने तथ्य पनि अवगत हुन्छ ।

अङ्करूप धामात्मा श्रीगणेश २१ अङ्कद्वारा बोध्य हुनुहुन्छ भन्ने श्रीगणेशको भक्तहरूले श्रद्धावश उहाँलाई
२१ अङ्कका देवता पनि मान्छन् । ऐतरेय श्रुतिद्वारा स्वीकृत २१ तन्त्रहरूमध्ये अन्तिम अर्थात् २१ सौ तन्त्र
आत्मा हो ।^३ श्रीगणेशको यस रहस्यलाई उहाँको २१ अङ्कवर्तिविशिष्ट स्वरूपले पनि रुझ्ने नर्दछ । द्विभुज
श्रीगणेशको पाउका दश औल हातका दश औल र सँझसमेत गरी २१ औल भएको नथ्य शास्त्रहरूमा
प्रकाशित गरिएको छ ।^४

श्रीगणेश र २१ अङ्कको अन्तरङ्गसम्बन्ध रहेको कियलाई श्रीगणेशक २१ विशिष्ट क्षेत्रहरूले पनि प्रमाणित
गर्दछन्- १ भुस्वानन्द क्षेत्र (महाराष्ट्र) २ अङ्कुरगणपति क्षेत्र (प्रयाग) ३ हृषिकेश क्षेत्र (काशी) ४ चिन्मयक्षेत्र
क्षेत्र (कान्छपुर) ५ शमीचिन्मय क्षेत्र (मध्यप्रदेश), ६ बल्लालक्ष्मिनाथ क्षेत्र (महाराष्ट्र), ७ पङ्कजपूति क्षेत्र
(मध्यप्रदेश) ८ भालचन्द्र श्रीगणेश क्षेत्र (गोदावरीतट) ९ विजयगणेश क्षेत्र (गोदावरीतट), १० सृष्टिवर्धनायक
क्षेत्र (पूना) ११ सिद्धाश्रम क्षेत्र (महाराष्ट्र) १२ मणिपुर क्षेत्र (राजगढ़) १३ विजय क्षेत्र (मद्रास) १४ कश्यपाश्रम
क्षेत्र (अजमेर) १५ त्रिपुरानन्द क्षेत्र (अजमेर) १६ लोहादि क्षेत्र (पूना) १७ लक्ष्मिनायक क्षेत्र (औरंगाबाद,
१८ प्रबाल क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९ अमलश्रम क्षेत्र (कर्नाटक) २० राजसदन क्षेत्र (जालना), २१ श्वेतविष्णेश
क्षेत्र (दक्षिणभारत) ।^५

पौरस्त्य दर्शनशास्त्रमा २१ सामाजिक दु खहरूको निरूपण गरिएको छ । मनसंगत ६ ज्ञानेन्द्रिय, प्रत्येक
ज्ञानेन्द्रियका ग्राह ६ विधय र इत्येक ज्ञानेन्द्रियमा सम्बद्ध भित्र भित्र प्रकृतिका ६ प्रकारका बृण्ड गरी १८ दु ख

१. श्रीगणेशपुराण, २. श्रीगणेशपुराण, ३. श्रीगणेशपुराण, ४. श्रीगणेशपुराण, ५. श्रीगणेशपुराण

१. श्रीगणेशपुराण

२. श्रीगणेशपुराण, ३. श्रीगणेशपुराण, ४. श्रीगणेशपुराण, ५. श्रीगणेशपुराण

६. श्रीगणेशपुराण, ७. श्रीगणेशपुराण, ८. श्रीगणेशपुराण, ९. श्रीगणेशपुराण

१०. श्रीगणेशपुराण, ११. श्रीगणेशपुराण, १२. श्रीगणेशपुराण, १३. श्रीगणेशपुराण, १४. श्रीगणेशपुराण

मानिएका छन् भने शरीर सुखनन्त्र र दुःखतत्त्वलाई पनि दुःखरूप नै मानिएको छ । उक्त १८ प्रकारका दुःख र यी तीन प्रकारका दुःख गरी जम्मा २१ प्रकारका दुःख हुने आउँछन्।^{१९} यी दुःखहरूबाट निवृत्त भई मोक्षरूप परमानन्दमा रमाउने उद्देश्यले उपासकहरू आफ्ना आराध्य २१ अङ्कका देवता श्रीगणेशलाई २१ शमपाठ, २१ क्षेत्रप्रमण २१ दिवर्साय व्रत २१ दूर्वाङ्कुर, २१ शमोपत्र २१ मन्दारपुष्प २१ विभिन्न पत्र २१ विभिन्न पुष्प आदि समर्पणपूर्वक गरिएको आराधनाद्वारा २१ सौ तत्त्वका रूपमा रहेका अन्तरूप मानेर प्रसन्न तुल्याउँछन्।

एकैकाइस अङ्कद्वारा बोध्य देवता श्रीगणेशलाई प्रसन्न तुल्याइ २१ प्रकारका दुःखहरूका ध्वंस गर्नु र मोक्षरूप परमानन्द प्राप्त गर्नु २१ वास्तुगत नमः २१ वस्तुयुगम समर्पण गर्ने विधान पनि रहेको छ । विशेषतः युगार्पणमा दूर्वालाई ग्राहना दिइएको छ । शम्भुहरूमा दूर्वाङ्कुर र जीवतत्त्वको धेरै विषयमा समानता देखाइएको छ । दूबोका जराहरू पर्दै गएपछि अर्कोतिरबाट पलाउँदै जान्छन् । फलस्वरूप दूबो जहिले पनि हराभरा देखिन्छन् त्यसैगरी संसारमा अनेक जीवहरू भई गए पनि अनेक जीवहरूको नित्य उत्पत्ति भइरहनाले संसार सदा हराभरा नै रहने हुन्छ । यस अर्थमा जीव र दूर्वाङ्कुरको स्वाभाविकरूपमा गुणसाम्य देखिन्छ । २१ प्रकारका दुःख र दुःखक युगको प्रतीकका रूपमा २१ दूर्वायुगम अर्पण गरी मुख दुःखको दृढबाट मुक्त गरी मोक्षरूप परमानन्द प्राप्त गर्नु नै आराधनाको परम उद्देश्य हो ।^{२०}

गङ्गामुख देवता श्रीगणेश दूर्वाकार जीवहरूका नायक हुनुहुन्छ । गङ्गातट श्रीगणेशका लागि जीवहरू प्रिय छन् र जीवहरूका प्रतीक दूर्वाङ्कुर पनि * वास्तवमा हातौले दूबो निकै मन पराउने हुँदा हातीको अङ्गुली त्रिभुवाका श्रीगणेशलाई दूबो सङ्गै प्रिय लाग्दछ । दुःख र भयले परिपूर्ण २१ प्रकारका मुख्य नरकहरूबाट मुक्ति पाउनु पनि साधकहरूले २१ २१ को सङ्ख्यामा दूर्वाङ्कुर, शमोपत्र मन्दारपत्र भोदक जलपुष्प आदि समर्पण गर्ने विधान रहेको छ ।

शम्भुहरूमा २१ प्रमुख नरकहरूको निरूपण गरिएको छ । १ तामिस २ अन्धतामिस ३ तौल ४ महाहौरव, ५ कुम्भोषाक ६ जालसूत्र ७ असिपत्रबन्ध ८ सुकरमुख, ९ अन्धकूप, १० कृमिभोजन ११, सन्दंश १२ तप्तसर्पि १३ वज्रकण्टक १४ शाल्मलि १५ वैतरणी १६ पृथ्वी, १७ प्राणरोध, १८ त्रिशसन १९ लज्जामक्ष २० सारमेयादन र २१ अधोचिरसफन ।^{२१} उक्त २१ प्रकारका नरकहरूको कष्ट निवारणका लागि २१ अङ्कका देवता श्रीगणेशलाई २१ दूर्वा २१ पुष्प आदि विभिन्न वस्तु अर्पण गरी आराधना गर्नुपर्दछ ।

एकैकाइस दूर्वाङ्कुर आदि श्रीगणेशका प्रिय पदार्थ समर्पण गरी २१ अङ्कका देवता श्रीगणेशको आराधनाद्वारा आफ्ना कुलका २१ पुस्ताको उद्धार गर्नु प्रत्येक आस्तिक मानिसको कर्तव्य हो । १ प्रपितामह २ पितामह ३ पिता ४ आफू, ५ पुत्र, ६ पौत्र र ७ प्रपौत्र गरी ७ पुस्ता हुन्छन् । प्रपितामहभन्दा नाधिका ७ पुस्ता र प्रपौत्रभन्दा तत्तका ७ पुस्ता गरी जम्मा २१ पुस्ता हुन्छ । २१ पुस्ताको कल्याणका लागि २१ दूबो आदि अर्पण गरेर श्रीगणेशको आराधना गर्ने परम्परा रहिआएको छ ।

द) रहस्यबोधक र शिक्षाप्रद नामधन्त्रका स्वामी श्रीगणेश

भगवान् श्रीगणेशको नाम लम्बोदर प्रसिद्ध छ । उहाँको उदरभित्र समस्त विश्वप्रपञ्च अटाएको छ । उहाँ

१९. चान्दसर्गम् ४०१, दुःखरोभाप्रकरणम्, चौदहवा संस्कृत सौतंभ पाठशाला सन् १९७४ ।

२०. भगवद् गीता १०.३३ काण्वोक्तिकथको गङ्गाशत सूत्रम्, पृ. १५२

२१. भ. ग. १०.३३

भने करैका उदरभा अट उनु हुन भनिएको छ - तस्योदगान् समुत्पन्नं नाना विश्वं न संशयः ।^१ मानिसले आफ्नो घेरमा धेरै कुरा रान्छे पढेछ बाहिर रक्ताशित गर्नु हुँदैन र उचित समयमा मात्र उपयोग गर्नुपर्दछ भन्ने शिक्षा लम्बोदर श्रीगणेशको स्वरूपबाट प्राप्त हुन्छ ।^२ बक्रतुण्ड श्रीगणेशको नाम हो । बक्रन् - आत्मरूपम् तुण्डम् मुखम् धन्यम् यस व्युत्पत्तिअनुसार श्रीगणेशको स्वरूप तर्क अर्थात् घन एव तत्त्वत इति अभ्यस्य छ भन्ने अर्थबोध हुन्छ ।^३ ब्रह्मरूपमा मयानाशक श्रीगणेशलाई पनि बक्रतुण्ड भनिएको छ ।^४ श्रीगणेशलाई चतुर्भुज पनि भनिन्छ । उहाँले देवता यन्त्रहरू अमर एवं नग्न यो चारैलाई स्थापित गर्नुहुन्छ । यसै गरी चक्रवद यन्त्रबाट माधवदेव र अधर्ववेदका पनि उनी संस्थापक हुनुहुन्छ ।^५ फेरि उहाँले ब्रह्महर्म्यस्थि कृपा गरेर आफ्ना चार भुजहरूमा पाश अङ्कुश त्रिशूल र भेषधनुष धारण गर्नुहुन्छ ।^६ यी सबै कारणबाट पनि उहाँलाई चतुर्भुज भनिन्छ ।^७

भगवान् गणपतिको वाहन मूषक सर्वान्तर्यामी ईश्वरका रूपमा सबै प्राणीहरूका हृदयरूपी चित्तमा निवास गर्दछ । यो सबै जन्तुहरूका भागहरूको भोक्ता हो । जसरी मूषाले सबै प्राणीहरूका भोग चोरेर पनि पच र पुण्य प्राप्त गर्दैन त्यसरी नै मायाद्वारा लुक्नुभएको मूषकरूप ईश्वर सबै प्राणीका हृदयमा रहनुभएको छ । छट घटवर्गमा ईश्वर श्रीगणेशका वाहन हुनुभएको हुँदा परब्रह्मरूप श्रीगणेशलाई मूषकवाहन भनिन्छ ।^८ मूषकदमनको अर्थ दुष्ट र दुर्गुनिहरूको दमन हो । भगवान् श्रीगणेशको नाम गजमुख पनि हो । यस नाममा पनि रहस्य लुकेको छ । गजका अर्थ आठ हुन्छ । यसले आठै दिशातर्फ आफ्नो मुख लगाइरहन्छन् ती गजमुख हुन् । श्रीगणेश सबैजसो हुनुभएकाले सर्वत्र दृष्टिमान गर्नुहुन्छ । जो श्रीगणेशसँगै मूषकवाहन र गजमुख सबै सक्छ त्यो भिडि र बुद्धिको स्वामी हुनसक्दछ ।^९ पार्थिव घनप्राण गणपतिको वाहन मूषाको अर्थ भूमिच्छ हो ।^{१०} मूषाको स्वभाव बलशुबिच्छेदक हुन्छ । संसारका कुतर्का पापसहस्रसँग मूषालाई दौड्न सकिन्छ । भगवान्ले मूषालाई वाहन बनाएर कुतर्कलाई नश्वरनुपर्दछ भन्ने शिक्षा दिनुभएको छ ।^{११} श्रीगणेशको वाहन मूषो विवेचन विभाजन भटन विज्ञान र विज्ञानशक्तिको सूचक हो । श्रीगणेशको शिरमा रहेको हानो संयोजन समाहरण समन्वयन संश्लेषणबुद्धिको सूचक हो । ज्ञान र ज्ञानमूलक व्यवहारका लागि विभाजन एवं संयोजन गर्ने दुवै प्रकारको बुद्धि आवश्यक हुन्छ । त्यसैले गजवाहन भगवान् श्रीगणेश मूषकवाहन हुनुहुन्छ ।^{१२} आख्यान पशु मनइअनुसार मूषा लौकिक बुद्धिद्वारा सम्पन्न मोहावृत्त जीवको परिचायक हो । मूषाको चञ्चलता र भोगान्तेत्युक्तता प्रसिद्ध छ । त्यो गायो बहिर आईछ । सतलगाई भेह र अज्ञानसँग तुलना गरिन्छ ।^{१३} श्रीगणेशको आधारस्थान मूषाधार चक्र वायव्यगतिको केन्द्र पनि हो । शक्ति र सिद्धि प्राप्त गर्ने वायव्यगतिको मूषागति नियन्त्रण आवश्यक हुन्छ । श्रीगणेशको चहान मूषो कर्मभावना, कागवेग र कार्यान्तारको रताक भएकाले त्यसलाई श्रीगणेशले वाहन तुल्याई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्नुभएको छ ।^{१४}

१. महापरी कव्यप्रयोगः, पृष्ठ ३७।

२. लोचनचन्द्रः, पृष्ठ ५००।

३. ब्रह्मसंहिता भाष्यः श्रीगणेश व. ४४३। विवेकचन्द्र १४४। उक्तान्त के कृत विवेकानन्द भाष्यः पृष्ठ १३१।
पञ्चमः।

४. १४४।

५. ब्रह्मसंहिता भाष्यः श्रीगणेशव. ४४३। भाष्यः पृष्ठ १३१।

६. भाविकृपायः वेङ्कटपायः, श्रीगणेशमीमांसा भाष्यः, पृष्ठ ७३।

७. गजवन्दनम्, पृष्ठ १०१।

८. ब्रह्मसंहिता भाष्यः पृष्ठ १३१।

९. महापरी कव्यः भगवत् सङ्कल्पः र. १११। कव्यः, पृष्ठ ११३।

१०. कौमार्य वचनम्, मूषकवाहन कव्यः, पृष्ठ ११३।

वैदिक आरम्भमें भगवान् श्रीगणेशलाई ज्येष्ठराज मानिन्छ । ब्रह्मा आदि जेना देवताहरूको पनि जेठा भई निर्वाहहरूका माझमा सुहाउने श्रीगणेशको ज्येष्ठराज नाम नथक छ ।^{१०} श्रीगणेशको एकदन्त नाममा रहेको एकशब्दले मायालाई र दन्तशब्दले मायाका सञ्चालक मायिक ईश्वरलाई बुझाउँछ । श्रीगणेश मायः । मायिकका पनि परमाधिष्ठान हुनुभएकाले उहाँलाई एकदन्त भनिन्छ । एकदन्त नामको 'वपयम' ब्रह्मवैवर्तमा भनिएको छ श्रीगणेशसँ । रिसाएका परशुरामले श्रीगणेशमाथि बञ्चारे प्रहार गरेका थिए । त्यसले श्रीगणेशको कायौं दोनलाई दुख्याइदियो । स्वयम्भूछ श्रीगणेशको एउटापात्र दोन बाँकी रहेकाले उहाँलाई एकदन्त भनिएको हो । एकदन्तमा रहेको एकशब्दले प्रधान भन्ने अर्थ बुझाउँछ भने दन्तशब्दले कललाई बुझाउँछ । बहुव्रीहिसभास गर्दा एकदन्त शब्दको अर्थ हुन्छ । 'रवोत्तम बलशाली पुमथ अथवा परमत्तत्त्व ।'^{११} श्रीगणेशको वाचक हेरम्बशब्दमा निहित हेफटले दोन भन्ने अर्थ र रम्बपदले पलक भन्ने अर्थबोध गराउँदछ । हेरम्बशब्दको अर्थ हुन्छ । दोन-दु-खीका पलक पारनेछर ।^{१२}

शूर्पकण शब्दबाट सूषो अथवा नाइलोसमान विशाल कान भएका श्रीगणेशको बोध हुन्छ । जसरी सूषोले अन्नमा रहेका दूषित तत्त्वलाई छुट्टि अन्नलाई शुद्ध तुल्याउँछ त्यसरी नै भगवान् श्रीगणेशले पनि भक्तका मन बुद्धि वचन र कर्ममा रहेका दोष र विघ्नहरूको निवारण गरी भक्तहरूको कल्याण गर्नुहुन्छ । राजघलप्रजो अर्थ हुन्छ । विष्णुको प्रसादरूप पुष्पलाई मस्तकमा धारण गर्ने गजेन्द्रवदन भगवान् गणपति । गुहागज भगवान् श्रीगणेशको विशिष्ट नाम हो । गुहामन्दा पहिले कैलासमा प्रकट हुनुभएकाले श्रीगणेशलाई गुहागज भनिन्छ । गुह जसका अग्रज हुनुहुन्छ भन्ने अर्थमा पनि गुहागज शब्दको व्याख्या गर्न सकिन्छ । भगवान् श्रीगणेशको सर्वशक्तिस्मय नाम गजानन हो । श्रृगृषट गं यजुबाट 'ज', सामनबाट 'न' र अथर्वनबाट 'न' लिएर गजानन शब्द बनेकाले श्रीगणेश वैदिक देवता हुनुहुन्छ । गजाननको गकारबाट गमन (लभ), जकारबाट जन्म (उत्पत्ति), को यङ्कृत गरिएको छ । यी दुवै अक्षर वेदमा गज नामबाट प्रसिद्ध छन् । यसैले भगवान् श्रीगणेशलाई गजानन भनिएको हो । श्रीगणेशको गजानननामले सम्पूर्ण जगत्को सृष्टि, पालन र लयको सूचना प्रदान गर्दछ ।

महाघे दुवैसाले भगवान् विष्णुबाट प्राप्त फरिजात पुष्प इन्द्रलाई दिएका थिए । ऐश्वर्यले मत्त भएका इन्द्रले त्यो पुष्प सत्त्वको मस्तकमा राखिदिए । पछि गएर शिवजीले त्यही हातीको टाउको कागे श्रीगणेशको शरीरमा जोडिदिएका । शनिश्वरको कुदृष्टिबाट टाउको काटिएका श्रीगणेशको शरीर दुईधरिका भागहरूबाट उत्पन्न अङ्गहरूद्वारा तयार भयो । एउटी माता पार्वती हुनुभयो भने अर्को पति हर्षनी भइन् । यमबाट श्रीगणेशका गजानन र हँमतुर भन्ने दुई नाम संसारमा प्रसिद्ध भए ।^{१३}

भक्तान् श्रीकृष्ण र श्रीगणेश परमात्मका एउटै रूप हुन् । विष्णुले श्रीगणेशलाई प्रथम पूजाको अधिकार दिनुभएकाले सम्पूर्ण धर्मिक कार्यमा श्रीगणेशको प्रथम पूजा गर्ने विधान रहेको छ ।^{१४} कृष्णरूप श्रीगणेश अथवा श्रीगणेशरूप कृष्ण ओंकाररूप एवं मङ्गलमूर्ति हुनुहुन्छ । जसरी प्रत्येक भक्तको उच्चारण गर्दा सर्वप्रथम ओंको उच्चारण गर्ने विधान छ त्यसरी नै प्रत्येक शुभकार्यमा ओंकाररूप श्रीगणेशको स्मरण गर्नु अनिवार्य हुन आउँछ ।^{१५}

^{१०} श्रीगणेशको ज्येष्ठराजको वैदिक सन्दर्भ, कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १२० ।

^{११} श्रीगणेशको कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १३७ ।

^{१२} श्रीगणेशको कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १३८ ।

^{१३} श्रीगणेशको कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १३८ ।

^{१४} श्रीगणेशको कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १३८ ।

^{१५} श्रीगणेशको कल्याण, पुर्वेच्छा, पृ. १३८ ।

ध) अग्रपूज्य श्रीगणेश

ब्रह्माण्डमा उत्पन्न हुने साना ठूला सबै कार्यहरूको सिद्धिका लागि प्रतिष्ठापणरूप अथवा आधाररूप अथवा पुथिवील्लय श्रीगणेशको अवलम्बन आवश्यक हुन्छ भन्ने तथ्य महसुस गरी आर्य ऋषिहरूले कार्यान्वयन श्रीगणेशको अग्रपूजालाई अपरिहार्य मानेका थिए । यस तथ्यलाई अनुमोदन गर्दै एउटा चिन्तक एवं कविले भनेका छन् - भगवान् शङ्करले त्रिपुरापुरमाथि विजय गर्ने भगवान् विष्णुले बलिको वन्दन गर्ने, ब्रह्माजीले चौध भुवनको सृष्टि गर्ने शेषनागले पृथिवीलाई धारण गर्ने, पार्वतीले महिषासुरको वध गर्ने सिद्धहरूले सिद्धि प्राप्त गर्ने र कामदेवले विश्वविवर्धन गर्ने जसको सर्वप्रथम ध्यान र अर्चना गरेका थिए ती श्रीगणेशले हामी रक्षा गरुन ५६

न) विविध देवस्वरूप श्रीगणेश

आत्महरूमा साकार श्रीगणेशको लीलखणन गर्ने क्रममा उहाँलाई श्रीकृष्णरूप कालीरूप हनुमद्वरूप र रुद्ररूप पनि भनिएको छ । हनुमान् र रुद्रका रूपमा उहाँको चर्चा गर्दा मरुद्वयणमध्ये एउटा भन्दा पनि उहाँलाई मानिएको छ ।^{५७} निराकार ब्रह्मका पाँच भावमा भेद विष्णु शिव सूर्य शक्ति र श्रीगणेशका रूपमा रहेका छन् । चौमध्य जसको आराधना गरे पनि पाँचपटै देवताको आराधना हुने कुरा शास्त्रहरूमा बताइएको छ ।^{५८} शास्त्रहरूको भनाइअनुसार माया पनि ब्रह्मको शक्ति नै हो । शक्ति र शक्तिका स्वाध्यामा अभेद सम्बन्ध हुन्छ । अग्नि र त्यसको दाहकशक्तिका पनि अभेदसम्बन्ध रहेको हुन्छ । श्रीगणेश मायाभन्दा पर रहनुहुँदा निर्गुण ब्रह्मका रूपमा रहनुहुन्छ भने मायासँग सम्बन्ध कायम गर्दा सगुण ब्रह्म भनिनुहुन्छ ।

प) दैवी सम्पत्तिका स्रोत श्रीगणेश

दैवी सम्पत्ति र आसुरी सम्पत्तिको गुणहरूका साथ आदिमानवको उत्पत्ति भएको हो । मानवसँग जन्मजात रूपमा रहेको आसुरी सम्पत्तिले दैवी सम्पत्तिलाई जित्न नयाँभोस् यही मानव जीवनको लक्ष्य हो । यसै लक्ष्यलाई आत्मसात् गरेर ऋषिहरूले मन्त्रहरूको दर्शन गरे । ती ऋषिहरूले गणेशधराज गणपतिको आवाहन गर्दै भनेका थिए - उन्निष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वं महि । अर्थात् हे ज्ञानका स्वामी ब्रह्मणस्पति । हामी ज्ञानको कामना गर्ने सबै स्रष्टाहरू तपाईंसँग प्रार्थना गर्दछौं । तपाईं बाग्नु हुनुहोस् ।^{५९}

फ) सिद्धिरूप श्रीगणेश

श्रीगणेश सिद्धिरूप हुनुहुन्छ । पार्वतीलाई श्रद्धा र शङ्कालाई विश्वास मानिएको छ - पार्वती शङ्करा बन्दे श्रद्धा विश्वासरूपिणी । कुनै पनि कार्यको सिद्धिका लागि श्रद्धा र विश्वास आवश्यक हुन्छन् । तिनको अभावमा कार्यसिद्धि हुँदैन । यसैगरी श्रद्धारूप पार्वती र विश्वासरूप शिवजीबाट कार्यसिद्धिरूप श्रीगणेशको प्रदुभाव भएको हो ।^{६०}

५७. अर्चु शक्तिपुराण इतिहास इत्यादि व्याख्येद कवि प्रकृतम् । तस्य कथेभवाद्भुवनेन भुवन त्रेकण श्री कामम् । पञ्चम्या महिषासुरमहासे सिद्धिधिर्गै । सिद्धये ध्यानं मङ्गलमेकं विप्रसिद्धये तवत्वा म नमो नमः । अनिरुद्धास्त्वं वेङ्कटेश्वर । पूर्णवत् ४ । ३३ ।

५८. पुरुषोत्तम

५९. गङ्गा । श्री पञ्चम्या अतः प्रियया रामसि । किम् । देवततो यद्य कश्चित् पुण्यसाधनसमपि । ॥ आनन्दरायकाव्य ८/१-१० । चौहान्या मस्कृत मोतीज. काशीप्रसी.

६०. देवसंराज अवलम्बे । कल्याण. पुण्यपत्र, पृ. १२३

६०. ज्योतिषात्मक विवेक । पाठ्याम्नी पुण्यसौदासपुराण श्रीगणेशसम्पन्नम् । कात्यायन. पुण्यपत्र, २८३ । ३०३

घ) ध्येय परमात्मरूप श्रीगणेश

श्रीगणेशले पाश अङ्कुश, मोदक र घरमुद्रा धारण गर्नुहुन्छ । पाशलाई मोह र तमोगुणको प्रतीक मानिन्छ । अङ्कुशलाई प्रवृत्ति र रजोगुणको परिचायक मानिन्छ । यसैगरी मोदकको अर्थ आनन्द हो र घरमुद्राको अर्थ सन्तुष्टि हो । श्रीगणेशका उग्रसन्तले तमोगुण, रजोगुण र सत्त्वगुणभन्दा माथि उठेर श्रीगणेशरूप परमात्माको उपासना गर्दा विघ्नविनाशका साथै सबै प्रकारका मङ्गल प्राप्त गर्दछन् ।^{१०}

भ) मङ्गलमय परिवारका स्वामी श्रीगणेश

श्रीगणेशका पिता शिवजी हुनुहुन्छ शिवको अर्थ हो कल्याण । श्रीगणेशको नाम हो विघ्ननाशक शिवत्त्व प्राप्तिपछि साधकका विघ्नबाधा नष्ट हुन्छन् र बुद्धि, क्रुद्धि सिद्धि, क्षेम एवं लाभको प्राप्ति हुन्छ । क्रुद्धि सिद्धि र बुद्धि श्रीगणेशका पत्नी हुन् भने क्षेम र लाभ पुत्र हुन् । साधनाक्षेपमा शिवत्त्व प्राप्त गरेपछि विघ्ननाश गर्ने क्षमता प्राप्त हुन्छ त्यसपछि क्रुद्धि, सिद्धि एवं बुद्धि साधकका वशमा आउँछन् । जबसम्म साधकले श्रीगणेशका विघ्नहर्त्रिका र मोहिना शक्ति क्रुद्धि सिद्धि एवं बुद्धिलाई वशमा ल्याउँदैन तबसम्म त्यसले क्षेम र लाभ प्राप्त गर्न सक्दैन ।^{११}

म) ओङ्काररूप गजमस्तकधारी श्रीगणेश

श्रीगणेशको मुख गजकार छ, श्रीगणेशको शिरच्छेदनका कारण बताउने कथाहरू ब्रह्मवैवर्त शिवपुराण अत्रिमा रहेका छन् । ब्रह्मवैवर्तपुराणमा शनिको वक्रदृष्टि पनले श्रीगणेशको टाउको काटिएको कुरा बताइएको छ भने कर्त शिवजीले आफैं शिर काट्नुभएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पावतीले आफ्नो रक्षाका लागि मानवमूर्ति निर्माण गरी प्राणप्रतिष्ठा गरेपछि बालक श्रीगणेश द्वारपालका रूपमा रहनुभयो । शिव पर्वतको कक्षमा जानुहुँदा पार्श्वतीका छोरा द्वारपालले बाटो रोकेपछि शिवजीले शिर काटिदिनुभयो । पार्वतीबाट यसर्थ तथ्य थाहा पाएपछि शिवजीले बालकको टाउकाको टाउँमा हात्तीको टाउको जडिदिनुभयो । त्यस दिनदेखि बालक श्रीगणेश गजाननका रूपमा परिणत हुनुभएको थियो ।

वास्तवमा उक्त कथ एउटा रूपक हो । पर्वतीले आत्मरक्षाका लागि मन्त्रका नामबाट शब्दसमूहलाई चयन गर्नुभयो । शिवजीले शब्दसमूहको परीक्षा गर्दा त्यो शब्दसमूह शक्तिहीन भएको हेर्नुभयो । उहाँले पावतीद्वारा कल्पना गरिएका शब्दसमूहलाई निष्प्राण बनाएर हात्तीको स्वरूप भएको ओङ्कार जोडिदिनुभयो । ओङ्कार जोडिएपछि पार्वतीद्वारा कल्पना गरिएको शब्दसमूह मन्त्रका रूपमा परिणत भयो । त्यो मन्त्रमा जोडिएको ओङ्कार नै श्रीगणेश हो ।

न) महागणपतिका रूपमा श्रीगणेश

श्रीगणेश भामन्दमय ब्रह्म अद्वितीय सच्चिदानन्दधन र विज्ञानरूपा हुनुहुन्छ । पञ्चतन्त्रात्मक शक्तिको उद्गमस्रोत हुनुहुन्छ । ध्वनितत्त्वका परा, पश्यन्ती, मध्यमा र बैखरीमा श्रीगणेशतत्त्वको विस्तार भएको छ ।

१०. श्रीगणेश पुराण १/१३।

११. श्रीगणेश पुराण १/१४।

१२. श्रीगणेश पुराण १/१५।

विगुण त्रिकाल त्रिदह स्थूल सूक्ष्म र कारणभन्दा पर रहनुभएका श्रीगणेश मूलाधार हुनुहुन्छ श्रीगणेश ज्ञान क्रिया र शक्तिका परमश्रय एवं योगिध्येय परब्रह्म हुनुहुन्छ।^{१४} श्रीगणेशका अनेक रूपहरूमध्ये महागणपति गद्वा महागणेश एउटा विशिष्ट रूप हो । महागणपतिमा सावित्रीसहित ब्रह्मा पार्वतीसहित शिव र लक्ष्मीसहित विष्णुका समाहार हुने हुँदा सामान्य गणपतिभन्दा फरक देखिएन महत्त्वशब्दको प्रयोग गरिएको छ यसैले द्वादशभुज महागणपतिको मूर्तिमा भवानीक त्रिदेवका अनुभवहरू रहेका हुन्छन् ।^{१५}

२) महा वन्दनीय र सर्ववन्दनीय श्रीगणेश

प्रथमपूज्य हवता श्रीगणेशको स्वरूप अव्यक्त अचिन्त्य र अपार छ उहाँ देवपूज्य निरुपम र महत्त्वपूर्ण हुनुहुन्छ। उहाँको तैल मिष्टान्नदामक छ भने पुष्प शिशु ज्ञानीको हैं लाजण्यमय छ उहाँ महा प्रणम्य हुनुहुन्छ ।^{१६}

ल) अध्यात्ममूर्ति श्रीगणेश

श्रीगणेशको माता पार्वती हुनुहुन्छ । पार्वतीको अर्थ हो - तीन पर्वकी स्वामिनी शक्ति ती पर्व हुने इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ति र क्रियाशक्ति ती शक्तहरूको उदयपल्लि विघ्ननाशको शमन हुन्छ पार्वतीद्वारा श्रीगणेश जन्मका रहस्य पनि यहाँ हो श्रीगणेशका दाजु स्कन्द हुन् श्रीगणेश अभौतिक हुन् भने स्कन्द शिवजीको भौतिक दीर्घबाट उत्पन्न भएका हुन् त्यसकारण स्कन्द र श्रीगणेशको प्रतिमार्थिना हुँदा श्रीगणेश विजयी र स्कन्द पराजित भए यसबाट आध्यात्मिक भयका सामु भौतिक भाव पराजित हुन्छ भने कुरा प्रगर्जित हुन्छ ।^{१७}

ख) परमतत्त्वरूप श्रीगणेश

तत् गणेश हो मत गणेश हो परमतत्त्व गणेश हो र ब्रह्मतत्त्व गणेश हो - ॐ तद् गणेश , ॐ मद गणेश , ॐ पर गणेश , ॐ ब्रह्म गणेश ।^{१८}

३.२ श्रीगणेशको अवतरण

औङ्काररूप श्रीगणेशको स्तोत्रवचनको खरंच विभिन्न पुराण र शास्त्रहरूमा विभिन्न रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ भगवान् लालाविशाले श्रीगणेश सर्वसमय हुनुहुन्छ कल्पभेदले उहाँका अनेक अवतार भएका छन् र चरित्र पनि अनन्त छन् विविधभूतन श्रीगणेश साक्षात् प्रणवरूप देवता हुनुहुन्छ । विभिन्न भिन्न समयमा ज्ञानको महत्त्वका लागि उहाँको महत्त्वमय आतिर्भाव हुने गर्दछ उहाँका लाला र काम अद्भुत एवं अलौकिक हुन्छन् । करुणामूर्ति श्रीगणेशको अवतार लिएर अधम अनैति अन्याचार पाप एव लापको नाश गरी साधुहरूको रक्षा र सद्गमको स्थापना एवं संरक्षण पनि गर्नुहुन्छ यद्यपि भगवान् एउटै हुनुहुन्छ तर्पनि उहाँले आफ्ना भक्तहरूको रक्षा गर्न, अधर्मको नाश गर्न धर्मको रक्षा गर्ने र भक्तहरूमा आशुभाने विजय र सफुट हरण गर्ने अनेक अवतार लिनुहुन्छ ती अवतारहरूका भिन्दाभिन्ने विशिष्ट शक्ति र क्रिया दृष्टिमाचर हुन्छन् विशिष्ट शक्तिसम्पन्न देवताहरूको उपासनाबाट साधकहरूमा विशिष्ट शक्ति जागृत हुन्छ

- १४ शण्भिसार शङ्कराचार्य 'ब्रह्मसंहिता' कृष्णार्णव पृष्ठ १७, पृ. ५५
 एव लक्ष्मीसहित ब्रह्मा, विष्णुसहित श्री परमात्मनो वरुणेश्वर महादेव पृष्ठ १७, पृ. १२ ।
 १५ नमो नमः गुरुरनुपमिष्ठान्नदामकैः तयो नमः मिष्टान्नभक्षणान्नमः ।
 नमो नमो विष्णुवन्दनसिद्धकैः नमो नमो करिष्यन्मन्त्रिणैः ॥ गणेशपुराण १/४६/२२०
 १६ रामायणभाष्य भिन्नान् पर्वतान् ९ ।
 १७ गणेशोत्तरार्धचिन्तुपनिषद् ।

विशिष्ट कर्म संपन्न हुन्छन् ।" सदाशिवले आफ्नो शक्तिसँगै एकाकार भएर सृष्टिको प्रवर्तन गर्नुहुन्छ ।" प्रकृति माया हुन् भने महेश्वर मायापति हुनुहुन्छ । उहाँहरू दुवैको अङ्गभूत कार्यकारणसमुदायबाट सम्पूर्ण संसार व्यपन्न छ । प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट सृष्टि भएझैं भगवान् शिव र भगवती पार्वतीबाट ॐकाररूप परमात्माको सकार श्रीगणेशका रूपमा आविर्भाव भयो ।

बुद्धिविधाता गणपतिको आविर्भाव, विग्रह र लीला अलौकिक अभिनन्ददायक र मङ्गलदायक छन् । यद्यपि पुराण र उपपुराणहरूमा श्रीगणेशको अतिभावना आधारित आराधनहरू छन् । तर शिवपुराण ब्रह्मजैवतपुराण, स्कन्दपुराण पद्मपुराण मत्स्यपुराण लिङ्गपुराण र ब्रह्माण्डपुराणमा श्रीगणेशको आविर्भावसँग सम्बद्ध अनेक प्रयत्न हेर्न सकिन्छ । श्रीगणेशपुराण र मुद्गग्लपुराण श्रीगणेशको सम्पूर्ण लीलामा आधारित कथानक भएकाले तिनमा श्रीगणेशको अवतरणबारे व्यापक वर्णन गरिएको पाइन्छ । उक्त पुराणहरूका आविर्भावसम्बन्धी कथाहरूको मारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिँदछ ।

क) श्रीगणेशपुराण

श्रीगणेशपुराणमा श्रीगणेशका लीला र उपासनाविधि वर्णनका साथै निम्नअनुसारका अवतारहरूको विषयमा प्रकाश पारिएको छ ।

१ महोत्कटावनार

सत्ययुगमा घटब्रह्म श्रीगणेश परमात्मालाई पुत्रका रूपमा पैदा गर्न चाहने अदितिले कश्यपसँग भावपूर्ण निवेदन गरिन् । कश्यपले तिनलाई श्रीगणेशको आराधना गर्ने मन्त्र र विधिसमेत बताए । अदितिले तपस्या गरिन् । श्रीगणेशले प्रसन्न भई दर्शन दिएर 'म तपाईंको पुत्रका रूपमा पैदा हुनेछु' भन्ने वर दिनुभयो । अदिति खुसी हुँदै घर फर्किन् । केही समयपछि तिनले गर्भधारण गरिन् । नौ महिना पूरा भएपछि मङ्गलम्भ मुहुर्तमा उनले अलौकिक परमतत्त्वलाई पुत्रका रूपमा प्राप्त गरिन् । ती बालक दशबाहु र बलवान् थिए । तिनका कानमा कुण्डल, निधारमा करतुरातिलक र मस्तकमा मुकुट सुहाएका थिए । तिनका चरिपरि सिद्धि र बुद्धि उभिएका थिए । तिनको घाँटीमा रत्नको माछा र छातीमा चिन्तामणि देखीप्यमान थिए । तिनको अधरोष्ठ ब्रह्ममात फुलफे रत्नो धियो । सुन्दर मुकुटको संयोगले ललाटमा सौन्दर्य थपिएको थियो । सुगन्धको झैं सुन्दर नाभिक र रमणीय आँखीभौका कारण सुहाएको निधार दिव्यवस्त्र उज्ज्वल दत्तपङ्क्ति एवं अपुर्ब देहकान्तिद्वारा तिनले अन्धकारलाई निर्मूल गरेका थिए । सुन्दर परिधानले सुहाएका ती बालकको अलौकिक सौन्दर्य देखेर अदिति मुग्ध भईन् । वातावरण प्रकाशमान भयो । घाँटीमा आनन्द फैलियो र प्रकृति प्रसन्न भईन् । कश्यप ऋषिको आनन्दको संगम थिएन । जतकर्म संस्कार भयो र नामकरण संस्कारका दिन विद्वान् ब्राह्मणहरूले बालकको शरीरको संरचनालाई हेरी महोत्कट भनी नामकरण गरे ।

अभिनव विद्यासागर 'प्रताप' पत्रिका 'कल्याण' पुर्ववर्ष १९१३

महान् प्रकृति विद्यासागरले १ महोत्कट । कल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सन् १९१३ । श्रीगणेशपुराण १.१०

नमो भगवते कल्याणसिद्धि । सप्त गर्भमात्तः । मेजःसिद्धि । सप्त दिने दिने वधः सप्तः ।

सप्तः वधः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

अर्थात् सप्तः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

अर्थात् सप्तः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

अर्थात् सप्तः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

अर्थात् सप्तः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

अर्थात् सप्तः सप्तः सप्तः पुनःपुनः । महाकल्याणपुर्ववर्ष १९१३ । अर्थात् सप्तः कल्याणसिद्धिः ।

२ गुणेश अथवा मयूरेश अवतार

त्रैलोक्यगमा गण्डकीक्षेत्रका राजा चक्रपाणि र तिनकी रागे उग्रबाट उत्पन्न बालक शिशु अनेक पराक्रमी वीर दानवका रूपमा लोकमा प्रसिद्ध भयो त्यसको अत्याचारबाट देवता ऋषि-मुनि र भक्तहरू अन्त्यत दुःखित भए त्यसले कैलाश, वैकुण्ठ स्वर्ग, पृथिवी र पतालमा आधिपत्य कायम गर्‍यो त्यसबेला देवताहरू कुन देवताको आराधन गरी कहबान मुक्ति पाउने भनी प्रश्न गरिरहेका थिए बृहस्पतिले भने - 'परम प्रभु विनायकको आराधना गरौं उहाँले नै सबै विघ्न निराकरण गर्नुहुनेछ माघ मासको कृष्णपक्ष स्नागिप्तकेको छ यस पक्षको मङ्गलवारसहितको चतुर्थी तिथि विघ्नेश्वर श्रीगणेशका लागि अन्त्यत प्रिय तिथि मानिएको छ तसर्थ तपाईंहरूले सिंहवाहन दशभुज विनायकको पूजा र प्रार्थना गर्नुपर्छ' बृहस्पतिको आज्ञाअनुसार सबै देवता र ऋषिहरूले गण्डकीक्षेत्रमा गई गण्डप बनाएर सङ्करीत्रत आरम्भ गरी श्रीगणेशको प्रार्थना गरे ॥१॥

देवताहरूको प्रार्थनाबाट प्रसन्न हुनुभएका विनायकले प्रकट भएर भन्नुभयो - 'म तपाईंहरूको व्रतबाट प्रसन्न छु मैले 'विट्टै मयूरेश्वर अथवा गुणेश्वरका रूपमा अवतार लिएर तपाईंहरूको इच्छा पूर्ण गर्नेछु' यसरी आफ्ना कुरा राखेर भगवान् श्रीगणेश अन्तर्धान हुनुभयो त्यतिबेला भगवान् शिव सिन्धुको अत्याचारको कारण पार्वतीका साथ त्रिसन्ध्याक्षेत्रमा विराजमान हुनुहुन्थ्यो। उहाँ पनि सङ्कटमोचनका लागि तपस्यामा लाग्नुभयो। एक दिन पार्वतीले भन्नुभयो - हे भगवान् ! हजुर सबै देवताका देवता हुनुहुन्छ भने हजुरद्वारा आराधना गरिने कुन तप्य हुनसक्छ ? शिवजीले भन्नुभयो - हे कल्याण ! अनन्त ब्रह्माण्डलाई आफ्ना रोम रोममा धारण गर्ने परम प्रभु श्रीगणेशलाई गुणेश पनि भनिन्छ म उहाँको आराधना गरि हको छु यो सुनेर पार्वतीले पनि श्रीगणेश प्रभुको दर्शन गर्ने उत्सुकताले श्रीगणेशको दर्शन पाउन आफ्ना पतिसँग विवेचन गर्नुभयो शिवले भन्नुभयो 'हे पार्वती ! निष्ठापूर्वक आराधना र तपस्या नगरीकन श्रीगणेशको दर्शन पाउन सकिंदैन म तिमीलाई श्रीगणेशको एकाक्षर मन्त्र दिन्छु तिमीले मन्त्रजप गर्दै बाह्र वर्षसम्म तपस्या गर त्यसपछि उहाँको दर्शन पाउनेछौं। शिवजीको आज्ञानुसार पार्वतीले संखनाद्रूपमा गई बाह्र वर्ष तपस्या गर्नुभयो। प्रसन्न हुनुभएकै श्रीगणेशले दर्शन दिएर खर माग्न भन्नुभयो ॥ त्यसपछि पार्वतीले हात जोडेर भन्नुभयो - हे प्रभु ! हजुर मेरा पुत्र भएर प्रकट हुनुहोस् त्यसबेला मैले हजुरको सेवा र आराधना गर्ने अवसर पाउने छु' पार्वतीको प्रार्थना सुनेर श्रीगणेश तथाम्बु भन्दै अन्तर्धान हुनुभयो। कालान्तरमा साइ शुक्ल चतुर्थी तिथि आइपुग्यो। त्यस तिथिमा सोमवार, स्वतिसभार र सिंह लग्नको अपूर्व मयोग भयो। भगवती पार्वतीले श्रीगणेशको आराधना गर्नुभयो उहाँले प्रार्थना गरिरहनुभएको बेलामा उहाँका सामु परमतेजस्वी असंख्य आँखा असंख्य मुख असंख्य कान असंख्य नाक असंख्य हात र असंख्य शिरले सुहृदनुभएका महामहिम सच्चिदानन्दधन

१३ मयासहित- मन्त्र-श्रीगणेशपुराण त-४८ सांयसुनातिनेत्र-यस विद्याम्पराय ते-१-पूर्वपत्र, १-७८/१२६

१४ त्रैलोक्य-अथ-विट्टै-वत्त-कोट-पुण्यगण-असंख्यकानयनममह-अथ-शिवलिंग-प्रथम-
प्रमह-उपनिषद्-मध्य-वर्णन-विशेष-मुक्त-मनिस्यो-यस विघ्न-दोष-निवारण-
१५००-पार्वती-कह-पति-परमाह्वय-पूर्वपत्र-१-६१-१-१८

ख) षष्ठपुराण

पार्वतीसँग विवाह संस्कार सम्पन्न भएपछि शिव-पार्वती रमणीय उद्यानहरूमा बिहार गर्दै हुनुहुन्थ्यो । एक पटक पार्वतीले शृङ्गात गर्ने क्रममा आफ्नो शरीरमा सुगन्धित तेल र अङ्गुराण लगाउनुभयो । त्यसको मयल पुहोला छान्यो । त्यसलाई छेलाउँदा हात्तीको मुखाकृति भएको पुरुषमूर्ति तयार भयो । गङ्गामा प्रवाहित गर्दा गङ्गाको प्रवाहबाट त्यो मूर्ति जीवन्त पुरुषका रूपमा प्रकट भयो । देवताहरूले त्यसलाई गाङ्गेय भने । गजवदन बालकलाई ब्रह्माजीले गणधिपत्य प्रदान गर्नुभयो र ती बालक श्रीगणेश देवताका रूपमा प्रसिद्ध भए ।

ग) सप्तमपुराण

सप्तमपुराणमा श्रीगणेशको आविर्भावसँग सम्बद्ध आगम्यान रहेको छ । पार्वतीले अङ्गलेपबाट एउटा गजजङ्घर छेल्दै लया गर्नुभयो । पछि त्यसलाई गङ्गाजलले अभिषेक गर्दा त्यो सजीव भयो । त्यसलाई पार्वती र गङ्गा दुवैले पुत्रका रूपमा स्वीकार गरे । ती बालक पछि गएर श्रीगणेशका नामबाट प्रख्यात भए ।

घ) लिङ्गपुराण

शिव र ब्रह्माजीबाट वरदान पाएका कारण विजयी बनेका दैत्यहरूसँग डराएका देवताहरूले एक दिन ध्वजप्राप्ति र दैत्यहरूका कार्यामा विघ्ननाशको उत्पत्तिको लागि भगवान् शङ्करसँग प्रार्थना गरे । प्रसन्न हुनुभएका सदाशिवले वर माग्न भन्नुभयो । तिनीहरूले 'देवद्रोही दैत्यहरूको कसमा विघ्न उपस्थित होस्' भन्ना वर मागे । शिवजीले तयारतु भन्नुभयो । केही समयपछि पार्वतीका माथु परब्रह्ममय दिव्य नेत्र बालकका रूपमा प्रकट भयो । बालकको स्वरूप विचित्र थियो । ती बालकको मुख हात्तीको थियो । तिनले एउटा हातमा त्रिशूल र अर्को हातमा पासा धारण गरेका थिए । तिनलाई देखेर देवताहरू प्रसन्न भए । गजमुख बालक पनि आनन्दपूर्वक आफ्ना माता-पिता शिव-पार्वतीका साथ नृत्य गर्न लागे । पार्वतीले बालकलाई वस्त्राभूषण पहिराई माया गर्नुभयो । शिवजीले आफ्ना चारै पुत्रको जन्मकर्म आदि संस्कार सम्पन्न गर्नुभयो । त्यसपछि काखमा राखेर शिवजीले बालकलाई भन्नुभयो - हे भव ! तिम्रो अवतार दैत्यहरूको नाश र देव ब्राह्मण एवं ब्रह्मवादीहरूको उपकारका लागि भएको छ । पृथिवीमा दक्षिणाहीन यज्ञ गर्ने मानिसका कर्ममा तिम्रोले विघ्न पैदा गर्नेछौ, अनुचित ढङ्गले अध्ययन अध्यापन र व्याख्यान गर्ने दोषी विद्वान्हरूको श्लाघहरण गर्नेछौ । वर्णाश्रमधर्मबाट च्युत भएका नर-नारी र मानवताहीन मानिसहरूको श्लाघहरण गर्नेछौ । उचित समयमा उचित विधिले तिम्रो पूजा गर्ने मन्त्रलाई आफुसमान बनाउनेछौ । तिम्रोले लोकमा प्रथम पूजित भएर सबैको रक्षार्थ गर्नेछौ । विघ्नहरूका स्वामी भएका कारण सबै भय र सबै जतिको मर्निमले तिम्रो प्रथम पूजा गर्नेछन् । तिम्रो पूजा नगर्ने वैदिक एवं तान्त्रिक धार्मिक काण्डको अनुष्ठान गर्दा विघ्न पैदा हुनेछ र मङ्गल पनि असङ्गलमा परिणत हुनेछ । बसरी आफ्ना पिता शिवजीबाट वरदान पाउनु भएका श्रीगणेश तदनुसार आचरण गरी लोकमा विघ्ननाशकका रूपमा प्रसिद्ध हुनुभयो ।

ङ) ब्रह्मवैवर्तपुराण

पार्वतीको कोखबाट श्रीकृष्णरूप परमन्तत्वको श्रीगणेशका रूपमा आविर्भाव भयो । पार्वतीको पुत्रकामना-परिपूर्तिका लागि भगवान् शङ्करले एक दिन उहाँलाई पुण्यक व्रत गर्न उपदेश दिँदै मनुष्यको शत्रुरूपाले पनि पुण्यक व्रत गरी पुत्र प्राप्त गरेको प्रसङ्ग सुनाउनुभयो । आफ्ना पति शिवजीबाट पुण्यक व्रतको महिमा सुनेपछि व्रतको विधिअनुसार प्राप्त गरेर पार्वतीले गरेको पुण्यक व्रतको प्रभावबाट पार्वतीपुत्रका रूपमा श्रीगणेश प्रकट

स्तुति गरे। पार्वतीले भन्नुभयो - यदि टाउको काटिएको मेरो पुत्र बाँच्दछ र तपईहरूको बीचमा पूजनीय भएर रहन पाउँछ भने मेरो प्रलयलोला रोकिनेछ । देवताहरूले पार्वतीको भनाइ शिवजीसमक्ष सुनाए । शिवजीले भन्नुभयो - हामी ऊनर दिशातर्फ लागौं त्यहाँ जुन जीव फैला पर्दछ त्यसको टाउको काटेर श्रीगणेशको शिरमा जोडिदिनुपर्दछ । देवताहरू ऊनरतर्फ लागे । त्यहाँ एउटा एकदन्त हात्ती भटियो । देवताहरूले त्यसको शिर काटेर ल्याई श्रीगणेशको शरीरमा जोडिदिए । त्यसपछि शिवजीले बालकमा आफ्नो पूर्ण तेज सङ्क्रमण गराउनुभयो र श्रीगणेश सुन्दर राजसमन बालकका रूपमा सुहाउनुभयो ।^{११}

आफ्ना पुत्रको सुन्दर स्वरूप देखेर पार्वती प्रसन्न हुनुभयो र कैलासमा तूलो आनन्दोत्सव भयो । पार्वतीले बालकलाई अबदेखि तिम्रो सर्वपूज्य र प्रथमपूज्य हुनेछौ भन्ने वरदान दिदै भन्नुभयो - 'बाबु तिम्रो मुखमा सिँदूर देखिएको छ । जसले तिम्रोलाई सिँदूर अर्पण पूजा गर्दछ त्यसले सबै प्रकारका सिद्धि प्राप्त गर्नेछ । त्यसवेला शिवजीले भन्नुभयो - हे पुत्र तिम्रो भाद्र मासको कृष्णपक्षको चतुर्थी तिथिमा पार्वतीको सुन्दर चिसबट रात्रिको प्रथम ग्रहराम पैदा भएका थियो । जुन भक्तले यस तिथिमा व्रत गर्दछन् तिनले चिताएका कुरा पाउनेछन् । यसरी गृहरक्षक बालक पार्वतीपुत्र श्रीगणेशका नामबाट प्रख्यात हुनुभयो ।

ब्रह्मपुराण

ब्रह्मपुराणमा श्रीगणेशको उत्पत्तिसन्दर्भ र पहिमाबोधक अनेक प्रसङ्ग रहेका छन् । देवताहरूद्वारा प्रार्थना गरिएका पार्वतीले मनमा बिघ्ननायक देवता भोग पुत्र भएर पैदा होऊन् भन्ने चिन्तन गर्नासाथ श्रीगणेश पैदा हुनुभयो र संसारमा आनन्द छायो । बालक अवस्थामा आफू तृप्त हुँदाहुँदै पनि आमा पार्वतीका स्तन चुभिरहने र आफ्ना दाजु कार्तिकेयलाई स्तनपानको अवसर नदिने श्रीगणेशको ईर्ष्याभात्र बुझेर शङ्करले भन्नुभएका थियो । हे विध्वंसक तिम्रोले धेरै दूध पिउँछौ त्यस कारण तिम्रो लम्बोदरका नामबाट प्रसिद्ध हुनेछौ । अब तिम्रोले आफ्नो नृत्यकला देखाऊ । पिताको आज्ञा पाएपछि बालभावले नाचेर श्रीगणेशले देवता, ऋषिमुनि सबैलाई आनन्दित तुल्याउनुभयो । श्रीगणेशको नृत्य देखी प्रसन्न हुनुभएका शिवजीले उहाँलाई गणनायकको पदमा अभिषिक्त गर्नुभयो । त्यसवेला देवताहरूले पनि श्रीगणेशको प्रार्थना गर्दै भनेका थिए - 'हे देव ! धर्म अर्थ, काम र मोक्षको सिद्धिका लागि प्रथम पूजनीय देवताका रूपमा हामीले हजुरलाई नमस्कार गर्दछौ ।

मुद्गलपुराण

मुद्गलपुराणमा परब्रह्मका श्रीगणेशका आठ मुख्य अवतारहरूको निर्वाचन गरिएको छ । अवतारवर्णनको सन्दर्भमा भनिएको छ - भगवान् श्रीगणेशका अमन्त अवतार छन्, तिनको वर्णन गर्नु सम्भव छैन । उहाँका मुख्य अवतारहरूमा ब्रह्मधारक आठ अवतारहरूको तूलो पहिमा छ ।^१ मुद्गलपुराणमा कताएअनुसार ती आठ मुख्य अवतारहरूको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिँदछ ।

वक्रतुण्डावतार - देहब्रह्मको धारक वक्रतुण्डावतारमा श्रीगणेशले मत्सरासुरलाई मार्नुभएको थियो । त्यस अवतारमा उहाँको वाहन सिंह थियो । एकदन्तावतार - श्रीगणेशको दासी एकदन्तावतार देहिब्रह्मको धारक भनिएको छ । यस अवतारमा श्रीगणेशले मदासुरनामक दैत्यको वध गर्नुभएको थियो । यस अवतारमा उहाँ मूषकवाहन हुनुहुन्थ्यो । महोदरावतार - श्रीगणेशको तेस्रो महोदरावतारलाई ज्ञानब्रह्मको प्रकाशक भनिएको

मुद्गलपुराण गजपञ्चकः पुरातनकः । पञ्चवदनश्रीमि तुपुतः ललितकृतिः ॥ - पृष्ठपङ्क्ति, १७/५७ ।

हुनुहुँदा देवता, ऋषि र मनुष्य प्रसन्न भए । सबैले आशीर्वाद र उपहार दत्तिए । ब्रह्माजीले प्रथमपूजा हुने आशीर्वाद प्रदान गरे । बालकको दर्शन गर्न आएका शनिको क्रूर दृष्टिबाट बालक श्रीगणेशको शिर छिन्न भयो । श्रीगणेशले हानीको टाउको ल्याएर जोडेपछि श्रीगणेश गजामन बन्नुभयो ।

यस पुराणमा श्रीविष्णु र शिवजीमा नादात्म्य सम्बन्ध रहेको विषयमा प्रकाश पारिएको छ । भगवान् विष्णुले शिवजीलाई भन्नुभयो - हे शिवजी ! पार्वतीबाट तपाईंलाई एउटा विघ्ननाशक पुत्र पैदा हुनेछ । त्यसपछि स्वयं विष्णु बालक वनेर कैलास जानुभयो र पार्वतीको शयनमा बालकको रूपमा शयन गर्नुभयो । पार्वतीले ती बालकलाई पुत्र मान्नुभयो । ती पुत्र नै संसारमा श्रीगणेशका नामबाट विख्यात भए ।

च) शिवपुराण

भगवान् शङ्कर र पार्वतीको माधुर्यमय दाम्पत्य जीवन चलिरहेको थियो । एक दिन पार्वती नुहाउन लाग्नुभएको समयमा सहमा शङ्करको प्रवेश हुँदा लजाउनुभयो । केही समयपछि उहाँले मनमा विचार गर्नुभयो - 'मेरो कोठको ढोकाका कुनै गण द्वारपालको रूपमा रहेको भए आज मैले लजाउनु पर्ने थिएन । अब द्वारपालका रूपमा कुनै गणलाई राख्नुपर्छ ।' यसरी विचार गरेर पार्वतीले आफ्नो मयलबाट सर्वलक्षणसम्पन्न चेतन पुरुषको निर्माण गर्नुभयो ।^{१३}

त्यस बालकलाई उहाँले भन्नुभयो - 'तिमी भैरा छोरा हो । तिमी सम्मान प्यारो अरु कुनै छैन । यो कुरा सुनेर बालकले भने - 'आमा ! हजुरका प्रत्येक आज्ञाको पालन गर्नछु । अहिले के गर्छौं आज्ञा गर्नुहोस् ।' पार्वतीले भन्नुभयो - 'बाबु ! तिमी भैरा द्वारपाल बन । मेरो आज्ञाविना कसैलाई पनि अन्तःपुरमा प्रवेश गर्नबाट रोकिदेऊ ।' त्यसपछि पार्वती बालकलाई दण्ड प्रदान गरी द्वारमा खटाएर आफ्ना सखीहरूका साथ स्नान गर्न जानुभयो । त्यस बेला गणेशनामक बालकको उत्पत्तिसन्दर्भबाट अपरिचित हुनुभएका शङ्कर पार्वतीको अन्तःपुरभित्र प्रवेश गर्ने भनी आउनुभयो । उहाँ भित्र जान लाग्नु हुँदा द्वारपालरूप श्रीगणेशले रोकिदिनुभयो । शिवजीले बारबार संझाउँदा पनि श्रीगणेश आफ्नो नियममा अटल हुनुहुन्थ्यो । रिसाएका शिवजीले बालकलाई द्वारबाट हटाउन गणहरूलाई खटाउनुभयो । तर श्रीगणेशले ओजपूर्वक खस्रो जवाफ दिएर वीरता देखाई शिवगणलाई परास्त गर्नुभयो । शिवगणका साथमा भौषण युद्ध हुँदा शिवगण परास्त भए । ब्रह्मा र विष्णुसमेत शिवजीको सहयोगका निमित्त आउनुभयो । युद्धमा आएका सबै देवताहरू श्रीगणेशबाट परास्त भए । त्यसबेला देवताहरू भन्दै थिए - 'कहाँ जाने ? के गर्ने ? यस बालकले आफ्नो शस्त्र घुमाउँदा हामी विमूढ भएका छौं ।'^{१४}

त्यसपछि ती सबैले भगवान् शिवजीसँग आत्मरक्षाका लागि अस्तुरभक्तले प्रार्थना गरे । प्रार्थना सुनेपछि स्वयं शिव, विष्णु आदि देवताहरूलाई लिएर युद्ध गर्न जानुभयो । सर्वप्रथम श्रीहरि र श्रीगणेशको प्रचण्ड सङ्ग्राम भयो । अनि शिव र श्रीगणेशको बीचमा हरलाग्दी युद्ध भयो । शिवजीले बालकमाथि त्रिशूल प्रहार गर्न लाग्दा महाशक्ति पार्वतीले आफ्ना बालक श्रीगणेशको सुरक्षाका लागि अपरिमित शक्ति प्रदान गर्नुभयो । शिवजीले प्रहार गर्नुभएको त्रिशूल लक्ष्यमा नपुगी भुईँमा खस्यो । उहाँको पिनाक धनु पनि असहाय भयो । यसरी युद्ध गर्दै जाँदा अन्तमा शिवजीले त्रिशूल प्रहार गरेर श्रीगणेशको टाउको काटिदिनुभयो । बालक श्रीगणेशको यो दशा देखेर रिसाएका पार्वतीले आफ्ना शक्तिहरूलाई प्रलय मच्चाउन आज्ञा दिनुभयो । चारैतिर हाहाकार मच्चियो । देवताहरूले पार्वतीको

विजयति च सा उक्तं पश्यी मलसम्पद्य । पुण्य निमग्नो सा तु सर्वलक्षणसंयुता ॥ - शि.पु. रु.सं. कु.छ. १३/२० ।

कि कर्णज्ज कस गन्तव्य न ज्ञायते दिशो दश । पश्यि श्रीगणेशेव सङ्गपसुखमेव च ॥ - पूर्ववत् १५/५३ ।

७) यस अवतारमा श्रावणशले मोहामुरको विनाश गर्नुभएको थियो र आफू पूवक्त पूवक्तवाहनका रूपमा प्रसिद्ध हुनुहुन्थ्यो गजाननावतार - श्रीगणेशको चौथो अवतारलाई गजाननावतार भनिन्छ । यो अवतार प्राक्कदशिका शैवाइसको उपकारक अवतारका रूपमा प्रसिद्ध छ । यस अवतारमा श्रीगणेशले मूषकवाहनका रूपमा हेर लोभासुरको विनाश गर्नुभएको थियो लम्बोदरावतार - भगवान् श्रीगणेशको पाँचौँ अवतार शक्तिब्रह्मको धारक लम्बोदरावतारको रूपमा प्रसिद्ध छ यस अवतारमा भगवान्ले क्रोधासुरमाथि विजय प्राप्त गर्नुभएको थियो यस अवतारमा पनि उहाँ मूषकवाहन नै हुनुहुन्थ्यो । चिकटावतार - श्रीगणेशको छैटौँ अवतारलाई चिकटावतार भनिन्छ यो अवतार सौराष्ट्रको धारक कामासुरका नाशक र मयूरवाहनका रूपमा प्रसिद्ध छ विघ्नगजावतार - श्रीगणेशको सातौँ अवतार विघ्नराजावतार हो यो अवतार समतापुरको विनाशक विष्णु-ब्रह्माको धारक र शेषवाहनका रूपमा प्रसिद्ध छ धूम्रवर्णावतार श्रीगणेशको आठौँ अवतार धूम्रवर्णावतार भनिएको छ यस अवतारमा श्रीगणेशले अभिमानसुरमाथि विजय प्राप्त गर्नुभएको थियो उहाँ यस अवतारमा शिवब्रह्मका धारक र मूषकवाहन हुनुहुन्थ्यो ।^{१००}

मयरी मङ्गलमूर्ति अर्थात्देव परब्रह्म परमेश्वर श्रीगणेश गणपतिका प्रादुर्भावसम्बन्धी इतिवृत्तको सङ्क्षेपमा मङ्गल गरिएको छ । श्रीगणेशका विभिन्न अवतार र उत्पत्तिसन्दर्भलाई लिएर संशयास्पन्न मनस्थितिमा पुगेका व्यक्तिलाई एक दिन ब्रह्माजीले भन्नुभएको थियो - 'हे व्यास ! अनन्त शक्तिका स्वामी श्रीगणेशका नाना अवतार र लीलाका विषयमा सत्य गर्नु उपर्युक्त हुँदैन उहाँ आफै इच्छावश अनेक माता-पिताका पुत्र बनेर अवतरित हुनसक्नुहुन्छ कल्पभट्टले पनि उहाँका अवतार र लीलामा अन्तर देखिन सक्छ कहीं उहाँ शिवजीका मुखबाट कहीं शिवजीका क्रोधबाट पनि उत्पन्न हुनुभएका प्रसङ्ग छन् । कहीं गौरीको तेजबाट कहीं गौरीको गर्भबाट कहीं गौरीको मयलबाट पनि श्रीगणेशको आविर्भाव भएका सन्दर्भहरू पाइन्छन् कहीं द्विमुख मुख श्रीगणेश कहीं द्विमज श्रीगणेश कहीं पञ्चमुख कहीं बहुमुख, कहीं चतुर्भुज, यस्तै यहाँका अनेक स्वरूपगत भेदहरू देखिन्छन् यी स्वरूपभेद र अवतार भेदलाई दृष्टान्त गरी सन्देह र आश्चर्य मान्नुहुँदैन । श्रीगणेश सर्वशक्तिमान् देवता हुनुभएकाले उहाँले न पनि गर्न सक्नु हुन्छ ।'^{१०१}

यो अवतारहरूमा गरिएका कार्य र लीलाहरूको अध्ययन, अनुशीलन मनन र चिन्तनबाट मङ्गल प्राप्त हुन्छ यो अवतारहरूका पौराणिक महत्त्व आफैँ ठाउँमा छ, त्योभन्दा पनि तिनमा व्यक्त भएको आध्यात्मिक पक्ष ब्याप्ट उच्चकोटिको छ । श्रीगणपति सर्वव्यपक परमात्मा हुनुहुन्छ र सबैका हृदयमा गित्य विराजमान हुनुहुन्छ । प्रलय साकार र सङ्गतिता कारण मनिसहरूका हृदयमा समय-समयमा प्रकट हुने आसुरी वृत्तिबाट जोगि र श्रीगणेशको उपासना नै सर्वोत्तम उपाय हो आसुरी वृत्तिको दमन र दैवी वृत्तिको रदय एवं संवर्द्धनका लागि निर्गुण विशाकार एवं ओङ्काररूप परमात्मा श्रीगणेशले सगुण एवं साकार रूपमा प्रकट भएर संसारको

१००) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स सिद्धावतारः स्मृतः ।

१०१) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०२) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०३) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०४) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०५) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०६) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०७) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

१०८) श्रीगणेशपुराण श्रृङ्गा श्रृङ्गाश्रृङ्गा । मन्त्रासुरवृत्त स मन्त्रासुरवृत्तः स्मृतः ।

कल्याण गर्नुभएको छ । निर्गुणरूप अथवा समुद्ररूप भगवान् श्रीगणेशको आश्रय नै मानवजन्मबद्ध सफलताका लागि कल्याणकारी उपाय हो

३.३ श्रीगणेशको स्वरूप-सौन्दर्य

प्रथम पूजनीय देवता श्रीगणेशको स्वरूप अचिन्त्य अव्यक्त र अपार छ । उहाँको रूप परम आराध्य अस्मात्मान्य र योग्ययोग्य छ । उहाँ वेदवन्दित मङ्गलात्मा बुद्धिविभाना सिद्धिसाधक परमेश्वर हुनुहुन्छ । उहाँको मुखमण्डल शिशुसमान लीन्य र सुन्दर छ । उहाँ सवेंद्राता सबै कालमा ध्वननीय हुनुहुन्छ । उहाँका अनेक स्वरूप शास्त्रहरूमा वर्णन गरिएका छन् । प्राप्त सामग्रीको आधारमा उहाँको स्वरूप-सौन्दर्यका विषयमा विचार प्रस्तुत गरिदैछु ।

क) ध्येय स्वरूप

श्रीगणेश एकदन्त र चतुर्भुज हुनुहुन्छ । उहाँका चार हातहरूमा पञ्च अङ्गुली, अभय र वरदमुद्रा शोभायमान छन् । उहाँ भूयःध्वज र मूषकवाहन पनि हुनुहुन्छ । उहाँ लम्बोदर रत्नवस्त्र र शूर्यकर्ण पनि हुनुहुन्छ । रत्नचन्दन र रत्नपुष्पद्वारा पूजित श्रीगणेशनाथकले भक्तहरूमाथि कमलादृष्टिको दृष्टि गर्नुहुन्छ । श्रीगणेश अथर्वशीर्षभनुसार उहाँ संसारका हेतु र नित्यस्वरूप हुनुहुन्छ । सूर्यभन्दा पहिले प्रकट हुनुभएकाले श्रीगणेश प्रकृति र पुरुषभन्दा पनि पर हुनुहुन्छ । योगीहरूले मात्र उहाँको स्वरूप-माहात्म्यका गर्भ मकदछन् । पञ्चपुराणमा भगवान् खेटव्यासले श्रीगणेशको स्वरूप-सौन्दर्यको सुन्दर चित्रण गर्नुभएको छ - 'यं विशालकायं गान्धिरको मुनिर्हं स्वांगेन प्रकाशने सम्पन्न लम्बोदर विशालनयन र एकदन्त श्रीगणेशलाई प्रणम्य गर्दछु । जसले मुझको मेखला कृष्ण गुणवर्धन र सर्परूप यज्ञोपवीत धारण गर्नुभएको छ, जसका चरित्रमा बालचन्द्र शोभायमान छन् ती गणनाथलाई प्रणम्य गर्दछु । आफ्ना देहलाई अनेक रत्नहरूले सजाउनु हुने अद्भुत भालाद्वारा शोभायमान र इच्छानुसार स्वरूप धारण गर्नुहुने श्रीगणेशालाई प्रणम्य गर्दछु । गजानन इन्द्रदेवकिरीटपि सुन्दरकर्णद्वारा शोभायमान र पाश एवं अङ्गुली धारण गर्नुहुने श्रीगणेशलाई प्रणम्य गर्दछु ।'

एकदन्तं महाकायं तप्तकाञ्चनमत्रिभम् । लम्बोदरं विशालाक्षं वन्देऽहं गणनायकम् ।

मुञ्जकृष्णार्जिनधरं नागयज्ञोपवीतिन्म् । बालेन्दुकलिकापीलिनं वन्देऽहं गणनायकम् ।।

चित्ररत्नविचित्राङ्गं चित्रमालाविभूषणम् । कायरूपधरं देवं वन्देऽहं गणनायकम् ।।

गजवक्त्रं सुरश्रेष्ठं चारुकर्णविभूषितम् । पाशाङ्गुलिधरं देवं वन्देऽहं गणनायकम् ।।"

श्रीमन्महाविधि मन्त्रमहोद्दिधि, मन्त्ररत्नकर रूपमण्डन शिल्परत्न मन्त्रमहार्णव, अंशुमद्भेदगण, उत्तरकामिकगण सुप्रवेदारण्य आदि अनेक ग्रन्थहरूमा भगवान् श्रीगणेशका विभिन्न किम्वदन्तका रूपहरूको वर्णन गरिएको छ । ती ती ग्रन्थहरूमा प्रतिपादन गरिए अनुसार भगवान् श्रीगणेश द्विभुज, चतुर्भुज, षड्भुज, अष्टभुज र पौंड्रभुज पनि हुनुहुन्छ । उहाँको शरीरमा रतो वर्णको कान्ति छाएको हुन्छ । शरदकालको चन्द्रमाझैँ जेठो वर्णका देवताका रूपमा पनि उहाँको वर्णन गरिएको छ । उहाँ कतै स्वर्णपिङ्गल वर्णका, कतै रातो वर्णका, कतै सेतो वर्णका हुनुहुन्छ । उहाँ कतै सिंहवाहन, कतै मयूरवाहन, कतै अश्ववाहन र कतै मूषकवाहनका रूपमा पनि वर्णित हुनुहुन्छ ।

ख) सर्वाङ्गमुन्दर स्वरूप

श्रीगणेशपुराणमा ब्रह्माजीले श्रीगणेशको सर्वाङ्गमुन्दर स्वरूपको ध्यान गर्दै भन्नुभएको छ मोतीरत्नजडित मुकुटद्वारा सौभाग्यमान, रक्तचन्दनले चर्चित, मस्तकमा सिन्दूरधारण गरी सुहाउनुभएको श्रीगणेशको कण्ठमा माला चम्किएको छ उहाँले शेषनागलाई यज्ञोपवीतको रूपमा धारण गर्नुभएको छ उहाँले आफ्नो हातमा बहुमूल्य रत्नहरूबाट बनेको शङ्खचक्र धारण गर्नुभएको छ । उहाँको औलहरूमा परकतर्पणबाट तयार गरिएका औँदीहरू सुहाएका छन् उहाँको गम्भीर नाभिलाई चारैतिरबाट सर्पहरूले घेरिहेका छन् । श्रीगणेशको कम्मरमा रत्नजडित कञ्ची सुहाएको छ श्रीगणेशका रत्न वस्त्रहरूमा सुवर्णका तारहरू जडान गरिएका छन् उहाँको निचामा चन्द्रमा चम्किरहेको छ उहाँको दन्तशृङ्खला उज्ज्वल छ र हातहरू वरद आदि मुद्राहरूबाट अलङ्कृत छन् ।

मुकुटेन विगजन्तं मुक्तामलयुजा शुभम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं सिन्दूरारुणमस्तकम् ॥

मुक्तादामलसत्कण्ठं सर्पयज्ञोपवीतिनम् । अनर्घ्यरत्नघटितबाहुभूषणभूषितम् ।

स्फुरन्परकतप्राजदङ्गुलीयकशोभितम् । महाहिवेष्टितबृहन्नाभिशोभिमहोदरम् ॥

विचित्ररत्नखचितकटिसूत्रविगजितम् । सुवर्णसूत्रविलसद्भक्तवस्त्रसमाकृतम् ।

भालचन्द्रं लसदन्तशोभाजत्करं धाम् ॥^{१०३}

स्वरूपबाट रूपको अभिव्यक्ति हुन्छ रूपको अभिव्यक्तिका सम्बन्धमा पुराणहरूमा अनेक कथा पाइन्छन्। सबै कथाहरूले निष्कर्षरूपमा भगवान् श्रीगणेशको मुख हानीको मुखजस्तै हुनाले उहाँलाई गजानन, गजमुख गजाम्य गजवदन आदि शब्द प्रयोग गरिएको कुरा व्यक्त गर्दछन् । श्रीगणेशको सम्पूर्ण शरीर मनुष्यकार छ तर मुख भने गजाकार छ यही नै श्रीगणेशको विशेषता बनेर रहेको छ श्रीगणेशपुराण उपासनाखण्डमा ब्रह्मप्रलय पश्पति संसार नष्ट हुँदा सूक्ष्मरूपमा रहनुभएका दयालु श्रीगणेश प्रकट हुनुभएको देखेर ब्रह्मा विष्णु र शङ्करले स्तुति गर्नुभएको वचन रहेको छ। त्यस बेला दयालु श्रीगणेशले तीनै देवताहरूका समक्ष आफ्नो सुन्दर स्वरूप प्रकट गर्नुभएको थियो त्यो स्वरूपसौन्दर्य यत्प्रकार वर्णित छ 'त्यसपछि अत्यन्त दयालु सम्पूर्ण रहस्यका ज्ञाता, त्रिलोकीका स्वामी श्रीगणेशले ब्रह्मा विष्णु र शङ्करलाई आफ्नो सुन्दर स्वरूप देखाउनुभयो श्रीगणेशका धरजकमलहरूका नटहरूबाट प्रकट भएका कान्तिमय रश्मिजालले कमलकेसरको शोभालाई परास्त गरेका थिए श्रीगणेशको शरीरमा सुहाएका रत्न वस्त्रहरूको कान्तिबाट सन्ध्याकालिक सूर्यकिम्बको शोभा पनि परास्त भएको थियो । श्रीगणेशको कटिसूत्रको कान्तिले सुमरणिखको सुषमा मन्द भएको थियो । उहाँका चारै हातमा खड्ग छोट घन् र शक्ति सुहाएका थिए उहाँका नासिका अत्यन्त सुन्दर थियो उहाँको मुखकमलको आभाले पूणिमा तिथिमा उदाउने चन्द्रमाको कान्तिलाई निस्तेज तुल्याएको थियो । कमलसँगै सुन्दर श्रीगणेशका नयनहरू निरन्तर विकसित थिए । कोटि-कोटि सूर्यको कान्तिलाई पारस्त गर्ने ज्योतिर्मय मुकुटको चहक चारैतिर फैलिएको थियो । असङ्ख्य ताराहरूद्वारा सम्पन्न आकाश पनि श्रीगणेशको उन्नयनबाट प्रकट हुने कान्तिको समानता भन्ने असमर्थ थियो श्रीगणेशको एकदन्तको शोभका सामु भगवान् वराहका दाहा निस्तेज थिए । श्रीगणेशको विशाल मूँद देखेर एरान्त आदि दिगजहरू सन्नस्त थिए

दर्शयामास तान् रूपं मनोनयननन्दनम् । फटाङ्गुलीनखश्रीभिर्जितरक्ताब्जकेसरम् ॥
 रक्ताम्बरप्रभावान् तु जितसन्ध्यार्कमण्डलम् । कटिसूत्रप्रभाजालैर्जितहेमाग्निशेखरम् ॥
 खड्गखेटधनु शक्तिशोभि चारुचतुर्भुजम् । सुनासं पूर्णिमाचन्द्रजितकान्तिमुखाम्बुजम् ॥
 अहर्निशं प्रभायुक्तं पद्मचारुसुन्दोचनम् । अनेकसूर्यशोभाजिन्मुकुटभाजिमस्तकम् ॥
 नानाताराङ्कितव्यामकान्तिजिदुत्तरीयकम् । वराहदंष्ट्राशोभाजितेकदन्तविराजितम् ।
 ऐरावतरादिदिवपालभयकारि सुपुष्करम् ॥^{१००}

ग) ज्योतिर्मय स्वरूप

श्रीगणेशको रूपसौन्दर्यको मूल्याङ्कन गर्न असमर्थरण प्रतिभा भएको मानिसमान्न समर्थ हुन्छ । राजा योष्यले श्रीगणेशको रूपसौन्दर्य साक्षरकार गरेका थिए । उनले श्रीगणेशगीतामा भनेका छन् है प्रभु हजुर अनन्ति एवं अनन्त हुनुहुन्छ सम्पूर्ण लोकहरूको रचना गर्ने प्रथम कारण हुनुहुन्छ। हजुर अनन्त भुजा र अनन्त शिरले शोभायमान हुनुहुन्छ हजुर बलिरहेको अग्निर्झ ज्योतिर्मय हुनुहुन्छ हजुर अप्रमेय र पुरातन हुनुहुन्छ हजुरले किराँट र कुण्डल धारण गर्नुभएको छ हजुरको रूपदर्शन सबैका लागि सहज-सुलभ छैन हजुर आनन्दका कोष हुनुहुन्छ र हजुर विशाल छतीले सुहाउनुभएको छ म यस्तो स्वरूपसौन्दर्यले सम्पन्न हजुरको दर्शन गरिरहेको छु ।

अनाद्यनन्तं लोकादिमननभुजशीर्षकम् । प्रदीप्तानलसङ्काशप्रमेयं पुरातनम् ॥

किरीटकुण्डलधरं दुर्निरीक्ष्यं मुदावहम् । एतादृशं निरीक्षे त्वा विशालचक्षसे प्रभुम् ॥^{१०१}

घ) आह्लादक स्वरूप

श्रीगणेशपुराणमा सिन्दूरधारी र कमल सुष्माले अनुप्राणित श्रीगणेशको इन्द्रममक्ष आविर्भाव हुँदा देखिएको आह्लादक स्वरूपका वर्णन गर्दै भनिएको छ कमलझैँ सुन्दर नयनले सुहाउनुभएका विशाल सँढको टुप्पामा सुन्दर कमलवर्जितका धारण गर्नुहुने आफ्नो सुन्दर वाण्टमा कमलको माला लगाउनुभएका सिन्दूररञ्जित र सकल देवताका पूज्यभूत स्वरूप श्रीगणेश आह्लादक बनेर इन्द्रका सामु प्रकट हुनुभयो

य पुष्कराक्ष पृथुपुष्करोऽपि बृहत्करः पुष्करशालिमाल ।

आविर्भूषाखिलदेवमूर्तिः सिन्दूरशाली पुरतो मघोनः ॥^{१०२}

ङ) सिन्दूराम स्वरूप

श्रीगणेशका भक्त पुशुण्ड्रीले रुचाएको लौलामस श्रीगणेशको सुन्दरस्वरूपको वर्णन गर्दै भनिएको छ दिव्य परिधानले सुहाउनुभएका दशभुज, मोतीको मालाद्वारा अलङ्कृत वरिपरि सिद्धि र बुद्धि लिएर रहनुभएका कानमा कुण्डल धारण गर्नुहुने, लामो सँढ लर्काएर अभिनुभएका लामो लामो कानले सुहाउनुभएका, शरीरभरि छरिएको सिन्दूरको रातो कान्तिले कान्तिमय देखिनुहुने नाभिमा सपराज शेषनागलाई लपेटेर रहनुभएका पाउमा

१०० पुष्करः १ ११-११-१६

१०१ पुष्करः १ १२-१२-१०

१०२ पुष्करः १ १३

रहको नूपुरको मधुरतादले शब्दविमान, मस्तकमा विशाल मुकुट धारण गर्नुहुने, दशधरि आयुधद्वारा अलङ्कृत दशभुजा धारण गर्नुहुने, एउटा दाँतले सुहाउनुभएका निधारमा चन्द्रमा धारण गर्नुहुने, पाठमा एवं कण्ठमा रहेका साना साना घण्टीका ध्वनिले दिगन्तलाई ध्वनित गर्नुहुने, मयूरमा सवार हुनुभएका र सम्पूर्ण देवताहरूद्वारा वन्दित श्रीगणेश शोभायमान हुनुहुन्छ ।

दिव्याम्बरो दशभुजो मुक्तामालाविभूषितः । सिद्धिबुद्धियुतः कर्णकुण्डलाभ्यां विराजितः ॥
शुण्डादण्डमुखो लम्बकर्णः सिन्दूरमण्डितः । अहिशोभिमहानाभिः कणच्चरणनूपुरः ॥
महामुकुटशोभाढ्यो दशायुधलसत्करः । एकदन्तो भालचक्रः क्षुद्रघण्टाविराजितः ॥^{१०४}

च) स्वानन्दधाममा देदीप्यमान स्वरूप

आफ्नो विशिष्ट धाम स्वानन्दभुवनमा सुन्दर बालक बनेर आफ्नो स्वरूपसौन्दर्यको नयनाभिराम र हृदयाभिराम सुषमा फैलाउन हुने श्रीगणेशको चित्रण यसरी गरिएको छ - सुकोमल अङ्गले सुहाउनुभएका, बालारुण कान्तिले देदीप्यमान, बालक सुहाउँदो स्मृतो सुँढ धारण गर्नुहुने ठूला-ठूला आँखाले हेर्नुहुने, एकदन्तधारो, अत्यन्त चम्किला र राम्रा वस्त्र लगाउनुभएका, आफ्नो बाजूबन्धमा केयूर, कानमा कुण्डल र निधारमा कस्तूरीको तिलक धारण गर्नुहुने स्वप्रकाशद्वारा प्रकाशमान, दिव्य गन्धको लेपन गरेर चारैतिर मोहक वासना फैलाउनु हुने, मोती र मणिले सज्जिएको रत्नमय माला धारण गर्नुहुने, अनन्तकोटि सूर्यका तेजले शय्य बस्नुभएका, शिरमा बालचन्द्रमा धारण गर्नुहुने र भगवती गङ्गाले झैं आफूलाई स्मरण गर्ने भक्तहरूको सम्पूर्ण पापराशि पखाल्नु हुने भगवान् बालगणेश स्वानन्दभुवनमा विराजमान हुनुहुन्छ ।

बालरूपधरस्तात्र शुण्डादण्डविराजितः । कोमलाङ्गोरुणनिभो विशालाक्षो द्विषाणवान् ॥
मुकुटो कुण्डली राजत्कस्तूरीतिलकः स्वराट् । दिव्यमाल्वाम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
मुक्तामणिगणोपेतं सरत्नं दाम संदधत् । अनन्तकोटिसूर्योनाश्रुद्रार्धकृतशेखरः ॥
स्मरणात् पापहा सद्यः स्मृता गङ्गा यथा नृणाम् ॥^{१०५}

छ) दिव्य नर्तकस्वरूप

मयूरेशावतार श्रीगणेश बाह्रौ माहेनामा लाग्नुहुँदा पार्वतीले काखमा लिएर खेलाउनुभयो । त्यसवेला पार्वतीका मनमा बालगणेशको नृत्य हेर्ने इच्छा अङ्कुरित भयो । माता पार्वतीसमेत पिता शिव र बालमित्रहरूको नृत्य हेर्ने इच्छा व्याप्त भएर पार्वतीनन्दन बालगणेश धैर्य धैर्य गर्दै नृत्य गर्न लाग्नुभयो । बालगणेशका नृत्यको धैर्य-धैर्य एवम् धैर्य-धैर्य शब्द सुनेर भगवान् शिवजी नाच्न लाग्नुभयो । सदाशिवलाई नाचिरहनुभएको देखेर भगवान् नारायण नाच्नुभयो । त्यसपछि इन्द्र आदि देवता आएर नाच्न लागे । ती देवताहरूका साथ सचेतन र अचेतन सबै सज्ज भए । श्रीगणेशकै गतिमा स्वयम् पृथिवी पनि नाच्न थालिन् । अर्कोतर्फ मुनिपत्नी र देवपत्नीहरू पनि भगवती पार्वतीसँग नृत्य गरिरहेका थिए । नूपुरको ध्वनि, घुँघरुको नाद र सबैका चरणाघातका शब्दले दिशा-विदिशा आकाश एवं पर्वत सबै नादमय बनेका थिए । त्यसवेला बालगणेशको नृत्य र नृत्यजन्य ध्वनिका कारण पृथिवी, शेष कूर्म, सूर्य-चन्द्र र ताराहरू पनि कम्पायमान भए ।

बालकानां हरस्याऽथ ज्ञान्वा वाञ्छां शिशुस्तदा । श्वेयीथेयीति शब्देन ननर्त गिरिजासुतः ।
 श्रुत्या तदीयं न शब्दं हरो नर्तितुमागत । शिवं नृत्यन्तमालोक्य ननर्त श्रीवरोऽपि च ।
 तत इन्द्रादयो देवास्तत्र नर्तितुमागताः स यथा नर्तने बालस्तेऽपि नृत्यन्ति तादृशम् ॥
 दर्शयन्ति तथा भावं स यथा दर्शयन्ति । मनुष्याः पशवो वृक्षा यक्षसक्षसपन्नगाः ।
 मुनयो मानवो भूपा भुवनानि चतुर्दश । एकविंशतिस्वर्गस्थाः सद्येतनमत्तेननम् ॥
 बालप्रभावान्नृते बालच्छन्देन भूतलम् । मुनिपत्न्यो देवपत्न्यो वनृतुर्गिरिकन्धराः ॥
 नृपराणां सिञ्चितेन क्षुद्रघण्टारवेण च । पादाघातस्य शब्देन दिशो विदिश एव च ॥
 गगनं पवता आसन् नादयुक्तास्तदा मुने । चकम्पे धमणी शेषो रत्नश्चन्द्रश्च तारकाः ॥^{८९}

ज) विराट् स्वरूप

ब्राह्मणशिले नरान्नकसैम युद्ध गर्दा न्यसलाइ विराट् रूपको समय सौन्दर्य देखाउनुभएको थियो । उहाँले चौराको चरमोत्कर्षमा पुगेर विराट् रूप देखाउनु हुँदा उहाँको भस्तक आकाशमन्दा पनि माथि पुगेको देखिन्थ्यो । उहाँका पाउले पाताल टाँकियो र कान अझै दिशमा फैलिए । सम्पूर्ण वृक्षपट्टिया उहाँका रोमावलो बज्र पुगे । उहाँको एउटा रोमाकृष्ण कोटि काटि ब्रह्माण्डहरू चक्कर काटिरहेका थिए । सम्पूर्ण सागरहरू चारै ओर श्रीगणेशका पर्सिनाको रङमा टल्किरहेका थिए । श्रीगणेशको नङ्का दुधामा डुब्ने कोटि देवताहरू अटप्टेका थिए । श्रीगणेशका पेटको एउटा फुनामा चौघ भुवन अडिपेका देखिन्थे ।

विनायकं विराटरूप गगनोर्ध्वगमस्तकम् । पातालव्याप्तचरणं दिक्स्थोत्रं वृक्षरोमकम् ॥
 भ्रमद्ब्रह्माण्डरोमाच्छ्रयोधिश्चयबिन्दुकम् । नखाग्रे यस्य देवानां भान्ति त्रिशान्निकोटयः ॥
 उदरे भान्त्येकदेशे भुवनानि चतुर्दश । ततो विनायको दैत्यं मर्दयापास तत्क्षणात् ॥^{९०}

अनेक प्राचीन ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशका विभिन्न रूपहरूको ध्यान गर्ने पद्धतिको वर्णन पाइन्छ । ती ग्रन्थहरूमा है श्रीगणेशपुराणमा पनि विश्वव्यापक व्याप्त भएर रहनुहुने श्रीगणेशको ध्यान र स्तुति गरिएको छ । त्यसको एउटा पङ्क्ति भाव यसप्रकार छ - शकृतिरूप महत्तत्त्वरूप पृथिवीरूप जलरूप दिक्पालरूप सद्रूप अमद्रूप जगत्का कारण विश्वरूप र विश्वव्यापक श्रीगणेशको तायी बन्दना गर्दैछौं ,

प्रधानस्वरूपं महत्तत्त्वरूपं धरावारिरूपं दिर्गशादिरूपम् ।

असत्सत्स्वरूपं जगद्धेनुभूतं सदा विश्वरूपं गणेशं नता स्म ॥ ^{९१}

३.४ स्वरूप-सौन्दर्यका साधकतत्त्व

अराध्य देवता श्रीगणेश निराकार रू साकार दुवै दृष्टिबाट सुन्दर हुनुहुन्छ , निराकार सौन्दर्यको अनुभूति योगीहरूमात्र गर्न सक्दछन् । साकारसौन्दर्यको अनुभूति सबैको श्रीगणेशको उपासना गर्ने भक्तहरूको हृदयको विषय बन्दछ । यही साकार श्रीगणेशका सौन्दर्य साधकतत्त्वहरूमध्ये केही तत्त्वहरूको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिंदछु ।

८९ एउधत् २ १८/१-१८

९० एउधत् २ १९ १८-२०

९१ एउधत् १ १३ १२

क) अङ्ग-प्रत्यङ्ग, अलङ्कार, माला र यज्ञोपवीत

भगवान् श्रीगणेशका अङ्ग-प्रत्यङ्ग तथा अलङ्कार सबैमा तहाँकै ज्योतिर्मय स्वरूपको आभा सरङ्गित हुने गर्दछ । श्रीगणेशले सूर्य चन्द्रमा, पवन लक्ष्मी गररखती र सावित्रीबाट अलङ्कार तथा आभूषण प्राप्त गर्नुभएको छ । उहाँको आभूषणहरू प्रायः स्वर्णिम रङ्गका छन् । स्वर्णभूषणको स्वर्णिम कान्ति फैलिनाले जहाँ उदयकालका सूर्यसमान आकर्षक आभाले देदीप्यमान हुनुहुन्छ । स्तम्भकवचमाक्षानामक ग्रन्थमा विघ्ननाशक श्रीगणेशका चरणरजको महिमा बताउँदै भनिएको छ । इन्द्रको भस्तकमा रहेको मन्दारपुष्पको भकर-दक्षिणकासँग एकाकार भई रहनीन बर पुगेका भगवान् श्रीगणेशका चरणरज सघट्ट विघ्ननाश गर्न समर्थ छन् ।^{१११}

श्रीगणेशको नाभिलाई सर्पहरूले घेष्टन गरेका प्रसङ्ग पुराणहरूमा छरिएका छन् । उहाँको वक्षस्थलमा नागयज्ञोपवीत सुहाएको छ । श्रीगणेशका कण्ठमा मणिबद्धित माला र पुष्पमाला रहने कुरा श्रीगणेशपुराणका विभिन्न प्रसङ्गमा वर्णन गरिएको छ । एकदन्तधारी श्रीगणेश पुरुष र प्रकृतिको एकताको प्रतीक एकदन्त शब्दबाट न्यादै प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । उहाँले घेस्ती र रत्नबाट निर्मित सुन्दर मुकुट धारण गर्नुहुन्छ - मुकुटेन विराजन्त मुक्तारत्नयुज शुभम् ।^{११२}

श्रीगणेशपरक प्रसिद्ध पद्ममा श्रीगणेशका अन्य विशेषताका साथै उहाँको मदधाराप्लुत भ्रमरसेवित गण्डस्थलको सुन्दर वर्णन गरिएको छ ।^{११३}

ख) आयुध र मोदक

भगवान् श्रीगणेश विघ्ननाशक हुनुहुन्छ । उहाँका असङ्ख्य आयुधहरू छन् । उहाँले ती आयुधहरूको प्रयोग विघ्ननाशक लार्गे गर्नुहुन्छ । उहाँका दश आयुध मुख्य मानिएका छन् - वज्र, शक्ति, दण्ड, खड्ग, पाश, अङ्कुश गदा त्रिशूल, पद्म र चक्र शिवजीले त्रिपुरासुरलाई पराजित गर्न श्रीगणेशको आराधना गरी प्रसन्न तुल्याइनुभयो । प्रसन्नात्मा श्रीगणेश शिवजीसामु प्रकट हुनुहुँदा पद्ममुख, दशबाहु र दश आयुधले सुराजनुभएको वर्णन गरिएको छ ।^{११४} श्रीगणेशका हातहरूमा दश आयुधका साथै ध्वज, बाण धनुष, कमण्डलु श्शुदण्ड, दन्त, मुद्गर आदि आयुध र पात्रहरू पनि शोभायमान हुन्छन् । उहाँ अनेक श्रीविग्रहबाट सम्पन्न हुनुहुन्छ । श्रीगणेशका सबै प्रकारका श्रीविग्रहमा अङ्कुश भन्ने रहेकै हुन्छ ।

लम्बगणपतिको एउटा ध्यानपद्धति पाश, अङ्कुश, अपूर कपित्थ जम्बू दन्त श्शुदण्ड धारण गर्नुहुने श्रीगणेशको स्वरूप चित्रण गरिएको छ ।^{११५} यसै गरी त्यहाँ अभयमुद्रा वरदमुद्रा पाश, दन्त अक्षमाला सूणि पाश, मुद्गर, मोदक र फल धारण गर्नुहुने सिंहास्य सिंहवाहन हैरम्बगणपतिको ध्यान गरिएको छ ।^{११६} मोदकलाई

१११-दुन्दुनीमन्दारकान्दकप्रकषा । विष्णुं हरन्तु हैरम्बचरणयुगलशेखरः ।।

गङ्गायाम् श्रीगणेशम् के परिधान आभूषण आयुध परिधाय भवेद् श्री कर्तन आदि कल्याण पर्वण्ट, पृ. १७५ ।

श्रीगणेशपुराण १४/२१

११२-उक्त स्पृशन्तु श्रीगणेशेन लब्धोदरं सुन्दरं शम्भुदमधुमन्धुस्त्वयमुपश्रान्तोत्तमगण्डस्थलम्

दन्तापकविशक्तिविरुधिरी सिधुरसोभाकं ध्वं सैलमुतासुतं गमयति सिद्धिदं कामदम् ।।

गङ्गायाम् श्रीगणेशम् के परिधान, आभूषण, आयुध, परिधाय भवेद् श्री कर्तन आदि, कल्याण, पूर्वार्ण, पृ. १८१ ।

११३-उक्तपद्मं दशभुजं नक्तान्तु शक्तिभयं मुण्डकायः सपद्मो मुकुटाङ्गदधुधनः

नान्यकेशगिणो नाभिलिखितकुर्वन् दशायुधः । इन्द्रस्य धर्मिणो देवोऽपश्यन्तु पुरःस्थितम् ।। श्रीगणेशपुराण, २/३३/२५-२७

११४-अङ्कुशपुष्पकण्ठिभञ्जुस्तदन्तकलौक्ष्माणि स्मरन्ते । ध्वजे सद्यः यत्तद्विशालपाशः पादसु स मुञ्च्यतेऽङ्गुलं गमेतः ।। समन्ततो श्रीगणेशम् के परिधान, अङ्कुश आयुध परिधाय, सर्वद और कर्तन आदि कल्याण, पूर्वार्ण, पृ. १७३

११५-अङ्गदन्तहस्त, पाश, दन्तापकालाङ्घ्रिपाश, दक्षिणो मुद्गर, मोदक, फलमाधिरालिङ्गः पद्मपातङ्गवर्धो गङ्गावलिर्लङ्घनीः बाहु हैरम्बनाम । - पूर्वार्ण

महाबुद्धको प्रोत्सायक मानिएको छ र श्रीगणेश मोदकप्रिय मानिनुहुन्छ । उहाँले आफ्नो हातमा नित्य मोदकपत्र धारण गर्नुहुन्छ । हिमालयद्वारा पार्वतीलाई श्रीगणेशध्यानविधिको उपदेश दिने क्रममा मोदकधारी श्रेष्ठ श्रीगणेशको वर्णन गरिएको छ ।^{१२०}

घटापुराणको सृष्टिखण्डमा मोदकको निर्माण अमृतबाट भएको भनिएको छ । कुनै समयमा देवताहरूले भगवती पार्वतीलाई अमृतबाट बनेको मोदक समर्पण गरेका थिए । स्वन्द र श्रीगणेश दुवै त्यो मोदक प्राप्त गर्न स्नातायित भए । पार्वतीले भन्नुभयो - बाबु हो यस मोदकलाई सुँधाले मात्र अभरत्व प्राप्ति हुन्छ । सुँधे साधक ज्ञान-विज्ञानको ज्ञाता सदैव बन्दछ । तिम्रो दुई भाइभा जुन धर्माचरणमा श्रेष्ठता प्राप्त गरी मरो समीपमा आउनेछ त्यसलाई नै मैले यो मोदक दिनेछु । परिणामस्वरूप पृथ्वी परिक्रमा गर्ने सन्तर्पण मात्र पिताको पूजा गरी सत पटक परिक्रमा गरेका कारण श्रीगणेश धर्माचरणमा प्रथम आई सवप्रथम भक्ता पिताका सामु आठनुभएकाले पार्वतीले उहाँलाई नै मोदक प्रदान गर्दै भन्नुभयो । 'म देवनिर्मित मोदक श्रीहेरम्ब अर्थात् श्रीगणेशलाई प्रदान गर्दछु ।' उक्त पौराणिक प्रसङ्गबाट श्रीगणेशको मोदकप्रियता प्रमाणित हुन्छ ।

ग) वाहन, आसन र छत्र

शास्त्र र पुराणहरूमा सिंह, मयूर, मुषक र अश्व (घोडा)लाई श्रीगणेशका वाहन बताइएको छ । वाहन र भुजाहरूको विषयमा श्रीगणेशपुराणमा यसरी वर्णन गरिएको छ - 'सत्ययुगमा श्रीगणेश सिंहवाहन, दशभुज, तेजोमय विशालकाय, वरदायक र विनायक समानाट प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । त्रेतायुगमा - उहाँ मयूरवाहन, षड्भुज गौरवर्ण र मयूरेश्वरका नामबाट विख्यात हुनुहुन्छ । द्वापरयुगमा रक्तवर्ण, मुषकवाहन, चतुर्भुज, देव-मानववन्दित र गजानन नामबाट प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । कलियुगमा धूम्रवर्ण अश्ववाहन द्विभुज र धूम्रकेतुका नामबाट प्रसिद्ध हुनुहुन्छ ।'^{१२१}

उक्त शास्त्रीय प्रमाण हुँदाहुँदै पनि श्रीगणेश मुषकवाहनका रूपमा संसारमा चिनिनुहुन्छ । उहाँलाई पृथिवीले वाहनका रूपमा पूसो प्रदान गरेको थिइन् ।^{१२२} श्रीगणेशपुराणअनुसार सौधरि ऋषिको सराप पर्नाले क्रौञ्च नामक गन्धर्व पूसो बनेको थियो । यसबान् श्रीगणेशले त्यसलाई वाहनका रूपमा स्वीकार गर्नुभयो ।^{१२३}

श्रीगणेशको स्वरूप मानवीय सामान्य बुद्धिद्वारा गम्य छैन । उहाँको स्वरूप र वैभवको महिमालाई उहाँकै करुणाबाट मात्र ज्ञान सकिन्छ । सिद्धि बुद्धिद्वारा सेवित, समस्त अलङ्कार एवं आयुधद्वारा अलङ्कृत, सिन्दूरकान्ति र मङ्गलापूर्ति श्रीगणेशकै अलौकिक सौन्दर्यको अस्वादि पुण्यवान् साधकहरूले मात्र पाउँछन् । गणाधीश्वर वा गणराजराजेश्वरलाई साक्षात् जन्नी जगदम्बिका पार्वतीले पूजाको अवसरमा स्वर्णसिंहासन प्रदान गर्नुभएको थियो ।^{१२४}

१२० धर्मदत्तः शृङ्गेर्यं गजवक्त्रं चतुर्भुजम् । यशोवर्धनश्च देवं मोदकसु विभक्तयः । - श्रीगणेशपुराण । ३२, १ ।

१२१ अमरं स्वर्गम् । तैः चैव मोदकैः देवनिर्मितम् । - पद्मपुराण, सु. ११, २५५ ।

१२२ सिंहस्यैव दशभुजः । पूर्णं नाम्ना विनायकः । तेजोमयी वरदायकः । सर्वेषां वरदायकः ।

त्रेतायुगे कश्चिन्मयः षड्भुजोऽप्यङ्गुलीधरः । द्वापरयुगे च विख्यातो मुषकवधः ।

कल्पे रक्तवर्णोऽसत्त्वश्चतुर्भुजः । यशोवर्धन इति ख्यातः । पुजितः सुरमानवैः ।

काली तु धूम्रवर्णः काचकायः । द्विभुजश्चैव । धूम्रकेतुरिति ख्यातः । सर्वेषां लोकविनायकः । - श्रीगणेशपुराण, ३२, १७-१९ ।

१२३ कसुमवता हृदी मयैव वाहनमात्रम् । - ब्रह्मवैवर्तपुराण, गणपतिखण्ड १३/१५ ।

१२४ श्रीगणेशपुराण २/१३५ ।

१२५ स्वर्गं निराकृत्य दिव्यं नानावसनान्वितम् । सर्वार्थं गच्छेद्देव । इति च भगवद्वचः । - भूर्गोत्र, १/४४/१५ ।

यहाँ गरी देवराज इन्द्रले श्रीगणेशलाई महिमायम रत्नसिंहासन मयर्पण गरेका थिए ।^{१२३} पुष्पदन्तले सिंहासनासीन श्रीगणेशपतिको हृदयधिराम सौन्दर्य साक्षात्कार गर्दै भनेका छन् - 'अमूल्य अलङ्कार, रत्न वस्त्रद्वारा अलङ्कृत, ज्ञानका स्वामी गजानन सिंहासनमा राज हुनुहुँदा अत्यन्त सुखमासुन्दर देखिनुहुन्छ । आफ्नो मुहारबाट मन्द मुस्कानका सेता किरण छुनुहुँदा उदयाचलबाट उदाउँदै गरेका सूर्यविम्बसमान अरुणाभ देखिनुहुन्छ । उहाँको बायाँ भागमा रहेको सिद्धि र दायाँ भागमा रहेको बुद्धिले चमर बुलाएर निरन्तर सेवा गरिरहेका हुन्छन् ।^{१२४} श्रीगणेशको दिव्यसिंहासनको शोभा दिव्य रत्नछत्रले बढाउँछ । त्यो रत्नछत्र उहाँलाई वरुणले प्रदान गरेका थिए ।^{१२५}

वस्तुतः श्रीगणेशको वेशभूषा अलङ्कार, पार्षद, आयुध र वाहन दिव्य सौन्दर्यले जगमगाइरहेका हुन्छन् । यी सबैको चिन्तनबाट साधक परममङ्गलको भाजन बन्ने कुरामा कुनै सन्देह छैन ।

घ) पार्षद

रूपमण्डननामक ग्रन्थमा श्रीगणेशका पार्षद अथवा प्रतीहारहरूको विवरण दिइएको छ । तिनले श्रीगणेशमन्दिर वा श्रीगणेशभाषामा रहेर द्वारपालको काम गर्दछन् । एउटा एउटा द्वारमा दुई दुई प्रतीहार रहने व्यवस्था छ । तिनका नाम यस प्रकार छन् - अविघ्न विघ्नराज सुवक्त्र बलवान्, गजकर्ण गोकर्ण, सुसौम्य र शुभदायक । श्रीगणेशमन्दिरमा उहाँका श्रीविग्रहको बायाँभागमा गणकर्ण, दायाँ भागमा सिद्धि, उत्तरमा गौरी, पूर्वमा बुद्धि दक्षिण-पूर्वमा बालचन्द्र, दक्षिणमा सरस्वती, पश्चिममा कुबेर र पछाडि धूम्रकका प्रतिमाहरूको स्थापना गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ ।^{१२६}

ङ) परिवार

श्रीगणेश ओङ्काररूप हुनु भए कपनि लोकको कल्याणका लागि अवतरित हुनुहुँदा मत्ता पार्वती र पिता शङ्करका पुत्रका रूपमा लीला गर्नुहुन्छ । उहाँको साकार लीलाका अवसरमा पत्नी, सिद्धि एवं बुद्धि र पुत्र भेम एवं लाभ भएको तथ्य श्रीगणेशपुराणलगायतका वाङ्मयमा व्यक्त भएको छ ।

श्रीगणेशपुराणअनुसार एक दिन ब्रह्माजीले श्रीगणेशको आराधना गर्नुभयो । आराधनाको अवसरमा त्यहाँ हुइनी सुन्दर कन्या उपस्थित भए । ती कन्याहरूका आँखा आकर्षक र मुख प्रसन्न थिए । अनेकथरी रत्नले सजिएका र दिव्यमञ्चले सम्पन्न ती युवतिहरूले आकर्षक वस्त्र धारण गरेका थिए । तिनका सुन्दर कण्ठहरूमा दिव्य माला सुहाएका थिए । ब्रह्माजीले दक्षिणाको रूपमा ती दुई कन्या श्रीगणेशलाई अर्पित गर्दै कपूरले आरती गरेर पुष्पकुञ्जल टाँस्याउनुभयो । एक हजार भन्दा जम्बेर स्तुति एवं प्रदक्षिणा गरी प्रणाम गर्दै मनुभयो । हे श्रीगणेश तपाईं दोन-दुखीहरूका कल्याणकारी हुनुभएकाले मेरो पनि कल्याण गर्नुहोस् । यसरी ब्रह्माजीद्वारा पूजित र प्रार्थित श्रीगणेश प्रसन्न भएर उहाँद्वारा टाँस्याइएका कन्याहरू सिद्धि र बुद्धिलाई पत्नीका रूपमा स्वीकार गरी

१२३- रत्नसिंहासने प्रोक्तः । - श्रीगणेशपुराण भगवत्सिद्धि १३८

१२४- श्रीगणेशपुराणसर्वमर्त्यप्रेक्षितम्, जतिमान्म सिंहासनमुपगतो भवति श्रुयताम् ।

१२५- रत्नमञ्चस्यऽप्युद्गिरस्येविम्बोऽरुणाभः सिद्धिर्मा सिद्धिर्वायं परिश्रितगः जगत्पतिः ।

१२६- श्रीगणेशजी व परिधान आभूषण आयुध पार्षद, वाहन आदि, कल्याण, पूर्ववत्, पृ ११० ।

१२७- श्रीगणेश वरुणः - ३ र्क पु भगवत्सिद्धि १३५ ।

१२८- गजकर्णस्य सिद्धि कुम्भान् दक्षिणे । पुष्पको गद्या द्वौ च धूम्रौ जगत्पतिना ।।

१२९- नु मत्ता गौरी वाय्वं चैव सरस्वती । दक्षिणे यधराजश्च बुद्धिः पूर्वं व्यवस्थिता ॥

१३०- श्रीगणेशजी व परिधान, आभूषण आयुध, पार्षद और वाहन आदि, कल्याण, पूर्ववत्, पृ १८८

अन्तर्धान हुनुभयो ।^{१९९}

श्रीगणेशपुराणमा अष्टावर्गच्य रूपका हुनुभए तापनि लीला गर्न मुनिका साथै आछनुभएका करोडौं सूर्यमन्दापनि तैजिल्स सिद्धि र बुद्धिका स्वामी श्रीगणेशले गृत्समद ऋषिलाई दर्शन दिनुभएको विषय वर्णन गरिएको छ ।^{२००} शिवपुराणमा श्रीगणेशको सिद्धिनामक पत्नीबाट क्षेमनामक पुत्र र बुद्धिनामक पत्नीबाट लाभनामक पुत्र पैदा भएको विषयमा प्रकाश पारिएको छ ।^{२०१} जसका माता पिता पावती एवं शङ्कर हुनुहुन्छ पत्नीहरू सिद्धि एवं बुद्धि छन्, पुत्रहरू क्षेम एवं लाभ छन् त्यस्ता विष्णुहर्ता गजानन प्रभुको पारिवारिक सौन्दर्यका संस्मरण निश्चय नै कल्याणकारी हुन्छ । श्रीगणेशको प्रसन्नताका लागि उहाँको परिवार यद्वा पत्नी र पुत्रहरूको चिन्तन गर्नु पनि मङ्गलमय हुने गर्दछ । श्रीगणेश सिद्धि र बुद्धिका पति हुनुहुन्छ । सस्त्रारूपका कहीं कहीं उहाँलाई ऋद्धि र पुष्टिका पति पनि मानिएको छ । उहाँको दायाँ भागमा बुद्धि र बायाँ भागमा सिद्धिको उपस्थिति हुने कुरा बताइएको छ । जसले श्रीगणेशको उपासना गर्दछन्, ती साधक सिद्धि र बुद्धिद्वारा सम्पन्न हुन्छन् । बुद्धिलाई विश्वात्मिका ब्रह्ममयी शक्ति मानिएको छ भने सिद्धिलाई मोहमयी शक्ति मानिएको छ । यी दुवैका साथ श्रीगणेशले अखण्डरूपमा मङ्गललोलाको सम्पादन गर्नुहुन्छ । शिवपुराणअनुसार पूजा र परिक्रमाबाट प्रसन्न हुनुभएका शिष-पार्वतीले विश्वरूप प्रजापतिका दुई पुत्री सिद्धि र बुद्धिका साथ श्रीगणेशको विवाह गराइदिनुभएको थियो । श्रीगणेशका क्षेम र लाभ नामक दुई पुत्र मानिएका छन् । सिद्धि र बुद्धि हुने साधकले क्षेम र लाभ प्राप्त गर्नु स्वाभाविक नै हो ।

ॐ

१९९. पुनार्थ देवदेवस्य गर्भसस्य प्रसूतात् । दक्षिणधरौ द्वे तु कस्यैकं समुपस्थिते ॥

कठमन्त्रस्यस्यवदन्तः सुविदर्शिते अष्टावर्गच्यविभक्तस्यलङ्कारसोभिते ।

दिग्भयस्यपुत्री देवदेवस्यसहाविभूतिः । ते तस्मै दक्षिणार्धे ज्ञेय कल्पयामास पद्मभू ॥

हन्तागर्भेण श्रीगणेश दिव्य गुणाश्रिति ददौ सहजनामसिः शृङ्गाक प्रदक्षिणमधकादेत् ॥

चमस्य प्राथमाकाश दीनस्य सङ्करो भव । एव सम्पूजितासीन ब्रह्मा परमेश्वर ॥

उताः प्रसादो मयवगन् विष्णुहर्ता गजानन । सिद्धिबुद्धौ प्रसोभा ते ह्यन्तर्धानमगद विभू ॥ श्रीगणेशपुराण, १/१५-३४-३९

१९९. सिद्धिबुद्धिभुक्तः श्रीगणेश कोटिसुवर्णचक्रद्वारा । अनेककण्ठस्वरूपोऽपि लोलकऽऽसीत् पुत्री भूने ॥ - पूर्ववत्, १/४९/१३ ।

१९०. सिद्धेर्गणेशसम्प्राप्तु क्षेमनामऽभवत् सुतः । बुद्धेर्लाभाभिजः पुत्र आसीत् परमशोभनः । शिवपुराण त्रयसहिता कुमारखण्ड, २५/६

श्रीगणपति-उपासनाका विविध प्रसङ्ग

४.१ श्रीगणेशपुराणम् गणपति-उपासना

श्रीगणेशपुराणमा निराकार एवं भक्ताय श्रीगणेशको मान्त्रिक उपासनाको विषयमा राम्ररी प्रकाश पारिएको छ । आगमग्रन्थमा रहेको श्रीगणेशका सात करोड मात्रहरूमध्ये षडक्षर पन्त्र वक्रतुण्डाय हुम् र एकाक्षर मन्त्री 'गम्' लाई सर्वश्रेष्ठ मन्त्रका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । 'सर्व' प्रकारका कल्याणको चाहना गर्नेहरूले श्रीगणेशको उपासना गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ । 'उपासकहरूले जुन देवताको जसरी उपासना गरे पनि त्यो उपासना श्रीगणेशको उपासनामा रूपान्तरित हुन्छ । श्रीगणेशले त्यस्ता उपासकलाई तिनले उपासना गरेकै रूप लिएर दर्शन दिनुहुन्छ भन्ने श्रीगणेशपुराणको निष्कर्ष रहेको छ ।'

श्रीगणेश नस्तवमा विराकार ब्रह्म हुनुहुन्छ । उहाँले भक्तहरूमाथि कृपा गरेर साकार रूप ग्रहण गर्नुहुन्छ । यदि उहाँले साकार रूपमा अवतर लिनुहुन्नथ्या भने शास्त्रमा बताइएका उपासनाविधि अर्थ हुने थिए र आराधनाका औपचारिक काम अर्थहीन हुने थिए, श्रीगणेशको गुणगारिगले भक्तको हृदयमा स्थान पाउने थिए । पुरुष रूपमा विराजमान श्रीगणेशको प्रकृतिसँग विलस सम्भव हुने थिए, भक्तहरूले भगवान् श्रीगणेशको साकार दर्शन पाउने थिएनन् र तहाँबाट स्वर्ग आदिको वरदान पाउने सम्भावना पनि रहने थिएन । उक्त सबै समस्यालाई हृदयङ्गम गरी ओङ्काररूप श्रीगणेशले साकार रूप लिनुहुन्छ र उपासकाहरूलाई आराधना र उपासनाको फल प्रदान गर्नुहुन्छ ।"

निष्कर्षणं तदि शक्यं स्वस्वपामनासुखेति कथा मन्त्रा गणपत्यः प्रहसंतिनासा जन्मस्य भोगेह तदा हय मयः १५५३. २५२१३

पृथिवीको धूल अन्नशक तरा र खण्डको धराको गणना गरी ससुया मात्र माँकएसा, तर सुकार म्बरुप अथवा निराकारम्वरुप अर्थात्मित हर्षिसम्पन्न श्रीगणेशका गुणहरूको गणना गरे हजारौं वर्ष नगर्दा पनि ज्ञायाको र ज्ञेयता पनि सम्पूर्ण हुँदैनन् यस्ता श्रीगणेशका आराधन र उपासना गर्नु नै मानवहरूका लागि कल्याणकारी सर्वोत्तम उपाय हो ।^{१५}

श्रीगणेशका धन सञ्चयनहरूको सङ्गति प्राप्त भएमा तिबेहरूबाट भाजीबाट र कृण प्राप्त गर्ने जतिन्छ । अर्थात्
र कृण प्राप्त भएमा उपमान आदि उनम कर्मका प्रकृति हुन्छ । तत्पिदानन्दस्वरूप श्रीगणेशको सम्पत्ति यति भइगन्थ
निरन्तर श्रीगणेशका सम्पत्ति गरिहोद बिलगुटि हुन्छ । निरगुटि भएपछि श्रीगणेशको कृण प्राप्त हुन्छ । श्रीगणेशका
कर्मबाट सम्पत्ति-कर्म र न प्राप्त हुन्छ । त्यसबाट साध्यरूप पनि सम्पत्ति हुन्छ ।

श्रीगणेशपुराणका इकादशस्कन्ध अनेक किम्वदन्तका साथै तन्त्रमन्त्रकी अनेक आख्याय पनि रहेका छन् । यन्त्रजपसूत्रक तन्त्रका महत्त्वकथनाछ स्तुतिपाठ, वेदकीपञ्चर पञ्चोपकार एवं मानसोपचारद्वारा बुद्धि, मूर्तिप्रतिष्ठा गरी पूजन एवं मानजप र श्रीगणेशसंध्यमा स्तवका साथै श्रीगणेशकी घटारो तिर्थ उत्तुर्ध्व गरिने र उत्तुर्ध्वमा आरम्भ गरी पछिर्ने अथवा वर्षोत्सवमा गर्त्त पर्वतपूजन सकलशुभपूर्तिजन करदत्तपूर्वोद्धार भौमप्रादुर्भास सिद्धिविनायकजनकला उपसम्पत्का आधारभूत उक्त समय सम्पत्ती साधन र समर्पणका विषयमा श्रीगणेशपुराणमा अपेक्ष रूपमा अर्चा गरिएको छ । श्रीगणेशको सामान्य र दिशाय उपसम्पत्का साथै यस समर्पणकाले श्रीगणेशपुराणकी प्रथम भागलाई उपसम्पत्पुण्ड्र भनी मानकथन गरिएको छ ।

यद्यि उल्लेख गरिएका जुनसुकै त्रिविधि भोगलेर उपसन गर्दा पनि उपराकको हृदयबिन्दुमा धनिकन्त हुनेपनि कुरा जनाएको छ । वास्तवमा सबैजसो सर्वव्यापी र सर्वान्वयी भोगको धनिकता मात्र प्रसन्न हुनुहुन्छ । यक- उपसकृष्टा धनिकगुर्वक अरण गरिएका पत्र पुष्प कन्दमूल फल र जलले पात्र प्रसन्न हुनुहुने श्रीगौरीजीले बमका निमित्त साधन विषयमात्र नभई आपत्तलाई पनि सन्निविदनुहुन्छ ।*

श्रीगणेशको पञ्चरूप गर्ह उपासना गर्ह पूजापट्टि, प्रणमपापम अन्तर्ध्याम बहिर्यान्त पट्टकृत्यय दन्तनाम ध्यान निहित संक्षेपतः पञ्चरूप आनिवेदन स्तुति प्रथम १ प्रणम तदुपरि विधि बनारस श्रीगणेशपुराणसे सम्मानको सम्बन्धित नीकी छ । श्रीगणेशको पूजा गर्दा आवश्यक हुने ध्यान आकहन, आसन अदि षोडशोपचारको क्रम पनि त्यहाँ समझाएको छ । श्रीगणेशको पूजामा दुर्गा मन्दप एवं शशीपत्रको उपयोग अत्यन्त फलदायक हुने कुरा विभिन्न कथाहरूको माध्यमबाट स्पष्ट गरिएको छ । उक्त सबै प्रकारका उपासनाका साथै अंगहोरा उपासना र्नाल विध्वस्त श्रीगणेशको विध्वस्तको विवरण र्नुका साथै पैँहक मुक्ति पाल्नीकिक स्वर्गद सुखमन्त्रि १ पारमार्थिक मुक्तिमन्त्रेन प्रदान गर्नुहुने तथ्य ती ती उपासनाका विधिहरूको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा प्रकट गरिएको छ । आप्तदमस्तक श्रीगणेशका श्रीचिह्नको ध्यान गर्ने बोटगोदण्डर वा मारमोपचारद्वारा पूजा गरेर दुःखार्थविधिबाट श्रीगणेशको पञ्चरूप गर्ह उहाँको साभान दर्शन मुलम हुने कुरा श्रीगणेशपुराणमा निरूपण गरिएको छ ।

दसमे अरघ्य गर्ने उपसक्तमा तान्त्रिकभाव हुनुजस्तै कुरा बताएर राजा वीरेको इहान्न प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त भोजन तय्यन पात्रा संघट्ट र शालग्रामशिला अवसरहस्तमा पनि एकदिन नई श्रीगणेशको गीत पद्यान गरिहन्थ्यो निम्नने उक्त म्दल आकरश गुर-वक्षत्र मर्ष चन्द्र स्वर्ग हेवना धनिस बहू फली युध-लगा खनन्थि अर्पथ भोज्य पथ

आचार्य डॉ. पी. विद्यानाथ झाके अध्यक्षता में आयोजित बैठक में भाग लेने वाले सदस्यों की सूची : १. आचार्य, २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

0 4 6 8 10 12 14 16 18 20 22 24 26 28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 50 52 54 56 58 60 62 64 66 68 70 72 74 76 78 80 82 84 86 88 90 92 94 96 98 100

[illegible][illegible]

■ 4月25日

11

1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 26

आदि सर्वे किसिमका पदार्थमा श्रीगणेशको दर्शन गरेका थिए । अटप्टा भेटिने प्रत्येक प्राणीलाई श्रीगणेशरूप भन्ने प्रणाम गर्दथे । यस्तो तत्परताका कारण तिनले श्रीगणेशको दर्शन प्राप्त गरेका थिए ।^{११} उपासकहरूले श्रीगणेशको प्रसन्नताका लागि गरिने दान, हवन, जप, तप, भक्ति र स्वाध्यायलाई श्रीगणेशको समर्पण जानी उहाँलाई नै अर्पण गर्दा ती उपासकहरूका कार्य सिद्ध हुने कुरा श्रीगणेशपुराणमा बताइएको छ ।^{१२} भगवान् श्रीगणेशले श्रीगणेशगीतामा भन्नुभएको छ । ध्यान अर्थात् उपाचार, पञ्चांगृत स्नान, वस्त्र, अलङ्कार, नुगन्ध, धूप, दीप, नैवेद्य, फल, ताम्बूल, दक्षिणा आदि भक्षण गरी उसले मेरो पूजा गर्दछ त्यसले चिनाएको कुरा म परिपूर्ण गर्दछु । जुन उपासकहरूले निष्काशभावले मेरो आराधना गर्दछन्, तिनीहरूले परब्रह्मस्वरूप मानाई प्राप्त गर्दछन् ।^{१३}

गहन्यं कश्यपत मनव देवता दैत्य यः, किञ्च गन्धर्व चरण, सिद्ध गुहयक पशु पक्षी, पृथिवी, पर्वत, वृक्ष आदि असंख्य सचेतन, अचेतन आफ्ना सन्ततिलाई पञ्चाङ्गानुरूप दोषामन्त्र प्रदान गरेका थिए । ती सबैले एकान्तमा गई गन्धर्वादि गरे । उपासनामा लीन ती सबै श्रीगणेशप्रति भक्तिभावले ओतप्रोत थिए र शब्दा, स्पर्शा, शयन गर्छ र जाग्दा पनि श्रीगणेशको ध्यानमा रमाइरहेका थिए । तिनीहरूको उपासनाबाट प्रसन्न भई श्रीगणेशले तिनीहरूले ध्यान गरेको स्वरूप शिष्टा प्रत्येकलाई दर्शन दिनुभयो । कहीं बालरूपमा, कहीं तरुणरूपमा, कहीं अष्टादशबाहु, कहीं द्वादशबाहु, कहीं दशबाहु, कहीं षड्बाहु, कहीं चतुर्बाहु, कहीं द्विबाहु आदि रूप लिई श्रीगणेशले आफ्ना भक्तहरूलाई दर्शन दिएर कृतार्थ गराउनुभयो ।

श्रीगणेश कहीं सिंहवाहन, कहीं मयूरवाहन, कहीं अभयवाहन र कहीं मूषकवाहन हुनुहुन्थ्यो । यसरी श्रीगणेशको दर्शन एवं वरसमेत प्राप्त गरेका ती सबै कश्यप, ऋषिक, सन्तानहरूले हबले गर्द भई आफ्नो लक्ष्मी र जगन्नुसार श्रीगणेशमूर्ति बनाई स्थापना गरी अर्चना गरेका थिए । मूर्ति स्थापनाको क्रममा देवताहरूले सुमुखमूर्ति, गर्भहरूले एकदन्तमूर्ति, गन्धर्व एवं किन्नरहरूले वापलमूर्ति, गुह्यक, चारण एवं सिद्धहरूले गजकर्णमूर्ति, मानिसहरूले लम्बादरमूर्ति, पन्न्य प्राणीहरूले चिक्कटमूर्ति, पर्वत एवं वृक्षहरूले विघ्ननाशकमूर्ति, पक्षीहरूले विनायकमूर्ति, सर्पहरूले धूम्रकेतुमूर्ति, जलशयहरूले गणाध्यक्षमूर्ति, कृषि, कीट, वनस्पति एवं औषधिहरूले भालचन्द्रमूर्ति र अन्य प्राणीहरूले गजाननमूर्ति स्थापना गरी अर्चना गरेका थिए ।^{१४}

देवताहरूलगायत सम्पूर्ण प्राणीहरूसम्मका आराधकहरूद्वारा स्थापित सुमुख आदि मूर्तिहरूका सुमुख, एकदन्त, कर्णिल, गजकर्ण, लम्बोदर, चिक्कट, विघ्ननाशक, विनायक, धूम्रकेतु, गणाध्यक्ष, भालचन्द्र र गजानन यी बाहु नाम सिद्धपञ्च हुन् । पवित्र र प्रभावकारी मानिएका छन् । यी बाहु नामको पाठ र श्रवण दुवै मङ्गलकारी मानिएका छन् । विद्या आराधना गर्दा विवाह गर्दा कुनै ठाउँमा प्रवेश गर्दा कुनै ठाउँबाट बहिर्गमन गर्दा अग्रज गर्दा र सङ्कट पर्दा उक्त बाहु नामहरूको श्रवण र पाठ गरीले सफलता हातमा हुन्छ र विघ्नहरूको निवारण हुन्छ भनिएको छ ।^{१५}

११- उपासना विधुः पञ्चदश - विन. १-५, उपासनाविधिः पञ्चदश - भवलोकावतः

१२- गणेश उने उचने कृष्णमूर्ति च - गणेश चित्रशत विष्णुनरपञ्चमी पुष्प

१३- यद्यपि तत्प्राप्तं गन्तं देवेनां पुष्पा मयमे पदे तृकं पञ्चदश विनायकभक्तुभक्तम् ।

१४- यं पश्यति न नीति कुतश्चिद्व्यवहारः । पूर्वजन् १/१२/१३-१५

१५- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

१६- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

१७- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

१८- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

१९- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

२०- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

२१- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

२२- १- गणेश उपासनाविधिः १-५, उपासनाविधिः १-५

श्रीगणेशपुराणक पचास उपसर्गखण्ड श्रीगणेशको उपासनाका केंद्रित छ । जसमा विष्णु शिव, शर्वतो, स्कन्द इन्द्र चन्द्रमा भक्तलक्षणका परशुगण महर्षि कश्यप कामदेव राजा श्रीतर्कीर्य, राजा चन्द्रशेखर (जो नल राजा मुरखेन आदि भक्तहरूद्वारा उपासित) स्कन्दनाशक भवविघ्नघनाशक भङ्गललायक र मङ्गलप्रति श्रीगणेशको उपासनाको सौगन्ध र सराधिकारको दिग्दर्शन गराइएको छ । आधिव भूगर्भविधि सङ्कष्टघ्नविधि र माना-य श्रीगणेशपूजन विधिहरूको निरूपणका साथै श्रीगणेशको पूजा-अराधनाबाट आधिदैविक आधिदेविक र आध्यात्मिक दुःख निवृत्ति हुनुका साथै विघ्नवाधा सङ्कट घट्ना र आधि व्यवसायमन्त्रको समूह लेखेन हुने लक्ष्यलाई विभिन्न कथाहरूको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । श्रीगणेशपुराणमा विरूपाक्ष मन्त्रसमूह नवस कवच र सहस्रनामद्वारा श्रीगणेशको आराधना-उपासना गर्दा तत्काल फल प्राप्त हुने कुरा अनेकौं भक्तहरूको अकल्पनीय अनुभूति र अधिष्ठाताहरूका एतद्विक शक्तिभूतिने प्रमाणित गर्दछन् ।

४.२ वैदिकवाङ्मयमा श्रीगणेशको उपासना

गणेशको उपासकहरूका विभिन्न प्रकारको उपारान गण-स्वरूप उपासना हो । यही श्रीगणेशदेवता शिव एवं पार्वतीका पुत्र श्रीगणेशको उपासना गर्ने अर्थ लिइँदैन । पार्वतीका पुत्र गजानन परब्रह्मका अवतार हुनुहुन्छ ।

निराकार र निर्गुण हुनु भए पनि पदमात्रमा श्रीगणेशले आफूलाई ब्रह्मा विष्णु र शिवका रूपमा विभक्त गर्नुभयो । ती देवताहरूको माध्यमबाट सृष्टि पावन र सखाको व्यवस्था मिलाउनुभयो । यसरी व्यवस्था भएतापनि उहाँलाई साधक र ती दुष्ट देवताहरूका निर्मित ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद र अथर्ववेदका चार मन्त्रवाक्यलाई सञ्चालन गरी त्यस गरिएको मन्त्रराज प्रधान अनुभयो । त्यस मन्त्रराजमा चार पाठ र छ विभाग छन् । रागस्योषस्य हता (ऋग्वेद) निर्धृष्टनाज्रतो घन (यजुर्वेद) रक्षाहणा बलगहन (सामवेद) वक्रनुण्डाय हुम् (अथर्ववेद) उक्त एकीकृत मन्त्रका छ विभाग र विभागका पनि कुट्टकुट्टै भन्ने रहेका छन् । रागस्योषस्य हता यो प्रथम विभाग हो । यस मन्त्रको अपानुष्ठान गर्ने साधकले पृथिवीमा विशिष्ट स्वामित्व प्राप्त गर्दछ । तेस्रो विभागका पनि निर्धिष्टान मन्त्रद्वारा उपासना गर्ने साधक दिव्यशक्ति र धनवर्धन बन्दछ । तेस्रो पद अज्रद को अनुष्ठानद्वारा श्रीगणेशको उपासना गर्ने साधक देवधिपति र स्वर्गपति बन्दछ । चौथो पद रक्षाहणा द्वारा उपासना गर्ने साधकले देवधिपत्य र ब्रह्माधिपत्य प्राप्त गर्दछ । पाँचौं पद बलगहन मन्त्रद्वारा उपासना गर्ने साधकले विघ्नानां कमा आधिपत्य कायम गर्दछ । वक्रनुण्डाय हुम् यस मन्त्रद्वारा उपासना गर्ने साधकले ब्रह्मस्वरूप निरञ्जन व्यामध्यको ज्ञान गरी अमृतमन्त्र र सत्यलोकधिपत्य प्राप्त गर्दछ । यो पञ्चोपासना निर्गुण परब्रह्मरूप श्रीगणेशको उपासना हो ।^{११}

जसले निर्गुण उपासना गर्ने सकटैतन तिनले सगुण विधिबाट सगुणोपासना गर्नुपर्दछ । सगुणोपासकले पनि त्यही फल पाउँछन् जुन फल निर्गुणोपासकले पाउँछन् । उपासना गर्ने विधिमा भने अन्तर रहेको हुन्छ । ५(भा.११) श्रीगणेशले भक्तहरूको उपकारका लागि आफूलाई सगुण रूपमा अस्तीति गराउनुहुन्छ । तत्तम भक्तले उहाँको मूल स्वरूप ज्ञाने अवतरति स्वरूपको उपासना गर्दछन् । सगुण स्वरूपको निष्ठापूर्वक उपासना गर्ने साधकहरूमा मुद्गल गृत्समर खरेण आदि उत्तम मनिषका छन् ।

जसमान श्रीगणेशको सगुणोपासनाका अनेक पद र अनेक विधि रहेका छन् । ऋग्वेद र सामवेदको कारण भावान्ता स्वरूप र बर्तनहरूमा पनि अन्तर रहेको हुन्छ । दुई पुजार्देखि अठार भुजासम्मका भगवान्ता मूर्तिहरूको विधान गर्ने विधान हुको छ । एक पुछ्छदेखि लिएर दश मुखसम्मका श्रीगणेशहरूको उपासना गरिन्छ । भक्तहरूले मूकवाहन श्रीगणेशका साथै सिंहवाहन चयूरवाहन र अश्ववाहन श्रीगणेशको पनि उपासना गर्दछन् । वस्तुविशेषको

अर्पणका दृष्टिबाट श्रीगणेशको नाम पनि फरक फरक छन् । शमोषत्र समर्पण गरेर आराधना गरिने श्रीगणेशलाई शमोगणेश भनिएकै हरिद्रागणेश, दूर्वागणेश र गोमयगणेश आदि नामहरू पनि रहेका छन् । काम्यकर्ममा व्यवृत्त हुने कामनाअनुसार पनि श्रीगणेशको उपासना गरिने हुँदा ती नै फलअनुसार श्रीगणेशका सन्तानगणेश, विद्यागणेश आदि अनेकौँ नाम रहेका छन् ।^{१०}

विभिन्न फलप्राप्तिका दृष्टिबाट गरिने श्रीगणेशका सकाम क्रतुहरू पनि छन् । तिनमा वरदचतुर्थीव्रत, एकविंशतिदिवसीय व्रत, गणपतिव्रत, श्रीगणेशपार्थिवपूजनव्रत, श्रीगणेशचतुर्थीव्रत, तिलाचतुर्थीव्रत, सङ्कष्टहरश्चतुर्थीव्रत, वैनायकी-चतुर्थीव्रत आदि प्रमुख छन् । यस अतिरिक्त विशिष्ट कामना र सम्प्रदायअनुसार पनि अनेक व्रतान्तर रहेका छन् । उपासनाभन्दा कर्ममा अधिक विश्वास गर्ने कमनिष्ठहरूले शस्त्रीय विधिबाट श्रीगणेशभद्र, गणपतिभद्रक आदि निर्माण गरेर तिनमा श्रीगणेशमन्त्र स्थापना गरी हविष्यान्नको हवन गर्दछन् । कतिपय उपासकहरूले वाक्सिद्धि, कामनापूर्ति, विद्याप्राप्ति, यशोलाभ, यापनाश आदि फलका लागि व्रतानुष्ठान गर्दछन् । तिनले एकाक्षर मन्त्र र अनेकाक्षर सिद्ध मन्त्रहरूको पनि जप गर्दछन् । सिद्धमन्त्रहरूको जपसिद्धिका लागि हवन, तर्पण, मार्जन, ब्राह्मणभोजन आदिको विधान रहेको छ ।

४.३ तन्त्रवाङ्मयमा श्रीगणेशको उपासना

श्रीतत्त्वनिधि, श्रीविद्याणवतन्त्र, मेरुतन्त्र आदि अनेकौँ तन्त्रशास्त्रका विशिष्ट ग्रन्थहरूमा विधिपूर्वक श्रीगणेशको उपासनाको दिग्दर्शन गराइएको पाइन्छ । श्रीगणेशको आराधनालाई पहिलो प्राथमिकता दिएर तन्त्रहरूले प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ विद्याणवतन्त्र र सुमेरुतन्त्रमा प्रस्तुत श्रीगणेश आराधनाविधिको सम्बन्धमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिंदछ ।

अ) विद्याणवतन्त्र

श्रीविद्याणव तन्त्रमा वर्णित सबै आम्नायमा प्रमुख मानिएका पञ्च श्रीगणेश यसप्रकार छन् - १. महागणपति, २. विमिगणपति, ३. लक्ष्मीगणेश, ४. त्रिवर्ण शक्तिगणेश, ५. चतुर्वर्ण शक्तिगणेश, ६. शक्तिगणेश, ७. क्षिप्रप्रसादन-विनायक, ८. हेरम्बविनायक, ९. सुब्रह्मण्यविनायक, १०. महागणेश, ११. त्रैलोक्यमोहन गणपति, १२. भोगगणेश, १३. हरिद्रागणेश, १४. वक्रतुण्डगणेश र १५. उच्छिष्टगणेश ।

श्रीविद्याणवतन्त्रमा प्रत्येक श्रीगणेशको आराधनाका लागि विनियोग, न्यास, ध्यान, पूजा, मन्त्र, जपविधि, हवन, तर्पण, मार्जन, फलविशेषका लागि वस्तुविशेषको हवनको निर्देशनका साथै फलश्रुतिसमेत उल्लेख गरिएको छ । गुरुमुखबाट दीक्षा लिएर उपासना गर्दा मात्र सफलता प्राप्त हुने हुँदा विस्तृत विवरण प्रस्तुत नगरी उक्त श्रीगणेशहरूका ध्यान र मन्त्रमात्र प्रस्तुत गरिंदछ ।

क) महागणपति

ध्यान

रातो वर्णको स्वरूपमा सुहृत्तनुभएक, रातो अङ्गराग र रातो वस्त्र धारण गर्नुहुने, रातो पुष्पद्वारा पूजित, लम्बोदर भुकुटमा चन्द्रमा धारण गर्नुहुने त्रिनयन साना-साना हात पाउ भएको सानो स्वरूपमा विराजमान सूर्यको दुष्यमा विमिरो धारण गर्नुहुने आफ्ना चारभुजमा पाश, अछकुश, एकदन्त र वरदकुश धारण गर्नुहुने शेषनागलाई अलङ्कारका रूपमा गृहण गर्नुहुने कमलासनमा विराजमान भगवान् विघ्नराज तथाईहरूका लागि ऐश्वर्यदाता बन्नुहुनेछ ।

रक्तो रक्ताङ्गरागांशुककुसुमवुत्तस्तुन्दिलश्चन्द्रमौलि-
नैत्रैर्युक्तस्त्रिभिर्वायनकरचरणो वीजपूरात्तनास ।
हस्ताग्रक्लृप्तपाशाकुशरत्नवरदो नागवक्त्रोऽहिभूषो
देव पद्मामनो वो भवतु नतसुरो भूतये विघ्नगज ॥

मन्त्र - गः अथवा गं ।

ख) विरिञ्चिगणेश

ध्यान

सिन्दूरको कान्तिले सुहाउनुभएका हातीको जस्तो मुखमण्डल धारण गर्नुहुने हातहरूमा पाश, अङ्कुरा र मधुले परिपूर्ण पात्र लिनुहुने शिरमा अर्धचन्द्रमा धारण गर्नुहुने एउटा हातमा कमल लिएकी र अर्को हातले कामकेन्द्रमा स्पर्श गरिरहेको पुष्टिनामक अधाङ्गिनीद्वारा आलिङ्गित आफ्नो सैद्धको दुष्प्रामा धतले परिपूर्ण पात्र धारण गर्नुहुने र एउटा हातद्वारा पुष्टिको कामकेन्द्रमा स्पर्श गर्नुहुने भगवान् विरिञ्चिगणेशको ध्यान गर्नुहु ।

सिन्दूराभमिधाननं त्रिनयनं हस्तेषु पाशाङ्कुरां
विभ्राणं मधुमत्कपालमनिशं सार्धेन्दुमौलिं धजे ।
पृष्ट्याश्लिष्टतनुं ध्वजाग्रकरया पद्मोत्तममदुस्तया
मधोन्ध्याहितपाणिमात्तवसुमन्पात्रोत्तमपुष्करम् ॥

मन्त्र - ह्रीं विरिचिरि गणपति वरवरद सर्वलोकं मे वशमानय स्वाहा ।

ग) लक्ष्मीगणेश

ध्यान

कमलको आसनमा विराजमान, सुवर्णमय कान्तिले सम्पन्न करकण्ठहरूमा शङ्ख, चक्र, दन्त एवं अभयमुद्रा धारण गर्नुहुने सैद्धको दुष्प्राम स्वर्णकलश लिनुहुने त्रिनयन बायीं भागमा विराजमान भई हातमा कमल लिएकी सुवर्णकान्तिद्वारा सुहाएकी, भगवती लक्ष्मीद्वारा दायाँहानबाट आलिङ्गित गणहस्तका परिपालक मन्दहस्तजस्तै महालक्ष्मी प्रदान गर्नुहुने भगवान् श्रृंगलक्ष्मीगणेशले तपाईंहरूलाई लक्ष्मी प्रदान गर्नुहुनेछ

इमाभ्य पीतवस्त्रं करतलकमलं सन्दधच्चक्रशङ्खौ
दन्तार्भीती च नासाधृतकनकधटः पद्मसंस्थस्त्रिनेत्रः ।
बासाङ्गाविष्टलक्ष्म्या विधृतकमलयाः प्रोत्तमदक्षदोष्णा
श्लिष्टः सौवर्णकान्त्या गणय इह महाश्रीकरो व श्रियेऽस्तु ॥

मन्त्र - श्री गे महागणपतये वरवरद सर्वजनं मे वशमानय स्वाहा

घ) त्रिवर्ण शक्तिगणेश

ध्यान

गजराजको जस्तो भुजमण्डल धारण गर्नुहुने चमरको आकारका र चञ्चल कानहरूद्वारा शोभायमान

स्वर्णकान्तिरम्पत्र, आपना चारभुजाहरूमा पाश, अङ्कुश, दन्त र विभिरो धारण गर्नुहुने, सुँडको दुप्पामा मोदक लिनुहुने भगवान् त्रिवर्ण शक्तिगणेशको ध्यान गर्दछु ।

गजेन्द्रवदन साक्षाच्चलत्कर्णसुचामरम् । हेमवर्णं चतुर्बाहुं पाशाङ्कुशधरं विभुम् ॥
स्वदन्तं दक्षिणे हस्ते बीजापूरं च वामके । पुष्करे मोदकैश्चैव धारयन्तं स्मराम्यहम् ॥

मन्त्र - ह्रीं ग्रीं ह्रीं ।

इ) चतुर्वर्ण शक्तिगणेश

ध्यान

स्वर्णकान्तिले चकिनुभएका दिव्यवल्ल धारण गर्नुहुने विशाल शरीरले सुहाउनुभएका लम्बोदर सुन्दर चाम्बाहुद्वारा अत्यन्त आकर्षक देखिनुहुने, त्रिनयन आपना हातहरूमा पाश, अक्षमाला, दन्त र अङ्कुश धारण गर्नुहुने, सुँडको दुप्पामा मोदक लिनुहुने, स्वर्णालङ्कारद्वारा अलङ्कृत, मध्याह्नकालिक सूर्यको आभासमान आभा भएको शक्तिका साथ विराजमान त्रिलोकीका एकमात्र आधार विश्वका वन्दनीय देवता विघ्नका स्वामी र चतुर्वर्ण श्रीशक्तिगणेशकी चिन्तन गर्दछु ।

हेमार्धं दिव्यवल्लं बृहदुदरतनुं चारुबाहुं त्रिनेत्रं
वोर्ध्वं पाशाक्षसूत्रे निजरदनसुणी मोदकं पुष्करेण ।
विधाणं हेमभूष तरुणतरणिरुक्चारुशक्त्या समेतं
विघ्नेशं विश्ववन्द्यं त्रिभुवनशरणं चिन्तये श्रीगणेशम् ॥

मन्त्र - ॐ ह्रीं ग्रीं ह्रीं

च) शक्तिगणेश

ध्यान

भीती एवं चन्द्रामसमान उज्ज्वल कान्तिले सुहाउनुभएका, मस्तकमा अर्धचन्द्र धारण गर्नुहुने त्रिनयन, अतिमुन्दर स्वरूपले देदीप्यमान कमलजम्ता कमनीय करहरूमा कमल, अङ्कुश र विशाल रत्नपात्र धारण गर्नुहुने काखमा रहेर आफ्नो कामकेन्द्रमा हातले स्पर्श गरिरहेको दिव्यतमाको कामकेन्द्रमा आफ्नो हात राख्नुहुने मणिमय मुकुटले सुहाउनुभएका गजानन श्रीशक्तिगणेशको ध्यान गर्दछु

मुक्ताचन्द्रोत्थदीपितं शशिशकलधरं भालनेत्रं मनोज्ञं
हस्ताम्भोजैर्दधानं सरसिरुहसुणीं रत्नपात्रं विशालम् ।
स्वीयप्रोढस्थिताया ध्वजनिहितलसच्छारुपाणेः प्रियाया
घोनीं विन्यस्तहस्त मणिगणमुकुटं संश्रयेन्नगवक्त्रम् ॥

मन्त्र - ह्रीं गं ह्रीं महागणपतये स्वाहा

छ) क्षिप्रप्रसादनविनायक

ध्यान

आपना हातहरूमा पाश अङ्गकुश कटस्त्रला र दत्ता धारण गर्नुहुने, सैद्धको दुष्प्रामा विम्विरो लिनुहुने, रातै आभाद्वारा सुहाउनुभएका त्रिनयन तरुणचन्द्रनालाई मस्तकमा धारण गर्नुहुने र हारमै उज्ज्वल श्रीक्षिप्रप्रसादनविनायकले तपाईंहरूको रक्षा गर्नुहुनेछ ।

पाशाङ्गकुशौ कल्पलतां विषाणे दधत्स्वशृण्डाहितबीजपूर ।

रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलिहारेज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवतान्नः ।

मन्त्र - ॐ क्षिप्रप्रसादनाय नमः ।

ज) हेरम्बविनायक

ध्यान

भोली त्रिशूल, बादल, अमृत र चन्द्रका जस्ता शोभाले सम्पन्न पाँच गजमुखद्वारा सुहाउनुभएका मुकुटका रूपमा धनुर्माताई धारण गर्नुहुने सिंहमा सवार हुनुभएका आपना हातहरूमा त्रिशूल अङ्गकुश, अक्षमाला मुद्गर पुरुषकपाल परशु मोदक स्वदन्त अभयमुद्रा र वरमुद्रा धारण गर्नुहुने दशबाहु र सूर्यसमान तेजस्वी मगधान् हेरम्बविनायकको ध्यान गर्नुपर्दछ

मुक्ताविद्युत्पयोदामृतघुसृणनिर्भैः पञ्चभिर्नागवक्त्रै-

हेरम्बो भावनीय- शशधरमुकुटो दप्तसिंहाधिरूढ ।

हस्तैर्विभ्रत् त्रिशूलाङ्गकुशकजपवटीमुद्गरान् पुष्कपालं

दङ्काङ्को मोदकं स्यान्नदलसदृश्यं दानमर्कौघदीप्तिः ।

मन्त्र - ॐ गूं नमः,

झ) सुब्रह्मण्यविनायक

ध्यान

रातै रङ्गको देहकान्तिद्वारा शोभायमान चन्द्रमाझैँ सुन्दर मुहारका कारण सबैका लागि अत्यन्त प्यारा हातहरूमा कमल अभयमुद्रा शत्रुनाशक शक्ति र कल्याणमय कुक्कुर धारण गर्नुहुने रातो रङ्गमा रङ्गिरका वस्त्र र मालाद्वारा मनोमोहक देखिनुहुने अलङ्कारद्वारा अलङ्कृत भक्तका पापपुङ्खलाई ध्वंस गर्नुहुने र मङ्गलदायक सुब्रह्मण्यविनायकले तपाईंहरूको रक्षा गर्नुहुनेछ

पायाद्वीरुणविग्रह, शशिमुख, सम्यग् दधानो युजै

पद्मं भौमिहरं रिपुक्षयकरीं शक्तिं शुभं कुक्कुटम् ।

रक्तालेपनवस्त्रदापरुचिरो नानाविभूषान्वितः

सुब्रह्मण्यगणाधिपः शुभकरो भक्ताघविध्वंसकः ॥

मन्त्र - ॐ वचत् भुवे नमः

अ) महागणेश

ध्यान

इक्षुसोद सगरमा नवरत्नमय र भङ्गलेख्य द्वीपय त्वय सगरका तरङ्गहरूले फैलाएका जलद्वारा
वक्रान्वित, शंखान्न एव निर्मित सगराश्रयका कणिकाहरूको सम्यक्का कारण शोणित र सुगन्धित रत्नद्वारा
सेवित कल्पवृक्षको तल्लेखट सुहाएको भूभागले सम्पन्न अनेकौं फलहरूले परिपूर्ण अनेकौं फलहरूले
भरिभराउ, अनेक पद्मेहरूका फलहरूले गुरुयमान, अप्सराहरूद्वारा सँधिए उल्लेखमान नुर्यभस्मय दर्शनेय
चन्द्रमाको कमल ज्योतिर्ले परिपूर्ण, कल्पवृक्षका पुष्पहरूमा एही मधुपान गर्ने भ्रमरहरूको मुदुन्मिदद्वारा
निर्जाल पद्मगर्भागम्भूहद्वारा तयार गरिएको र रत्नका रङ्गित भुईँ भएको शिव स्थानम् । नटै अतुल्यद्वारा
सँवित र गुह्यसमूहले भरिभराउ पारिजात कल्पवृक्षको चिन्तन गर्नुपर्दछ । पारिजातको केन्द्रमा नवरत्नकाण्डित
शिलासङ्काको ध्यान गर्नुपर्दछ । सिंहसङ्काको बीच भूमिमा चन्द्रकोण त्रिकोण त्रिकोण कायको बीचमा त्रिकोणको
माथमा गरी तल्लो तिराङ्गमान रत्नमय अगङ्गाद्वारा अलङ्कृत एकदन्त गजाननको ध्यान गर्नुपर्दछ । आम्ना
हातदन्त धरु कमल बाण लामोसहित अङ्गुलहरू बनेको धनु रत्नकमल गदा, धन्यशुभ्र एकदन्त विजयो
र कलश धारण गर्नुहुने विजयमान कमल हातमा धरण गरेको अर्धचन्द्र द्वारा आनिर्द्धित बाङ्गसङ्के फुलहरू रत्न
वर्णक शिखर अर्धचन्द्रधारी महागणेशको ध्यान गर्नुपर्दछ । सुँढको दुप्याभ रहेको घण्टामय कलशको मुखबाट
धारावृष्टिमान भण्ड-माती र भुँगाको बाबुआरु अर्ध गराउनुहुने, अपना गडस्यत्पन्न मङ्गल पान गर्ने अक्षरिणक
भ्रमाहङ्गसङ्के लामोपङ्के अकारका काय हस्तारा धराउनुहुने रत्नमय र दन्तद्वारा तन्त्रीय, रत्नमयमुकुट
धरण गर्नुहुने साङ्केतिक नाग अगङ्गाद्वारा अलङ्कृत भगवान् महागणेशको वन्दना गर्नुहुने

एक्षवे जलधी द्वीपे नवरत्नमये शुभे । तत्तरङ्गोल्लसन्तोयधीर्नै शीतनतेऽमृतम् ॥
तनोयकगसम्पुक्तगन्धवाहरिधेधिते । कल्पपादपमेशोभिभूभागभरलङ्कितम् ॥
नानाकुसुमसङ्कीर्णं नानापक्षिविराजितम् । अनेकफलसङ्कीर्णं मेविने चाप्सगोगणी ॥
उड्ढातानपोद्योतिचन्द्रज्योत्स्नासमाकृतम् । विलसत्परागीधकुट्टिमामराभूतम् ॥
कल्पपादपपुष्पस्थपदपदम्वनमञ्जुले । पारिजातं कल्पतरुं तस्य मध्ये विचिन्तयेत् ॥
युग्मपद्मद्वयेन सेवितं पुष्पशोभितम् । नवरत्नमयं तस्याधस्तात् सिंहामनं स्मरेत् ॥
तन्मध्ये लिपिपत्रं च बडं तस्य मध्यतः । कर्णिकायां त्रिकोणं च तस्मिन् च महागणम् ॥
नारारत्नविभूषाङ्गमेकदन्तं गजाननम् ।

चक्राब्जत्रिशङ्खान् गुणैश्च वधून् रत्नोत्पलं सद्गता

त्राङ्गान्वितबीजपूरदने कुम्भं करैर्विभूतम् ।

धनोद्यत्करा निजप्रदया शिलहं जपासन्निभे

सार्धेन्दुं प्रपजे महागणपतिं नेत्रत्रयोद्भासितम् ॥

पुष्करोद्धतरत्नौघमयकुम्भमुखमुताम् । मणिमुक्ताप्रवालादीन् चर्चन्त धारया मुहुः ।

सर्वतः साधकस्याग्रे स्वदानजललोत्सुताम् । चट्पदालीं कर्णानानैर्जयन् मुहुर्मुहुः ।

अमरापुरसंसेव्यं सद्गतमुकुटोज्ज्वलम् । उरुद्वारं गतमुखं नानाचरणभूषितम् ॥

मन्त्र - ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं श्रीं नमो भगवते वासुदेवाय सर्वजन मे वरमानस्य स्वाहा ।

ट) त्रैलोक्यमोहन गणपति

ध्यान

रातो कान्तिद्वारा सुहाउनुभएका, शिरमा चन्द्रमा धारण गर्नुहुने, हातहरूमा अङ्कुश धनु, दन्त र वामुद्रा धारण गर्नुहुने, त्रिनयन गजानन, रातो अङ्गराग सेपन भरी सुहाउनुभएका त्रिभिरोमहित विशाल सँढ र विशाल उदर धारण गर्नुहुने मदद्वारा भिजेका गण्डस्थलले शोभायमान, शोधनगद्गारा अलङ्कृत विघ्नका स्वामी भगवान् त्रैलोक्यमोहन गणपतिले सपाईंहरूको भलो गर्नुहुनेछ ।

रक्ताभ शशिपौलिरङ्कुशगुणी चर्त्त वर धारयन्
हस्ताब्जैर्द्विर्दाननस्त्रिनयनो रक्ताङ्गरागवृत्तः ।
बीजपूरवहन्करोरुजठरो दाराद्रगण्डस्थलो
विघ्नेश फणिभूषणो गणपतिर्भूयाञ्जवद्भूतये ॥

मन्त्र - वक्रतुण्डैकदशाय नमो ह्रीं श्रीं गं गणपते वरवरद सर्वजन मे वरमानय स्वाहा ।

ठ) भोगगणेश

ध्यान

बाह्रमासे फूलझै रातो कान्तिले सुहाउनुभएका, त्रिनयन चन्द्रमालाई मुकुटका रुसमा धारण गर्नुहुने, पदार्थहरूका भागमा चञ्चलता देख्नुहुने गजानन हातमा धनु, अङ्कुश, वामुद्रा र कैरु धारण गर्नुहुने, आफ्नो सँढको दुष्काले आफ्नो अर्धाङ्गिनीको कामगृहमा स्पर्श गर्नुहुने हातमा कमल लिएकी कामगृहमा स्पर्श गर्ने श्यामासुन्दरीद्वारा आलङ्कृत देवदेव श्रीभोगगणेशको ध्यान गर्नुपर्दछ

बन्धुकाथ त्रिनेत्रं शशधरमुकुटं भोगलोलं गणेश
नागास्य धारयन्ते गुणसृणिवरदानिशुदण्डं कराग्रौ ।
शुण्डासस्पृष्टयोषाभदनगृहममुं श्वामलारङ्गया तथापि
शिलष्टं लिङ्गस्पृशा तं विधृतकमलया भावयेद्देववन्द्यम् ॥

मन्त्र - ॐ ह्रीं गं ह्रीं वरमानय स्वाहा

ड) हरिद्रागणेश

ध्यान

इक्षुरसोदसागरको मणिमय सिंहासनमा विराजमान पहेंलो कान्तिले सुहाउनुभएका पहेंलो अलङ्कृत-वस्त्र र मालाद्वारा अलङ्कृत, आफ्नो हातहरूमा परशु, वरमुद्रा अङ्कुश त्रिशूल र अभयमुद्रा धारण गर्नुहुने त्रिनयन बिघ्नरूपमा पनि प्रकट हुनुहुने गजानन श्रीहरिद्रागणेशको ध्यान गर्नुपर्दछ ।

स्थाने पूर्वसमीरिते मणिमये सिंहासने संस्थितं
धीतं धीतविभूषणाम्बरलसन्ध्यात्यादिसंशोभितम् ।
विघ्नं दन्तिमुखं त्रिनेत्रलसितं हस्तीवहन्तं भजेन्
पाशं सत्वरशुं वरं सृणियुतं क्रोधाख्यमुद्राभये ॥

मन्त्र - ॐ हूं गं ग्लौं हरिद्रागणपतये वरवरद सर्वजनहृदये स्तुत्यस्य स्तुत्यम् स्वाहा ।

ध्यान

रम्योद्भिन्नारुणतरमधिप्रातर्महौभिकान्तिं

संविभाषणं करकिसलयै पशमप्यङ्कुशादम् ।

साधीतेष्टं त्रिष्यनयुतं रत्नमाल्यांशुकाब्ध-

सम्भोजोद्यन्पुटगतममुं सस्मरेद् वक्रतुण्डम् ।

मन्त्र - वक्रतुष्टाय हुन् ।

ਪ੍ਰਾਨ

अपनी हातहथामा क्षण, धनु लौंदो र अद्भुत शरणा गर्नुहुने एतौ कमलमा विराजमान अम्बरहीन निवस) अर्धाङ्गिनीका सख्य कामकेलिमा प्रवृत्त हुनुभएका श्री उच्चैःशरणेशको वरणाकमलमा शरण पदेछु

शरचाघगुणाद्भुक्शान् स्वहस्तैर्दधत रक्तसरोरुहे निष्कण्ठात् ।

विगताख्यराज्यिया प्रवृत्तं सरतौ सन्ततमाश्रये गणेशम् ।।

मन्त्र - हस्तिपिशाचिल्लिखं स्वाहा ।"

आ) मन्त्रमहोदधि अनुसार श्रीगणेशको उपासना

मन्त्रमहोदधिमा सद्यः फलदायक केही श्रृंगणेशक मन्त्र र परशुरामविधिको वर्णन गरिएको छ । अभीष्ट सिद्धि प्राप्त गर्न चाहने सद्गुरुस्थले सद्गुरुकार दीक्षा प्राप्त गरी ती मन्त्रहरूको सिद्धि गरेपछि विविध काम्यप्रयोग गर्न सक्दछन् । विघ्ननिवारण, दरिद्रतानाश, समृद्धिप्राप्ति, धनप्राप्ति, पदप्राप्ति, शक्तिप्राप्ति, शत्रुनाश र भगवान् श्रृंगणेशमा प्रीतिवस्ता उद्देश्य लिएर विधिपूर्वक साधना गरेमा सिद्धि प्राप्त हुन्छ । त्यस्ता केही श्रृंगणेशका मन्त्रहरूको परशुरामविधि मूलेपमा प्रस्तुत गरिंदैछ ।

क) षडक्षर यकृतपङ्क्तौ श्रीगणेशमन्त्रको साधना

वक्रतुण्ड श्रीगणेशमन्त्रको साधनाबाट दरिद्रता निवारण र धन-समृद्धिको प्राप्ति हुन्छ तहाँको
पूजामा 'वक्रतुण्डाय नमः' हो ।

विनियोगः - ॐ अस्य श्रीगणेशमन्त्रस्य भार्गव ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः विघ्नेशो देवता, वं वंजाम्, स
शक्तिमन्मन्त्रोऽसिद्धये ज्ञे विनियोगः

षडङ्गन्यासः ॐ वं नमः, अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ क्रं नम तज्जनाभ्यां नमः ॐ तुं नमः, मध्यमाभ्यां नमः ॐ डां नमः, अनामिकाभ्यां नमः । ॐ यं नमः कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ हुं नमः, करालेपुष्पाभ्यां नमः

हृदयार्तिन्यास ॐ नमः, हृदयार्थ नमः ॐ कं नमः, शिखर स्त्राहा ॐ तुं नमः, शिखायै वषट्
 ॐ हां नमः कवचाय हुम् ॐ य नमः नेत्रत्रयाय वौषट् ॐ हुं नमः अस्त्राय फट् ।
 सर्वाङ्गन्यास ॐ वं नमः धूमध्ये ॐ कं नमः, कण्ठे ॐ हुं नमः हृदये । ॐ हां नमः गण्ठी
 ॐ य नमः लिङ्गे ॐ हुं नमः पादयो ॐ वक्रतुण्डाय हुम्, सकाङ्गे

ध्यान उद्यद्दिनेधररुचि निजहस्तपद्मे पाशाङ्कुशाभयवराब्धतं गजस्यम्
 रक्ताम्बर सकलदुःखहरं गणेशं ध्यायेत् प्रमत्तमविजलाभरणाभिरामम् ॥

अर्थ बगैँ लालहस्ता पाश र अमममुद्रा, दायाँ हलहस्ता वरमुद्रा एव अङ्कुश घायण गर्नुहुने उदाहरहेका
 सूर्यसमान कान्तिले सुहाउनुमएका, हानीको मुखमण्डल धारण गर्नुहुने आराधकहरूका सबै किमिमका
 वु खुनिवारण गर्नुहुने समस्त अलङ्कारद्वारा अलङ्कृत, 'नक्तर्वात्त र प्रसन्न मुद्रामा सुहाउनुमएक
 श्रीवक्रतुण्ड श्रीगणेशको ध्यान गर्दछु ।

घाँठपूजा ध्यान गरी पूजादि दिशाहरूमा ॐ तीव्रायै नमः, ॐ चानिन्यै नमः, ॐ नन्दायै नमः, ॐ
 भोगदायै नमः ॐ कामरूपिण्यै नमः, ॐ उग्रायै नमः ॐ तेजोवत्यै नमः ॐ सत्यायै
 नमः यी मन्त्रहरूद्वारा घाँठशक्तिको पूजा गरेपछि 'गं सर्वशक्तिकमलासनाय नमः' मन्त्रद्वारा
 आसन अर्पण गरी मूलमन्त्रबाट श्रीगणेशपुर्तिको कल्याण गरर पाछ अर्घ्य अर्पित उपचारबाट पूजा गरी
 तेल हेमिडिएबमोजिम आवरणपूजा गर्नुपर्दछ

प्रथम आवरण पूजा - ॐ गं हृदयाय नमः, - आग्नेये ॐ गं शिखर स्त्राहा - तैश्चान्ये ॐ गं शिखायै
 वषट् वायव्ये ॐ गं कवचाय हुम् - ऐशान्ये ॐ गं नेत्रत्रयाय वौषट् अग्रे ॐ गः अस्त्राय
 फट् यी मन्त्रहरूद्वारा षडङ्ग पूजा गरी अञ्जलिमा फूल लिएर मूलमन्त्र जप गर्दै

अभीष्टसिद्धि मे देहि शरणागतवत्सले । भक्त्या समर्पये तुभ्यं प्रथमावरणार्चनम् ॥
 यो पद्य पढी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

द्वितीय आवरण पूजा - ॐ विद्यायै नमः पूर्वे ॐ विद्यायै नमः आग्नेये ॐ भोगदायै नमः -
 दक्षिणे ॐ विघ्नघातयै नमः - तैश्चान्ये ॐ निधिप्रदीण्यै नमः दक्षिणे ॐ पादयै नमः -
 वायव्ये ॐ पुण्यायै नमः - सौम्ये ॐ शशिप्रभायै नमः ऐशान्ये यसरी आठ दिगामा आठ
 शक्तिको पूजा गरी पुष्प लिएर मूलमन्त्र उच्चारण गर्दै -

अभीष्टसिद्धि मे देहि शरणागतवत्सले । भक्त्या समर्पये तुभ्यं द्वितीयावरणार्चनम् ॥
 यन्दै पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

तृतीय आवरण पूजा अष्टदलका अग्रभागमा क्रमशः ॐ वक्रतुण्डाय नमः ॐ एकदंष्ट्राय नमः, ॐ
 महोदराय नमः ॐ गजाङ्गुल्यै नमः, ॐ लम्बोदराय नमः, ॐ विकटाय नमः ॐ विघ्नराजाय
 नमः ॐ धूम्रकर्णाय नमः यी मन्त्रहरूबाट वक्रतुण्ड आदि श्रीगणेशहरूको पूजा गरी पुष्प लिएर
 मूलमन्त्र उच्चारण गर्दै

अभीष्टसिद्धि मे देहि शरणागतवत्सले । भक्त्या समर्पये तुभ्यं तृतीयावरणार्चनम् ।
 यो पद्य पढी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

चतुर्थ आवरण पूजा - ॐ इन्द्राय नमः पूर्वे, ॐ अग्नये नमः - आग्नेये ॐ यमाय नमः दक्षिणे

ॐ निर्ऋतये नमः, नैऋत्ये, ॐ वरुणाय नमः, पश्चिमे, ॐ वायवे नमः वायव्ये, ॐ सोमाय नमः, उत्तरे ॐ ईशानाय नमः- ऐशान्ये, ॐ ब्रह्मणे नमः, आकाशे, ॐ अनन्ताय नमः - पाताल-
े मन्त्रहरूद्वारा पूषादि १० दिशामा इन्द्र आदि दिक्पालहरूको पूजा गरी पुष्प हातमा लिएर मूलमन्त्र
उच्चारण गर्दै -

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सले । भक्त्या समर्पये तुभ्यं चतुर्धावरणार्चनम् ॥
यो पश्य यदी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

पञ्चम आवरणा पूजा - ॐ वज्राय नमः, ॐ शक्तये नमः, ॐ दण्डाय नमः, ॐ खड्गाय नमः, ॐ
पाशाय नमः, ॐ अङ्कुशाय नमः, ॐ गदायै नमः, ॐ त्रिशूलाय नमः, ॐ चक्राय नमः, ॐ
पद्माय नमः - यी मन्त्रहरूद्वारा इन्द्र आदि देवतहरूको सम्प्रेषमा आयुधपूजन गरी हातमा फूल लिएर
मूलमन्त्र उच्चारण गर्दै -

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सले । भक्त्या समर्पये तुभ्यं पञ्चमावरणार्चनम् ॥
भन्दै पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

चलरी दैनिक पूजा गर्दै - वक्रतुण्डाय हुम् मूलमन्त्रको ६ लाख सङ्ख्यामा जप गर्नुपर्दछ सङ्ख्या
पूरा भएपछि अष्टद्वयद्वारा दशांश हवन, तर्पण, मार्जन र ब्राह्मण भोजन गराएपछि पुरश्चरण पूर्ण हुन्छ र
मन्त्र पनि सिद्ध हुन्छ सिद्ध मन्त्रबाट विविध उद्देश्यपूर्तिका लागि काम्यप्रयोग गर्न सकिन्छ

काम्यप्रयोग -

- १) मन्त्र सिद्ध भएपछि साधकले एकाग्र भई १२ हजार मूलमन्त्र जप गरेमा दरिद्रताको निवारण हुन्छ
- २) कृष्णपक्षको चतुर्थीदेखि शुक्लपक्षको चतुर्थीसम्म प्रतिदिन १० हजार जप र १० आहुति हवन गरेमा
९ महिनाभित्र दरिद्रताको निवारण हुन्छ ।
- ३) मूलमन्त्रबाट प्रतिदिन ध्यु र चक्र मिलाई हवन गर्नाले भानिस घनी र समृद्ध बन्दछ
- ४) प्रतिदिन मूलमन्त्रद्वारा ४४४ सङ्ख्यामा तर्पण गर्नाले साधकले चाहेका सम्पूर्ण मनोरथ परिपूर्ण हुन्छन् ।

ख) उच्छिष्ट गणपतिमन्त्रको साधना

आर्थिक अनुकूलता र भौतिक समृद्धि प्राप्त गर्न 'हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा' यो नौ अक्षरको
उच्छिष्ट मन्त्रलाई अचूक उपाय मानिएको छ यो मन्त्र एक लाख जप गरेपछि सिद्ध हुन्छ
विनियोग ॐ अस्योच्छिष्टगणपतिमन्त्रस्य कङ्काल ऋषि, विराट् छन्दः उच्छिष्टगणपतिर्देवता,
सर्वाभीष्टसिद्धये जपे विनियोगः ।

पञ्चाङ्गन्यास - ॐ हस्ति हृदयाय नमः ॐ पिशाचि शिरसे स्वाहा । ॐ लिखे शिखायै वषट् ॐ स्वाहा
कण्ठाय हुम् ॐ हस्ति पिशाचि लिखे स्वाहा अस्त्राय फट् ।

ध्यान - चतुर्भुजं रक्ततनुं त्रिनेत्रं पाशाङ्कुशौ मोदकपात्रदन्तौ ।

कौटधानं सगसीरहस्थमुन्मत्तमुच्छिष्टगणेशमीडे ।

चतुर्भुज रक्तवर्ण, त्रिनेत्र, दायीं हातहरूमा अङ्कुश एवं मोदकपात्र र बायाँ हातहरूमा पाश
एवं दन्त घारण गर्नुहुने उन्मत्त भगवान् उच्छिष्ट गणपतिको ध्यान गर्दछ ।

पीठपूजा - वक्रतुण्ड गणपतिको साधनामा चतुर्को विधिअनुसार हात आदि शठशक्तिको पूजा गरी मूलमन्त्रले इष्टदेवताको भूर्ति कल्पना गरी मानसमूजन गर्नुपर्दछ

प्रथम आवरण पूजा - ॐ हस्ति हृदयाय नमः ॐ पिशाचि शिरसे स्वाहा ॐ लिखे शिखायै नमः ॐ स्वाहा कंकयाय हुम् ॐ हरितापिशाचिलिखे नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा भस्त्राय फट् । इत्यदि रूपमा पुनर्वत् प्रथम आवरणको पूजा गरी पुष्पाक्षलि अर्पण गर्नुपर्दछ

द्वितीय आवरण पूजा - ॐ ब्राह्म्यै नमः ॐ माहेश्वर्यै नमः, ॐ कर्जायै नमः ॐ वैष्णव्यै नमः, ॐ वाराह्यै नमः ॐ इन्द्रायै नमः ॐ चामुण्डायै नमः ॐ महालभ्यै नमः । यी मन्त्रहरूद्वारा क्रमशः पूर्वदि दिशामा मातृकापूजा गर्नुपर्दछ

तृतीय आवरण पूजा - अष्टदलका आग्रभागमा क्रमशः - ॐ वक्रतुण्डाय नमः ॐ एकदंष्ट्राय नमः, ॐ महोदराय नमः ॐ गजाम्बाय नमः ॐ लाघोदराय नमः, ॐ विकटाय नमः ॐ विघ्नराजाय नमः ॐ धूम्रवर्णाय नमः । यी मन्त्रहरूबाट अष्टदलका पूर्व आदि १० दिशाहरूमा क्रमशः वक्रतुण्ड आदिको पूजा गर्नुपर्दछ ।

चतुर्थ आवरण पूजा - ॐ इन्द्राय नमः पूर्व ॐ आग्नये नमः - आग्नये, ॐ यमाय नमः - दक्षिणे ॐ विष्णवे नमः - नैऋत्ये ॐ वरुणाय नमः - पश्चिमे ॐ वायवे नमः ॐ वसुधे ॐ सोमाय नमः उत्तरे ॐ ईशानाय नमः - ऐशान्ये ॐ ब्रह्मणे नमः अक्षांशे ॐ अनन्तय नमः पाताले यी मन्त्रहरूद्वारा क्रमशः इन्द्र आदि दिक्पालहरूको पूजा गर्नुपर्दछ

पञ्चम आवरण पूजा - इन्द्रादि देवताको समीपमा ॐ ब्रह्माय नमः ॐ शक्तये नमः ॐ दण्डाय नमः ॐ छिन्दाय नमः ॐ पाशाय नमः ॐ अङ्कुशाय नमः ॐ गदायै नमः, ॐ त्रिशूलाय नमः ॐ चक्राय नमः ॐ पद्माय नमः । यी मन्त्रहरूद्वारा पूर्ववत् आयुधहरूको पूजा गर्नुपर्दछ

यसरी पूजा गरी मूलमन्त्रको दैनिक जप गर्दै एक लाख सङ्ख्या पुगेपछि दश हजार अङ्गुति दिएर हवन एक हजार तर्पण, एक सय यात्रा गरी दश ब्राह्मणलाई भोजन गराउनु पर्दछ । मान मिद्ध गरेपछि विविध काम्यप्रयोग गर्ने सकिन्छ

काम्यप्रयोग -

१ रक्तचन्दन अथवा मंगो आँकबाट औंलावरावरको श्रीगणेशको प्रतिमा बनाएर विधिवत् प्राणप्रतिष्ठा गरी मधुद्वारा स्नान गराउनु पर्दछ । कुक्ष्यपक्षको चतुर्दशीदेखि शुक्लपक्षको चतुर्दशीसम्म दिनदिनै भगवान् श्रीगणेशलाई गुड । खीर दाम्बाई एकलतामा जूठो मुख लिएर निर्वस्त्र भई र आफै श्रीगणेश हुँ भन्ने भावना गरेर मूलमन्त्रको जप गर्दै ध्यू-तिलद्वारा एक हजार अङ्गुति दिनुपर्दछ । यसरी प्रयोग गर्दा राज्य प्राप्त गर्ने सकिन्छ ।

२ कुमालको माथोद्वारा श्रीगणेशको प्रतिमा बनाएर पूजन गरी उक्त विधिबान मन्त्रजप गर्दा मनोत्थ सिद्धि हुन्छ । यसैगरी गुडको प्रतिमा बनाएर श्रीगणेशको आराधना गर्दा सौभाग्य प्राप्त हुन्छ । नौमको प्रतिमा बनाएर पूजन गर्दा शत्रुको नाश हुन्छ । ध्यू मह चिनी र साखर मिलाएर उक्त मन्त्र जपै हवन गनाले मन्युर्ष संसार आफ्नो वशमा हुन्छ । जूठो मुख लिएर विस्तरामा शयन गर्दै जप गर्दा शत्रुलाई वशीभूत तुल्याउन सकिन्छ । सूत, विजाट एवं सुद्धमा उक्त विधिबाट सिद्ध गरिएको उच्छिष्ट गणपतिको

मन्त्र जप गर्नाले वित्तय प्राप्त हुन्छ । साधकले रातो लुगा लगाएर पान चयउँदै उच्छिष्ट मण्यपतिमन्त्रको जप गर्नुपर्दछ । अथवा भगवान् श्रीगणेशलाई चढाएका लट्ठु चपाउँदै जप गर्नुपर्दछ । उच्छिष्टगणपति मन्त्रको साधकहरूले भगवान् श्रीगणेशलाई फल, पान अथवा मांसद्वारा बलि अर्पण गर्नुपर्दछ । बलि दिने मन्त्र यस प्रकार छ - 'गं हं क्लीं ह्रीं उच्छिष्ट श्रीगणेशाय महायक्षायाय बलिः । उच्छिष्टगणपतिका शुरु मन्त्रहरू पनि छन् । उक्त हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा' नवार्ण मन्त्रमा ॐ लगाउँदा ॐ हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा' दशक्षर मन्त्र बन्दछ । त्यस्तै नवार्ण मन्त्रमा गं लगाउँदा 'गं हस्तिपिशाचिलिखे स्वाहा' अर्को दशक्षर मन्त्र तयार हुन्छ । यी तीनवटै मन्त्रको साधनाविधि एउटै रहेको छ । साधकले इच्छाअनुसार गुरुवाट मन्त्रदीक्षा लिई जुनसुकै मन्त्रको जप गर्दा पनि समान फल प्राप्त हुन्छ । उच्छिष्टगणेशका अन्य मन्त्रहरूका साधनाविधि छन् । आकरग्रन्थबाट तिनको विषयबोध सजिलो हुनेछ ।

ग) शक्तिविनायक मन्त्रसाधनाविधि

आर्थिक समृद्धि तथा वृद्धि, पुष्पबो, भवन कीर्ति, लम्बान् वाहन आदि भौतिक सुख र शक्ति-प्राप्ति प्राप्त गर्न साधकहरूले भगवान् शक्तिविनायकको मन्त्र ॐ ह्रीं ग्रीं ह्रीं को साधना गर्नुपर्दछ ।
विनियोग - ॐ अस्य शक्तिगणधिमन्त्रस्य भार्गव ऋषिः विराट् छन्दः, शक्तिगणधियो देवता ह्रीं शक्तिर्ग्रीं बीजं मण्यबीजसिद्धये जपे विनियोगः ।

ऋष्यादिन्यास - ॐ भार्गवाय ऋधये नमः । शिरसि ॐ विराट् छन्दसे नमः । मुखे । ॐ शक्तिगणधिपदेवतार्थे नमः - हृदये ॐ ग्रीं बीजाय नागः गुह्ये ॐ ह्रीं शक्तये नागः पादयोः ।
षडङ्गन्यास - ॐ ग्रां हृदयाय नमः । ॐ ग्रीं शिरसे स्वाहा ॐ ग्रीं शिखायै वषट् ॐ ग्रीं कवचाय हुम् ॐ ग्रीं नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ ग्रां अस्त्राय फट् ।

ध्यान - विषाणाङ्कुशविभसूत्रं च पाशं तथानं करैर्मोटकं पुष्पाण ।
स्वपत्न्याधुनं हेमभूषाभराढयं गणेशं समुद्यत्तिनशाभर्माडे ।

दायाँ हातहरूमा अङ्कुश एवं अससूत्र तथा बायाँ हातहरूमा दन्त एवं पाश धारण गर्नुहुने सुँठको दुष्यागा मोदक धारण गर्नुहुने, आफ्नी पत्नीका साथ शोभायमान सुवर्णका आभूषणद्वारा अलङ्कृत र उदीयमान सूर्यसमान आभाले सुहाउनुभएका भगवान् शक्तिविनायकको म बन्दना गर्नुहुने ।

यसरी ध्यान गरेर माथि बताएकामात्रिम पीठपूजा एवं आवरण पूजा गरी चार लाखको सहस्रगुणा शक्तिविनायकको जप गरेपछि यो मन्त्र सिद्ध हुन्छ । जपपछि हवन तर्पण भार्जन र ब्राह्मणभोजनको क्रम रहनेछ ।

पीठपूजा - ऋतुषष्ठ श्रीगणेशको मन्त्रसाधना विधिअनुसार पीठमा तीक्ष्ण चातिनी, नन्दो भागदा कामरूपिणी तथा तेजोवती र सत्या यी पीठशक्तिको पूजा गर्नुपर्दछ ।

प्रथम आवरण पूजा - ॐ ग्रं हृदयाय नमः ॐ ग्रीं शिरसे स्वाहा, ॐ ग्रीं शिखायै वषट्, ॐ ग्रीं कवचाय हुम्, ॐ ग्रीं नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ ग्रां अस्त्राय फट् । यी मन्त्रहरूद्वारा षडङ्गपूजा पूर्ववत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

द्वितीय आवरण पूजा - अष्टदलक अग्रभागमा क्रमशः - ॐ वक्रतुण्डाय नमः, ॐ एकदशाय नमः, ॐ

मण्डितराय नमः ॐ गजास्थाय नमः ॐ लम्बोदराय नमः, ॐ विक्कटाय नमः ॐ त्रिजराय नमः ॐ धूम्रवर्णाय नमः यो मन्त्रहरूद्वारा पूजा गरी पूर्ववत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ
तृतीय आखरण पूजा - अष्टदलका दलहरूमा ॐ बाह्यै नमः ॐ माहेश्वर्यै नमः ॐ कौण्डर्यै नमः ॐ वैष्णव्यै नमः ॐ वाराही नमः, ॐ इन्द्रायै नमः ॐ चामुण्डायै नमः ॐ लक्ष्म्यै नमः, यी मन्त्रहरूबाट मातृकापूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

चतुर्थ आखरण पूजा - ॐ इन्द्राय नमः - पूर्व, ॐ अग्नये नमः - आग्नेय ॐ अमाय नमः - दक्षिण ॐ विष्णवे नमः - नैऋत्य ॐ वरुणाय नमः - पश्चिम ॐ वायवे नमः वायव्य ॐ सोमाय नमः उत्तर ॐ ईशानाय नमः ऐशान्य, ॐ ब्रह्मणे नमः अकाश ॐ अनन्ताय नमः पाताले यी मन्त्रहरूद्वारा पूर्वाति दिशामा इन्द्र अति दिक्पञ्चहरूको पूजा गरी पूर्ववत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

पञ्चम आखरण पूजा - इन्द्रादि देवताको समीपमा - ॐ वज्राय नमः ॐ शक्तये नमः ॐ दण्डाय नमः ॐ छद्गाय नमः ॐ षण्डाय नमः, ॐ अङ्गकुशाय नमः ॐ गदायै नमः ॐ त्रिशूलाय नमः ॐ चक्राय नमः ॐ पद्माय नमः यी मन्त्रहरूद्वारा आयुधपूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

यसरी रीतिबाट चार लाख जप सम्पन्न गरी मन्त्र सिद्ध गरेपछि मधुसहित घालपुत्राद्वारा चालीस हजार आहुति दिनुपर्दछ । चार हजार तपण चार सय मार्जन र चालीस ब्राह्मणहरूलाई भोजन गरिघर्षित पुरश्कार सम्पन्न हुन्छ

काम्यप्रयोग -

१) उक्त मन्त्र जप गर्दै घ्यूरहित अन्नको आहुति दिनाले साधक एक वर्षभित्र अन्नान्न बन्दछ । उक्त मन्त्रद्वारा पायसको होम गर्नाले लक्ष्मीप्राप्ति हुन्छ र उखुका टुक्रा हवन गर्नाले राजलक्ष्मी प्राप्त हुन्छ । केरा र नारियलको हवन गर्नाले वशीकरण शक्ति प्राप्त हुन्छ घ्यूको हवन गर्नाले धन प्राप्त हुन्छ । मधु र लवण मिस्रएर हवन गर्दा कुनै पनि स्त्रीलाई वशमा ल्याउन सकिन्छ । नालपुत्राको हवन गर्नाले राजा र राजकीय पुरुष एवं नारी वशवर्ती बन्दछन् ।

घ) लक्ष्मीविनायक मन्त्र साधनावधि

सम्पूर्ण कामनासिद्धि र समृद्धिप्राप्तिका लागि 'ॐ श्री गं सांघ्याय गणपतये वनखरद सर्वजन मे वशायनय स्वाहा' मन्त्र अचूक उपाय मानिएको छ । पाँच लाख सङ्ख्यामा जप गरेपछि यो मन्त्र सिद्ध हुन्छ । यस मन्त्रको साधना गर्दा रतको समयमा मात्र गर्नुपर्दछ र पाँच लाखको सङ्ख्या २४ दिनमा पुर्‍याउनु पर्दछ

विनियोग - ॐ अस्य लक्ष्मीविनायकमन्त्रस्य अन्तर्यामी ऋषिः, गायत्री छन्दः, लक्ष्मीविनायको देवता

श्री बीजं स्वाहा शक्तिर्नमोऽर्पितुये जपे विनियोगः

न्यास - ॐ अन्तर्यामी ऋषये नमः - शिरसि ॐ श्री बीजाय नमः - गुह्ये । ॐ गायत्री छन्दसे नमः - मुखे । ॐ स्वाहा शक्तये नमः - पादयोः । ॐ लक्ष्मीविनायक देवतायै नमः - हृदि

षट्कृन्मासः - श्री गं हृदयाय नमः । श्री गं शिरसे स्वाहा । श्री गू शिख्यै वषट् । श्री गै कक्काय हुम् ।

श्री गौ नेत्रत्रयाय वौषट् । श्री गः अस्त्राय फट्

ध्यान वन्तामसे चक्रद्वारौ दक्षानं कराग्रगम्बर्णभटं त्रिनेत्रम् ।

धृताब्जशालिङ्गितमब्धिपुत्र्या लक्ष्मीगणेशं कनकाभमीडे ॥

दायाँ हातहरूमा दन्त एवं शङ्ख तथा बायाँ हातहरूमा अभय एवं चक्र धारण गर्नुहुने सूँदको दुपामा सुवर्णकलश लिनहुने, हस्तामा कमल लिएकी भगवती लक्ष्मीद्वारा आलङ्कित त्रिनयन र सुवर्णकान्ति भगवान् लक्ष्मीगणेशका वन्दना गर्दछु ।

प्रीतपूजा - यसरी ध्यान गरी पूर्वोक्त पाठपूजा विधिअनुसार तीव्र आदि शक्तिहरूको पूजा गरेपछि आवरणपूजा गर्नुपर्दछ

प्रथम आवरण पूजा - ॐ गा हृदयाय नमः ॐ गौ शिरसे स्वाहा ॐ गु शिखायै वषट्, ॐ गै कवचाय हुम् ॐ गौ नेत्रत्रयाय चौषट्, ॐ गं अस्त्राय फट् - यी मन्त्रहरूद्वारा षडङ्ग पूजा गर्नुपर्दछ

द्वितीय आवरण पूजा - ॐ कलाकायै नमः ॐ विमलायै नमः ॐ कमलायै नमः, ॐ वनमालिकायै नमः ॐ विभीषिकायै नमः ॐ मालिन्यै नमः ॐ शङ्खायै नमः, ॐ वसुमालिकायै नमः यी मन्त्रद्वारा मन्त्रशक्तिहरूको पूजा गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

तृतीय आवरण पूजा - अष्टदलको बायाँनर्फ - ॐ पद्मनिधये नमः र दायाँतर्फ ॐ शङ्खनिधये नमः भनी निधिहरूको पूजा गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

चतुर्थ आवरण पूजा - पूर्वादिक्रमले इन्द्रादि दिक्पालहरूको पूजा गर्नुपर्दछ । ॐ इन्द्राय नमः - पूर्व, ॐ अग्नये नमः - अग्नेये ॐ कम्पय नमः - दक्षिणे ॐ निःशृतये नमः - नैऋत्ये, ॐ वरुणाय नमः - पश्चिमे ॐ वायवे नमः वायव्ये ॐ सोमाय नमः - उत्तरे, ॐ ईशनाय नमः - ऐशान्ये ॐ इन्द्राय नमः - आकाशे ॐ अनन्ताय नमः - प्राताले यी मन्त्रहरूद्वारा पूर्वादि दिशामा इन्द्र आदि दिक्पालहरूको पूजा गरी पूजकत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

पञ्चम आवरण पूजा - इन्द्रादि देवताको समीपमा ॐ वज्राय नमः, ॐ शक्तये नमः ॐ दण्डाय नमः ॐ खड्गाय नमः, ॐ पाशाय नमः ॐ अङ्गुक्षाय नमः ॐ गदायै नमः, ॐ त्रिशूलाय नमः, ॐ चक्राय नमः ॐ पद्माय नमः यी मन्त्रहरूद्वारा आयुधपूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

यस प्रकार आवरण पूजा गरी चार लाख मन्त्र जपेपछि बेलका समिधाहरूद्वारा दशांश हवन तर्पण माजन एवं ब्राह्मणभोजन आदि सम्पन्न गरेपछि पुरस्कार पूरा हुन्छ र मन्त्र पात्र सिद्ध हुन्छ त्यसपछि सिद्धमन्त्रबाट अनेक काम्यप्रयोग गर्न सकिन्छ ।

काम्यप्रयोग -

- १) हृदयमयन्त्र जलमा उभिएर सूर्यमण्डलमा इष्टदेवको ध्यान गर्दै लक्ष्मीविनायक मन्त्रको तीन लाख जप गरेपछि धनको वृद्धि हुन्छ
- २) बेनको पोटमा बसेर उक्त मन्त्रको तीन लाख जप गर्नाले पनि धन सम्पत्तिको वृद्धि हुन्छ
- ३) अशोकको समिधाद्वारा प्रज्वलित अग्निमा धूपरक्त चामलको हवनबाट विजुलाई वसवती वस्तुन सकिन्छ ।
- ४) खयरको समिधाद्वारा प्रज्वलित अग्निमा औँकको समिधाको हवन गर्नाले राप्ता वसवती हुन्छन् ।
- ५) खयरको समिधाद्वारा प्रज्वलित अग्निमा खीरको आहुति गर्नाले लक्ष्मी प्रसन्न हुन्छन्

ड > त्रैलोक्यमोहनगणपति-मन्त्रसाधनाविधि

सम्मोहनसिद्धि प्रदान गर्ने त्रैलोक्यमोहन गणपतिमन्त्र यस प्रकार रहेको छ - वक्रतुण्डकदम्बर

कलीं ह्रीं श्रीं गं गणपते वरवरद सर्वजनं मे वरमानस स्वाहा आप्ता इधु श्रीगणेशको भूति रत्नेर
पंच लक्षणको सङ्गणना जन गर्नाले यो मन्त्र सिद्ध हुन्छ मन्त्र उप गर्ने मनयमा पूर्णब्रह्मचर्यमा रहनु पर्दछ।
यो मन्त्र सिद्ध गर्ने साधकको व्यक्तित्वमा नमस्कार बपिन्छ यसका साधकको दर्शन गर्नामाथ सबै धर्ममहल
वशीभूत हुन्छन् ।

विनियोग - ॐ अस्य त्रैलोक्यमोहनगणेशमन्त्रस्य गणकश्चिः त्रैलोक्यमोहनकरो गणेशो देवता पद्ममोहसिद्धये
जपे विनियोगः ।

षडङ्गन्यास - वक्रतुण्डैकदंष्ट्राय क्लीं ह्रीं श्रीं गं हृदयाय नमः गणपते शिरसे स्वाहा कवरद शिखायै
वधर सर्वजनं कवचाय हुम् मे वरमानस नेत्रत्रयाय व्रीषट् स्वाहा अस्त्राय फट्

ध्यान - गदावीजपूरे धनु शूलचक्रे सरोजोत्पले पाशधान्याग्रदन्तान् ।
कौ सन्तधानं स्वशुण्डागगजन्मणीकुम्भमङ्गुलिभूतं स्वपत्न्या
सरोजन्मना भूषणानी मणोज्ज्वलदुस्ततन्व्या समालिङ्गिताङ्गम्
करीन्दाननं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं जगन्माहनं रक्तकान्तिं भजनम् ।

दायाँ हातहरूमा गदा बीजपूर शूल चक्र एवं एउटा बायाँ हातहरूमा धनु, कमल रत्न,
घान्ध्यामङ्करी एवं तन्त्र छारण गर्नुहुने मुँदक दुप्यास सुन्दर धनिकलङ्ग छारण गर्नुहुने धिनयन, कमल
एव आभूषणद्वारा सुहृद्का करकमलले सम्पन्न भई कश्यामा बसेको आफ्नो पत्नीद्वारा अलङ्कित
गजानन, चन्द्रमाल र रक्तकान्ति जगन्मोहन श्रीगणेशको ध्यान गर्नुहुने

पीठपूजा - अङ्गन्यास ध्यान आदि पूर्वोक्त रीतिबाट सम्पन्न गरेपछि त्रैलोक्यमोहनगणेशको मानसोपचारले
पूजा गरा अर्घ्यस्थापन गर्नुपर्दछ ॐ सर्वशक्तिकमलास्त्राय नमः धनो आसन पूजा गरी तीर्था आदि
पीठदेवताहरूको पूजा गरेर इष्टदेव त्रैलोक्यमोहनको मुनि कलन्त गरी ध्यान अवगाहन पुष्पाञ्जलि
समर्पण गर्नुपर्दछ । अष्टदशमा शक्तिहरूको पूजन गर्नुपर्दछ

प्रथम आवरण पूजा - आग्नेय आदि कोणहरूमा ॐ वक्रतुण्डैकदंष्ट्राय क्लीं ह्रीं श्रीं गं हृदयाय नमः
इत्यष्टि षडङ्गन्यासमा बत्ताइएका मन्त्रहरूद्वारा अङ्गपूजा गरी पुष्पाञ्जलि दिनुपर्दछ ।

द्वितीय आवरण पूजा - अष्टदलका दन्तहरूमा ॐ वामाये नमः ॐ ज्येष्ठायै नमः ॐ रौद्रायै नमः ॐ
कलकल्टै नमः, ॐ कर्णविकरिण्यै नमः ॐ बलप्रणयन्यै नमः ॐ सर्वभूतदमन्यै नमः ॐ
मनन्मन्यै नमः यी मन्त्रहरूबाट शक्तिहरूको पूजा गरि पुष्पाञ्जलि दिनुपर्दछ

तृतीय आवरण पूजा - द्वितीय आवरणमा शक्तिपूजन गरेपछि पूर्वोक्त दिशामा ॐ प्रमद्वय नमः ॐ
मुमुक्षाय नमः ॐ दुर्धृषाय नमः ॐ विजाविन्दशकाय नमः या मन्त्रहरूद्वारा प्रमोद आदिको
पूजा गरी अष्टदलको अग्रभागमा ॐ ब्राह्म्यै नमः, ॐ माहेश्वर्यै नमः ॐ कौमार्यै नमः, ॐ वैष्णव्यै
नमः, ॐ कर्माक्षै नमः ॐ इन्द्रायै नमः ॐ वामदेवायै नमः ॐ महालक्ष्म्यै नमः - यी मन्त्रद्वारा
मातृकापूजन गरी पुष्पाञ्जलि दिनुपर्दछ

चतुर्थ आवरण पूजा - ॐ इन्द्राय नमः - पूर्व, ॐ आनयै नमः - उत्तरायै ॐ वामाय नमः - दक्षिण
ॐ विश्वनाथे नमः - त्रैलोक्य, ॐ ब्रह्मणे नमः - पश्चिम, ॐ वायवे नमः वायव्य, ॐ सोम्य नमः
उत्तर ॐ इशान्य नमः - ऐशान्य ॐ ब्रह्मणे नमः - आकाश ॐ अनन्तय नमः - वायव्य- यी

मन्त्रहरूद्वारा पूर्वादि दिशामा इन्द्र आदि दिवपालहरूको पूजा गरी पूर्ववत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ
 पञ्चम आवरण पूजा - इन्द्रादि देवताको समीपमा ॐ ब्रह्माय नमः, ॐ शक्तये नमः, ॐ दण्डाय नमः,
 ॐ खड्गगाय नमः, ॐ षण्णाय नमः ॐ अङ्गकुशाय नमः ॐ गगन्यै नमः, ॐ विशूलाय नमः, ॐ
 घक्राय नमः, ॐ पद्माय नमः यी मन्त्रहरूद्वारा, आयुधपूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

यसरी नित्य अर्चना गर्दै चार लाख जप पूरा गरेपछि अष्टद्रव्यद्वारा दशांश हवन तर्पण, चार्जन
 एवं स्नायन भोजनका कार्य सम्पन्न गर्नुपर्दछ त्यसपछि मन्त्र सिद्ध हुन्छ र काम्यप्रयोग गर्न सकिन्छ।

काम्यप्रयोग -

१ उक्त मूल्यात्रको जप गर्दै कमलद्वारा आहुति दिनाले राजालाई वशवर्ती बनाउन सकिन्छ भने कुमुदद्वारा
 आहुति दिनाले मन्त्रीलाई वशमा तुल्याउन सकिन्छ पीपलको समिधाद्वारा आहुति दिनाले ब्राह्मणलाई
 हुम्रीको समिधाद्वारा आहुति दिनाले क्षत्रियहरूलाई पाक्नको समिधाद्वारा आहुति दिनाले वैश्यहरूलाई
 र वटवृक्षको समिधाद्वारा आहुति दिनाले शूद्रहरूलाई वशवर्ती तुल्याउन सकिन्छ मधुको आहुति
 दिनाले सुवर्ण प्राप्ति हुन्छ भने गाईको दूधद्वारा आहुति दिनाले गोसम्पत्ति प्राप्त हुन्छ दही मिस्रिएको
 चम्को हवन गर्नाले समृद्धि प्राप्त हुन्छ । भृताहुतिद्वारा अन्न एवं सक्ष्मीको वृद्धि हुन्छ भने वनको
 आहुति दिनाले वृष्टि र सुकाल हुन्छ

च) हरिद्रागणपतिमन्त्र साधनाविधि

जुहस्य जीवनलाई सुखी, सम्पन्न र निरापद तुल्याउन पौरुष वीरता धीर्यसम्पन्न र पूर्ण सम्मोषसुख
 प्राप्त गर्नका साथै नपुंसकता हटाउन हरिद्रागणेशको 'ॐ हुं गं रत्नौ हरिद्रागणपतये स्वाहा सर्वजनहृदयं
 स्तम्भय स्तम्भय स्वाहा' । यस मन्त्रको साधना गर्नुपर्दछ

विनियोगः ॐ अन्य श्रीहरिद्रागणेशयकमन्त्रस्य मदनवृद्धिः अनुष्टुप् छन्द हरिद्रागणेशायको देखना
 ममाभीष्टसिद्धये जपे विनियोगः ।

षडङ्गन्यास ॐ हुं गं रत्नौ हृदयाय नमः हरिद्रागणपतये शिरसे स्वाहा चरित्रद शिखायै वषट् ।
 सर्वजनहृदयं कवचाय हुम् स्तम्भय स्तम्भय नेत्रत्रयाय वौषट् । स्वाहा अस्त्राय फट्

ध्यान - पाशाङ्कुशौ मोदकमेकदन्तं कैर्दधानं कनकासनस्थम्
 हरिद्राखण्डप्रतिम त्रिनेत्र पीताशुकं तत्रिगणेशमीडे ।

दायाँ हातहरूमा अङ्कुरा एवं लड्डु र बायाँ हातहरूमा गणेश एव दान धारण गर्नुहुने सुवर्णको
 सिंहसमानमा विराजमान बेसाजस्यो पहेंलो आभाले सुहारनुभएका, त्रिनेत्रसम्पन्न र पहेंला वस्त्र धारण
 गर्नुहुने हरिद्रागणपतिको ध्यान गर्दछु ।

पाँठपूजन - अर्घ्य स्थापन गरी अष्टदल कमलमा तीव्र आदि पूर्वोक्त शक्तिहरूको पूजन गर्नुपर्दछ फेरि
 मूल मन्त्रले हरिद्रागणपतिको मूर्तिको कल्पन गरि घाससज्ज गरी क्रमअनुसार आवरण पूजा गर्नुपर्दछ
 प्रथम आवरण पूजा चक्रतुण्डैकदंष्ट्राय कर्त्तौ ह्रीं श्रीं गं हृदयाय नमः यसङ्गपमा उङ्गवासीन्त
 सरणिवाट अङ्गपूजा गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

द्वितीय आवरण पूजा - अष्टदल कमलका दलहरूमा ॐ कामायै नमः ॐ ज्येष्ठायै नमः ॐ रौद्रै नमः,
 ॐ कलकाल्यै नमः ॐ कलविकारिण्यै नमः ॐ बलप्रमथ्यै नमः ॐ सर्वभूतदमन्यै नमः ॐ

मनोज्ञनयै नमः, श्री मन्त्रहरूबाट शक्तिहरूको पूजा गरी पुष्पाञ्जलि दिनुपर्दछ

तृतीय आवरण पूजा अष्टदल कमलको दलहरूमा ॐ प्रणोदय नमः ॐ सुमुखाय नमः ॐ दुर्मुखाय नमः ॐ विघ्ननाशक्य नमः, - श्री मन्त्रहरूद्वारा प्रसाद आदिको पूजा गरेपछि दलहरूको अग्रभागमा ॐ ब्राह्मी नमः ॐ माहेश्वर्यै नमः ॐ कौमार्यै नमः ॐ वैष्णव्यै नमः, ॐ वादाक्ष्यै नमः, ॐ इन्द्राक्ष्यै नमः, ॐ यामुण्डाक्ष्यै नमः ॐ महालक्ष्म्यै नमः श्री मन्त्रहरूद्वारा मातृकापूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ ।

चतुर्थ आवरण पूजा - ॐ इन्द्राय नमः पूर्व ॐ अनयै नमः, आग्नेयै ॐ यकाय नमः - दक्षिणे ॐ निष्कृतये नमः - नैऋत्यै ॐ वरुणाय नमः - पश्चिम ॐ वायवे नमः वायव्ये ॐ सोमय नमः उत्तरे ॐ ईशानाय नमः - ऐशान्ये ॐ ब्रह्मणे नमः, आकाशे, ॐ अमन्ताय नमः - पाताले - श्री मन्त्रहरूद्वारा पूर्वदि दिशामा इन्द्र आदि दिक्पालहरूको पूजा गरी पूर्ववत् पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

पञ्चम आवरण पूजा - इन्द्रादि देवताको समीपमा ॐ वज्राय नमः, ॐ शक्त्यै नमः ॐ दण्डाय नमः, ॐ छद्मगाय नमः ॐ पाशाय नमः ॐ अङ्गकुशाय नमः ॐ गदायै नमः ॐ त्रिशूलाय नमः, ॐ चक्राय नमः, ॐ पद्मय नमः - श्री मन्त्रहरूद्वारा अनुधूपूजन गरी पुष्पाञ्जलि अर्पण गर्नुपर्दछ

सप्तरी आवरण पूजा गरी भस्त्र जप आरम्भ गर्नुपर्दछ । चार लाख जप पुरा भएपछि बेसार मिश्रित चामलद्वारा दशशं हवन गरी तर्पण, मार्जन एवं ब्राह्मणभोजन गराएपछि मन्त्र सिद्ध हुन्छ काम्यप्रयोग गर्न सकिन्छ

पाठपूजा यस मन्त्रको चार लाख सङ्ख्यामा जपी पुरश्चरण पूर्ण गर्नुपर्दछ बेसार मिलाएको चामलद्वारा दशशं हौम सम्पन्न गरी ब्राह्मणभोजन गराउनु पर्दछ । प्रत्येक दिन पुरश्चरण आरम्भ गर्नुभन्दा पहिले पाठपूजा मातृका पूजन र दिक्पालको पूजन गर्नुपर्दछ । यस प्रकार पुरश्चरण गर्दा सिद्ध हुने मन्त्रले सम्पूर्ण मनोवाञ्छित वस्तु प्रदान गर्दछ ।

काम्यप्रयोग -

- शुक्लपक्षको चतुर्थी तिथिक दिन कन्याद्वारा पिशिएको बेसार शरीरभरि लेपन गरेर नीर्य आदिका शक्य जलले स्नान गरी श्रीगणेशको पूजा गर्नुपर्दछ पूजा गरेपछि तर्पण दिवा भगवान् श्रीगणेशको सामु उक्त मन्त्रको एक हजार आठ सङ्ख्यामा जप सम्पन्न गर्नुपर्दछ ॐ एवं मालपूवाले यस आहुति दिएर ब्रह्मचारीहरूलाई भोजन गराउनु पर्दछ । कुमारी एवं गुरुलाई सन्तुष्ट तुल्याएपछि साधकले मनोवाञ्छित फल प्राप्त गर्दछ
- लाजाद्वारा आहुति दिनाले वारले सुन्दर पत्नी प्राप्त गर्दछन् र बन्धुले अगुरुप बर प्राप्त गर्दछन्
- बन्ध्या नारीले ऋतुस्नान गरेपछि श्रीगणेशको पूजा गरेर चार तौला र हुँत वा बोचो र बेसार पिसेर पिसाउनु पर्दछ एक हजार सङ्ख्यामा मूलापनले स्नान गर्नुले अभिधानित गर्नुपर्दछ त्यसपछि कन्या एवं बटुहरूलाई श्रीगणेशको प्रसाद लड्हु खुवाउनु पर्दछ कताले आफ्नै अभिधानित गोमूत्रपान गर्नुपर्दछ । यसो गरेपछि उत्तम गुणी पुत्र प्राप्त हुन्छ ।
- उक्त मन्त्रको जयोगसमावाट शत्रुस्नान र वाणीस्नान हुन्छ जन अग्नि घोर सिंह एवं अस्त्रका

प्रकोप निवारण गर्न सकिन्छ ।^{१८}

यसैगरी तन्त्रहरूमा अनेक विनायक र श्रीगणेशहरूको उपासनाविधि रहेको छ । केही स्थानहरूमा श्रीगणेशको इतरात्र गर्ने पन्थरा पनि रहिआएको छ । कहिले मन्त्रकल्प गर्ने पन्थरा पनि देखिन्छ । श्रीगणेशगायत्री, श्रीगणेशकवच श्रीगणेशाष्टोत्तरशतनाम श्रीगणेशसङ्ख्यानधको आधामा उपासना गरी मनोरथसिद्धि गर्न चाहने उपसकहरूको ठूलो सङ्ख्या रहेको छ ।

श्रीगणेशको श्रीचिह्न दिव्य र विलक्षण छ । श्रीगणेशपूजा स्थूलात्मक बुद्धिगम्य र अनुभवयोग्य पनि हुन्छ । तर जुन प्रतीकात्मक श्रीगणेशपूजन गरिन्छ त्यस्ताई निर्गुण ब्रह्मको उपासना भन्नुपर्दछ । श्रीगणेशरूपमा उपास्य देवतामा सत्त्वगुणको प्रधानता रहेको हुन्छ । उहाँको कृपाबाट भक्तगुणको उदय हुँदा कर्तृत्वको अभिमान नष्ट हुन्छ । तबम अवस्थाको चिह्न-बाधाको लेपमात्र होइन अत्यन्ताभाव नै हुन्छ ।

गणेशपूजनका निर्गुण सगुण वैदिक तान्त्रिक आदि अनेक विधि विधान रहे पनि श्रीगणेशपूजन एउटा साकार परिमित परिच्छिन्न शक्तिको प्रतीक नभएर निर्गुण परब्रह्मको उपासनाको प्रतीक हो । वास्तवमा सगुण हुँदा सत्त्वगुणका छनो र निर्गुण हुँदा निराकार निर्झन परब्रह्मरूप श्रीगणेश उपासक भक्तहरूका लागि कल्पसुखसम्मान हुनुहुन्छ । सगुणोपासनामा श्रीगणेशका युगायुसारका स्वरूपहरूको ध्यानका विधि रहेका छन् । सत्ययुगमा – सिंहवाहन दशबाहु, तैजोमय कश्यपनन्दन महात्कटको ध्यान र उपासना गर्नुपर्दछ । त्रेतायुगमा – मधुरवाहन षट्बाहु शशिवर्ण शिवपुत्र मयूरेशको ध्यान र उपासना गर्नुपर्दछ । द्वापरयुगमा – मूषकवाहन, चतुर्भुज रक्तवर्ण, वरेण्यपुत्र श्रीगणेशको ध्यान र उपासना गर्नुपर्दछ । कलियुगमा – अश्ववाहन धूम्रवर्ण द्विबाहु श्रीगणेशको ध्यान र उपासना गर्नुपर्दछ ।^{१९}

मेरुतन्त्र एवं श्रीविद्यार्णव तन्त्र आदि तन्त्रशास्त्रका विशिष्ट ग्रन्थहरूको शैलीमा बृहत्पुराणश्रृङ्गारवमा विभिन्न अम्बोठका गणपतिहरूको मन्त्रोपासना विधिको निरूपण गरिएको छ । वैदिककालदेखि नै श्रीगणेशको आराधना सनातनसमाजमा प्रचलित रहेको छ । विभिन्न किसिमका गायत्री र श्रीगणेशपरक मन्त्रहरूबाट श्रीगणेशको उपासना अनादिसिद्ध भएको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । शिवपुराण, स्कन्दपुराण ब्रह्मवैवर्तपुराण लिङ्गपुराण आदि पौराणिक ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशपरक कथा श्रीगणेशतत्त्वको चिन्तन र श्रीगणेशपूजापद्धति पाइन्छन् । श्रीगणेशको नामबाट प्रचलित श्रीगणेशपुराणमा विस्तृतरूपमा श्रीगणेशतत्त्वको निवेदन गरिएको छ । तन्त्रवाङ्मयमा व्यापकरूपमा श्रीगणेशको उपासनाका विविध पक्षहरू प्रकाशित गरिएका छन् । गणपति जनगणका देवता हुनुभएकाले उहाँको जनसमूहमा अपरिमित सम्मान छ । श्रीगणेश विघ्नराज र विघ्ननाशक हुनुका साथै सिद्धि एवं बुद्धिका दाता हुनुभएकाले उहाँ सनातनसमाजका गाव देवता नभई जनसम्प्रदाय र बौद्धसम्प्रदायका पनि आराध्य हुनुहुन्छ ।

३) विनायक सम्प्रदाय

सनातन पन्थान्त्रम्भहरूमा मुख्यतया पाँच सम्प्रदाय छन् । शैव वैष्णव शाक्त सौर र विनायक । जुन सम्प्रदायले क्रमशः शिव विष्णु शक्ति सूर्य र श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् । विनायकसम्प्रदायका उपासकहरूले भगवान् श्रीगणेशलाई परब्रह्मका रूपमा मान्दछन् । उक्त सम्प्रदायका ६ भेद रहेका छन् – १, महानाथपति सम्प्रदाय २, हरिद्रागणपति सम्प्रदाय ३, उच्छिष्टगणपति सम्प्रदाय, ४, नवनेत्रगणपति सम्प्रदाय ५, स्वर्णगणपति

१८) श्रीगणेशपुराण, विनायकसम्प्रदाय, भा. १, पृ. १८१-१८२ ।

१९) श्रीगणेशपुराण, विनायकसम्प्रदाय, भा. १, पृ. १८२-१८३ ।

२०) श्रीगणेशपुराण, विनायकसम्प्रदाय, भा. १, पृ. १८३-१८४ ।

सम्प्रदाय, ६) सन्तानगणपति सम्प्रदाय ।

श्रीमत्कृष्णानन्दवर्गीशद्वारा रचित तन्त्रसार ग्रन्थको चतुर्थ परिच्छेदमा वैनायक सम्प्रदायद्वारा आराध्य श्रीगणेशको स्वरूप र तत्त्वबारे भनिएको छ - महापुरुषहरूले जसलाई आदि अक्षर ॐ भन्दछन्, श्रुतिका वचनहरूले जसको नित्य स्तुति गर्दछन्, देवताहरू जसको चरणकमलमा प्रणम हुन्छन् र अर्धचन्द्रमा जसको शिरमा गहना बन्देर सुहाउँछन्, म ती भगवान् गजाननको भजन-कीर्तन गर्दछु ।^{१*}

तन्त्रसारको द्वितीय परिच्छेदमा विभिन्न वैनायकसम्प्रदायका उपास्यहरू क्रमशः महागणपति, हरिद्रागणपति, लज्जितगणपति, हेरम्बगणपति, स्वर्णगणपति र सन्तानगणपतिको आराधना विधिको विषयमा विस्तृतरूपमा प्रकाश गरिएको छ । स्वर्णगणपति सम्प्रदाय एवं सन्तानगणपति सम्प्रदायका पूजापद्धति र वैदिक पूजापद्धतिमा अन्तर नभएकाले यहाँ बाँकी चार सम्प्रदायमा प्रचलित पूजाविधिको विषयमा सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिन्छ ।

क) महागणपति सम्प्रदायको आराधनाविधि

१) दशभुज गणपतिको ध्यान

महागणपतिलाई दशभुज र रत्नवर्ण यामिनुका साथै चतुर्भुज र गौरवर्ण पनि भनिएको छ । दशभुज महागणपतिको ध्यानमा भनिएको छ - उत्तम गजराजको जस्तो मुखमण्डलद्वारा शोभायमान, शिरमा अर्धचन्द्रमा धरण गर्नुहुने अरुणकान्तिद्वारा शोभायमान चिनयन, श्रीमहागणपति हातमा कमल लिएको आफ्नी प्रियतमाद्वारा आलङ्कित हुनुहुन्छ - उहाँले आफ्ना भुजाहरूमा दाडिम, गद, धनु, विशूल, चक्र, पद्म, पाश, उत्पल, धान्यगुच्छ, स्वदन्त र रत्नचक्रणा धारण गर्नुभएको छ - यस्ता महागणपतिको म ध्यान गर्दछु -

हस्तीन्द्रानवभिन्वृचूडमरुणच्छायं त्रिनेत्रं रसा

दाशिलष्टं प्रियया सपञ्चकया स्वाङ्गस्थया सन्ततम् ।

बीजापूरगदाधनुस्त्रिशिखयुक्चक्राब्जपाशोत्पल-

खीद्वागस्वविषाणात्कलशान् हस्तीर्वहन्तं धजे ॥^{१*}

उक्त ध्यानानुकूल १८ अक्षरको मन्त्र यस प्रकार रहेको छ -

ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं गणपतये वर वरद सर्वजनं मे वशमानय स्वाहा ।

ख) हेरम्बगणपति सम्प्रदायको आराधनाविधि

तन्त्रसारमा हेरम्बगणपतिको दुईथरि ध्यान र मन्त्रको विधान गरिएको छ

अ) पञ्चहस्तिमुख दशभुज र सिंहवाहन ।

आ) चतुर्भुज हेरम्ब ।

अ) पञ्चहस्तिमुख हेरम्बगणपतिको ध्यान

पञ्चहस्तिमुख हेरम्बगणपतिको निम्नाङ्कित ध्यानपद्यको आशय पलप्रकार रहेको छ-

घोच गजमुखले सम्पन्न, चार दिशामा काञ्चन नील श्वेत र कुङ्कुम वर्णका ४ गजमुख र

* श्रीगुरुराष्ट्र प्रवर्तित सन्तो कचः पुतौनामपि य गृह्णति ।

गजाननं देवराजान्तर्गतं धजेऽहमर्धेन्दुवृक्षावतसम् ॥ - राममोहन चक्रवर्ती 'तन्त्रगणपतिसम्प्रदाय' कल्याण, पुसं १९८० ।

• पूर्वका

ऊर्ध्वं भगवाम् एक मुक्ता वर्णं गजपुच्छले सुहादनुभएका त्रिनयन, सिंहबाहन, चंद्रमौलि, सुयसमान कान्तिले जाज्वल्यमान, बलशक्ति, आपना दश भुजाहरूमा वरमुद्रा अभयमुद्रा मोदक, दन्त टङ्क शिखि अक्षमाला मुद्गर, अङ्कुश र त्रिशूल धारण गर्नुहुने हेरम्ब गणपतिको ध्यान गर्दछु ।

मुक्ताकाञ्चनरीलकुचवुसुणच्छादैस्त्रिनेत्रान्वितै-

नांगास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बधर्कप्रभम् ।

दृष्ट दानमभीतिमोदकरदान् टङ्कं शिखीऽक्षान्मिकाम्

मानो मुद्गरमङ्कुशं त्रिशिखिकं दोधिर्दधानं भजे ॥^{२४}

उक्त ध्यानसम्मत हेरम्बगणपतिको चतुरशर मन्त्र - ॐ गूं नमः ।

आ) चतुर्भुज हेरम्बगणपतिको ध्यान

चतुर्भुज हेरम्बगणपतिको निम्नाङ्कित ध्यानपद्यको आशय यसप्रकार रहेको छ आफ्ना चार भुजाहरूमा क्रमशः पाश अङ्कुश कल्पलता र हस्तिदन्त धारण गर्नुहुने मुँहको दुप्लामा दाडिमको फल राखेर सुहादनुभएका, रातो वर्णको अङ्गकान्तिले सम्पन्न त्रिनयन शिरमा तरुण चन्द्रमा धारण गर्नुहुने र कण्ठमा सेतो हार लगाउनुभएका भगवान् हेरम्बले नपाईहरू सबैको रक्षा गर्नुहुनेछ

पाशाङ्कुशौ कल्पलता विषाणं दधत् सुसुण्डाहितबीजपूरः ।

रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलिहरोज्ज्वलो हस्तिमुखीऽवनाद् वः ॥^{२५}

ध्यानानुकूल मन्त्र - गं क्षिप्रप्रसादनाथ नमः ।

ग) हरिद्रागणपति सम्प्रदायको आराधनाविधि

हरिद्रागणपतिको निम्नाङ्कित ध्यानपद्यको भाव यसप्रकार रहेको छ शरीरमा गहेंलो रङ्गको कान्तिले सुहाउनुभएका, चतुर्भुज पहेंला चक्र धारण गर्नुहुने सर्पव्यापक पाश अङ्कुश, मोदक र गजदन्त धारण गर्नुहुने हरिद्रागणपतिलाई प्रणाम गर्दछु ।

हरिद्रार्धं चतुर्बाहुं हरिद्रवसनं विभुम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥^{२६}

एकशर मन्त्र - रत्नम्

घ) उच्छिष्टगणपति सम्प्रदायको आराधनाविधि

उच्छिष्टगणपतिको निम्नाङ्कित ध्यानपद्यको आशय यसप्रकार छ रातो वर्णको कान्तिले सुहाउनुभएका सबै प्रकारका अलङ्कारद्वारा अलङ्कृत, रातो वस्त्र धारण गर्नुहुने, त्रिनयन रातो

= त्रैलोक्य

= शेषक

= सर्वत्र

कमलमाथि विराजमान, चतुर्भुज, विशालकाय, द्विगजदन्त धारण गर्नुहुने मुस्कानको कान्तिले मुहावुभएका दायाँ माथिल्लो हातमा त्रमुद्रा र तल्लो हातमा एकदन्त लिएर रहनुभएका, बायाँ माथिल्लो हातमा फण र तल्लो हातमा अंकुश धारण गर्नुहुने, अष्टांगुले बेरिनुभएका पस्तकमा अर्धचन्द्र धारण गर्नुहुने, उच्छिष्टगणपतिको घनान मर्दछु ।

रक्तमूर्तिं गणेशञ्च मखाभाषाभूषितम् । रक्तवस्त्रं त्रिनेत्रञ्च रक्तपद्मासने स्थितम् ॥
 चतुर्भुजं महाकायं द्विदन्तं सस्मिताननम् । इष्टञ्च दक्षिणे हस्ते दत्तञ्च नदधः करे ।
 तैलाटं चङ्गरेखाढ्यं सर्वालङ्कारभूषितम् । पाशाङ्कुशी च हस्ताभ्यां जटामण्डलवेष्टितम् ॥ २२ ॥

मन्त्र - ॐ हस्तिपिशाचस्त्रिभुवे स्वाहा ।

इं) अजपागायत्री एवं गणेशगायत्री

कुण्डलिनोवाट उत्पन्न प्राणरूप गायत्री हृत्कररूप ध्वनिका साथ ब्रह्मिभक्त गर्ने र सकाररूप ध्वनिका साथ अन्तःप्रवेश गर्ने हुँदा हंस हंस यस रूपको अजरा गायत्री मन्त्र निश्चय हुन्छ बिना प्रयास तथिते अजपाको स्मरणबाट साधकका सम्बन्ध विघ्न निरस्त हुन्छन् अजपाका देवतालाई इस भनिन्छ र ती क्रमशः श्रीगणेश, ब्रह्मा हरि शिव जीव र परमात्मा हुन् शरीरमा रहेका चक्रहरूमध्ये मूलधार चक्रमा हंयरूप श्रीगणेशको ध्यान गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ ।^{१५}

यसैगरी स्वाधिष्ठान चक्रमा ब्रह्मा मणिपूर चक्रमा विष्णु अनाहत चक्रमा शिव विशुद्ध चक्रमा जीवात्मा आज्ञा चक्रमा गुरु र सहज्या चक्रमा परमात्माको ध्यान गर्नुपर्दछ । चक्रमा देवताहरूको ध्यान गर्दा नरुद्धेवताका शक्तिहरू क्रमशः श्रीगणेशकी सिद्धि ब्रह्माकी सारस्वती विष्णुकी लक्ष्मी शिवकी पार्वती, जीवकी अविद्या गुरुकी ज्ञानशक्ति र परमात्माकी मोक्षबीजात्मिका विद्याको पनि ध्यान गर्नुपर्ने निर्देश गरिएको छ ।^{१०} निरन्तर अक्षया जप गरिरहने हुँदा प्रत्येक साधकले प्राप्त कालमा अक्षया जपसङ्ख्यामध्ये ६०० श्रीगणेश ६००० ब्रह्मा ६००० विष्णु ६००० शिव, १००० जीवात्मा १००० गुरु र १००० परमात्मालाई अर्पण गर्नुपर्ने नष्ट्य बताइएको छ ।^{११} श्रीगणेशमन्त्र रक्षय्या गदी शोघ्र सिद्धि प्रदान गर्ने क्षेत्रको निरूपण गर्ने क्रममा नमदा गदीको तटवर्ती माधुरक्षेत्रलाई सिद्धिदायक क्षेत्र बताइएको छ ।^{१२}

गणेश अर्चवर्ज्योपमा श्रीगणेशपूजा र ॐ में गणपतये नमः भक्तको जप गर्ने विधान गरिएको छ श्रीगणेशको स्तुति गर्ने भक्तहरूका लागि एभिषटहरूमा श्रीगणेशका अनेक नाथत्रीहरू फेड्छन् ।^{३१}

०६५५ पुस्तकालय

हरिकान्तु चक्राचार्येण कृतम् । अथवा चक्राचार्येण कृतम् । अथवा चक्राचार्येण कृतम् ।

२१. व. सखदुल्लसयन्ते सख्यया भद्रपश्ये । प्रजानसु ह्यपि सख्यया सख्यं विन्दन् ॥

अथ यथादशमीं शतपथान्कुराणां तानां तच्चिह्नमन्य चिन्तयेदादिदेवम् पर्वण्यम् ५ २०८

३०. भूमिः सिद्धिपुण्यस्य अरुणः सारस्वतीः लक्ष्म्येन्दुपारस्वत्योः पादयोः च पिशाकिनः

अविद्या ईश शेषस्य गौतमः पाषाणम् मातृश्रीनमिन्त्र विद्या इति ॥४॥ २०१९

१) अष्टौपादसि गणेशाय नमः सर्वसत्त्वकाम प्रियस्यै पद्मनाभाय अष्टौपादसि विष्णवे,

स/समाचारों और गानों के संग्रहण में प्रयोगों के माध्यम से संचालित / - पृष्ठ ११, १२०१

२० अनामिकाशरण साधु नरहरि-है पुराना ज्ञान बाबा एकाग्रचित्त हैं। पैतृक श्रीमान् श्रीकल्याणदास वैकुण्ठजी मुक्तलाल गुप्ता, पिं. म. १९६५, जन्म. ई. १८७४

- अ) एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (गणेश-अथर्वशीर्ष)
- आ) तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (नारामणोपनिषद्)
- इ) तत्कराटाय विद्महे हस्तिमुखाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (नैत्रायणसंहिता)
- ई) लम्बोदराय विद्महे महोदराय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (अग्निपुराण)
- उ) महोत्कराय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । (अग्निपुराण)

वैदिकवाङ्मयमा गणपतिकारूपमा श्रीगणेश तत्पुरुष वक्रतुण्ड र दन्ती शब्दको उल्लेख गरी श्रीगणेशायत्रीहरू पाइएकाले भगवान् श्रीगणेश पञ्चदेवतामध्ये प्रथमपूज्य र अनादिसिद्ध देवता हुनुहुन्छ यक्षमा कुनै सन्देह छैन

क) पञ्चदेवोपामनामा श्रीगणेश

सूर्य, श्रीगणेश, देवी, शिव र नारायणलाई पञ्चदेवता भनिएको छ । सबै कर्ममा यिनको पूजा गर्नुपर्दछ । आकाशका स्वामी विष्णु, अग्निका स्वामिनी देवी वायुका स्वामी सूर्य, पृथिवीका स्वामी शिवजी र जलका स्वामी श्रीगणेश हुनुहुन्छ ।^{१३} विधान्तले सर्वप्रथम जलको सृष्टि गरे र तिनले जलमा नै संसारको बीजनन्त्र प्रतिष्ठित गराएको कुरा भन्नुले भन्नेका छन् ।^{१४}

सृष्टिकार्यमा सबप्रथम जल रनिएकोले र श्रीगणेश जलाधिप हुनुभएकाले श्रीगणेशको प्रथम पूजा गर्ने विधान रहैको छ । गणपति अथर्वशीर्ष र गणानान्त्रा० आदि मन्त्रहरूमा श्रीगणेशलाई सर्वदेवता मानिएकोले श्रीगणेशको पूजन गर्दा सबै देवताको पूजन हुने कुरा शक्तमा बताइएको छ । श्रीगणेशको पूजा गर्ने उपर्युक्त सर्व दोष सबै विघ्न र सर्व पापकाट मुक्त हुन्छन् भनिएको छ ।^{१५}

कविलतन्त्रमा विष्णु, शक्ति, सूर्य, शिव र श्रीगणेशलाई विभिन्न तन्त्रका अधिष्ठाता मानिएको छ । तदनुसार आकाशका स्वामी विष्णु, अग्निका स्वामी शक्ति, वायुका स्वामी सूर्य, पृथिवीका स्वामी शिवजी र जंगल एवं जलका स्वामी श्रीगणेशलाई मानिएको छ ।

गणेश शिव, विष्णु, देवी र सूर्य वा पाँच देवताका छुट्टाछुट्टै पाञ्चायन रहेका छन् । श्रीगणेश पाञ्चायनमा देवताको स्थापना क्रम निर्देश गर्ने सन्दर्भमा बृहत्पुरुषार्णवमा भनिएको छ । पञ्चभागमा श्रीगणेश, देशायमा विष्णु, आनेयमा शिव, नैर्ऋत्यमा देवी र वायव्यमा सूर्यको स्थापना गर्नुपर्दछ ।^{१६}

४.४ आवेशपीडित मानिसहरूका लागि गणपतिवन्द्य

आपना दुष्कर्म, दुष्प्रवृत्ति, दुर्वासना र ग्रहचक्रको प्रभावका कारण मानिसहरूमा विघ्नराज श्रीगणेशको आवेश प्रकट हुन्छ । त्यसबाट मानिसले अनेक शारीरिक र मानसिक पीडा व्यहोर्नु पर्दछ । श्रीगणेशको आवेश हुँदा नराम्रा सपना देखिन्छन्, मनमा झर्झनि पैदा हुन्छ, सानो कुराले पनि अत्थार्छ । मनमा भय र आशङ्का भइरहन्छन् । प्रारम्भ गरेका कार्य अधूरा हुन्छन् । हरेक कार्यमा हानिमात्र भइरहन्छ । आफूले चिनाएको कुनै काम पनि पूर्ण हुँदैन, साटविवादमा पराजय हुन्छ,

१. भट्टिः च गणनाथश्च देवी लक्ष्म्यः केतव्यम् । पञ्चार्णवमिष्टुक्तं सर्वकर्मसु दुजयते ।
आकाशस्वाधिपः सिद्धुर्गन्धर्वश्च पञ्चदेवः । प्रायः सूर्यः क्षितिरीको जीववत्स गणपतिः ॥ भक्तानन्द सरस्वती 'पञ्चदेवोपामनाय श्रीगणेश' कल्याण, पुष्पवा, पृ. ३५
२. भय एव सप्तर्षीनां तारु मीनमवाप्तवान् । भक्तान्ति १/८
३. त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुतत्त्वं तत्त्वविभक्तमभिनाम्य वायुमस्य सूर्यमस्य चन्द्रमाम्बुं च । भूर्भुवः स्वरोमः । गणेशायर्वशीर्ष ११ ।
४. श्रीगणेशलिङ्ग भक्त्या पूज्यते, पृ. ६५३

शत्रु लाग्छन् आफन्तले निम्नस्कार गर्छन् र अत्यधिक निराशाका कारण जीवनले व्यर्थ लाग्दछ । मानिस विद्यार्थी भएमा विद्याले असफलता हात लाग्दछ, व्यापारी भएमा व्यापारमा घाटा लाग्छ कृषक भएमा कृषिमा नोक्सानी हुन्छ कर्मचारी भएमा कार्यलयीय कार्यमा विघ्नका कारण घटोतनि आटेमा अचरोछ हुन्छ राजनीति भएमा त्यसको राजनीति सफल हुँदैन कुमार् भएमा अघम कन्यासँग विवाह हुन्छ र कुमारी भएमा अघम पुन्यसँग विवाह हुन्छ विघ्नराज रिझाउनुहुँदा कुनै पनि कार्य सफल हुँदैन र मानिसले चरम निराशमा हुने जीवनयापन गर्नुपर्दछ ।

यसैले श्रीगणेशलाई प्रसन्न तुल्याई आवेशबाट मुक्ति पठाउन महर्षि याज्ञवल्क्यले गणपतिव्यसृतिमा गणपतिकल्पको विधान गरेका छन् । तदनुसार साधकले पवित्र भई उत्तम आचार्यको सन्निध्यमा रहेर गणपतिकल्पमा ज्ञताइएको विधिअनुसार श्रीगणेशको आराधना गर्नुपर्दछ । गणपतिकल्पअनुसार पूजाका लागि निर्माण गरिएको मध्यपक) धारै दिशामा तामाका चार वटा कलश स्थापना गर्नुपर्दछ । ती कलशहरूमा अक्षय्या गङ्गाला गौशाला जलशाय र नदी सङ्गमबाट ल्याइएको पवित्र माटो गोरेछन धन्दन गुग्गुलु आदि द्रव्यनिक्षेप गर्नुपर्दछ । विधिपूर्वक कलशहरूको पूजा गरी चार कलशाका जलले कलाले अभिषेक लिनुपर्दछ । पूजनका साथै हवन पनि गर्नुपर्दछ । उक्त मन्त्रद्वारा गणपतिपूजनका साथै गौरी र शङ्करको पनि छुट्टाछुट्टै पूजा गर्नुपर्दछ । यसरी अभिषेक पूजन, हवन र दानजस्ता कार्य सम्पन्न गरेपछि साधक आवेशबाट मुक्त हुन्छ र त्यसमाथि श्रीगणेशको कृपा पनि हुन्छ ।^{११}

४.५ सर्वसाधारणका लागि श्रीगणेशपूजाविधि

प्रत्येक अभीष्ट कार्यमा उत्पन्न हुने विघ्न-बाधाहरू हटाई सङ्कलश्राप्त गर्न श्रीगणेशको आराधना फलदायक हुन्छ । हाम्रो देशमा श्रीगणेशपूजनको परम्परागत प्रसिद्धि छ । यहाँ पाँच देवताहरूमध्ये प्रमुख देवता हुनुहुन्छ । जसले सिद्धिसाधक सङ्कलमूर्ति श्रीगणेशको आराधना गर्दछ त्यसको कार्यमा विघ्न हुँदैन भनिएको पाइन्छ ।^{१२} श्रीगणेशको आराधनाबाट उपासकले सिद्धिका साथै ज्ञान जगतलाई खगेबूत तुल्याउने शक्ति पनि प्राप्त गर्दछ ।

वैदिकविधि र गान्धर्वविधिबाट अवर्चित तर श्रीगणेशमा असीमित भक्ति गर्ने सामान्य भक्तहरूले भक्तिपूर्वक पहिलो माटो मुखेर डल्ने पारी त्यसमा माँको र रचना अर्पण गरेपछि श्रीगणेश पनिमा तयार हुन्छ । उहाँलाई नैवद्यका रूपमा लड्छु घडाएपछि उहाँको आराधना हुन्छ । त्यसपछि जुनहुँकै श्रीगणेशपरक स्तुतिपद्यको उच्चारण गरी प्रार्थना गर्दा पूजा सम्पन्न हुन्छ । भावभक्ति हुने भक्तका लागि श्रीगणेशपूजा अत्यन्त सजिलै रहेको छ ।^{१३}

गणपतिपूजनमा सबै वर्गको सम्मान अधिकार छ । यज्ञोपवीत धारण गर्ने सज्जनहरूले वैदिक एवं पौराणिक मन्त्रहरूको प्रयोग गरी आराधना गर्नुपर्दछ । यज्ञोपवीत धारण गर्ने सज्जनहरूले पौराणिक वा तान्त्रिक मन्त्रहरूको प्रयोग गरी आराधना गर्न सक्नुहुन्छ । गणपतिपूजनका लागि सर्वोत्तम समय पूर्वाह्न मानिएको छ । तर अन्य समयमा पनि गर्न सकिन्छ । भक्तान् श्रीगणेशको षोडश उपचारद्वारा पूजन गर्नुपर्दछ । षोडश उपचार यी हुन् – आवाहन अस्मि पाद्य अर्घ्य, आचमनीय स्नान वस्त्र यज्ञोपवीत गन्ध पुष्प (दूर्वाङ्कुर माला आदि) धूप, दीप नैवेद्य ताम्बूल, आरति र पुष्पार्घ्य । भक्तान् श्रीगणेशको पूजनमा प्रचलित श्रीगणेशपूजाविधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । श्रीगणेशलाई दूर्वाङ्कुर मन्दारपुष्प र शर्फीपत्र अर्पण गर्नुपर्दछ । पूजान्तमा विशेष अर्घ्यको समर्पण गरी प्रार्थना गर्नुपर्दछ ।^{१४}

११. गणपतिव्यसृति आचार्यविरचित गणपतिव्यसृति नामक मन्त्रद्वारा पुनर्जाति निर्माणमा प्रयोग हुने ११-६ २०१ २१६ पृष्ठ ।

१२. श्रीगणेश उद्धारिता सप्त, कल्याण, एन.एन. पु. ५६

१३. महाविभाग प्रमुखको गणपतिपूजाविधि १३

१४. श्रीगणेशपूजा १-५

४.६ चतुर्थी तिथिमा श्रीगणेशको आराधना

भगवान् श्रीगणेशको दैनिकरूपमा सामान्य पूजनको महत्त्व छँदैछ । पाश्चात्यनका प्रमुख देवताका रूपमा पनि आराधना गनुपर्ने कुरा माथि बताइसकिएको छ । विशेषपूजन प्रत्येक महिनाको चतुर्थी तिथिमा गर्नुपर्दछ । श्रीगणेशलाई चतुर्थी तिथि अत्यन्त प्यारी छ ।^{४१} कल्पभेदअनुसार कुनै कल्पमा श्रीगणेशको उत्पत्ति भाद्र महिनाको शुक्लचतुर्थीमा भएकाले भाद्र शुक्ल चतुर्थीलाई श्रीगणेशको जन्मतिथि मानिएको छ । त्यसैगरी कुनै कल्पमा भाद्र महिनाको कृष्णचतुर्थी तिथिमा श्रीगणेशको अवतरण भएकाले त्यसलाई पनि श्रीगणेशको जन्मतिथि मानिएको छ । कुनै पुराणमा माघ महिनाको शुक्ल चतुर्थीलाई श्रीगणेशको जन्मतिथि मानिएको छ । कल्पभेदले अवतरण सन्दर्भमा माघ र पक्षको भेद देखिए तापनि श्रीगणेशका निमित्त चतुर्थी तिथि अत्यन्त प्रिय भएको नथ्य मुद्गगल पुराणमा विस्तारपूर्वक बताइएको छ । त्यहाँ कृष्ण पक्ष र शुक्ल पक्षका चतुर्थी तिथिलाई भगवान् श्रीगणेशले वरदान दिनुभएको समेत वर्णन गरिएको छ ।^{४२}

प्रत्येक महिनाका शुक्ल एवं कृष्ण चतुर्थीमा श्रीगणेशको पूजनपछि ब्राह्मणभोजन सम्पन्न गरी कर्ताले पनि ब्रह्म ग्रहण गर्नुपर्दछ । श्रावणमा पूजन गर्दा लड्डू, भदौमा दही आश्विनमा निराहार, कार्तिकमा दूध मार्गशीर्षमा जल पौषमा गोमूत्र माघमा सेनो तिल फागुनमा चिनी चैत्रमा पञ्चगव्य, वैशाखमा कमलगुडा, ज्येष्ठमा गाईको घिउ र असारमा मह ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

चतुर्थीमा श्रीगणेशको आराधना गर्नाले समस्त कामना परिपूर्ण हुन्छन् । चतुर्थी व्रतको प्रभावले धन-धान्य एवं आरोग्यको प्राप्ति हुन्छ । आपत्ति विन्तीन हुन्छन् र परमार्थको सिद्धि हुन्छ । त्यसकारण सम्भव भएमा प्रत्येक मासका दुवै पक्षका चतुर्थी तिथिमा भगवान् श्रीगणेशको पूजा गर्नुपर्दछ । सम्भव नभएमा भाद्रकृष्ण चतुर्थी (बहुला) कर्तिक कृष्ण चतुर्थी (करका) र माघ कृष्ण चतुर्थी (तिलका)मा श्रीगणेशको पूजा गर्दा वर्ष दिनसम्म गरेका चतुर्थी व्रतको फल प्राप्त हुने कुरा बताइएको छ । श्रीगणेशपुराणअनुसार भाद्रशुक्ल चतुर्थीका दिन श्रीगणेशको अवतरण भएकाले त्यसलाई वरदा चतुर्थी मानिएको छ । त्यसदिन श्रीगणेशपूजनको महिमा अतुलनीय छ ।

वर्षभरका चतुर्थी व्रतको महिमा

१. चैत्रमासको चतुर्थी तिथिमा वासुदेवरूप श्रीगणेशको पूजा गरी सुवर्णदान गर्नाले विष्णुलोक प्राप्ति हुन्छ ।
२. वैशाखमासका चतुर्थी तिथिहरूमा सङ्कर्षणरूप श्रीगणेशको पूजा गरी शङ्खदान गर्नाले सङ्कर्षणलोकको प्राप्ति हुन्छ ।
३. ज्येष्ठमासका चतुर्थीहरूमा प्रद्युम्नरूप श्रीगणेशको पूजा गरी फलफूल दान गर्नाले स्वर्गलोक प्राप्ति हुन्छ ।
४. आषाढमासका चतुर्थीहरूमा अनिरुद्ररूप श्रीगणेशको पूजन गरी सैन्यासौंहरूलाई सौकाको तुम्बा दान गर्नाले मनोवञ्छित फलप्राप्ति हुन्छ ।
५. श्रावणमासका चतुर्थीहरूमा चन्द्रोदयपछि श्रीगणेशको आराधना गर्नाले समस्त कामनापूर्तिको साथै श्रीगणेशश्रावको प्राप्ति हुन्छ । श्रावणशुक्ल चतुर्थीमा गरिने दूर्वागणपतिव्रतको छुट्टै महिमा रहेको छ । यस तिथिमा श्रीगणेशको स्वर्णप्रतिमा बनाई प्रतिष्ठा गरेर स्वर्णदूर्वार्पणद्वारा पूजा गरिन्छ । यस प्रकार तीन वर्ष अथवा पाँच वर्षसम्म पूजा गर्नाले उपासकका मनोरथ सिद्ध हुन्छन् ।

४१. चतुर्थीपूजाश्रीगणेशः पूर्ववत्, १/४६ महाशक्तिमन्त्रकरण

४२. श्रीगणेशपूजा चतुर्थी व्रत माहात्म्य एव आविधि, कल्याण, पूर्ववत्, पृ. ४८८-४९५ ।

- २) माघकृष्ण चतुर्थीमा बहुला (गाई) समेत श्रीगणेशको पूजा गर्नुपर्दछ । यो व्रत पाँच वर्ष दश वर्ष अथवा सोह्र वर्षसम्म गर्ने विधान छ । उद्यापनमा दुध दिने गर्इको दान गर्नुपर्दछ । यसो गर्नाले सम्पूर्ण भोग र सुखको प्राप्ति हुन्छ । भाद्र शुक्ल चतुर्थीको मध्याह्नमा सिद्धिविनायकको पूजा गर्नुपर्दछ । भगवान् श्रीगणेश यसै दिन मध्याह्नमा प्रकट हुनुभएकाले यस तिथिमा गरिने पूजाको अपूर्व महिमा छ ।
- ३) माघकृष्ण चतुर्थीमा श्रीगणेशको पूजा गर्दा एक्काइस नामहरूलाई अनुध्वनित बनाएर नमः पद जोडेर शम्भोपत्र आदि विभिन्न एककइमर्थिका पत्रहरू अर्पण गर्नुपर्दछ । ती एक्काइस नाम र पत्रहरू यस प्रकार छन् - १) सुमुख - मालतीपत्र २) गणार्घीश - भक्तिराजपत्र ३) उमापुत्र - बिल्वपत्र ४) गजमुख - श्वेतदूर्वाङ्कुर ५) लम्बोदर - वदरापत्र ६) हरमनु - धनुरपत्र ७) सूर्यकण - तुलसीपत्र ८) सक्तुण्ड - शर्मापत्र, ९) गुहाशक्त - अपागापत्र १०) एकदन्त - बृहतीपत्र ११) हेम्ब - अश्वत्थपत्र १२) चतुर्होता - जातीपत्र १३) सूर्येश्वर - अमलपत्र, १४) विकट - करनोपत्र अथवा कर्णिकारपत्र १५) हेमतुण्ड - कदलीपत्र १६) विनायक - अर्कपत्र १७) कपिल - अजुनपत्र १८) वट - दाडिमपत्र, १९) भालचन्द्र - मरुपत्र, २०) मुराग्रज - देवदारुपत्र २१) सिद्धिविनायक - केतकीपत्र । यसरी पाँच वर्षसम्म श्रीगणेशपूजन गर्नाले लौकिक र पारमार्थिक सुख प्राप्ति हुन्छ ।
- ८) अभिनशुक्ल चतुर्थीमा पुष्पसूक्तका पन्ध्रहरूद्वारा कर्णेशविनायकको आराधना गर्नाले इच्छित फलको प्राप्ति हुन्छ ।
- ९) कार्तिक कृष्ण चतुर्थीमा करका चतुर्थी व्रतको विधान गरिएको छ । यो व्रत विशेषरूपमा नारीहरूद्वारा गरिन्छ । यस व्रतको स्थापन बाहु अथवा सन्त वर्षमा गर्नुपर्ने विधि रहेको छ । नारीहरूका विभिन्न सौभाग्यप्राप्तिको सार्थमा यो व्रतबाट फलदायक अन्य व्रत रहेको छैन ।
- १०) मार्गशीर्ष चतुर्थी 'नधिम' कृच्छ्रचतुर्थीव्रतको विधान गरिएको छ । यो व्रत चतुर्थीबाट आरम्भ गरि एक वर्षसम्म प्रत्येक चतुर्थीमा इन्द्रोदय र 'जाग' श्रावणको पूजन गर्नाले साधकको कामना परिपूर्ण हुन्छ । चार वर्षसम्म यो व्रत गर्ने साधकले विश्वसुखप्राप्त प्राप्त गर्दछ ।
- ११) पीवमासका चतुर्थीहरूमा भक्तिपूर्वक विघ्नेश्वर भगवान्को पूजन गर्नाले आराधकले समस्त संपत्ति प्राप्त गर्दछ ।
- १२) माघकृष्ण चतुर्थीमा सङ्कष्टोन्मत्तको विधान गरिएको छ । चन्द्रोदयसिद्धि श्रीगणेशको मटको मूर्ति बनाएर षोडशोपचारले पूजा गर्नुपर्दछ । परमकल्याणकारी उक्त व्रतको प्रभावले व्रत गर्ने उपासक धन-धान्यसम्पन्न बन्दछ । माघमासदेखि आरम्भ गर्दै प्रत्येक मासमा यो व्रत गर्नाले कहिल्यै पनि रुष्ट र पीडा व्यहोनु पर्दैन । माघमासको शुक्ल पक्षको चतुर्थीमा भक्तिपूर्वक श्रीगणेशको पूजा गर्नाले साधकका लौकिक र पारमार्थिक मनोरथ पूर्ण हुन्छन ।
- १३) फाल्गुनमासका चतुर्थीहरूमा दुण्डिराजव्रतको विधान गरिएको छ । यस तिथिमा भगवान् दुण्डिराजको विधिपूर्वक पूजन गर्नाले समस्त वृद्धि हुन्छ । मत्स्यपुराणमा फाल्गुन शुक्ल चतुर्थीलाई मनोरथचतुर्थी भनिएको छ । यसमा विधिपूर्वक श्रीगणेशको आराधना गर्ने साधकले समस्त मनोरथहरू पूर्ण हुने फल प्राप्त गर्दछ ।
- १४) जुनसुकै महिनामा चतुर्थी तिथि र विवाह अथवा मङ्गलवारको संयोग भएमा त्यसलाई धिरेक फलदायक मानिएको छ । यसो तिथिलाइ अङ्गरक चतुर्थी भन्दछन् । यस दिन श्रीगणेशको आराधना गर्नाले सम्पूर्ण अभीष्ट फलको प्राप्ति हुन्छ । अङ्गारकचतुर्थीको विषयमा श्रीगणेशपुराणमा विशेष प्रकाश पारिएको छ ।

४.१ गणपति आराधनाको विशेषता

समस्त देवताहरूमा श्रीगणेशको असाधारण महिमा छ । कुनै पनि धार्मिक एवं साङ्गलिक कार्य श्रीगणेशपूजा बिना सफल हुँदैन । कुनै पनि देवताको पूजन र उत्सवहरूका आरम्भमा महर्षिगणेशको स्मरण र पूजन अनिवार्य मानिएको छ । यस्ता महत्त्व कुनै देवताको छैन । वास्तवमा श्रीगणेशपूजनको अर्थ माकार, भौतिकछत्र र परमेश्वर शक्तिको पूजन नभई 'नागेश' ब्रह्मको स्मरण हो । उहाँ आफ्ना उपासकहरू आ लागि कल्पवृक्षतुल्य र परमानन्दजनक हुनुहुन्छ । श्रीगणेश यस्तो शङ्करलाई आनन्दप्रदान गर्ने उत्तम मन्त्र हुनुहुन्छ । उहाँ प्रथमपुत्र स्वस्मिकरूप र प्रणवरूप पनि हुनुहुन्छ । उहाँका सबै प्रकारका सिद्धि प्रदान गर्ने र सङ्कष्ट नाश गर्ने बाहु नाम प्रसिद्ध छन् ।^१

घोरकर्षण शङ्कराश विद्या युद्ध सिद्धि, ज्ञानक दाता हुनुहुन्छ । उहाँले आफ्ना उपासक भक्तहरूलाई विद्या र अविद्या दुवै नन्वर्त्तन निमुक्त गरी आत्मतन्त्रको बंध मगाए, ससत्सङ्गरबाट मुक्त गराउनुहुन्छ । भगवान् श्रीगणेश सदाशिवसमान नात्रभक्तबाट छिटो प्रसन्न हुनुहुने आशुतोष स्वभाव पनि हुनुहुन्छ । तसर्थ जुनसुकै सरंगबन्ध आराधन-उपासना गरे पनि उहाँले छिटो प्रसन्न भई फलप्रदान गर्नुहुन्छ । विघ्नव्यूहको निवारक र सौम्यफल प्राप्ति मन्त्र उहाँको विशेषता हो ।

४.१.० प्राचीनकालमा श्रीगणेशको मन्दिरनिर्माण, पूर्तिस्थापना र आराधना

अनादिकालदेखि नै विध्वनिनाश निधनिनाश सम्पत्तिनाश र श्रीगणेशको कृपा प्राप्तिका लागि यन्त्रहरूद्वारा श्रीगणेशमन्दिर वा श्रीगणेशसम्बन्धहरूमा श्रीगणेशको पूजा गरिँदैआएको छ । श्रीगणेशको प्रतिम सौन्दर्यको पकार सम्पन्न श्रीगणेशप्रतिमाको पूजनलाई विघ्न-भयनाशक मानिएको छ ।^२

श्रीगणेश विघ्नरूप देवता हुनुभए तापनि उहाँको प्रतिमामा रूपको उपलब्धि हुन्छ । श्रीगणेशपुराणअनुसार एकपटक उहाँले आफ्ना सौन्दर्यमयत्र नयनाभिराम र इत्यभिराम रूप ब्रह्मा, विष्णु र शङ्करलाई दर्शन गराउनुभएको थियो । यसैगरी उहाँले एक पटक ब्रह्मादेलाई मात्र पनि सर्वोत्कृष्ट-स्वरूप दर्शन दिएर कुत्रै अन्य तुल्यउत्तम भएको थियो । भगवान् विष्णुले श्रीगणेशको अचनर्गछ नछुकेरम दैत्यमाथि विजय प्राप्त गर्नुभयो । त्यसपछि उहाँले श्रीगणेशको मन्दिरसम्म गरी कृपापावकभा न हुने कालो रङ्गक शिलाहरूद्वारा निर्मित सिद्धविनायकको प्रतिमा स्थापना गर्नुभएको थियो ।^३

भगवान् शङ्करले कश्यप ऋषिबन्धन उपदेश प्राप्त गरी श्रीगणेशको मन्त्ररूपमा गरीगछ श्रीगणेशको दर्शन पाउनुभयो । त्यहाँ कृपाबाट दैत्यराज यनिमाथि विजय प्राप्त गर्नुभयो । विजयपति खुसियालोमा उहाँले कश्यप देवमा राख्ने शिलाको प्रयोग गरी सुन्दर प्रतिमा निर्माण गराई आफूले बनाएको मन्दिरमा प्रतिष्ठा गराउनुभयो ।^४

भगवान् शङ्करले श्रीगणेशसहस्रनामद्वारा श्रीगणेशको आराधना करी त्रिपुरासुरमाथि विजय प्राप्त गर्नुभएपछि काशीत देशका पाषाणहरूको उपयोग गरी श्रीगणेशको सुन्दर प्रतिमा तयार गराउनुभयो । त्यसपछि श्रीगणेशपुतनाथ स्थानमा श्रीगणेशको मन्दिर बनाई उक्त प्रतिमाको प्रतिष्ठासमेत गर्नुभएको विषय श्रीगणेशपुराणमा वर्णन गरिएको छ ।^५ भगवान् शङ्करले श्रीगणेशको कृपाबाट प्राप्त भएको चिन्तामणि श्रीगणेशको पूर्ति स्थापित गर्नुभएको विषय श्रीगणेशपुराणमा प्रस्तुत गरिएको छ ।^६

१. भुमुखादेवदत्तः कणिकः यज्ञकर्मणि । लोकोद्देशः विनोदः विनोदः विनोदः ।

२. श्रीगणेशपुराण, १. १२-१३ ।

३. श्रीगणेशपुराण, १. १४-१५ ।

४. श्रीगणेशपुराण, १. १६-१७ ।

५. श्रीगणेशपुराण, १. १८ ।

६. श्रीगणेशपुराण, १. १९ ।

७. श्रीगणेशपुराण, १. २० ।

देवान् इन्द्रले शीतम ऋषिको सरपवाट मुक्त हुन श्रीगणेशको आराधना गरेका थिए आराधनापछि श्रीगणेशको दर्शन प्राप्त गरी इन्द्र सरपवाट मुक्त भए त्यसपछि तिनले चिन्तामणि पुरनाम्क तीर्थमा मुर्त्यर्पण श्रीगणेशमन्दिर तयार गरी चयमा श्रीगणेशको दिव्य र सर्वाङ्गसुन्दर प्रतिमा स्थापना गरेका थिए ^{१०} गणेशपुराणमा गृत्समद ब्रह्मिले श्रीगणेशमूर्ति र मन्दिर तयार गराइ विधिबत् प्रतिष्ठापछि श्रीगणेशको आराधना गरेको विषयमा पनि प्रकाश पारेका छु ^{११}

यसरी पौराणिक कालमा विभिन्न देवता र ऋषिमुनिहरूले श्रीगणेशको भक्तिले अंतर्गोत भई प्रतिमा एवं मन्दिर तयार गरी प्रतिष्ठा गरी आराधना गरेको विषयमा विभिन्न पुराणहरूमा वर्णन गरिएको छ पुराणहरूमा बताइएअनुसारको परम्परा आज पनि नेपाल, भारत लगायत विभिन्न देशमा प्रचलित छ ।

४.११ प्रतिमा-निर्माणविधि

ब्रह्मवान् श्रीगणेशका प्रतिमाहरू विभिन्न संस्थागत मन्दिरहरूमा पुरुषाकार र ल्योभन्दा पनि विशाल पाङ्गुछन् नापनि घर-घरमा स्थापना गरिने ती प्रतिमाहरू चाहि अङ्गुल परिमाणका हुनुपर्दछ भन्ने कुरा भक्त्युपुराणमा बताइएको छ ^{१२}

गणेशमूर्तिमा दश प्रकारका आयुधहरू कमल, वज्र, शक्ति, दण्ड, छद्म शङ्ख अङ्कुर गदा, विशूल, पद्म र चक्र रहने कुरा काभिकागममा बताइएको छ ^{१३} श्रीगणेशका स्थानक आसीन र नृत्यमुद्राका प्रतिमा पाङ्गुछन् , श्रीगणेशका स्थानकप्रतिमा त्रिभङ्ग र समभङ्ग हुन्छन् श्रीगणेशका मूर्तिहरू चतुर्भुज, षट्भुज अष्टभुज दशभुज, षोडशभुज र अष्टादशभुजसमेत प्राप्त हुन्छन् शायः चतुर्भुजमूर्ति दुर्लभपथमा आउँछन्

विष्णुधर्मोत्तर पुराणमा भनिएअनुसार गजवदन र चतुर्भुज श्रीगणेशमूर्ति तयार गर्नुपर्दछ मूर्तिका दायाँ हातहरूमा शूल र अक्षमाला बायाँ हातहरूमा परशु र मोदकपात्रको संयोजन गर्नुपर्दछ श्रीगणेशको बायाँ हात बनाउनुहुँदैन ^{१४} शिल्परत्न रूपमण्डन आदि ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशमूर्ति निर्माणको विषयमा रक्षरौ वर्णन गरिएको छ । श्रीगणेशको प्रतिमा निर्माण प्रतिष्ठा र पूजन सनातन सिद्धिदायक र मङ्गलविधायक पनि छ श्रीगणेशको मूर्तिप्रतिष्ठा चैत्र वैशाख, जेष्ठ, माघ र फागुन महिनाका शुक्लपक्षमा गर्नुपर्दछ ^{१५} मङ्गलवारबाहेक अरु वारहरू प्रतिष्ठका लागि ग्राह्य मानिएका छन् तिथिहरूमा रिक्ता तिथिनाहं छाडेर अरु तिथि लिइएक छन् नक्षत्रहरूमा अश्विनी रोहिणी, मृगशिरा, पुष्य, उत्तरफाल्गुनी, हस्ता स्वाती, अनुराधा, ज्येष्ठा मूल पूर्वोषाढा उत्तराषाढा, श्रवण, पूर्वाभाद्रपद उत्तराभाद्रपद र रेवतीनक्षत्र उत्तम मानिएका छन्,

४.१२ मन्दिर-निर्माणविधि

गणेश आदि देवताका मन्दिर घरका देशान्तर कोणमा बनाउनुपर्दछ । देवताको मुख भने पश्चिमतिर फर्केको हुनुपर्छ भन्ने कुरा नारदपुराणमा बताइएको छ श्रीगणेशमन्दिरमा श्रीगणेशका पार्श्ववर्ती अर्धतुल्य सेवक निम्नानुसार रहेका हुन्छन् - श्रीगणेश गान्धर्व, गार्ग्य, मङ्गल र सुधाकर । रूपमण्डनमा निम्नानुसार श्रीगणेशका द्वारपालहरूको नामावली दिइएको छ- भक्तिज र विघ्नराज सुवक्त्र र बलवान् गजकर्ण र शोकर्ण, सुसौम्य र शुभदायक श्रीगणेशमन्दिरमा श्रीगणेशविग्रहको

^{१०} इन्द्र ३: ३३-३५ ।

^{११} इन्द्र ३: ३५ ।

^{१२} गणेशपुराण १: १३-१४ ।

^{१३} गणेशपुराण १: १३-१४ ।

^{१४} शिल्परत्न ३: ३३-३४ ।

^{१५} रूपमण्डन १: १३-१४ ।

^{१६} रूपमण्डन १: १३-१४ ।

^{१७} रूपमण्डन १: १३-१४ ।

बायाँतर्फ गजकर्ण दयातर्फ सिद्धि, उत्तरतर्फ गौरा पूर्वतर्फ कुण्ड, दक्षिण-पूर्वतर्फ कलचन्द्रमा दक्षिणमा सरस्वती पश्चिममा कुबेर र पछाडि भूमिकको स्थापना गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ ।^{१०}

गणेशका द्वारपालहरू वामनाकारका बनाई मन्दिरमा राख्नुपर्दछ । ती द्वारपालहरूलाई स्वभावले सौम्य र कठोर अनुहारका देखाउनु पर्दछ । तिनका दुवै हात वर्जनीमुद्रा र दण्डले अलङ्कृत गराउनुपर्दछ । पूर्वद्वारमा रहेका अविघ्न र विघ्नराजका हातहरूमा परशु र चक्र, दक्षिणद्वारमा वर्तमान सुवक्त्र र बलवान्का हातहरूमा खड्ग र खेटक, पश्चिमद्वारमा रहेका गजकर्ण र मोकर्णका हातहरूमा धनु र बाण, उत्तरद्वारमा वर्तमान सुसौम्य र शुभदायकका हातहरूमा पद्म र अङ्कुरा चित्राङ्कन गर्नुपर्दछ ।^{११}

गणेशको आराधनाका लागि मूर्ति र मन्दिरको निर्माण सम्बन्धमा शास्त्रहरूमा विस्तृत रूपमा प्रकाश पारिएको छ । पौराणिक कालदेखि वर्तमान कालसम्म शास्त्रहरूकै निर्देशका आधारमा मूर्तिनिर्माण, मन्दिरनिर्माण, मूर्तिप्रतिष्ठा र मूर्तिपूजनको परम्परा रहिआएको छ । पैशाचमा श्रीगणेशका आराधकहरूको विपुल संख्या रहेकाले संघर्षदेखि महत्कलौसम्म र विशेष गरेर काठमाडौं उपत्यकामा श्रीगणेशको आराधना अत्यधिक मात्रामा हुने गरेको तथ्य कसैबाट छिपेको छैन । श्रीगणेशमन्दिर, श्रीगणेशमूर्ति र श्रीगणेशोपासनाका दृष्टिबाट काठमाडौं उपत्यकाको गौरवपूर्ण स्थान रहेको तथ्य स्मरणीय छ ।

ॐ

१०. गभाई गजकर्णं सिद्धि कर्तुं दक्षिणे । भूकर्णं तथा द्वी च भूमिको वामवन्दमा ।
 तत्रां तु महा गौरा माध्वे धेनु सरस्वती । अङ्गध्वे वर्जनीजानु मुदिः पूर्व अर्धार्धमा । - रामभास श्रीगणेशके उद्दिधाने बाल्यण पूर्वखण्ड १ १८०

११. सर्वे च पापनाकारकाः सौम्याश्च वरवानताः । वर्जनी दण्डाः पद्मपरिवर्जो विघ्नराजकः
 वामेनो खड्गधेनुः दण्डहस्तः सुवक्त्रकः । वर्जनी दण्डारस्यो दक्षिणे बलवान् धरेत्
 वर्जनी कौर्णवीर्य च दण्डश्च पराकर्षकः । वर्जनी दण्डपरस्यो मोकर्णः पश्चिमे स्थितः ।
 वर्जनी पद्मङ्कुसङ्ग दण्डहस्तः सुसौम्यकः । वर्जनी दण्डपरस्यो वैप शुभदायकः ॥
 पूर्वद्वारादिके सर्वे पाप्मादिव्यष्ट सम्मिताः । - पूर्वखण्ड, पृ. १८१ ।

परिच्छेद - पाँच

शास्त्र र शास्त्रीय सिद्धान्तमा श्रीगणेश

श्रुति, स्मृति, पुराण, इतिहास, तन्त्र-आगम, विविध मत र सिद्धान्तहरूमा श्रीगणेशको कतै विस्तृत र कतै सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको पाइन्छ । ती ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशतन्त्रको विश्लेषणका साथै श्रीगणेशलीलाहरूको प्रकाशान गरिएको छ । यस परिच्छेदमा ती सबै चाङ्गणमा रहेका श्रीगणेशपरक विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिँदछ ।

५.१ वैदिकवाङ्मय

वेद विश्वको आदिवाङ्मय हो , वेदहरूमा गणपतिको निरूपण ब्रह्मणस्पति, ज्येष्ठराज आदि नामबाट भएको छ । सर्वमङ्गलविधाता गणपति ब्रह्मणस्पतिको रूपमा सफल ज्ञानको निधि भएर विराजमान हुनुहुन्छ । उहाँ सर्वश्रेष्ठ देवताको रूपमा पूजित हुनुहुन्छ र समस्त वाङ्मयका अधिष्ठाता कवि पनि हुनुहुन्छ । ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद अधर्ववेद, ऐतरेयब्राह्मण श्रीगणेशध्वजशोर्ष गणपत्युर्गन्धर्व आदि वैदिक ग्रन्थहरूमा ब्रह्मणस्पति भगवान् श्रीगणेशको विस्तृत चर्चा भएको छ । ऋग्वेदमा श्रीगणेशलाई गणपति र ब्रह्मणस्पतिको रूपमा चित्रण गरिएको छ । वेदज्ञानको भालक परब्रह्म परमेश्वर हुन् । ती गणहरूमा प्रमुख छन् । ती गणहरूका स्वामी हुन् । कावेहरूमा श्रेष्ठ कवि हुन् । एतावत ती परम परमेश्वर एवं कीर्तनार्थ पनि छन् र प्रत्येक स्थानमा विराजमान छन् ।^१

ऐतरेयब्राह्मणमा भगवान् ब्रह्मणस्पति नै गणपति र बृहस्पति पनि हुनुहुन्छ भन्ने अभिप्राय भएको मन्त्रमा श्रीगणेशलाई बृहस्पति भनिएको छ ।^२ तिनै बृहस्पति उत्तम संरक्षक अर्थान् सुगोपा हुन् । तिनको संरक्षणमा रहने कुनै पनि प्राणी दुःखी हुने सक्दैन भन्ने अभिप्राय ऋग्वेदीय मन्त्रमा व्यक्त भएको छ ।^३

भगवान् श्रीगणेशको 'समर्पितशस्त्री रोगनाशक, धनदाता पुष्टिबर्द्धक र श्रेष्ठ फलदाता ब्रह्मणस्पति'सहित हाप्पीमाथि अनुग्रह गरुन् भनी एउटा मन्त्रमा ब्रह्मणस्पतिको विशेषता बताइएको छ ।^४

सुबल यजुर्वेदको गणानं त्वा० मन्त्रलाई भगवान् श्रीगणेशको पूजा आराधनामा प्रयोग गरिन्छ । उक्त मन्त्रद्वारा आवाहित गणपति ब्रह्मणस्पति प्रियपति, निधिपति र सर्वनियन्ता परमेश्वरका रूपमा प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । सामवेदको प्रीतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देवेभ्यः सृजता यस मन्त्रमा ब्रह्मणस्पतिको रूपमा रहेका श्रीगणेशको उपासनाको फलका विषयमा सङ्केत गर्दै भनिएको छ - हामीले ब्रह्माण्डका भालक ईश्वर ब्रह्मणस्पति र वाग्देवतालाई प्राप्त गर्न सक्ौं ।^५

शनपथब्राह्मणका भाष्यकार हरिस्वामीका गुरु स्कन्दस्वामीले ऋग्वेदभाष्यको प्रारम्भमा श्रीगणेशको वन्दना गर्दै भनेका छन् - ब्रह्म, सूर्य, चन्द्र, इन्द्र र विष्णुद्वारा वन्दित हे विष्णुहर्ता गणपति । म उहाँका स्वामी हे ब्रह्मणस्पति ।

^१ तन्त्र. १५५ति ह्यमह । कविः कवीरामुपमवस्ताम् । ब्रह्मराज ब्रह्मर्षी ब्रह्मकर्मन्तः का न गृह्यकृतिभिः सौद सादनम् ॥ ऋग्वेद, २/२३/१

^२ एतन्ना त्वा गणपतिं ब्रह्मराज इति ब्रह्मराजस्यैव ब्रह्म वै बृहस्पतिर्दृष्टव्योऽयं नद भियज्यति । ऐतरेय ब्राह्मण ४/२/१

^३ मन्त्रं दुःखं कुतश्च । गणपत्यस्तितिः इतिर्वचः, भिक्षा उपसक्तं धनं भो विः कविरसं यः सुगोपा रक्षां दाययन्तः । ऋग्वेद २/२३/५ ।

^४ हे अमोघा नमोऽस्तु पुष्टिर्धनं । स मेः प्रियक यस्तुः ॥ - भूषणत. १ १८/२ ।

^५ भगवान् ब्रह्मणस्पतिः कव्याय पुजितः ५/१/३

हृदयहृदयः नमस्तस्मै सु १

बसन्त ब्रह्मणस्यति शब्द श्रीगणेशको वाचकका रूपमा प्राचीन कालदेखि नै प्रसिद्ध रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । सर्वे परहसमा ब्रह्मणस्यति ब्रह्मस्यति र वा बस्यति र् यं नामहरु एउटै श्रीगणेशका नाम हुन् भन्ने कुरा प्रतिपादन गरिएको छ । एउटा मन्त्रमा ब्रह्मती वाक् अथवा संसारका स्वामी ब्रह्मस्यति परमव्योमरूप महाशक्तिको महान् तेजबाट सर्वप्रथम उदय भई सप्त छन्दरूप मुखले सम्पन्न सात किरण अथवा सप्त वर्षले सम्पन्न हुँदै गद्गदारा अथकारलाई निवारण गर्दछन् भनिएको छ ।^१

वेदहरूमा वाचस्पति, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति शब्दका प्रचुर प्रयोग पाइन्छन् । यी तीनै शब्दहरूको अर्थ गणपति हो भन्ने कुरा भाष्यकारहरू ले समर्पण गरेका छन् । गणपतिलाई वेदमा ज्ञेयकाज पनि भनिएको छ । अग्नेयको शाकल्यसंहिताको एउटा मन्त्रमा शिवजीका जेठो छोराका रूपमा श्री गणेशको निरूपण गरिएको छ । यसैगरी शौनकेयनितानो श्रीगणेशलाई लक्ष्मीका नाभकण्ठ स्मरण गरिएको छ ।

शुक्लयजुर्वेदको 'नमो गणप्यो गणपतिभ्यश्च' (१६/२५) इत्यादि मन्त्रमा पनि श्रीगणेशको सम्मरण गरिएको छ । शुक्लयजुर्वेदकै 'गणपिभ्यै स्वाहा गणपतये स्वाहा' (२२/३०, मन्त्रमा गणपति र गणप्रीका रूपमा श्रीगणेशको निरूपण गरिएको छ । कृष्णयजुर्वेदको तैत्तिरीयसंहितामा - तत्कराटाद्य बिट्महे हस्तिमुखाय धीमहि तन्नो दन्तो प्रचोदयान् (२/३/१८) भनी श्रीगणेशलाई इस्तिमुख र दन्तीक रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यही कुरा कृष्णयजुर्वेदको मैत्रायणसंहितामा पनि निरूपित छ । यमनाट वेदका द्रष्टा महर्षिहरले भगवान् श्रीगणेशका हस्तिपुण्ड्र, गजवदन, वक्रपुण्ड्र र बृहदन्तिस्वरूपलाई साक्षात्कार गर्नेको तात्पर्य स्पष्ट हुन्छ ।

अथर्ववेदको शौनकीसंहितामा २ गणपत्यवधशोध - १० मा पनि 'एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्तो प्रचोदयात्' मन्त्रको उल्लेख गरिएको छ । समवेदको विनायकसंहितामा एतान् प्रयुज्जन् विनायकान् प्रीणानि भनेर श्रीगणेशपूजाविधिमा उल्लेख गरिएको छ । कषायजुह्वेदको तैत्तिरीय आरण्यकको १०.२ मा 'तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्तो प्रचोदयात्' भनेर गणपतिगायत्रीको उल्लेख गरिएको छ । अथर्ववेदको श्रीगणेशपूजाविधिचन्द्रार्घनवद्वयमा गणानन्द त्वा० आदि मन्त्रद्वारा श्रीगणेशको स्तुति गरी उहाँको प्रशंसा गरिएको छ । यसैगरी त्यसै उपनिषद्को २३ मन्त्रमा चतुर्भुज रक्तवर्ण गजवदन वक्रतुण्ड भक्तव्याद महदेव १ पार्यनीपुत्र श्रीगणेशको स्मरण गरिएको छ । अथर्ववेदका बृहज्जबलोपनिषद् ४/२२ मा शिव विष्णु लक्ष्मी अदि देवताहरूका साथ विष्णुशक्त नामबाट श्रीगणेशको पनि चर्चा गरिएको छ ।

ऋग्वेदस्य बाह्य मन्त्रहरूद्वारा लज्जितको श्रीगणेशसूक्त रहेको छ । मन्त्रसाधनाकालमा अङ्गनामे निद्रा आलस्य भोक तिखा कान क्रोध लोभ मोह माया प्रमद र रोगजस्ता विघ्नबाधा हटाउने कार्यमा ऋग्वेद २.२३.१-१३ मा सङ्ग्रहित श्रीगणेशसूक्तका मन्त्रहरूको प्रभावकारी भूमिका रहने तथ्य मेरुतन्त्र आदि प्राभाषिक ग्रन्थहरूमा बताइएको छ । श्रीगणेशसूक्तको पठ गर्दा उच्चतरजन्ति दोष भावदोष र संसर्गदोषसमेत निराकृत हुन्छन् । यसबाट माथि बनाइएका भौतिक मनसिक् र आध्यात्मिक विघ्न पनि निरस्त हुन्छन् । यसकारण साधकहरूले विधिपूर्वक तल लेखिएअनुसार विनियोग गरी श्रीगणेशसूक्तको पठ गर्नुपर्दछ ।

६. विभिन्न विधिभाषाएँ बन्दूकपदार्थद्वारा मर्दा गायमर्दा हुए प्रहारा प्रहारात्मक । शिवपुरी जिले में गायमर्दा कर्माचक पर्यटन ७ १-३

* **सूत्रपाठः** ३३।५ अथवासी महौ ज्योतिषः शशं ज्योषन सखाभ्याम् विजाते तत्रैव तिलान्निमेषाभ्यामप्यादि । - ६ वेद. ४५०/१

अधिसूचना संख्या ११११/१९९१ दिनांक २२/११/९१

संग्रहालय एवं पुस्तकालय - जलिनकरसंहिता १०/४४/६

गणेशसूक्तम्

विनियोग महात्मनो गणेशस्य अस्य द्वादशर्चस्य सम्पदकवि , गणपे देवता आद्यानां त्रिष्टुभानां त्रिष्टुभानां
हन्तराणां गवानां गवयं छन्दः महामण्डपनिर्देवत्वं सन्त्र्यम्भगयो जायमानानां देवताणां निराकरणाय विनियोगः-

गणानान्त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रयस्त्वयम् ।

अथेष्टराजं दद्याता दद्याणस्यते आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥१॥

विष्णुर्महामणपते गणेषु त्वमाहुर्विप्रतमङ्गवीर्याम् ।

न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनानो महामर्कमर्धञ्जितमर्च ॥२॥

त्वेषङ्गणं तव शंखादिहस्तं धृतिव्रतं मा विद्वानन्ति वारम् । मया भुवो ये ॥३॥

आ तू न इन्द्र सुमन्तं चित्रं यामं संगृभाय । महाहस्तीं दक्षिणेन ॥४॥

विद्या हि त्वा नु विकुर्मिं तु विदेशानुवीमधम् । तुविमात्रपवोभिः ॥५॥

न हि त्वा शूर देवा न मर्तासो दिव्य तम् । भीमं गोवातयन्ते ॥६॥

एतोल्विन्द्रं स्तवायेशान वस्य स्वराज्यम् । न राधसार्थिषं न ॥७॥

प्रस्तोष उपगामिषच्छवत्याय गीयमानम् । अभिशार्धस्य जुगुप्सु ॥८॥

आ नो मरुत्यञ्जनं दक्षिणेनभिर्मध्यमं प्रामृजद्वा इन्द्र । मा नो वसोर्निभाक् ॥९॥

उपक्रमस्याभर घृताधृणो जनाना यद्वाशुघ्नस्य वेद ॥१०॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति बीजो विप्रेभिस्तनित्वः । अस्माभिस्तु तं मन्त्रिहि ॥११॥

स यात्रुषो वजा अन्मभ्यं विश्वश्चक्रा । वलेश्च मक्षु जरत्तम् ॥१२॥

गणानां त्वा निषुसीद त्वं गणान्तथैव च ।

आ तू न इन्द्र विद्यहि न हि त्वा शूरमेव च ॥१३॥

उपर्युक्त वैदिक प्रमाणहरूबाट श्रीगणेश वैदिक देवता हुनुभएको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । छंद, उरुन्विषद पुराण एवं सन्त्र्यम्भगयि निर्कृति श्रीगणेशमयब्रह्मका तन्त्रुस्य, रचदन्त हस्तिमुख जङ्गलुपड दन्तः वराट आदि श्रीगणेशका पर्वपवाधो नामहरूको पद्यालोचन गर्दा तै सबैले श्रीगणेशको महान र विशेषता स्वतः गरेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । जसरी श्रीगणेश वैदिक देवता हुनुहुन्छ त्यसरी नै उहाँ अनदिक्षिद् आदिदेव पनि मानिनुभएको छ । उहाँलाई नै कर्ता, धर्ता र हर्ता पनि मानिएको छ । उहाँलाई 'त्व प्रत्यक्षं दद्यामि' भनेर प्रत्यक्ष ब्रह्मको रूपमा चित्रित गरिएको छ । स्वयमेवमा श्रीगणेश जीवन्तमका प्रतिनिधि र सर्वदेवमय हुनुहुन्छ । त्यसकारण उहाँ सबैका लागि खटनीय र पूजनयोग्य पनि हुनुहुन्छ । प्राणीनाथको मङ्गलविधान गर्नु नै उहाँको प्रमुख कार्य भएकाले उहाँलाई मङ्गलमूर्ति गरिएको छ । पञ्चकल्पाकारो देवता हुनुभएकाले उहाँलाई वरदमूर्तये नमः भनी वरद र भक्तकननापूरक गरिएको छ ।

५.२ स्मृतिवाङ्मय

स्मृतिहरूमा श्रीगणेशको चर्चा, प्रशंसा र पूजाविधिको निरूपणसमेत भएको छ । बृहत्पाराशरस्मृतिमा श्रीगणेशको चिन्तपूजाको विधान गर्दै गरिएको छ । बलिर्वैद्यदेव कल्मषा श्रीगणेशका लागि घृताहुति टिनुपर्दछ र सबै प्रकारका उच्छेदहरूको शान्तिका लागि उहाँको पूजा गर्नुपर्दछ । पेरि गणनान्त्वा० इत्यादि मन्त्रबाट अन्तमः स्वाहाको प्रयोग गर्दै

श्रीगणेशकी विभिन्न चार आहुति दिनुपर्दछ ।^{११} बृहत्पाराशरस्मृतिमा विविध विघ्नहरूको उल्लेख गर्दै तिनीहरूको शमनका लागि श्रीगणेशपूजाम र श्रीगणेशमन्त्रजपको समेत विधान गरिएको छ।

महर्षि जैमिनि जैमिनीयसंहितामा अरु देवताले वै ही निर्धारित पदार्थमात्र रक्षन गर्दछन भने श्रीगणेशले सबै कुरा दिनुहुन्छ भन्ने कुरा खुलाउँदै भनिएको छ । सूर्यबाट आरभ्य अग्निबाट आ शिखरबाट जान जनार्दनबाट मोक्ष हुन आदि देवीहरूबाट अक्ष भैरव आदिबाट सङ्कटमोचन सरस्वतीबाट विद्या लक्ष्मीबाट ऐश्वर्यवृद्धि पापघ्नीबाट सौभाग्य इन्द्राणीबाट कल्याणपरम्परा स्कन्दबाट मन्तानवृद्धिको कामना गर्नुपर्दछ भने श्रीगणेशबाट उक्त सबै विषयका कामना गर्नुपर्दछ । किनभने उहाँ सबै कुरा प्रदान गर्न समर्थ हुनुहुन्छ।^{१२}

य जगत्सर्वस्मृतिरिति गणपतिकल्पना गणपति अराधनविधिः निरूपणका साथै गङ्गा र शङ्खले श्रीगणेशनाइ विघ्नकणक रूपमा गणेशको अधपति बनाएको तथ्य निरूपण गरिएको छ ।^{१३} उक्त प्रकाणमा वै विनायकपदं विघ्ननाशकं चैरेकं प्रणीतं तस्य निरूपण गरी त्यसबाट मुक्त हुने उपायसमेत बताइएको छ। विभिन्न पवित्र पदार्थहरूले सर्वाङ्गकल्याणको जालले अभिषेक गर्ने विधि बताएर मित सङ्गिता बाल फटङ्कन कुम्भपण्ड र राजपुत्र नामहरूको स्थापनाद जोडेर हवन गर्नुपर्ने निर्देश गरिएको छ ।^{१४} तत्पश्चात् बलिदान श्रीगणेशकी माता अम्बिकाको उपस्थान र ब्रह्मभोजन आदि क्रम गरी विनायकपूजा समाप्त हुने कुरा बताइएको छ । यसैगरी वीरमित्रोदयको पूजाप्रकरणमा पनि श्रीगणेशको पूजाबाट विघ्ननिवारण हुने तथ्य खुलाइएको छ । यसरी धर्मशास्त्रका विभिन्न ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशको चर्चा हुनुले धर्मशास्त्रमा विघ्नविनाशक विशिष्ट देवताका रूपमा श्रीगणेशको मान्यता रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ।

५.३ तन्त्रबोध्य

तन्त्रशास्त्रमा श्रीगणेशको व्यापक चर्चा भएको छ । तन्त्रशास्त्रअनुसार विश्वको आधरशक्तिक रूपमा रहनुभएका श्रीगणेशको अपूर्व महिमा रहेको छ । आधारशक्ति बस्तुका भेदले अनन्त मानिएको छ । श्री गणेश आधारशक्तिभन्दा पृथक् स्वरुपभएकाले उहाँका रूप पनि अन्तर्मा मानिएको छन । गणपतिका नाम रूप वर्ण वस्त्र आभुष वहन र कार्य पनि अनेक छन् । तन्त्रशास्त्रका तन्त्रवनाहरूले कतिपय गणपतिहरूका नाम आकृति वर्ण वस्त्र र आभुषको निर्देश श्रीतन्त्रविधि शर्वविद्यापीठ आदि ग्रन्थहरूमा प्रतिपादन गरेका छन् । एउटै गणपतिका एकदन्त लम्बोदर गजानन गणपति विघ्नराज आदि अनेक पर्याय बताइएका छन् । परन्तु यी सबै नामका आ-आफ्नै भिन्न भिन्न अर्थ पनि छन् ।

तन्त्रका विशिष्ट ग्रन्थहरूमा श्रीगणेशका तान्त्रिक ध्यानका सुन्दर चित्र देखाइएका छन् । त्यही रत्न कुम्भ अद्वकुश र कमल आभयमुद्रा वरमुद्रा र गदा धारण गर्ने भगवान् श्रीगणेशको ध्यानविधि पनि निरूपण गरिएको छ । ऊर्ध्वगणपतिको ध्यानमा धनुषधारी श्रीगणेशको ध्यान पनि पाइन्छ । वीरगणपतिको ध्यानको प्रसङ्गमा श्रान्त्यनिधिमा शक्तिधारी श्रीगणेशको चर्चा गरिएको छ । अक्षरगणपतिको ध्यानमा दायाँ हातमा दन्त धारण गरेको देखाइएको छ । तरुणगणपतिको ध्यानमा गणेश अद्वकुश अपुष्प त्रम्बू, स्वदन्त, शक्ति इशु धारण गरेको देखाइएको छ । हेरम्बरगणपतिको ध्यानमा आभय वरमुद्रा

विनायकस्य हनका सुगन्धतुल्यरुचिः अर्धविन्दोऽग्नयस्य पूजयत् परमशुभम् । तज्जगन्धेति यन्नेव स्वाहकृतान्नजडम् । चमसो बृहस्पत् तस्यै गणेशाय ॥ ५ ॥ इति । ईश्वरस्य ५२ ॥ ५३ ॥

गणेश ध्यानविधिः विनायकस्य पूजयत् । ईश्वरस्य पूजयत् । अर्धविन्दोऽग्नयस्य पूजयत् ।

गणेशध्यानमा ५३ । ईश्वरस्य पूजयत् । विनायकस्य पूजयत् । अर्धविन्दोऽग्नयस्य पूजयत् ।

अथ गणेश ध्यानविधिः कल्याणकालिना ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विनायकस्य ध्यानविधिः विनायकस्य ध्यानविधिः । विनायकस्य ध्यानविधिः । विनायकस्य ध्यानविधिः ।

विनायकस्य ध्यानविधिः विनायकस्य ध्यानविधिः । विनायकस्य ध्यानविधिः । विनायकस्य ध्यानविधिः ।

पाश दन्त, अक्षमाला शृंगि परशू, मृदंग र मोदक धारण गर्ने स्वरूपको ध्यान प्रस्तुत गरिएको छ । गदाधारी महागणपतिको सौन्दर्यचित्रण गरिएको छ र लक्ष्मीगणपतिको हात्मा चक्र रहेको देखाइएको छ । यसैगरी अंशुमद्भेदाग्रभ्या पनि दायाँ हातमा दन्त र बायाँ हातमा कपित्थ धारण गर्ने श्रीगणेशको चर्चा पाइन्छ । पञ्चमहार्णवमा उन्मत्तगणपति र उच्छिष्टगणपतिको वर्णन गरिएको छ र श्रीगणेशका सुँढको दुप्यमा मोदक रहेको देखाइएको छ । शिवगण र गणदेवताको स्वामी श्रीगणेशको नाममा रहेको गणशब्दका अनेक अर्थ अनेक तन्त्रमा पाइन्छन् । संख्याविशेषले सम्पन्न सेनाका सेनापतिको रूपमा पनि श्रीगणेशको चर्चा भएको छ । महर्गिर्वाणतन्त्रमा गणदीशको प्रवर्तन गर्ने श्रीगणेशलाई गणप भनिएको छ।^{१३}

पाञ्चरात्र आगममा श्रीवैष्णव सम्प्रदाय अथवा विशिष्टाद्वैत सम्प्रदायका मानिसहरूले श्रीगणेशलाई विष्णु परिवारमा गणना गर्ने विषयमा प्रकाश पारिएको छ । सनत्कुमारसंहितामा भगवान्का मन्दिर प्राङ्गण र विमानहरूमा कौशिक कन्दर्प, स्कन्द र श्रीगणेशको स्थापना गर्नुपर्ने विधि बताइएको छ । त्यहीँ नै श्रीगणेश र सिंहको माझमा मिश्र र श्रीधर एवं श्रीगणेशको बीचमा वरुणको स्थापना गर्नुपर्ने विषयमा प्रकाश पार्दै त्यहीँ स्थापित कुमार, कुमार, गणेश, विनायक सिद्ध र विन्नरहल्ले हाम्रो कल्याण गरुन् भनिएको छ । त्यसै संहितामा शिवरात्रिका दिन गाउँको दक्षिण भागमा गई उत्तराभिमुख भएर श्रीगणेशको स्थापना गर्ने निर्देश दिइएको छ । उक्त नमो गणाधिपतये शूर्पकर्णाय विद्यहे कोटिरक्षाय धीमहि तन्नो गणपतिः प्रचोदयात् - यस श्रीगणेशगायत्रीको जप र श्रीगणेशपूजाको विधि पनि त्यहीँ बताइएको छ । श्रीशङ्करसंहितामा श्रीगणेशलाई ओङ्कारका अधिष्ठाता मानिएको छ । यसरी विष्णुपरिवारमा पनि श्रीगणेशको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।^{१४}

बैखान्स आगममा रुनुमान् र श्रीगणेशलाई एउटै स्तब मानिएको छ । तन्त्रसारमा विनायक सम्प्रदायका उपास्य देवता महागणपति हेरम्बगणपति हर्त्तद्भागपति उच्छिष्टगणपति, स्वर्णगणपति र रक्तदन्तगणपतिको ध्यान, पूजाविधि र प्रयोग विधिको विस्तृत रूपमा निरूपण गरिएको छ । श्रोतान्विधिमा ३२ प्रकारका गणपतिहरूको नाम निर्देश पाइन्छ - बालगणपति तरुणगणपति भक्तगणपति चौरगणपति शक्तिगणपति हेरम्बगणपति, द्विजागणपति हिन्दुगणपति, उच्छिष्टगणपति विघ्नगणपति क्षिप्रगणपति, लक्ष्मीगणपति मह्यगणपति विजयगणपति, नृसिंहगणपति, ऊर्ध्वगणपति एकाक्षरगणपति वरगणपति त्र्यक्षरगणपति क्षिप्रप्रसादगणपति हरिदामणपति, एकदन्तगणपति सुष्टिगणपति, उदण्डगणपति, ऋणमोचनगणपति, दुष्टिगणपति द्विमुखगणपति त्रिमुखगणपति, सिंहगणपति योगगणपति, दुर्गागणपति र सङ्कटहरगणपति ।^{१५} तन्त्र एव आगममा श्रीगणेशको व्यापक वर्णन पाइन्छ ।

गणेशपरक तन्त्रशास्त्रमा लघुषोढान्यासअन्तर्गत ५१ प्रकारका मातृकाहरूलाई सर्वात्मक श्रीगणेश मानिएको पाइन्छ । त्यसको वर्णन यस प्रकार छ - अ - होसहित विघ्नेश आ - श्रीसहित विघ्नराज इ - सुप्तिसहित विनायक ई - शक्तिसहित शिवेत्तम उ - पुष्टिसहित विघ्नहृत्, ऊ - सरस्वतीसहित विघ्नकर्ता ऋ - रत्तिसहित विघ्नराट्, ॠ - भेधसहित गणनायक, ॡ - कान्तिसहित एकदन्त, लृ - कामिनीसहित द्विदन्त, ए - मोहिनीसहित गजवक्त्र, ऐ - उदरसहित निरञ्जन ओ - तीव्रसहित कपर्दिभृत् औ - ज्वालिनीसहित तीर्धगुम्ब, अ - नटरसहित शङ्कुकर्ण अ - सुयगसहित वृषभध्वज क - कामरूपिणीसहित गणनाथ, ख - सुभूतसहित गजेन्द्र, ग - जयिनीसहित शूर्पकर्ण, घ - मन्त्रसहित त्रिलोचन ङ - विघ्नेशसहित लम्बोदर च - सुरुषामहित महानाद, छ - कामदासहित चतुर्भुज, ज - मर्त्यविह्वलासहित सदाशिव झ - विकटामहित आपोद ञ - दुःखसहित दुर्मुख, ट - भूतदासहित सुमुख ठ - भूमिसहित प्रमाद ड -

^{१३} पञ्चमहाार्णव, पृ. १३४ ।

^{१४} कन्दर्पाय 'पाञ्चरात्र आगम में गणेश' कल्याण पूर्वजन्, पृ. ३५४ ।

^{१५} तन्त्र चक्रवर्ती, कल्याण पूर्वजन्, पृ. ४६० ।

शक्तिसहित एकपाद ह - ग्यासाहित द्वित्रिह ज - मनुष्यसहित शूर न - मकरासहित चोर ब - चोरिनीसहित वधुमुखा
ह भुकुटीसहित वरद ब - सज्जसाहित वाघनेत्र न - दीर्घघोणसहित वक्रतुण्ड घ - धनुषबाणसहित द्विरण्डक फ -
घामिनीसहित सिनीत ब - रात्रिसहित प्राणनी ध - चन्द्रिकसहित धन म - शशिप्रभासहित विभक्त य - लोचनसहित
भक्तवाहन र - वपलासहित जटो, ल - हृष्टिसहित मुकुटो ख - दुर्गसाहित खटुगी श - सुभगासहित वरेण्य घ
हिवासाहित धूपकेतन स - दुर्गासहित भक्तप्रिय ह - कालीसहित गणेश लम् - कालकुम्भिकासहित मोचनाट क्षम्
विष्णुहरिणसहित गणेश्वर यक्षरि कन्दर्पधरूप आगणेश ओङ्कारको पातुकाहकका मध्य स्थित गणेशको पङ्क्ति १०

पेरुनन्वेषा पनि विघ्ननिवारणका लागि दैनिक उपासना गर्दा सञ्जनिक गणेशपूजक न्यसको आवश्यकता औरण्य
विधिदेग न्यससहित गावुकन्यासको मार्ग प्रकाशित गरिएको छ -

अ - हासहित विघ्नेश, आ - श्रीसहित विघ्नेश इ - पुष्टिसहित विघ्नेश ई - शान्तिसहित शिवोन्म, उ -
स्वस्तिसहित विघ्नेश क - सरस्वतिसहित विघ्नेशकं ऊ - स्वाहासहित गण ऊ - सुदेवासहित एवदन्त ल
कर्तिसहित द्विदन्त लृ - कामिनासहित गजवक्र ए - माहिनीसहित निरञ्जन ऐ - नगीसहित कपटी ओ - पार्वतिसहित
सौमित्र ओ - ज्वालामुखसहित जटुकर्ण अ - नन्दसहित वृणध्वज अ - भुवनासहित गणनाथक क - कामरूपसहित
गजेन्द्र ख - उमासहित शृपङ्गनी ग - त्रिजोवनीसहित प्रियेत्रन घ - सत्यसहित लम्बोदर ङ - विभक्तिसहित महामन्द
च - सुरुपासहित चतुर्भुज छ - वपलासहित स्पष्टशिव ज - घटजिह्वासहित अमाट झ - भृगुसहित दुर्मुख अ -
भौतकासहित सगरुड ट - सीतासहित प्रमोद ठ - रमासहित एकपाद ड - मन्दिसहित द्वित्रिह त - घामिनीसहित
शूर ध - त्रिकलासहित चोर त - भुकुटीसहित वधुमुख ब - सज्जसाहित वरद द - दीर्घघोणसहित वाघनेत्र ध
धनुषबाणसहित धनुर्मूढ न - घामिनीसहित द्विरद प - रात्रिसहित सिनीत, फ - शम्पीसहित कामान्ध, ब - शशिप्रभासहित
वस ब - लोचनोदयसहित विमल म - वज्रनासहित पञ्चाहन य - दक्षिणसहित जटो र - सुभगासहित मुण्डी ल -
दुर्गासहित खटुगी ख - शिवसहित वरेण्य श - भगासहित धूपकेतन स - भक्तिनीसहित भक्तप्रिय स - भौगिनीसहित
गणेश ह - सुभगासहित मोचनाट लम् - कालरत्रिसहित ग्यानी, क्षम् - कालिकासहित गणेश्वर ११

अन्तिमको उपासना गर्ने शङ्खगचार्यपरम्परापु श्रीयन्त्रको मध्यबन्दुमा श्रीगणेशका विभिन्न रूप - आकारणपति
छिद्रप्रमादनगणपति, वक्रतुण्डगणपति, लक्ष्मीगणपति, हेरन्दगणपति, निरिगणपति, शक्तिगणपति आदिको ध्यान गर्ने विधान
रहको छ ११ यस्तोत्र श्रीगणेशपरक बोध र सूचनको स्मृतका रूपमा रहेको छ त्यही दशाक्षर सावरमन्त्र श्री गणेशदाता
अपराध परकले श्रीगणेशको आराधना गरेपछि मात्र सद्गुरुबाट मात्र प्राप्त गर्ने विधिपूर्वक त्यसको उचोचन गर्नुपर्ने कुरा
बताइएको छ यदि त्यसो नगरे जथाभावी घन रसियो घन बापक जन्मजन्मान्तरसम्म मुकुट रहने कुरा बताइएको छ १२
यस्तो गुरुगुरु कपूर रक्तकमल कुंकुम कस्तुरी रक्तचन्दन र रक्तचन्दनसँग घिसिएको जल वा पदार्थ श्रीगणेशको विघ्न
अन्तिम रक्तिकार भएकाले उक्त पदार्थहरूको समूहलाई श्रीगणेशको अष्टरक्त अथवा गजरागन्धाष्टक भन्नेएको छ १३

कृष्ण गण्डकोमा पाइने शालग्रामको अनेक आकार र रूप हुन्छन् । तीमध्ये कुनै सूर्यशालग्राम कुनै शिवशालग्राम
कुनै विष्णुशालग्राम कुनै श्रीगणेशशालग्राम हुन्छन् । यस्तै अरु देवतायसँग सम्बद्ध शालग्राम पनि गणेशशालग्रामको

१. रामगुप्तस्य विरचित गणेश पञ्चाङ्ग इ.स. ११५०

२. यस्तोत्र श्रीगणेशपरक

३. वं. वरदाचार्य, पूर्वार्थ

४. दशमस्कन्ध पृष्ठ ५०० - ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००

५. यन्त्रको मध्यबन्दुमा श्रीगणेशको अनेक आकार र रूप हुन्छन् । तीमध्ये कुनै सूर्यशालग्राम कुनै शिवशालग्राम कुनै विष्णुशालग्राम कुनै श्रीगणेशशालग्राम हुन्छन् । यस्तै अरु देवतायसँग सम्बद्ध शालग्राम पनि गणेशशालग्रामको

चिन्तासो गराउँदै घेरुत्तन्त्रमा भनिएको छ - जुन शालग्राममा सैहको आकार स्पष्ट देखिन्छ त्यसलाई गणेशशालग्राम भनुपर्दछ सैहको आकारमा रहेको शालग्राम शिला र श्रीगणेशको आकारमा देखिने शालग्रामशिलालाई समेत गणेशशालग्राम मान्नु पर्दछ ^{२२}

सनातन संस्कृतिमा रुद्राक्षलाई ज्यादै पवित्र, सिद्धिपद र देवरूप मानिएको छ । रुद्राक्षका मुख्यअनुसारक देवता हुन्छन् आठ मुख भएको रुद्राक्षलाई श्रीगणेशरूप मानिएको छ । श्रीगणेशका भक्तहरूले अठमुखे रुद्राक्ष विधिवत् धारण गर्नुपर्दछ गणेशरुद्राक्ष धारण गर्ने साधकका काम क्रोध लोभ मोह मद, मान्सर्वजस्ता अभ्यन्तर शत्रुहरूको विनाश हुन्छ भनिएको छ ^{२३}

कुलार्पाव तन्त्रअनुसार सदाशिवको मुखबाट १० दिशाका रूपमा प्रकट भएका तान्त्रिक मन्त्रसहितका आम्नाय ^{२४} आम्नाय भनिन्छ । ती यसप्रकार छन् १) पूर्वाम्नाय २) पश्चिमाम्नाय, ३) दक्षिणाम्नाय, ४) उत्तराम्नाय, ५) ऊर्ध्वाम्नाय ६ अधराम्नाय, ७, ईशानाम्नाय ८) आग्नेयाम्नाय, ९) नैऋत्याम्नाय र १०) वायव्याम्नाय । यीमध्ये अधराम्नाय कौटुम्बिकको रूपमा रहेको छ । भगवान् शङ्करको पूर्वमुखबाट पूर्वाम्नाय, पश्चिम मुखबाट पश्चिमाम्नाय दक्षिण मुखबाट दक्षिणाम्नाय, उत्तरमुखबाट उत्तराम्नाय ऊर्ध्वमुखबाट ऊर्ध्वाम्नाय अधरमुखबाट अधराम्नाय ऐशान्य एवं पूर्वमुखबाट ईशानाम्नाय पूव एवं दक्षिण मुखबाट आग्नेयाम्नाय दक्षिण एवं पश्चिम मुखबाट नैऋत्याम्नाय पश्चिम एवं उत्तर मुखबाट वायव्याम्नाय प्रकट भएको कुरा कुलार्पाव तन्त्रमा बताइएको छ ^{२५}

तन्त्रपरम्परामा आम्नाय बेलाबेलै भएकाले श्रीगणेशका स्वरूप र नाम पनि बेलाबेलै छन् । पूर्वाम्नायमा विश्वगणेश उत्तराम्नायमा उच्छिष्टगणेश पश्चिमाम्नायमा छिप्रप्रसादनगणेश दक्षिणाम्नायमा लक्ष्मीगणेश एवं हरिगणेश, ऊर्ध्वाम्नायमा महागणेश प्रसिद्ध छन् । तन्त्रशास्त्रमा पञ्चमुख गणपति र सशक्तिक गणपति आदि अनेक भेदहरूको निरूपण गरिएको छ । ^{२६}

म्हाकालसंहिताको द्वितीय भाग गुह्यकालीखण्डमा कालीयन्त्रको कर्णिकामा पूजा गरिने २२ गणेशको निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ । लम्बोदर, एकदन्त, गजवक्त्र विनायक, विघ्नहर्ता भीमनाद, हैरम्ब, मूषकवाहन जितेन्द्रिय सुमुख, एकाग्रश गणेश्वर, कथिल, शूर्पकर्ण, ईर्ष्याघ्न, घटोदर, भग्नदन्त विश्वमूर्ति, महबल, स्थिरासन, व्यालसूत्री, चक्रकर्ण गणाधिप ऊर्ध्वगेमा महापथी प्रत्युहच्छिद्र, महास्वन महाशुण्ड जगन्नेता सिद्धिदाता बलिप्रिय, कायकर्ता कर्मसाक्षी प्रभञ्ज प्रणतार्तिहृत्, उग्रनाद, महाकम्पी, हेमाङ्ग अङ्कुशधारी, सटाधर, आबुध्वज, रतिन्यागी महागण्ड महेश्वर, मन्तरूप, सुरवाता महाविघ्नौघमर्दन

आम्नायभेदअनुसार श्रीगणेशका स्वरूपमा विभेद हुने भएकाले तिनका ध्यान र मन्त्र पनि भिन्न-भिन्न छन् । जुन आम्नायका देवताका पूजा हुन्छ त्यस आम्नायका मन्त्रले श्रीगणेशको पूजा गर्नुपर्दछ । घेरुत्तन्त्रमा विभिन्न आम्नायका गणपतिहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ

१) ऊर्ध्वाम्नाय - १. महागणपति २ सिद्धिविनायक ३ लक्ष्मीविनायक ४ त्रैलोक्यमोहनविनायकका नामबाट श्रीगणेश ऊर्ध्वाम्नायमा रहनुभएको छ

२) पूर्वाम्नाय - १ चिरिविघ्नेश २ विरिञ्चिगणनायक ३ शक्तिगणेश ४ सकृत्पुण्ड्रगणेश पूर्वाम्नायमा रहेका छन्

३) पश्चिमाम्नाय - पश्चिमाम्नायमा वारणसीमा रहेका ६४ गणेशहरूलाई आठ आवरणमा विभक्त गरी प्रस्तुत गरिएको छ के) प्रथम आवरण १ विघ्नविनायक २ वीरविनायक, ३ सुरविनायक, ४ वरदाक्षविनायक ५ इभवक्त्रविनायक ६ विप्रविनायक, ७ एकदन्तविनायक र ८ लम्बोदरविनायक ।

ख) द्वितीय आवरण - १ सिद्धिविनायक २ अर्कविनायक ३ दुर्गविनायक ४ चण्डविनायक ५ देहलीविनायक

^{२२} घेरुत्तन्त्रको उक्त गुह्यछिद्र भवेद् गुह्यकाली शिला बाउर्ग पञ्चाननमा ३९९ व. - पूर्ववत्, ५/६३१ ।

^{२३} घेरुत्तन्त्र गणेश स्तोत्र रुद्राक्षविनायक, नवमोक्ष तन्त्रपात्र त्रयो वक्रकोशदिगन्तवः ॥ पूर्ववत् ६/१३३

^{२४} तन्त्र १, पञ्च साङ्गु नैशान्ति शृङ्खला पृ १६१ १६२

६ तदण्डविनायक, ७ पारुपाणिविनायक र ८ सुबविनायक ।

ग) तृतीय आवरण - १ जेदप्रकर्तकविनायक, २ अचलविघ्नकृदविनायक, ३ भक्तविजयशिवविनायक, ४ पारिव्रजहृदविनायक, ५ चाममार्गप्रसाधकविनायक, ६ तपोवनपरिवर्तविनायक, ७ सैन्याक्षकविनायक र ८ आयुष्कृदविनायक ।

घ) चतुर्थ आवरण - १ रोगहृदविनायक, २ निधिविनायक, ३ द्विजाधिपतिविनायक, ४ पुन्दरीकविनायक, ५ विश्वक्षाकविनायक, ६ गणपतिविनायक, ७ गणाधिपतिविनायक र ८ दुग्धविनायक ।

ङ) पञ्चम आवरण - १ लम्बोदरविनायक, २ कूटदन्तविनायक, ३ शूलशूलकूटविनायक, ४ कूष्माण्डविनायक, ५ भुण्डविनायक, ६ विकटदन्तविनायक, ७ राजपुत्रविनायक र ८ प्रवर्गविनायक ।

च) षष्ठ आवरण - १ वक्रतुण्डविनायक, २ एकदन्तविनायक, ३ कपिमहिषाननविनायक, ४ पञ्चास्यविनायक, ५ हरम्बविनायक, ६ पञ्चविनायक, ७ विश्वराजविनायक र ८ मोदकत्रयविनायक ।

छ) सप्तम आवरण - १ बलुलविनायक, २ सिंहतुण्डविनायक, ३ कुणिनाक्षविनायक, ४ क्षिप्रप्रसादनविनायक, ५ चिन्तामणिविनायक, ६ दन्तिहस्तविनायक, ७ पिचिणिहलविनायक र ८ उदण्डमुण्डविनायक ।

ज) अष्टम आवरण - १ स्थूलदन्तविनायक, २ कलिप्रियविनायक, ३ चतुर्दन्तविनायक, ४ द्विदन्तविनायक, ५ त्र्येष्टविनायक, ६ गजविनायक, ७ कालविनायक र ८ नागेष्टविनायक ।

यस अतिरिक्त राजपातङ्गो देवीमम्बद मोद प्रमोद, लुमुख दुर्मुख गणनायक, ज्ञानविनायक, दुर्गविघ्नेश, मुहिगणेश, मर्दविघ्नेश, राजकर्ण, चित्रखण्ड, मङ्गलविनायक, मित्रविनायक, अभिमुक्तविनायक आदि पञ्च गणेशहरूको पनि यसै आम्नायमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

४ दक्षिण आम्नाय - १ विष्णुराज, २ लक्ष्मीगणपति, ३ त्र्यक्षरशक्तिगणपति, ४ चतुरक्षरशक्तिगणपति, ५ क्षिप्रप्रसादनगणपति, ६ होम्बगणपति, ७ सुब्रह्मण्यगणपति र ८ हरिद्रागणपति दक्षिण आम्नायमा रहेका छन् ।

५ उत्तर आम्नाय - उच्छिष्टगणेशको उल्लेख गरिएको छ । यिनै उच्छिष्ट गणेशलाई अरु नामहरूमा अधराम्नायका गणेश पनि भनिन्छ ।^{१५}

प्रत्यभिर्गृह शाहद्वार रचित बृहत्पुराणवर्णनमा ऊर्ध्वाम्नायका महागणपति, दक्षिणाम्नायका विघ्नराज, लक्ष्मीगणेश, शक्तिगणेश एवं हरिद्रागणेश, उत्तर आम्नायका क्षिप्रप्रसादन एवं उच्छिष्टगणपति, पूर्वाम्नायका महागणपति, पश्चिमाम्नायका विष्णुगणेश, पञ्चास्यगणेश र अधराम्नायका गणपतिका मन्त्र र साधनावधि प्रस्तुत गरिएका छन्-

दीक्षा मन्त्र चिँट्टा द्वारका ऊर्ध्व भागमा विघ्नेश र दक्षिण भागमा गणपतिको पूजा गर्नुपर्ने र गणेशमन्त्रको दीक्षा लिने क्रममा श्रीगणेशको पूजा गर्दा बक्रतुण्ड, एकदन्त, महोदर, गजानन, लम्बोदर, विकट, विष्णुराज र धूम्रवर्णनायक श्रीगणेशका आरपीय द्वारक्षकहरूको पूजा गर्नुपर्ने विधान गरिएको छ । दीक्षप्रयुक्त हवनका क्रममा अग्निमुद्राविधिमा महागणपतिको १० धरि मन्त्रद्वारा १० अहुति दिनुपर्ने तथ्य निरूपण गरिएको छ । प्रत्येक देवताका मन्त्रहरूको निरूपणका क्रममा गणेशतत्त्वअन्तर्गत शिव, शक्ति, सदाशिव, ईश्वर, माय, विद्या, माया, कला, राग, काल, निधति, पुनश्च, प्रकृति, बुद्धि, भक्तकृष्ण, भक्त, चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, त्वक्, वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ, शब्द, स्पर्श, रूप र रस गन्ध, उष्णता, वायु, तेज, जल र पृथिवी गरी ३६ तत्त्व उल्लेख गरिएका छन् ।^{१६}

१. मन्त्रात्मक रूपमा

२६. शाहपरिग्रह शाह, बृहत्पुराणवर्णन, द्वितीय भाग

गन्धसास्त्रमा श्रीगणपतिको पनि वर्णन पाइन्छ । वास्तवमा यहाँ चार शब्द विघ्न एवं अज्ञानका हता भन्ने विशेष अर्थोपनमा कन्दित छ । विघ्नविनाशक गणपतिको आराधना गरेपछि उहाँले विघ्न बन्धा र अज्ञान चोरिदिनुहुन्छ ।

योग । तन्त्र शास्त्रअनुसार शरीरमा रहेका मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर अनाहत विशुद्ध र अज्ञानामक ६ चक्रहरूमध्ये प्रथम मूलाधारचक्रमा सिद्धि शक्तिगर्हित श्रीगणेशको पूजा गरिन्छ ।

काठमाडौँ उपत्यकामा पनि तन्त्रानुसार विभिन्न रूपका गणपतिमूर्तिहरूको स्थापना गरिएको छ । वैनायक सम्प्रदायको प्रमुख ग्रन्थ श्रीगणेशपुराणमा वताएभन्दा भिन्न रूपमा कमलासन, नागवाहन आदि रूपका श्रीगणेशमूर्ति काठमाडौँ उपत्यकामा पाइन्छन् । चाबहिल गणेश अथवा चन्द्रविनायक, कपलादी गणेश, भक्तपुर गणेश आदि प्रसिद्ध गणपतिमूर्तिहरू विभिन्न तन्त्रअनुसार निर्मिता र प्रतिष्ठापित भएकाले जिनमा स्वरूप, वाहन आयुध आदिमा एकरूपता पाईदैन ।

नेपालमा तान्त्रिक विधिअनुसार स्थापित श्रीगणेशमूर्तिहरूको दूता संख्या रहेको छ । सबै श्रीगणेशका वाहन मूसा छैनन् । कहीं वाहनको रूपमा कमल छ । कहीं नाग छ र कहीं बेताल पनि छ । तन्त्रानुसार गणेशमूर्तिका भुजा र आयुध पनि भिन्दा-भिन्दै छन् । रातोपोखरीका मोहहते गणेशले शक्तिस्ताई काखमा लिइन्छ छन्, चाबहिल गणेशको वाहन नाग छ र दिनका अगाडि बेताल सुतिरहेको छ । यसैगरी भादगाउँ गणेशको भिन्दै स्वरूप छ । तराई नेपालका धेरैजसो श्रीगणेशमूर्तिहरू तान्त्रिक विधिबाट स्थापित भूति हुन्, भन्नु अत्युक्ति हुनेछैन २० ।

५.४ महाभारत

श्रौतवेदव्यासले मानसिकरूपमा पञ्चम वेद महाभारतको रचना गर्नुभएपछि ब्रह्मजोको सामु गई निवेदन गर्नुभयो- हे भगवन् मैले लोकवन्दनीय महाकाव्य महाभारतको रचना गरेको छु । यसमा मैले समस्त वेदहरूका ओपनीय तन्त्र र सबै शास्त्रहरूक, सारतन्त्रको सङ्कलन गरेको छु । यसमा उपनिषद्हरूको सारदोहनका साथै लोकोपयोगी बोध र सूचना पनि मङ्गलित छन् । तर मेरो यस काव्यलाई मैले भनेअनुसारको गतिमा लेखिदिने लेखक भएको छैन २१ । वेदव्यासको प्रार्थना सुनेर ब्रह्मजीले भन्नुभयो- हे व्यास यसलाई लिपिबद्ध गर्न तपाईंले श्रीगणेशको स्मरण गर्नुहोस् २२ ।

ब्रह्मजोका आदेशअनुसार व्यासले श्रीगणेशको स्मरण गर्नुभयो । व्याससँग प्रसन्न हुनुभएका श्रीगणेशले दर्शन दिनुहुँदा वेदव्यासले निवेदन गर्दै भन्नुभयो- हे गणनायक तपाईं मेरो मनहात कलियन् र उच्चार्थमात्र महाभारतनामक काव्यको लेखक बनिदिनुहोस् २३ । व्यासको प्रार्थना सुनेर गणेशले भन्नुभयो- हे व्यास मैले लेख्ने वालपछि एक क्षणका लागि पनि मेरो लेखनी रोकिनु हुँदैन । तपस्ती हुनसक्छ भने म लेख्छु चन्द्रिनेछु २४ । व्यासले श्रीगणेशको शरीर स्वीकार गर्नुभएपछि श्रीगणेशले लेखनकार्य आत्ममा गर्नुभयो । श्रीगणेशको कृपणाट संभाले महाभारतजस्तो महिमायुग ग्रन्थरत्न भएर बस्यो । महाभारतमा गणदेवताका रूपमा पनि भगवान् श्रीगणेशको वर्णन गरिएको पाइन्छ । महाभारतअन्तर्गत अनुशासनपर्वको १५०-२५-२७ मा शुद्धभावले विनायकको कीर्तन गर्दा मानिसहरू पापमुक्त हुन्छन् भनिएको छ ।

२०- कृष्णार्थ उपलब्ध तन्त्रवेदालोक प्रकाशिका । श्रीमती अरुणमा उपाध्याय भट्ट वि.सं. २०६८ ।

२१- वेद भगवन् काव्य परामर्शिका । ब्रह्मन् । नगरहर्षवर्धन वनमानवन स्थापित भयो ।

२२- तन्त्रवेदवेद वेदमा विनिराका, वरुवापि भन्ना वस्तु रत्नद्वय प्रतिपादितम् ॥

२३- नरत्न- कलिलेनमा भुक्ति विजले । - महाभारत आदिपर्व १-७१.६-७२ ।

२४- वेदव्यास लक्ष्मणाश्रीमा गणेश स्मर्यता मुने । पूर्ववत् १/१५४ ।

२५- मानसार्थ- ५४-७ गणेशको । । भर्षेय शोषामानस्य पतय कलियानस्य च ॥ - पूर्ववत्, १/१५७ ।

२६- नरत्न- नरत्नको गर्दी म लेखनी काव्यमा लिख्यो नायकिता कदा म्या लेख्यो छुनेम् ॥ - पूर्ववत्, १/१५८ ।

६.५ पुराणवाङ्मय

पुराण सनातन संस्कृतिका निमल प्रतिबिम्ब हुन् । वैदिक संस्कृतिका सूत्रान्धक सन्देशलाई सर्वश्रेष्ठ बनाएर विस्तारपूर्वक अभिवर्धित गर्ने काम पुराणहरूबाट भएको तथ्य ऐनकै छलङ्घ छ । वैदिक देवता श्रीगणेशको ओङ्कारमयता ब्रह्मरूपता, सूर्यशक्तिरसम्पन्नता, सर्वज्ञता, लोलामयता, सर्वकल्याणकारिता, सर्वगङ्गात्वमयता, प्रथमपूज्यता, विघ्नविनाशकारिता जस्ता विशेषतालाई विभिन्न कथानकहरूको माध्यमबाट प्रस्तार गर्ने काम पुराणहरूबाट भएको छ । श्रीगणेशको सङ्क्षिप्त एवं विशिष्ट रूपमा निरूपण गर्ने काम प्रायः सबै पुराणले गरेको छन् ।

ब्रह्मवैवर्तपुराण, गणपतिखण्ड, पद्मपुराण, रुद्रिखण्ड, त्रिष्यपुराण (उत्तरपर्व), शिवपुराण (रुद्रसंहिता कुम्भखण्ड, स्कन्दपुराण (काशखण्ड) अग्निपुराण, अ. ७१, १७१, ३१३, ३१८, ३४८ ब्रह्माण्डपुराण अ. १-५ ब्राह्मपुराण अ. २३, लिङ्गपुराण पूर्वाङ्क अ. १०४-१०५ ब्रह्मपुराण (अ. ३९), सौरपुराण (अ. २३, विष्णुधर्मोत्तरपुराण खण्ड ३ अ. १०४ नारदपुराण, अ. ५१, ६५-६६, १४५) मा अपेक्षकृत विस्तृत निरूपण गरिएको पाइन्छ । श्रीगणेशपुराण र मुद्गगलपुराण सम्पूर्णतया श्रीगणेशको स्तुति र कार्यको वर्णनमा आधारित पुराण हुन् ।

क) पद्मपुराण

पद्मपुराणमा भगवान् विघ्नराजको अति सुन्दर स्तुति रहेको छ । भक्तद्वारा भयसागर संतारणका लागि गरिएको त्यो प्रार्थना आनन्ददायक छ ।^{२२} पद्मपुराणको सृष्टिखण्ड ६६ अध्यायका १, ३, ६-७ यी चार पङ्क्तिलाई श्रीगणेशको स्तुतिको माध्यमबाट श्रीगणेशको सत्ताङ्गसुन्दर स्वरूप प्रकाशित गर्नुभएको छ । माता पितृको परिक्रमा नै संसारको परिक्रमा हो भन्ने सिद्धान्तमा पूर्ण निश्चयवान् श्रीगणेशलाई माता पावतीले खुसी भई मोदक प्रदान गर्नुभएको थियो । विघ्नारिक्तताको कार्यमा विजयको प्रतीक मोदक श्रीगणेशका लागि सर्वदा प्रिय वस्तु बनेर रहनेछ । त्यसैले उहाँलाई मोदकप्रिय भनिन्छ । भन्ने तथ्य पनि पद्मपुराणमा व्याप्त भएको छ ।^{२३} उक्त सन्दर्भमा नै वेदव्यासले भूषकवाहन श्रीगणेशका स्तुति गरिएको पाइन्छ ।^{२४} यस पुराणमा श्रीगणेशका दाजु स्कन्दको उत्पत्तिकथका साथै पावतीले आफ्नो शरीरको मयस्वरबाट गजाकार आकृति बनाई गङ्गामा प्रवाहित गर्दा जीवन्त भएको पुरुष नै श्रीगणेशका रूपमा संसारमा प्रसिद्ध भएको विषय पनि बयान गरिएको छ ।

ख) ब्रह्मवैवर्तपुराण

ब्रह्मवैवर्तपुराण अनुसार पावतीको कोखबाट श्रीकृष्णरूप परमहन्त्र नै श्रीगणेशका रूपमा प्रकट हुनुभयो । नाशयणले देवर्षि नारदजीलाई श्रीकृष्णरूप धारणमा गणेशको रूपमा उत्पन्न हुनुभएको कथा ब्रह्मवैवर्तपुराणको गणपति खण्डमा बताइनुभएको छ ।

एक दिन कैलासमा पुगेका रणुकापुत्र परशुरामले आफ्नो कक्षमा शयन गर्नुभएका शिव-पार्वतीको दर्शन गर्न जाँदा द्वारपालका रूपमा रहनुभएका श्रीगणेशले उनलाई प्रवेश गर्न दिनुभएन । शिराण्डका परशुरामले उहाँलाई धक्का दिए । श्रीगणेशले तिनलाई सागरमा फर्काई दिनुभयो । त्यसबेला परशुरामले श्रीगणेशको कृपाबाट श्रीकृष्णको गोलोक शासनको दर्शन पाए । त्यसपछि परशुराम पृथिवीमा खसेका थिए । त्यति हुँदा पनि परशुरामको श्रीगणेशप्रतिको

२२ गणपति रसमधुख अतिविघ्नराजसिंह तमस्कन्दशेटे श्रवण । त्रिष्यं भयसागराणि ॥ - पद्मपुराण रुद्रिखण्ड ६६ अध्याय

२३ अस्मां दत्तात्रि हेतुर्गो मोदकं देवनिर्मितम् । - रुद्रिखण्ड ६५/१८

२४ मुद्राजनेनममलेशा गङ्गासुप्रसक्तो गङ्गाकूप मारावाहो बन्देऽहं गजनाभकम् ॥ - पद्मपुराण ६५/७

कोश जान्ते भएन । निजले श्रीगणेशप्राधि परशु जहार गरे । श्रीगणेशले दैतले त्यसलाई समाउनुभयो । परशुले श्रीगणेशको दौत मीथिदियो । मुखबाट रगत बग्ने थान्यो । माथ्यो छोराको दुईटा देखेर पावती परशुरामसँग रिसाउनुभयो । परशुरामलाई दण्ड दिन तयार हुनुभयो । तत्काल त्यहाँ आउनुभएका भगवान् बामनले पर्वतीलाई संझाई एउटा हँस भौंचेर एकदल कपुभएका श्रीगणेशको प्रार्थन गर्नुभयो ।^{१०} श्रीगणेशको महिमा बाह्य पाई भटभात भएको परशुरामले आत्मरक्षका लागि भगवती पर्वतीसँग प्रार्थना गरे ।^{११}

परमकर्मणम्यो पर्वताले प्रसन्न भई परशुरामलाई क्षमा र आशीर्वाद दिनुभयो । परशुरामले पनि विधिपूर्वक श्रीगणेशको आराधना गरे । श्रीगणेश प्रसन्न हुनुभयो । त्वसर्पछि उहाँको आज्ञा पाएर परशुराम तपस्याका निमित्त प्रस्थान गरे । श्रीगणेश पनि तपस्याका निमित्त गङ्गाको तटतर्फ लाग्नुभयो । एक दिन गङ्गातीरमा तपस्या गरिरहनु भएका श्रीगणेशको भगवत्परात्मनको नवयुवति पुत्री तुलसी आएर अभिष्ट । श्रीगणेशको सौन्दर्यबाट मुग्ध तुलसीले उहाँ समक्ष विवाहको प्रस्ताव राखेपछि परमत्यागी श्रीगणेशले अनुमन्यो । 'विवाह दुःखदायक हुन्छ । स्वस्मात् सुख भेटिँदैन । विवाह तत्त्वज्ञानको त्रिछोटक र संशयको केन्द्र पनि हुन्छ । तिम्रो अरु कुनै पुरुषसँग विवाह गर्ने प्रयास गर । मलाई जमा देऊ ।' श्रीगणेशका कुरा सुनेर रिसाएको तुलसीले सराप दिदै भनिन् - 'तपाईंको अवश्य विवाह हुनेछ ।' श्रीगणेशले प्रत्युत्तर दिदै भन्नुभयो - 'त्यसो भए निम्रो विवाह पनि कुनै असुरसँग हुनेछ । त्वसर्पछि कुनै महापुरुषको सरापबाट तिम्रो वृक्षयोनिमा घात हुनेछायो । श्रीगणेशको यस कठोर सरापबाट कौपिरहेको तुलसीले भगवान् श्रीगणेशको स्तुति गरिन् । स्तुतिबाट प्रसन्न हुनुभएका श्रीगणेशले 'मैले बोलेको अन्यथा हुँदैन, तिम्रो वृक्षयोनिमा जम्भिर पनि पुष्पको सुगन्धले सुगन्धित र भगवान् नारायणकी प्यारी हुनेछन् । तिम्रोलाई अपेक्षा गरेपछि मलाई भगवान्लाई धेदुन पाउनेछु । किन्तु तिम्रो घेरो पूजाका निमित्त भने खर्जित हुनेछन् ।' यसरी तुलसीलाई आफ्नो आज्ञा सुनाएर श्रीगणेश तपस्या पूरा गर्ने बडानाथतर्फ लाग्नुभयो । कालान्तरमा तुलसी चन्द्रको नामबाट प्रसिद्ध भई दामवर्मा शङ्खचूडको पत्नी बनिन् । केही समयपछि शङ्करको विश्वप्रहारबाट शङ्खचूड मर्भयो । उता तुलसी वृक्षको रूपमा परिणत भइन् र भगवान् नारायणकी प्रिया बनिन् । ब्रह्मवैवर्तपुराणमा विहित गणेशसम्बन्धी कथाको सारसङ्क्षेप यही हो । ब्रह्मवैवर्तपुराणअन्तर्गतको गणेशपर्वक विशिष्ट सन्दर्भ निम्नानुसर छन् ।

१) गणेशकवच

ब्रह्मवैवर्तपुराणमा विहित गणेशकवचलाई सिद्धिदायक कवच मानिएको छ । भगवान् विष्णुले शक्तिदेवलाई सुनाउनु भएको थो कवच दश लाख वर्ष गर्दा सिद्ध हुने तथ्य बताइएको छ । कवच सिद्ध भएपछि महाक मुन्युज्जय बन्दछ । सिद्ध कवच धारण गर्नेले मानिस, वायु, चिरञ्जीवी, विनय र पूज्य बनेर कुरा त्यहाँ बताइएको छ । यस मालाधन्त्रको जपका प्रतापले साधकका पापहरू सम्हाल्ने हुन्छन् । यस कवचको श्रवणबाट भूत, प्रेत, वेताल, डाँकनी, हाकिनी, योगिनी आदि राक्षस भएर पनि कवच धारण गर्ने साधकलाई आधि र व्याधि दुवैले छुन सक्दैनन् । यस कवचको नाम सर्वविघ्नैकहरण गणेशकवच हो ।

विनियोग -

संसारमोहनभ्यास्य कवचस्य प्रजापतिः । ऋषिश्छन्दश्च बृहती देवी लम्बोदरः स्वयम् ।।

धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।

^{१०} श्रीगणेशपञ्चम १५५ पङ्क्ति विष्णुपञ्चम-शुभ । ११ यथातथा यो ब्रह्म गणेश प्रवर्तयन्त्यस्य ।

^{१२} श्रीगणेश १५५ पङ्क्ति यन्त्रं ब्रह्मगणेशं । यन्त्रं दध्यात् सर्वलोकोक्तस्य नारायणस्य । ब्रह्मवैवर्तपुराण गणेशखण्ड १५/८२-८४

^{१३} १५-१६-१७-१८-१९ पङ्क्ति यो । किञ्चनपराधेन कुतो मया हि कृत्यते ॥ - शृङ्खला, १५/१७ ।

कवचपाठ -

सर्वेषां कवचानाञ्च सागभूतमिदं मुनेः । ॐ न हूं श्रीगणेशाय स्वाहा ये पातु मस्तकम् ।
 द्वात्रिंशदक्षणे मन्त्रो ललाटे ये सदाऽवतु । ॐ ह्रीं क्लीं श्री गणेशाय वै सततं पातु सोमवम् ।
 तानुकं पातु विघ्नेश सन्ततं ध्यायित्वे ॐ ह्रीं क्लीं क्लींमिति पां सन्ततं पातु नसिकाम् ।
 ॐ गीं गं शूर्पकणाय स्वाहा पात्वधा मय । दन्तीश्च तानुकां जिह्वा पातु ये बोडशाक्षरः ।।
 ॐ सं श्रीं लम्बोदरायैति स्वाहा गण्ड सदाऽवतु । ॐ क्लीं वं गजाननायैति स्वाहा श्कन्ध सदाऽवतु ।
 ॐ ह्रीं विनायकायैति स्वाहा पृष्ठं सदाऽवतु । ॐ क्लीं ह्रींमिति कङ्काले पातु वक्षस्थले च वम् ।
 खरी पादौ सदा पातु सर्पाङ्गं विघ्नविघ्नकृत् । प्राच्या लम्बोदर पातु घात्रेय्या विघ्ननायक ।।
 दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैर्ऋत्यान्तु गजानन । पश्चिमे पावर्तपुत्रो वायव्यां शङ्खगन्धर्व ।।
 कृष्णस्थोऽशुभोन्ने च परिपूर्णतमस्य च । ऐशान्यामेकदन्तश्च हेरम्ब पातु चोर्ध्वतः ।।
 अधो गणधिप पातु सर्वपूज्यश्च सर्वतः । स्वप्ने जगन्नाथो रैव पातु मां योगिनीं गुरुः ।।
 इति ते कथितं खल्व सर्वमन्त्रीर्घाविग्रहम् । संयाग्योहनं नाम कवचं पामाद्भुतम् ।।
 श्रीकृष्णेन पुरा कृतं गोलोके रामचण्डले । वृन्दावने विनीताय षष्ठ्यं दिनकरात्मज ।।
 मया कृतं च तूभ्यं च यस्मै कस्मै न दास्यामि । परं वां सर्वपूज्यं सर्वमद्भुतगणम् ।
 गुरुमध्यर्च्यं विधिवत् कवचं वाग्देव्यु य । कण्ठे वा दक्षिणे वाहो भोऽपि विष्णुर्न संशय ।।
 अभ्येधसहस्राणि साजयेद्यशतानि च । इहेन्द्र कवचस्यास्य कलां गार्होनि धातुशोम् ।।
 इदं कवचमज्ञात्वा धो भजेत् शङ्खगन्धर्वम् । शक्तलक्षप्रजोऽपि न मन्त्र सिद्धिदायक ।।”

अर्थ - हे ईश्वर ! यस समय लोहन नामक कवचका कृति प्रजापति हुन् । बुहनि छन्दः क । रव्य
 लम्बोदर रम्यका लेखना हुनुहुन्छ । धर्म अर्थ काम र मोक्षका लागि यमको विनियोग गर्नुपर्दछ । ह मुनि ।
 यो कवच कवचमस्तक नामभूत कवच हो । 'ॐ न हूं श्रीगणेशाय स्वाहा' यस मन्त्रले धरो मस्तकको
 रक्षा गरौन् । बलीय अक्षर धाको मन्त्रन गणेशमन्त्रले धो विघ्नको रक्षा गरौन् । 'ॐ ह्रीं क्लीं श्री गम्'
 यस मन्त्रले धो अङ्गुलीको रक्षा गरौन् । विघ्नेशले मृतमन्त्र रक्षेय धो । लुब्धको रक्षा गरौन् । ॐ ह्रीं श्री
 क्लीं यस मन्त्रले धो गकको रक्षा गरौन् । 'ॐ गीं गं शूर्पकणाय स्वाहा' यस मन्त्रले धो ओटदरुको
 रक्षा गरौन् । गणेशको शङ्ख अक्षरको मन्त्रन धो दन्त तानु र जिह्वाको रक्षा गरौन् । ॐ सं श्रीं
 लम्बोदराय स्वाहा' यस मन्त्रले धो गङ्गाहस्तको रक्षा गरौन् । ॐ क्लीं ह्रीं विघ्ननाशाय स्वाहा' यस
 मन्त्रले धो कङ्कालको रक्षा गरौन् । 'ॐ क्लीं वं गजाननाय स्वाहा' यस मन्त्रले धो कौम्भहस्तको रक्षा
 गरौन् । 'ॐ ह्रीं विनायकाय स्वाहा' यस मन्त्रले धो शरीरको पृष्ठभाको रक्षा गरौन् । ॐ ह्रीं क्लीं
 मन्त्रले कङ्कालको रक्षा गरौन् र 'गं' मन्त्रले वक्षस्थलको रक्षा गरौन् । विघ्नहता श्रीगणेश मे योग दान तुह
 र सर्वशुद्धको रक्षा गरौन् । पूर्व दिशामा लम्बोदर आनेयकोपमा विघ्ननायक दक्षिणमा विघ्नेश । नैर्ऋत्यकोपमा
 गजाननले रक्षा गरौन् । पश्चिममा पर्वतपुत्र वायव्यमा शङ्खगन्धर्व । उत्तरमा घातपुर्नक्ष श्रीकृष्णका अश
 । मेष । ईशानको रक्षा एकदन्त कवचभामा हेरम्ब र अधोभागम् सर्वपूज्य गणधिपले धो रक्षा गरौन् ।
 शयन र जागरणकालमा योगीन्द्रका गुरु श्रीगणेशले रक्षा गरौन् ।

हे शनिदेव मैले मन्त्रसमूहको विश्वरूप समारमोहननाभक कवचको परिचय दिएको छु यो कवच गेलोकको वृन्दावनमा रासमण्डलअन्तर्गत रहनुभएका श्रीकृष्णलाई मलाई उपदेश गर्नुभएको हो यसको उपदेश सबैलाई गर्नुहुँदैन सुपात्रमा मात्र गर्नुपर्दछ यो कवच सर्वोत्तम सर्वपूज्य र मङ्गलग्निवारक छ जुन मानिसले आफ्ना लक्ष्मणबाट विधिपूर्वक कवचको दीक्षा लिएर कण्ठमा अथवा दायाँ हतमा धारण गर्दछ त्यो विष्णुसमान हुने कुरामा कुनै सन्देह छैन हे शनिदेव ! हजारौं अश्वमेध यज्ञ र सयौं वाजपेय यज्ञले यस कवचको सोह्र भागको एक भागसँग पनि समानता गन सक्दैनन् जसले यस कवचको ज्ञानविना भगवान् श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् तिनको साधना सिद्ध हुँदैन

२) नामाष्टकस्तोत्र

नागराजले पार्वतीलाई भन्नुभयो हे जगज्जननी ! तपाईंका प्यारा पुत्र श्रीगणेशलाई वेदमा एकदन्त भनिएको छ । साधवेदमा श्रीगणेशका महत्त्वपूर्ण आठ नामहरू यस प्रकार रहेका छन्

गणेशमेकदन्तं च हेरम्बं विघ्ननायकम् । लम्बोदरं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं गुहाग्रजम् ।^{३८}

अर्थात् गणेश एकदन्त हेरम्ब विघ्ननायक, लम्बोदर शूर्पकर्ण, गजवक्त्र र गुहाग्रज यी श्रीगणेशका आठ प्रमुख नाम हुन् यसरी आठ नामहरूको सङ्केत गरेसँगै विष्णुले पार्वतीका समक्ष प्रत्येक नामको व्याख्या गर्दै बताउनुभएको नामाष्टक स्तोत्र यस प्रकार रहेको छ -

ज्ञानार्थवाचको गश्च णश्च निर्वाणवाचकः । तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम् ॥
एकशब्द प्रधानार्थो दन्तश्च बलवाचकः । बलं प्रधानं सर्वस्मादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥
दीनार्थवाचको हेश्च रम्बः पालकवाचकः । दीनानां पालनं देव हेरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥
विपनिवाचको विघ्नो नायकः खण्डनार्थकः । विपत्तिखण्डकं देवं नमामि विघ्ननायकम् ॥
विष्णुदत्तैश्च नैवेद्यैर्यस्य लम्बोदरं पुरा । पित्रा दत्तैश्च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं च तम् ॥
शूर्पाकारं च यत्कर्णीं विघ्नवारणकारणी । सम्पदौ ज्ञानरूपौ च शूर्पकर्णं नमाम्यहम् ॥
विष्णुप्रसादपुष्पञ्च यन्मूर्ध्नि मुनिदत्तकम् । तद्गजेन्द्रवक्त्रयुक्तं गजवक्त्रं नमाम्यहम् ।
गुहस्याग्रे च जातोऽयमाविर्भूतो हरालये । वन्दे गुहाग्रजं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ।^{३९}

अर्थ - गका ज्ञानार्थवाचक र णकार निर्वाणवाचक मानिएको छ गकार र णकारका ईश परब्रह्मरूप श्रीगणेशलाई प्रणाम गर्दछु एकशब्दले प्रधान अर्थ बुझाउँछ र दन्तशब्दले बललाई बताउँछ जसको बल अरुको भन्दा उत्कृष्ट छ ती एकदन्त देवतालाई प्रणाम गर्दछु 'हे' को अर्थ दीन-दुःखी हुन्छ भने 'रम्ब' को अर्थ पालक हुन्छ । म दीनदुःखीका पालक देवता हेरम्बलाई प्रणाम गर्दछु । विघ्नशब्द विपत्तिको वाचक हो भने नायकशब्दले विपत्ति खण्डन गर्नेलाई बुझाउँछ । विपत्तिलाई खण्डन गर्ने विघ्ननायक श्रीगणेशलाई प्रणाम गर्दछु । पूर्वकालमा विष्णुद्वारा प्रदान गरिएको नैवेद्य र आफ्ना माता पिता शिव पार्वतीद्वारा प्रदान गरिएको भिक्षु भोजन गर्नाले जसको पेट विशाल बनेको छ त्यस्ता लम्बोदरलाई प्रणाम गर्दछु शूर्पो

अर्थात् नाड्यन्तमान चौड़ा विघ्ननिवारणका उपाय मानिष्का सम्पत्ति र ज्ञानरूप दुई कानले सुहाउनुभएका शयकण श्रीगणेशलाई प्रणाम गर्दछु । जसको मस्तकमा पुनिद्वारा अर्पित विष्णुको प्रसादरूप पुष्प सुहाएको छ जुन देवता गजानन कोर रहनुभएको छ ती गजवक्त्र श्रीगणेशलाई प्रणाम गर्दछु । जुन देवता स्कन्दभन्दा पहिले पैदा भई कैलासमा प्रकट हुनुभएको थियो र जसको देवगणहरूमा निरन्तर पूजन हुन्छ ती गुहाग्रज श्रीगणेशलाई प्रणाम गर्दछु

एतन्नामाष्टकं दुर्गे नामभिः संयुतं परम् । पुत्रस्य पश्य मे देव नदा क्रोधं यदा कुरु ॥
एतन्नामाष्टकं स्तोत्रं नानर्थसंयुतं शुभम् । त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ।
ततो विघ्नाः पलायन्ते वैनतेयाद् यथोरगः । गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद् ध्रुवम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं भार्यार्थो विपुलां श्रियम् । महाबलः कवीन्द्रश्च विद्यावीर्यं भवेद् ध्रुवम् ॥^{१०}

आठ नामहरूको मातमा नलाएपछि केरि हरिले पढ्नेछौंलाई भन्नुभयो हे भार्गव यो उपाय नामाष्टकस्तोत्र वंदमा रहको छ । यसको अनुशीलन गनुहोस् । त्यसपछि मात्र तपाईंले क्रोध गर्नु उचित हुनेछ। यो स्तोत्र अनेक अर्थले सम्पन्न र मङ्गलकारक छ । जसले तर्फी लक्ष्यामा यस स्तोत्रको पाठ गर्दछ त्यो सुखी र विजयी पनि हुन्छ । त्यसका विघ्नहरू गरुडको दर्शनमा सर्पहरू भागेकै भागदछन् । त्यो सधैं श्रीगणेशको कृपाबाट ज्ञानी बन्दछ । यस स्तोत्रको पाठ गर्नाले पुत्र चाहनेले पुत्र, भार्या चाहनेले भार्या सम्पत्तिको चाहना गर्नाले विपुल लक्ष्मी र ज्ञान चाहनेले ज्ञान प्राप्त गर्दछन् । महामुख पनि यस स्तोत्रको पाठबाट विद्वान् र उत्तम कवि बन्दछ ।

३) शिवपुराण

शिवपुराण स्मृतिसंहितामा श्रीगणेशको अर्पितवर्णनका साथै महिमाबोधक अनेक प्रसङ्ग रहेका छन् । शिवजीका पुत्र कुमार र गणेश विवाहयोग्य भइसकेका थिए । एक दिन कुरैकुरामा श्रीगणेशले मैले पहिल्यै विवाह गर्छु भन्नुभयो भने कार्तिकेयले मेरो विवाह पहिले हुनुपर्छ भने कलकहरूका कुराबाट चकित हुनुभएका शिव र पार्वतीले भन्नुभयो 'तिमी दुई भइमा जो पृथिवीको परिक्रमा गरेर पहिले आइपुग्छ त्यसको विवाह पहिले हुन्छ । माता-पिताको आज्ञा पाएपछि भयूरमा सगर भएका कार्तिकेय पृथिवीको परिक्रमा गर्न भनी कैलासबाट प्रस्थान गरे

श्रीगणेशले दाजु कार्तिकेय पृथिवीको परिक्रमा गर्न घरबाट हिँडेपछि त्यस विषयमा धेरै बेर विचार गर्नुभयो अन्तमा आफ्ना माता, पिताका समीपमा पुगेर पाठमा पूजा गर्नुभयो । अद्भुतपूर्वक सात पटक परिक्रमा गरेपछि भन्नुभयो - 'हे कृपालु माता पिता । मेरो मङ्गलमय विवाह गरिदिहोस् । श्रीगणेशका कुरा सुनेर शिवजीले भन्नुभयो- हे गणेश तिम्रा दाजु कार्तिकेय समुद्र पर्वत र वनमण्डलसहित पृथिवीको परिक्रमा गर्न गएका छन् तिम्रो पनि उक्त दाजुभन्दा पहिले फर्केर आयौ भने हावीले तिमी पहिले विवाह गरिदिन्छौं । श्रीगणेशले भन्नुभयो- हे पूज्य माता पिता मैले सम्पूर्ण भूमण्डलको एक पटकमात्र होइन सात पटक परिक्रमा गरिसकेको छु किनकि जुन पुग्छे माता-पिताको पूजा गरेर प्रार्थना गर्दछ त्यसले सम्पूर्ण पृथिवीको परिक्रमा गरेको फल प्राप्त गर्दछ । जसले ऊमा-बाबुलाई घरमा छाडी आफूमात्र तीर्थयात्राका लागि प्रस्थान गर्दछ, त्यसले मातृहत्या र पितृहत्याको

पाप भीनुपदेछ । पुत्रका निमित्त माता-पिताका चरणकामल नै पवित्र तीर्थ हुन् । अरु तीर्थ त टाढा टाढा गएर प्राप्त हुन्छन् तर पितृतीर्थ भने सर्वदा नजिकमा हुन्छन् भन्ने वेदसम्मत ध्येय रहेको छ । तसर्थ मैले पृथिवीको परिभ्रम पूरा गरेको कुरा स्वीकार गरी हजुरहरूले मेरो छिट्टै विवाह गरिदिनुहोस् ।' यथार्थकारी र प्रतिभाशाली बालक पुत्र श्रीगणेशका कुरा सुनेर शिवजीले भनुभयो - 'हे पुत्र । तिमी आत्मबली भएका कारण तिम्रो हृदयमा निर्मल बुद्धिको उदय भएको छ । तिम्रो कुरा सत्य हो ।'^{१४}

उक्त चटनापछि शिव-पार्वतीले प्रजापति विश्वरूपका दुई छोरोहरू सिद्धि र बुद्धिका साथ श्रीगणेशको विवाह सम्पन्न गराउनुभयो । उता पृथिवीको परिभ्रम पूरा गरी घर फर्केका कार्तिकेयले गणेशको विवाह सम्पन्न भइसकेको कुरा थाहा पाएर दुःख माने । अब कैलासमा बस्दिनै भनी उनी माता-पिताको आग्रहलाई लत्याएर क्रौञ्च पर्वततर्फ गए । त्यस दिनदेखि कार्तिकेय ब्रह्मचारीका रूपमा रहेकाले कुमारका रूपमा प्रसिद्ध भए ।

घ) लिङ्गपुराण

लिङ्गपुराणमा श्रीगणेशको उत्पत्ति प्रसङ्गका साथै विघ्ननिवारणका लागि विशिष्ट शक्तिको उत्पत्ति गराउने देवताहरूले अभ्यर्थना गरिएको उच्चस्तरीय प्रसङ्ग रहेको छ । तदनुसार शिवजीले स्वयं गणेशरूपमा अवतार लिनुभएको तथ्य पुष्ट गरिएको छ । यस पुराणमा ठाउँ-ठाउँमा श्रीगणेश र शिवजीको अनेकसम्बन्ध देखाउँदै उपाधि विशेषता आभयान र लक्षणहरूमा शिवजी एवं श्रीगणेशको एकरूपता देखाइएको छ । श्रीगणेश र शिवजीको अमरदसिद्धिका लागि भगवान् शिवजीमा पनि श्रीगणेशका गुणहरूको आरोप गरिएको छ । भगवान् शिवजीले आफ्ना छोरा गणेशलाई काखमा लिएर भनुभयो - कस - यो तिम्रो अवतार दैत्यहरूको विनाश र ब्रह्मवादी एवं देवताहरूको उपकारका लागि भएको छ ।'^{१५}

ङ) ब्रह्मपुराण

ब्रह्मपुराणमा श्रीगणेशको उत्पत्तिसन्दर्भको वर्णनका साथै उहाँको पहिना बुझाउने प्रसङ्ग पनि रहेका छन् । गौतमी नदीको तीरमा यज्ञ गरिरहेका देवताहरूको यज्ञमा पटक-पटक विघ्न उपस्थित भएपछि ती सबैले ब्रह्मा र विष्णुसँग विघ्नको कारणको विषयमा जिज्ञासा प्रकट गरे । ब्रह्माजी ध्येयनरथ भई कारण जान्न तस्लीन भनुभयो । (हस्य थाहा) पाएपछि उहाँले देवताहरूलाई भनुभयो - हे देवगण ! यस यज्ञमा भगवान् श्रीगणेश विघ्न पैदा गर्दै हुनुहुन्छ । तपाईंहरूले श्रीगणेशलाई प्रसन्न तुल्याउनुहोस् । त्यसपछि मात्र तपाईंहरूको यज्ञ परिपूर्ण हुनेछ । ब्रह्माजीको आज्ञा पाएर देवताहरूले पार्वतीपुत्र श्रीगणेशको स्तुति गरे - 'सर्वदा सबै कार्यहरूमा सम्पूर्ण देवताहरूले जसको पूजा धनदान र चिन्तन गर्दछन् ती विघ्नशक्तिका शरणमा हामी आएका छौं । विघ्नराज श्रीगणेशसमक्ष मनोरथ पूरा गर्ने अरु कुनै देवता नभएकाले भगवान् शङ्करले पनि त्रिपुरवधको समयमा हजुरको स्तुति गर्नुभएको श्रियो । जसको ध्यान गर्नाले सबैका मनोरथ पूरा हुन्छन् ती पार्वतीनन्दन श्रीगणेशले हाम्रो कामना पूरा गरी हाम्रा विघ्नहरूलाई निवारण गर्नु । देवी पार्वतीले चिन्तन गर्नासाथ श्रीगणेश पैदा हुनुभयो र संसारमा आनन्द छान्ने भन्दै देवताहरूद्वारा स्तुति गरिएका श्रीगणेशलाई अहिले पनि हामी नमस्कार गर्दछौं । आमाको काखमा बस्दा पिताको निधारमा रहेको चन्द्रमालाई धुनेर उहाँको जटामा लुकाई बालविनोद गर्नुहुने श्रीगणेशलाई नमस्कार गर्दछौं । स्वयं वृषत हुँदाहुँदै पनि

१४ पुत्र तं विजिता बुद्धिः समुत्पद्य महाधनः । तथोक्तं नै त्वर्द्धय इत्थं तथैव न चान्यथा । शिवपुराण हरसंहिता कुमारखण्ड, पृष्ठवत्, ११/५० ।

१५ भगवाना दीधाना विनासाय भगवान् । दंतानुपन्थस्य द्विजान् ब्रह्मवादिनाम् ॥ लिङ्गपुराण १०५.१५ ।

आमाको स्तन चुसिरहेर दाजु कार्तिकेयलाई स्तनपानको अवसर नदिने श्रीगणेशलाई नमस्कार गर्दछौं ।^{११}

देवताद्वारा प्रार्थना गरिएका श्रीगणेशप्रति प्रसन्न हुँदै सदाशिव झङ्कुरले पाने उहाँलाई गणेशपदमा अभिषिक्त गर्नुभयो । त्यस बेला पनि देवताहरूले स्तुति गर्दै भनेका थिए - 'जसले एउटा हातमा पाश र दोस्रो हातमा कुठार धारण गर्नुहुन्छ आफ्नो पूजा सम्पूर्ण विघ्न पैट गर्नुहुन्छ । त्यस्ता प्रभावशाली देवता विघ्नराज श्रीगणेशका चरणमा प्रणाम गर्दछौं । धर्म अर्थ र कामनामक पुनर्धार्यको सिद्धिका लागि प्रथम पूजनीय देवता भगवान् श्रीगणेशको जसले नित्य पूजा गर्दछन् तिनले कहिल्यै पनि कष्ट प्राप्त गर्दैनन् । भगवान् श्रीगणेशजस्ता दयालु देवताका सखमा हामी प्रणाम गर्दछौं । जसले सरस नृत्य, सङ्गीत मनोरथभिक्षा र विनोदद्वारा आफ्नी माता पार्वतीलाई प्रसन्न तुल्याउनुभयो ती श्रीगणेशलाई हामी नमस्कार गर्दछौं ।

ब्रह्मपुराणमा श्रीगणेशको स्तुति र महत्ताको झलक दिने यस्ता केही प्रसङ्ग रहेका छन् । यही शिवजी र श्रीगणेशका लागि समान विशेषणहरूको प्रयोग भएको छ । यसबाट उक्त पुराणले पनि श्रीगणेश र शिवजीको एकरूपता प्रतिपादन गरेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

ख) स्कन्दपुराण

सनातनधर्मद्वारा स्वीकृत देवताहरूमा श्रीगणेश जस्तै प्रसिद्ध र लोकप्रिय रहनुभएको तथ्य स्कन्दपुराण काशीखण्डबाट अवगत हुन्छ । काशीका गणेशका रूपमा दुण्डिराज गणेशको अनुपम महत्त्व पुराणवाङ्मयमा व्यक्त भएको छ । स्कन्दपुराणअनुसार दुण्डिराज गणेशले आफूलाई मात आवरणमा विभक्त गरी छपन विनायकका रूपमा परिणत गर्नुभएको छ । जुन आवरण यसप्रकार रहेका छन् -

- प्रथम आवरण - अर्धविनायक, दुर्गाविनायक श्रीमन्नण्डविनायक देहलौविनायक उहण्डविनायक पञ्चार्णविनायक खर्चविनायक र सिद्धिबिनायक
- द्वितीय आवरण - लम्बोदरविनायक कूटदन्तविनायक, शालकटङ्कटविनायक कूष्माण्डविनायक मुण्डविनायक विकटदन्तविनायक राजपुत्रविनायक र प्रणवविनायक ।
- तृतीय आवरण - बक्रतुण्डविनायक एकदन्तविनायक त्रिमुखविनायक, पञ्चमुखविनायक, हेरम्बविनायक विघ्नराजविनायक चरदविनायक र मोदकप्रियविनायक
- चतुर्थ आवरण - अभयदविनायक, सिंहतुण्डविनायक, कृणितार्धविनायक क्षिप्रप्रसादनविनायक, चिन्तामणिविनायक दन्तहस्तविनायक पिर्चाण्डविनायक र उहण्डमुण्डविनायक
- पञ्चम आवरण - स्थूलदन्तविनायक कलिप्रियविनायक चतुर्दन्तविनायक द्वितुण्डविनायक, अपर्धविनायक राजविनायक, कालाविनायक र नागेशविनायक ।
- षष्ठ आवरण - मणिकर्णविनायक, आशाविनायक सृष्टिविनायक यक्षविनायक, राजकर्णविनायक, चित्रघण्टविनायक, स्थूलजङ्घविनायक र मङ्गलविनायक
- सप्तम आवरण - मोदविनायक, प्रमोदविनायक सुमुखविनायक, दुमुखविनायक, गणनाथविनायक, ज्ञानविनायक, द्वारविनायक र अविमुक्तविनायक ।^{१२}

^{११} यः सर्वकार्येषु सदा भुजागणेशविष्णुशङ्करसम्पन्नकम् । कृष्णो नमस्यः पतिविजयोः ॥ विघ्नराज इत्यं ब्रह्मः

महोत्सवेषु भूतविनायक इति ज्ञाते भुतविनायक एव । अथोऽयम् इत्यसङ्कः कृष्णः सदाशिव विघ्नराज इति

अर्धकर्णविनायक उहण्डविनायक पञ्चमुखः पुनर्वत इति विनायकः । यस्ताश्च नैव विनायकैः त एवैवम् प्रथमः नमः । - काशीपुराण, ११४ व १, १० ।

^{१२} अवधेश नाथगोस्वामि 'कलिका के छपन विनायक' काव्याय पुनर्वत पृ ३६ ।

स्कन्दपुराणकै सराणमा श्रीगणेशपुराणमा पनि कशोका छपत्र विनायकहरूको उल्लेख गरिएको छ । उक्त छपत्र विनायकहरूमध्ये लम्बोदरविनायकलाई चिन्तामणिविनायक, चक्रतुण्डविनायकलाई सरस्वतीविनायक, दन्तहस्तविनायकलाई हस्तदन्तविनायक द्वितुण्डविनायकलाई द्विमुखविनायक गङ्गविनायकलाई राजविनायक र मधुनजङ्घविनायकलाई मित्रविनायक पनि भनिन्छ । काशीखण्डमा वर्णित उक्त विनायकहरूको छुट्टाछुट्टै माहत्व रहेको छ । पञ्चकोशीयात्राको दृष्टिकोण निम्नलिखित दश विनायकहरूको ज्यादै महत्त्व छ - अर्धविनायक, दुर्गाविनायक, देहलीविनायक, उदण्डविनायक, पाशपणिविनायक, सिद्धिविनायक, मोदविनायक, प्रमोदविनायक, सुमुखविनायक र दुर्मुखविनायक । स्कन्दपुराणमा उक्त विनायकहरूको उपासनाबाट सबै मानिसहरूको परमकल्याण हुने कुरा बताइएको छ ।^{१५५}

स्कन्दपुराणको काशीखण्डमा टिकोदासको राज्यत्यागपछि आफ्नो अंगदिवरारीबाट वियुक्त हुनुभएका भगवान् विश्वनाथले श्रीगणेशकै प्रतापबाट केशरक्षेत्रबाट काशी आउने अवसर पाउनुहुँदा गद्गद हुँदै भन्नुभएको थियो - यो वाराणसीपुरी मेरो लक्ष्मी पनि दुष्प्राप्त छ । मैले आज यी बालक गणेशको प्रतापबाट यहाँ फेरि आउने अवसर पाउँँ। बिलोकाँमा पिनाले गन नसक्नेको कस पुग्ने गन सक्ने कुरा यस घटनाबाट प्रमाणित भएको छ । वास्तवमा गणेशका कारण म संसारमा पूजित भएँको छु । मेरा छोराले आफ्नो पुरुषार्थबाट मेरो इच्छा पूरा गराएका छन् ।^{१५६}

वसैगरी स्कन्दपुराणमा भगवान् श्रीगणेशको अर्धगाथीर स्तुति रहेको छ । त्यसमा भनिएको छ - हे परमकारण श्रीगणेश । तपाईं कारणकर पनि कारण हुनुहुन्छ । वैदिक विद्वानहरूद्वारा ज्ञेय पुत्थ हुनुहुन्छ । तपाईं वेदवाणीमा अनुसन्धेय र अनिविचलन्य तत्त्व हुनुहुन्छ । यी सम्पूर्ण चराचर जगत् तपाईंको दिव्य स्वरूपको एक अंश हो । तपाईं बाणीका अगोचर चराचरस्य दिव्यभूर्ति हुनुहुन्छ ।^{१५७}

४) अग्निपुराण

अग्निपुराणका अनेक अध्यायहरूमा प्रसङ्गले श्रीगणेशको उपासना र महत्ताको विषयमा केन्द्रित सूचन उपलब्ध हुन्छन् । अग्निपुराणको ३०१ औं अध्यायमा श्रीगणेशको शीघ्र कृपा प्राप्त गर्न पुष्यतृतीया भएको रविवारका दिन मन्त्राच्छात्राणपूर्वक आँकको जरो उखेले त्यसबाट आँठो बराबरको मूर्ति बनाएर पञ्चामृतले अभिषेक गरी पूजा गरेपछि लक्ष्मीप्राप्त हुने कुरा बताइएको छ । यदि पुष्य नक्षत्रका दिन रविवार परेको छैन भने हेटो आँकको जरो उखेलेर पूजाका लागि उपयोग गर्न सकिने कुरा पनि त्यहाँ बताइएको छ ।

अग्निपुराणको ३१ औं अध्यायमा लम्बोदर गायत्रीको वर्णन गरिएको छ - 'लम्बोदराय विद्महे महोदराय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ।' वसैगरी १७९ औं अध्यायमा महोत्कटगायत्रीको निरूपण गरिएको छ - 'महोत्कटाय विद्महे चक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ।'^{१५८}

१५५ द्वादशरात्रि गणेशपुराण, गन वः संस्कृतस्थिति । द्वादशरात्रिस्थितिः अथ स द्वादशो नाममाप्नुवीति ।।

१५६ इमे पक्षेक्षितः सर्वे स्वमया यद कुरुचित् । महाविष्णुसमुत्पत्तं वरुणं पाति मानवम् । स्कन्दपुराण काशीखण्ड ५००/१२३ ११७

१५७ यद्वत् प्राजापत्यमिदं पुत्रं वाराणसीं शुभाय । यदाप्यनयं दुष्प्राप्तं स प्रसाधोऽस्य वै विश्वीः ।।

यद दुष्प्राप्तं यद्वत् पुत्रं वाराणसीं शुभाय । यदाप्यनयं दुष्प्राप्तं स प्रसाधोऽस्य वै विश्वीः ।।

पुराणमहाशक्तिं यत्तु ये चिन्तयन्ति । स्वपीरयेण कुरुष्वान्निमित्तं कुरुष्वान्निमित्तम् । - पूर्ववत्, ५००/१२ १३, १५ ।

१५८ नमः केशरक्षेत्रप्रकारप्रकारं यद्वत् यद्वत् केशरक्षेत्रं यद्वत् यद्वत् ।

१५९ श्रीगणेशाय नमः । नमः केशरक्षेत्रप्रकारप्रकारं यद्वत् यद्वत् केशरक्षेत्रं यद्वत् यद्वत् ।

१६० यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् यद्वत् ।

ज) वाराहपुराण

श्रीगणेशलाई वाङ्मय र चित्रकला भनिएको छ। सूक्ष्म शरीरमा मूलतः चक्रलाई परा वाक्को केन्द्र भनिन्छ । ज्ञानको अभिव्यक्ति वाणीद्वारा हुन्छ । श्रीगणेश वाणीका देवता हुनुभएकाले वाराहपुराणमा उहाँलाई मूलभरमा धाराःमय देवता भनिएको छ। वाक् अभिव्यक्ति आकाशको गुण हो । श्रीगणेश भूमितन्त्र र आकाशतन्त्रका स्वामी हुनुभएको कुरा त्यहाँ बताइएको छ ।^{१०}

वास्तवमा श्रीगणेश भूमितन्त्रका स्वामी हुनुभएका कारण जीवनमै सम्बद्ध सिद्धि प्राप्त र विघ्नका हर्ता हुनुहुन्छ । आकाशतन्त्रका स्वामी हुनुभएकाले उहाँ बुद्धि र वाणीका अधिपति हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँले अविद्यारूप महाविघ्नको नाश गरी ब्रह्माविद्यारूप सिद्धि प्रदान गर्नुहुन्छ । यसकारण श्रीगणेश ज्ञानी र योगीहरूका उपास्य हुनुहुन्छ र गुरुका पनि गुरु हुनुहुन्छ भन्ने कुरा वाराहपुराणले पुष्टि गरेको छ ।

वाराहपुराणमा भगवान् श्रीगणेशको अनूर्ध्व सौन्दर्य र उहाँमाथि परेको सरापका विषयमा पनि उर्ध्व गरिएको छ । एक दिन देवताहरूले कैलासमा गएर भगवान् गङ्गासँग निवेदन गरे । ह प्रभो असत् कार्य गर्ने अस्मिताहरूको कारण विघ्न पैदा गर्न हजुर समर्थ हुनुहुन्छ । त्यसवेला शिवजीले पक्षीको मुखमा हेरी आकाशतर्फ हेर्नुभयो । हाँस्नुभयो । पावनीले पनि आकाशमा चम्किरहेको दिव्य स्वराक्षसाईं निनिगेर नखल्ने हेर्नुभयो । सबैका आँखा मागेदगी लगाउने दिव्य पुरुषको अनुहार हेरेर शिवजीले सराप दिनुभयो । हे कुम्हार निम्नो रूप हाँचोको जस्तो हुनेछ । पैतृ स्वामी हुनेछ र तिमीले सर्पको यज्ञोपवीत धारण गर्नेछौ ।^{११}

झ) सह्याण्डपुराण

सह्याण्डपुराणमा भगवान् श्रीगणेशको अतिरचनीय प्रतिमा बताइएको छ । श्रीकृष्णले पर्वतलेलाई भन्नुभएको छ । हे भागवतो देवो तैले खेदका नाभ्यमबाट प्रकट गरेको वचन सुन्दासु जुन वचन सुनेपछि तपाईं निश्चय नै खुसी हुनुहुनेछ । हे भागवतो तण्डिका पुत्र विनायक महाबन्धु पनि महान् महात्मा हुनुहुन्छ ।^{१२}

सह्याण्डपुराणअन्तर्गत ललितोपाख्यानमा महागणपतिको प्रादुर्भावसम्बन्धी कथा रहेको छ । महात्रिपुरसुन्दरीको साथ भण्डामुर दैत्यको युद्ध चल्नगरेको थियो । त्रिपुरसुन्दरीको शक्तिहरूद्वारा भण्डासुरका तीन सय पुत्रहरूको नाश भइसकेको थियो । भगवताको महानिनाद चल्तिरहेको थियो । त्यसवेला अन्ध भएकै भण्डासुरको मन्त्री विशुक्रले ललितोपाख्यान लेखेर ललितदेवीको सैन्यशक्तिरको एउटा कुन्या राखिदियो । त्यस यन्त्रको प्रभावका कारण ललितदेवीको सेनामा रहेका योद्धाहरू आलस्य कृपणता दोस्ती निद्रा तन्द्रा, प्रनीलिका क्लीकता विसृतिजस्ता अह दोषले युक्त भए । यो भवमय देखेर भण्डासुरको मन्त्री विशुक्रले शक्तिसेनामा आक्रमण गरी दिव्य अस्त्रको सहायतामा अम्बिका दण्डनका आदि ललितदेवीका सेनानाथिकाहरू सचेत भए । विशुक्रको युद्धतन्त्रता देखेर तिनीहरूले श्रीललितदेवीको समीपमा पुगी युद्धको वृत्तान्त कथार । युद्धको वृत्तान्त थाहा पाएपछि ललितदेवीले मन्द मुस्कान छर्दै महाकामेश्वरको अनुहारमा अपलक हेर्नुभयो । हेतु हेतु त्रिपुरसुन्दरीको हास्यद्वारा उत्पन्न प्रपञ्चबाट

१० तत्र तपसिन्नामस्यमहाशक्त्याऽकरोत्तदा । 'पुत्रिभ्यादिपुत्रसर्वेषु गजवक्त्रो भविष्यति ।' - वाराहपुराण १७/३ व २ ।

११ तत्र अस्त्राभेदे दशो गणेश परमेश्वरः । कुम्हार । त्रिपञ्चकस्य प्रत्यक्षवद्वाराणा ।
ललितोपाख्यानं तत्रा जपैत्तपकीर्णतः स्वयम् ॥ युवावत् २३/१८ ।

१२ तत्र त्रिपुरसुन्दरीकृत्याऽकरोत्तदा । अक्षुण्णो भविष्यति युग पवित्रमिति । यत्तत्र
वितप्यमानो तमसो महात्मा यज्ञात् । - सह्याण्डपुराण ३/४२/३० ।

कुनै अनिर्वचनीय देवता प्रकट भए । ती देवताको मुख हात्तीको मुखजस्तै थियो । तिनका गालाहरूबाट मदका धारा बगिरहेका थिए । तिनको कानि जषाणुषमन्दा पनि रातो थियो । तिनले आफ्ना दश हात र सुँडमा क्रमशः बेल गदा इक्षुदण्ड शूल खड्ग पाश कमल, धनको बाला, वरमुद्रा अङ्कुश र रत्नमय कलश धारण गरेका थिए । ती देवता लम्बोदर थिए र तिनको शिरमा चन्द्रमाको आकारको चूडामणि मुह्राएको थियो । तिनका मुखबाट गदमत्त मर्जनको ध्वनि निस्करहेको थियो । ती सिद्धिलक्ष्मीद्वारा आलङ्कित थिए । यस्तो स्वरूपका गजानन देवताले उत्पत्ति हुनासाथ त्यहाँ आएर ललित त्रिपुरसुन्दरीका पञ्चमा प्रणाम गरेको कुरा ब्रह्माण्डपुराणमा वर्णन गरिएको छ ।^{११}

भगवती ललितत्रिपुरसुन्दरीबाट आशीर्वाद प्राप्त गरी ती देवता सेनाशिखरमा पुगे । प्राकारको चारैतर्फ घुम्दा तिनले एउटा कुनामा अयबिध्वर यन्त्रको दर्शन गरे । त्यसपछि आफ्ना दाँतको ग्रहाबाट त्यसलाई अकाशमा उडाईरिए । विघ्नयन्त्रको विनाश हुनासाथ शक्तिसेना सन्दिता, सक्रिय र गतिशील भयो । श्रीमहामातृपति आफ्नै मदधाराबाट दैत्यसेनालाई मूर्च्छित तुल्याउँदै आमोद, प्रमोद, सुमुख, दुर्मुख अरिध्व र विघ्नकर्तानामक विनायक गणका साथै तैत्तिरि ज्वालिनो नन्दा सम्भोगदा कामरूपिणी उग्रा तेजोवती सत्या एवं विघ्ननाशिनी नामक नौ शक्तिहरूका साथ विशुक्रको सैन्यशिखरमा पुग्नुभयो । त्यहाँ तिनले सात अशौहिणी सेना र गजासुरनामक पराक्रमी दैत्यको संहार गर्नुभयो । गजासुरलाई मारेपछि श्रीगणपति आफ्नो महती ललिताम्बाका सामु पुग्नुभयो । श्रीगणेशको कर्मबाट प्रसन्न हुनुभएकी ललिताम्बाले हे गणेश ! तिमी सबै प्रकारका पूजामा प्रथम पूज्य हुनेछौ भनी आशीर्वाद दिनुभयो ।^{१२}

यसरी ललिताम्बाले श्रीगणेशलाई आशीर्वाद दिनुभएपछि गणपति पनि ब्रह्मा, विष्णु आदि सबै देवता असुर, पुनि, यहिषि र मनुष्यहरूमा प्रथम पूजित हुनुभयो । यसैले पञ्चमत्तन पूजाया पनि सर्वप्रथम श्रीगणेशको पूजा गर्ने परम्परा रहिरहेको छ ।

अ) अन्य महापुराण

मत्स्यपुराण भविष्यपुराण नारदपुराण वायुपुराण, श्रीमद्भागवतपुराण आदि महापुराणहरूमा यत्र तत्र श्रीगणेशको स्वरूप, विशेषता र लीलाबारे सङ्केत गरिएको पाइन्छ ।

१) मत्स्यपुराण - मत्स्यपुराणमा गणेशोत्पत्तिसम्बन्धी एउटा अध्यायन रहेको छ । एक दिन पावर्तिले आफ्नो शरीरका अङ्गलंपकाट एउटा खुलौना तयार गर्नुभयो । त्यसको टाउको हात्तीको टाउको समान थियो । पावर्तिले गङ्गाजलले अभिषेक गर्दा त्यो खुलौना प्राणवान् भयो । त्यसलाई पार्वती र गङ्गा दुवैले आ-आफ्ना पुत्रका रूपमा स्वीकार गर्नुभयो । तिनै बालक पछि गणेशका रूपमा विख्यात भए।^{१३}

२) वायुपुराण - वायुपुराणमा भगवन् शिवजीलाई गजेन्द्रकर्ण, लम्बोदर आदि श्रीगणेशका निमित्त प्रयोग गरिने विशेषण शब्दहरूको प्रयोग गरी श्रीगणेश र शिवजीमा अभेद सिद्ध गरिएको छ ।^{१४}

३) भविष्यपुराण - भविष्यपुराणमा गणानाम्बा० इत्यादि वैदिकमन्त्रलाई गणेशको आराधना गर्ने मन्त्र

११-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

१२-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

१३-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

१४-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

१-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

२-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

३-॥ गजाननप्राप्तुं कुरुतामनेमन् पुनः । अश्वाङ्गमदानः कश्चिद् देशो वरुणधरा ॥

मानिएको छ । त्यहीँ विभिन्न प्रसङ्गमा भगवान् श्रीगणेशलाई गजानन, मूषकबाहन आदि विशेषणद्वारा वर्णन गरिएको छ ।^{१३}

४) नारदपुराण नारदपुराणका १२, १४४, १६८ र १८८ औं अध्यायहरूमा श्रीगणेशको वर्णन गरिन्छ । त्यहीँ श्रीगणेशलाई ओङ्काररूप मानिएको छ । उहाँ ओङ्काररूप हुनुभएकाले मङ्गलमय हुनुहुन्छ भनिएको छ । त्यसपछि ओङ्कार - अथ शब्दको माङ्गलिकता स्पष्ट गरिएको छ ।^{१४} नारदपुराणमा श्रीगणेशको ध्यानविधि प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसमा सिद्धिनामक पत्नीद्वारा आतिथ्यित श्रीगणेशको ध्यान बताइएको छ । श्रीगणेश चार भुजाहरूमा पञ्च अङ्कुश, अभय र वरमुद्रा धारण गर्ने दिव्य देवताको रूपमा वर्णित हुनुहुन्छ । हातमा कमल धारण गर्ने श्रीगणेशलाई सिद्धि-बुद्धिद्वारा आतिथ्य गरिएको पनि देखाइएको छ । यसका साथै उहाँलाई त्रिनयन पनि भनिएको छ ।^{१५} नारदपुराणमा विहित सङ्कटनाशन गणेशस्तोत्र सनातन धर्मानुयायीहरूमा प्रसिद्ध छ । आयुवृद्धि, कायनामिद्धि अर्थप्राप्ति र सङ्कटनाशका लागि यसको पठ गर्ने विधान रहेको छ । यस स्तोत्रमा वक्रतुण्ड, एकदन्त, कृष्णपिङ्गाभ, गजजत्र, लम्बोदर, विंशतिविंश, विष्णुराजेन्द्र, धूम्रवर्ण, बालचन्द्र, विनायक, गणपति र गजानन गरी श्रीगणेशका बाह्र नामहरूको उल्लेख गरिएको छ ।^{१६}

५) श्रीमद्भागवत श्रीमद्भागवतको एकादश स्कन्धमा भगवान् श्रीकृष्णले उद्धवलाई क्रियायोगको शिक्षा प्रदान गर्दै पञ्चभएको छ । हे उद्धव ! भक्तहरूले मेरो पूजा गर्दा दुर्गा देवी, विनायक, व्यास, विष्णुवर्देन, भद्रगुरु र देवताहरूको पनि पूजा गर्नुपर्दछ ।^{१७}

श्रीमद्भागवतपुराणमा शुकदेव स्वामीले राजा परीक्षितलाई ब्रह्मदेवका इच्छुक साधकहरूले ब्रह्मणस्पतिरूप श्रीगणेशको उपासना गर्नुपर्ने कुरा बताउनुभएको छ ।^{१८}

८) विष्णुधर्मोत्तरपुराण

विष्णुधर्मोत्तरपुराणमा श्रीगणेशको प्रतिमा निर्माणका सन्दर्भमा भनिएको छ । यजमान चतुर्बाहु, शूल र अक्षमाला धारण गर्ने विनायकको प्रतिमानिर्माण गर्नुपर्दछ ।^{१९}

३) मुद्गगलपुराण

भगवान् श्रीगणेशको परमभक्त मुद्गगल ऋषिद्वारा रचित मुद्गगलपुराण सर्वात्म्य श्रीगणेशको उद्भव र लोलाको प्रकाशरूप समर्पित भक्तिभावपूर्ण उपपुराण हो । यस पुराणमा श्रीगणेशलाई सर्वशक्तिसम्पन्न परमतत्त्वका रूपगत चित्रण गरिएको छ । निराकार ब्रह्मको रूप र साकार अवतारी पुरुषको रूपमा भगवान् श्रीगणेशको सर्वशक्तिमत्ता यस पुराणमा देखाइएको छ । विष्णु आदि विशिष्ट देवताको कुलदेव, स्वानन्दपुत्रमा देदीप्यमान

१३. गजानन-शक्ति मार्कण्डेयन्यासेतुकरे बुधम् - भविष्यपुराण पञ्चमस्क द्वितीयोऽध्यायः १०.१४२

१४. ओङ्कारः काण्डशब्दः ६ हुतलो उद्देशः पुरा. १ अष्टमः भित्ति विनिर्दिष्टो गणान् पञ्चनिर्दिष्टावुर्गौ - नारदपुराण, पूर्वो ५१, १०

१५. पाशस्तुलेयवर्णनं दधानं कञ्जहस्तयः । गणेशस्तुल्यं स्तान् पितृभ्यो गणेशं भजे ॥ पूर्वोक्त, ६६/१३०

१६. एवमे वक्रतुण्ड एकदन्त द्विगुणयामः । ततोऽयं कृष्णपिङ्गाभः । गजजत्रं चतुर्भुजम् ।

लम्बोदरं पञ्चमङ्गलं यक्षः । विंशतिविंशः च । तप्तम विष्णुराजेन्द्रः धूम्रवर्णः त्रिशूलधरम् ॥

तत्रैव भक्तवन्द्यं दक्षम् ॥ विनायकम् । एकादशः पञ्चपतेर हृदयः तु गजाननम् ॥ कल्याण १०, ५१२

१७. दुर्गा विनायकं व्यासं विष्णुवर्देनं गुरुकृत् मुनिम् । त्वे मेव ध्यात्वे सर्वभित्तुर्गणः पुत्रवत् शोभनादिभिः श्रीमद्भागवत १२, २७, २९

१८. ब्रह्मचर्यसंयमस्तु यजते ब्रह्मणस्पतिम् ॥ पूर्वोक्त, ३०५

१९. विनायकस्तु कर्तव्यो गजवक्त्रस्तुमुक्तः । शूलैः बाणैः शङ्खैः पद्मैः दक्षिणहस्तयोः ॥ पूर्वोक्त, ३०५१/२४

मायूमय र अमाया परब्रह्मरूप र परमेश्वररूप श्रीगणेशको स्तुति गर्दै देवताहरूले भनेका थिए - हे विघ्नराज : समाधिबाट योगीहरू जहाँ प्राप्त हुन्छन्, त्यो ग निराकार ब्रह्म हो र जसबाट प्रणवात्मक जगत्को उत्पत्ति हुन्छ त्यो ज हो । त्यसकारण गजशब्द सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको बीजतत्त्व हो । त्यसै गजकार बीजतत्त्वको अनुगोचन गरी योगीहरूले तपाईंलाई आन्दछन् र त्यसै गजकारमा परिणत भई रमाउँछन् । गजनत्त्वका कारण नै तपाईंलाई धन र ज्ञानोहरूले गजवक्त्र, गजानन, गजमुख, गजस्य आदि नामबाट पुकार्दछन् । जसको स्तुति गर्न शङ्कर आदि देवता र वेदहरू असमर्थ हुन्छन्, त्यस्ता गजानन प्रभुको हामी कसरी स्तुति गरौं ।^{१२}

मुद्गगलपुराणान्तर्गतको एकदन्तशरणागतस्तोत्रमा श्रीगणेशलाई अनादिमध्यान्तविहीन अचिन्त्यबोध, हृत्प्रकाश प्रकाशमय निरात्म्यसमाधिगम्य, स्वबिम्बद्वाराविरक्षित मायानत्त्वमा सीमांधान गर्ने तुरीय परमात्माका रूपमा वर्णन गरिएको छ । यसैगरी त्यहाँ श्रीगणेशलाई गुणेश्वर, तीन लोक, तीन गुण, तीन अवस्था र तीन देवताहरूमा देदीप्यमान, नदद्वारा सुक्षुप्तिसंसारका रचयिता अनेकरूप र एकरूप परमतत्त्वका रूपमा वर्णन गरिएको छ । यसैगरी उहाँलाई बिन्दुद्वारा सूक्ष्म संसारको रचना गर्ने रजोगुणद्वारा जगत् संसारको रचना गर्ने, प्रकृतिमहित जगत्को सृष्टि गरी त्यसमा विराजमान हुने देवता भनिएको छ । फेरि उहाँलाई ग्रह, नक्षत्र आदि ज्योतिषीय तत्त्वका सञ्चालक ब्रह्मा, विष्णु र शिवजीका नियामक, भूमि, जल र नदीका प्राणतत्त्व देवताहरूका रुन्नेरक देवताका रूपमा पनि वर्णन गरिएको छ । त्यस स्तोत्रमा उहाँलाई शैवनाग, कामदेव र सूर्यका प्रवर्तक, वायु, अग्नि र धराचरका नियन्ता सर्वान्तर्यामी देवताका रूपमा वर्णन गरिएको छ ।^{१३}

मुद्गगलपुराणमा गणेश शब्दअन्तर्गत रहेको गणशब्दका अक्षरहरूको पृथक् पृथक् अर्थ प्रकाशन गरिएको पाइन्छ । मनोमय र वाणीमय जगत्को जुन दृश्य र अदृश्य रूप छ त्यो गकार हो र श्रीगणेश त्यसका धारक ब्रह्म हुनुहुन्छ । यसैगरी मनोवाणीविहीन संयोग र अयोगरूप ब्रह्मको वाचक गकार हो भनिएको छ ।^{१४}

मुद्गगलपुराणको भक्तमनोरथ सिद्धिप्रद गणेशस्तोत्रमा गणेशशब्दमा आएको गकार जगत् रूप हो र पक्कर ब्रह्मवाचक हो भनिएको छ ।^{१५}

५.६ विविध सिद्धान्तमा श्रीगणेश

शैव, वैष्णव रामोपासक एवं योगसाधनापरक वाङ्मयमा श्रीगणेशको व्यापक प्रभाव रहेको छ । यसै गरी बौद्ध एवं जैन सिद्धान्तहरूमा पनि श्रीगणेशपरक चिन्तन पाइन्छन् । पाठकहरूको सुविधाका लागि ती वाङ्मयहरूमा रहेका श्रीगणेशपरक चिन्तन र महनामा आधारित विचारहरूको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिन्छ ।

१२ क गजाननान पूर्णाय सत्पुण्यलभमयान ते विद्वता ग सर्वत्र तस्मिन्नाय नमो नमः ।
पञ्चः सर्वस्य श्रीर्गं क्तु तेन विह्वेन विघ्नय । । योगिनपुत्रा प्रजाननि तदावस्था भवन्ति ते ।
वेदादयो यत्कृप्यन्तु हङ्गुवाङ्मय देवताः । तेन तत्र गजवक्त्र किं स्तुमस्तुमा गजानने । ।
अग्रेत्यत्र ज देवस्य परमुद्याकाय ते । पूजकवाङ्मयस्य विघ्नेराय नमो नमः ॥

मुद्गगल मुद्गगलपुराण गणपति हस्तिन पटवर्धन कुसुन्दवाङ्मय सत्पुण्य कुसुन्दवाङ्मय

छ देवमूर्ति, कल्पराण, पूर्ववत् ५ ०

१३ यदन्तर्गते सौम्ययोगेन्द्रासत्पुण्यका लज्जिभिर्द विभ्रति अनन्तरूप इति बोधको प्रसन्नमेकदन्तं सर्वत्र ब्रह्मकः ।

नदात्मरूप सत्पुण्यदेवपुण्यमयिकं सौम्ययोगेन्द्रासत्पुण्यका अनदिमध्यान्तविहीनमेकं तमेकदन्तं शरणं गजानः कल्पराण, पूर्ववत्, एकदन्तशरणागतिस्तोत्र ५ १ १० ।

१४ मनोवाणीमयं मनं दृश्यदृश्यमयंरूपकम् । गकारात्मकमेव तत् तत्र तद्वत् गकारकः ।

मनोवाणीमयंरूपं मनोवाणीमयंरूपं ततो गणेशाय नमः । गकारात्मकमेव तत् तत्र तद्वत् गकारकः ॥ मुद्गगलपुराण, पूर्ववत्

१५ गणेशाय नमः । गकारो ब्रह्मवाचकः । ततो गणेशाय नमः तुभ्य नमो नमः ॥ पृथक्

क) वैष्णवपक्ष

श्रीवैष्णवसम्प्रदायमा श्रीगणेशको उच्च स्थान रहेको छ । परम पदमा परब्रह्म श्रीमन्नारायण हुनुहुन्छ । उहाँ नै व्युत्पत्त्यमा वासुदेव भगवान् हुनुहुन्छ । परम पदमा जो नित्यसूरि भगवान् अमन्त हुनुहुन्छ उहाँ नै लीलाविभूतिमा भगवान् शङ्कर हुनुहुन्छ । परम पदमा जुन सेननायक विष्वक्सेन हुनुहुन्छ उहाँ नै लीलाविभूतिमा विघ्ननाशक सिद्धि एवं वृद्धिदा स्वामी र गणहरूका अभिलाषक श्रीगणेश हुनुहुन्छ । यद्वैगरी परस्वामी विघ्न एवं आफ्नो आधिपत्य हुनुहुन्छ भन्ने विश्वास र रूपका अधिष्ठाता श्रीगणेश मानिनुहुन्छ ।

विशिष्टाद्वैत वेदान्तमा स्वरूप - जीवत्माको स्वरूप परस्वरूप परमात्माको स्वरूप पुनर्वाच्य धर्म, अर्थ काम र मोक्ष उपाय - कर्मयोग ज्ञानयोग भक्तियोग प्रपत्तियोग र आचार्याभियान विरोधी - जीवात्मालाई परमात्मसँग मिलाउन नदिने विघ्नव्यूह श्रीगणेश - विरोधी विघ्नकायलाई हटाउने शक्ति र सान्ने सम्पन्न देवताको रूपमा मानिएको छन् ।

वैष्णवहरूमा मुख्य चार सम्प्रदाय प्रचलित छन् - १ श्रीसम्प्रदाय, २ मध्वसम्प्रदाय, ३ श्रीधर्यु-स्वामिसम्प्रदाय ४ श्री श्री निम्बार्कसम्प्रदाय । उक्त चारै सम्प्रदाय र ती अन्तर्गतका अन्य सम्प्रदायहरूमा पनि विघ्नविनाशक देवताका रूपमा श्रीगणेशको अराधना गर्नुपर्ने कुरा बताइएको छ । उक्त सम्प्रदायहरूले श्रीगणेशलाई परमात्माकै अवतार मानेका छन् । तदनुसार विघ्ननिवारण गर्न र मानवहरूलाई सिद्धि एवं सफलता प्रदान गर्न परमात्माले नै श्रीगणेशको रूपमा अवतार लिनुभएको भन्ने सन्तुष्ट रहेको छ । विष्वक्सेनसंहितामा पनि श्रीगणेशको अनुत्तमोत्तम महिमा बताइएको छ । श्रीवैष्णवसम्प्रदायमा भगवान् श्रीगणेश विष्वक्सेनका रूपमा पूजित हुनुहुन्छ र अन्य वैष्णवसम्प्रदायमा पनि श्रीगणेश प्रथम पूजनीय देवताका रूपमा सम्मानित हुनुहुन्छ ।^{१०}

ख) योगसाधना

श्रीगणेशलाई षट्चक्रसाधना-योगको आधार मानिएको छ । उहाँ मूलधारचक्रमा विराजमान हुनुहुन्छ, त्यसै मूलधारचक्रबाट कण्डलिनोन्नारणको प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ । मूलधारको तल्लो भागमा गैरलाकार वायुमण्डल रहेको छ । त्यसमा वायुबीज यकारको उपस्थिति हुन्छ । त्यस बीजबाट ज्यु प्रवाहित हुन्छ । त्यसगति रहेको त्रिकोणत्मक अग्निमण्डलमा अग्निबीज रकारबाट अग्न प्रकट हुन्छ । वायु र अग्निका साथ मूलधारमा कृष्णकुण्डलिन सृष्टिर्णको आकारमा शयनमुद्रामा रहेको हुन्छ । त्यो कण्डलिनो स्वयम्भू लिङ्गलाई बेरो रदको छ । त्यसलाई जगत्त्रहारत्रयभण्ड पुन्याइन्छ र त्यसलाई त्यहाँको अमृतमा डुबाएर योगीहरूले आत्मचिन्ता गरछन् भन्ने तथ्य नरदपुराणमा प्रकट गरिएको छ ।^{११} योगशास्त्रमा मूलधारचक्रमा रहेको आधारयन्त्रको ध्यान गर्नाले योगीहरूको पाप समूल नष्ट हुन्छ भनिएको छ ।^{१२}

दोस्रो चक्रको नाम स्वर्ध्विष्ठान हो । स्वर्ध्विष्ठान चक्रको ध्यान गर्नाले योगी दिव्यसौन्दर्यसम्पन्न बन्दछ । तेस्रो मणिपूरचक्रको ध्यान गर्नाले योगीका सम्पूर्ण काममा परिपूर्ण हुन्छन् । चौथो जनाहनचक्रको ध्यान गर्नाले योगी

१०) क) वैष्णवशास्त्रकार श्रीगणेश आचार्य सारंगधर कल्याण, पूर्वजन्म ३ १५३ १५४

न) जयनारायण सभितक, 'श्रीवैष्णवसम्प्रदाय एवं विशिष्टाद्वैत वेदान्त में श्रीगणेश' कल्याण, पूर्वजन्म ३ १६० १६१

४) श्रीमती आचार्य, 'मध्वसम्प्रदाय में श्रीगणेश' कल्याण, पूर्वजन्म ३ ३६३ ३६४

५) गणेशपुराण पूर्वभाग अध्याय ६५

६) पूर्वजन्म ३४३ अर्को भागो स्वयम्भूनिर्वाण । तदा तत्त्ववर्णनं यद्वैत यमयेत् ध्रुवम् । - शिवसंहिता ५/१६ ।

त्रिकालदर्शी रन्दछ पाँचौं विशुद्धचक्रको ध्यानबाट योगी वेदार्थको ज्ञाता बन्दछ विशुद्धचक्रको ध्यान गर्ने योगीले क्रोधपूण आँखाले संसारलाई हेर्दा संसार नै कम्पायमान हुन्छ । छैठौं आज्ञाचक्रको ध्यान गर्ने योगीले साक्षात् विष्णुनाथ, भूतभावन शङ्करको दर्शन गर्दछ र त्यो दुःख एवं शोकबाट मुक्त हुन्छ भनिएको छ ।^{१०}

यसरी चक्र कमलहरूको ध्यान गर्ने योगीले ब्रह्मरन्ध्रमा स्थित सहस्रारपद्माबाट प्रवाहित अमृतको पान गर्दछ उक्त दिव्यसहस्रारपद्मले योगीलाई मुक्ति प्रदान गर्दछ । त्यस पद्मको अर्को नाम कैलास पनि हो कुण्डलिनी अर्थात् जीवनशक्तिलाई आग्रह बनाउँदै आत्मरूप चैतन्य जीव उक्त कैलासमा शिवजीलाई साक्षात्कार गरी अमरपदवीमा प्रतिष्ठित हुन्छ भनिएको छ ।^{११}

१) मूलाधारचक्र र श्रीगणेश

मूलाधारचक्रम चारपाते कमल रहेको छ त्यो रत्नो रत्नको छ त्यसका चार पातहरूमा क्रमशः व श ष रा अक्षर अङ्कित छन् । त्यस कमलमाथि आफ्नो शक्तिका साथ मूषकवाहन श्रीगणेश विराजमान हुनुहुन्छ उहाँले आफ्ना चार हातमा क्रमशः गण, अङ्कुश, अमृतपात्र र मोदक धारण गर्नुहुन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ मूलाधारचक्रमा स्थित श्रीगणेशका पादपद्म रही वीरसाधना आरम्भ गर्ने योगीले षट्चक्रभेदन गरी सहस्रारकैलासमा विराजमान शिवजीको साक्षात्कार गर्दछ र त्यो परमपदमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।^{१२} यसरी योगसाधनका परमाधार एवं मूलाधारचक्रमा विराजमान श्रीगणेश आराध्य हुनुहुन्छ भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ । त्यही श्रीगणेश पूर्णानन्द, परानन्द र पुराणपुरुषोत्तम हुनुहुन्छ भनिएको छ ।^{१३}

योगस्थ श्रीगणेशमा समस्त मायिक प्रपञ्चको अवसान हुन्छ । उहाँ अव्यक्त ज्योतिरूप र मायातीत हुनुहुन्छ श्रीगणेश विद्वानन्दरूप वेदागोचर, निर्गुण, परब्रह्मस्वरूप र योगप्रतिपाद्य परमतत्त्व हुनुहुन्छ ।^{१४}

योगको साधनभूमिमा श्रीगणेश सद्, असद्, व्यक्त एवं अव्यक्त सबै कुरा हुनुहुन्छ भनिएको छ ।^{१५} गणपति अधर्वशोर्षमा इच्छा, ज्ञान र क्रियाशक्तिमा व्याप्त एवं मूलाधारचक्रमा विराजमान योगिध्येय श्रीगणेशको वर्णन गरिएको छ ।^{१६} गणपत्युपनिषद्मा सृष्टिको आदिमा प्रादुर्भूत प्रकृति र पुरुषबन्दा पर रहनुभएका श्रीगणेशका नित्य ध्यान गर्ने योगी सबै योगीहरूमा उत्तम हुन्छ भनिएको छ ।^{१७} स्वर्णिम वर्णले सम्पन्न मूलाधारचक्रमा श्रीगणेशको ध्यान गर्नुपर्ने कुरा शङ्करदेविविजयमा बताइएको छ

२) योगीश्वर श्रीगणेशको योगमार्गद्वारा उपासना

अनादिकालदेखि नै श्रीगणेश योगीश्वरहरूद्वारा पूजित हुनुहुन्छ श्रीगणेशपुराणको उपासनाखण्डमा

१- पृथग् परमहंसोऽयं सञ्जात्या वाससीदति । - पूर्वपद, ५/१३०

२- जल जल्यं दिव्यरूप सहस्रार सरोवरम् । कल्याण्यारुणस्य देहस्य प्राङ्गे तिष्ठति मुक्तिदम् ।

कैलासो नाम उत्पत्य महेशो यत्र तिष्ठति ॥ - पूर्वपद, ५/११६-११७ ।

३- मूलाधार कलिज्ञानवर्णयुक्तं चतुर्दलं । कर्मकार्म स्वतन्त्रं तु संश्लिष्यसुखान् यः ।
एतादृकसुखपात्रमादक्योत्पलासनाय - नादपुराण, पृष्ठ ६५/८१-८२ ।

४- पुराणनामः परानन्दः पुराणपदवाचकः । - श्रीगणेशपुराण १/४६ सहस्रनाम स्तवः ।

५- यः शङ्करचक्रपाद निर्गुणाय नमो नमः । विद्वानन्दस्वरूपाय वेदानाथयोगीधरे ॥ - पूर्वपद, १/५७/४ ।

६- सदासङ्ख्यव्यक्तव्यक्तके सर्वे हि गणनायकाः । - पूर्वपद, १/१२/१

७- त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । शक्तिजन्मात्मजः । त्वं योगिनो व्यापकं नित्यम् । गणेश अधर्वशोर्ष ६

८- गणेशाय 'योगसाधनाय श्रीगणेशाय विनाय' प्रणम्य पूर्वपद, ३/३६१ ।

योगेश्वर श्रीविष्णुद्वारा प्राणायामपूर्वक श्रीगणेशकी ध्यान एवं मन्त्रजपपूर्वक आराधना गरिएको विषयमा प्रकाश पारिएको छ ।^{१०}

श्रीगणेश गुणातीत परात्म्य परमात्मा हुनुहुन्छ । उहाँ सुदृढसत्त्वरूप र समस्त जीवहरूका भुवनेश्वर हुनुहुन्छ । श्रीगणेशपुराणअन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ । श्रीगणेशले राजा खरेचलाई य तिमैलाई योगमार्ग प्रकाशक गेता सुनाउँछु भनेर आफ्नो योगविज्ञता व्यक्त गर्नुभएको छ ।^{११}

गणेशगीतअनुसार ज्ञानीहरूलाई संस्तरबाट विरक्त गराउने अमृतमय तत्त्वलाई नै योग मानिएको छ । श्रीगणेशपुराणमा ज्ञानयोगीहरूले हृदयमा विराजमान परब्रह्मको दर्शन गर्ने तथ्य यसरी व्यक्त गरिएको छ - ज्ञानयोगीहरूले जीवन्मुक्त भई ब्रह्मानन्दमा लौन भएर हृदयमा स्थित परब्रह्मको दर्शन गर्दछन् ।^{१२} तिनीहरूले चित्तमा योगद्वारा वसीकृत परब्रह्मको ध्यान गर्दै सम्पूर्ण ज्ञानीहरूलाई अश्त्ववत्त भान्दछन् ।^{१३}

श्रीगणेशले योगसाधनापद्धति प्रकाशित गर्दै भन्नुभएको छ - योगीले आफ्ना मनबाट समस्त कर्महरूको परित्याग गरी युज्यपूर्वक जीवनयापन गर्नुपर्दछ ।^{१४} आत्मानन्दमा रमाउने योगीहरू ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा वन्दनीय हुने तथ्य व्यक्त गर्दै श्रीगणेशले भन्नुभएको छ - आफ्नो आत्मामा रमाउने र संसारका भोगहरूमा अनसक्त योगीहरूले परम आनन्दको अनुभव गर्दछन् । आत्माको सुख नै अविनाशी सुख हो । विषयमा घाट्ने सुख सुगन्ध होइन । जुन योगी परमस्वरूप श्रीगणेशमा रमण गर्दछन्, ती जीवन्मुक्त हुन्छन् । देहबान भएर पनि ती विदेह नै हुन्छन् ।^{१५}

यस्ता योगीहरू तिमै लोकमा ब्रह्मा आदि देवताहरूद्वारा वन्दनीय हुन्छन् । अरुण योगप्रतिपाद्य परमशक्ति, चित्तमयज्योति श्रीगणेश अस्काशरूप र वायुरूप चिकारका आदिकारण कत्ता एवं कालको कारण हुनुहुन्छ । उहाँ अनेक क्रिया र शक्तिका स्वरूप पनि हुनुहुन्छ भनिएको छ ।^{१६} योगसाधनाका प्रबलस्त्वम्भरूप श्रीगणेश निश्चय नै योगलभ्य परब्रह्म हुनुहुन्छ ।

ग) श्रीरामोपासक सम्प्रदाय

श्रीरामानन्दसम्प्रदायमा श्रीगणेशको पूजा गर्ने विधान रहेको विषय श्रीरामतापीनी उपनिषद्बाट झल्क हुन्छ । श्रीरामानन्दसिद्धि अनुसार श्रीरामपूजनको प्रारम्भमा श्रीगणेशको पूजा गर्नुपर्दछ । त्यस बेला गरिने श्रीगणेश आवाहनको मन्त्रमा भनिएको छ - ते गणधिय । तपाईंलाई नमस्कार छ । हे गजानन । तपाईं यस पूजास्थलमा आउनुहोस् । पूर्व दिशामा बस्नुहोस् र यो पूजा स्वीकार गर्नुहोस् ।^{१७}

गणेश दुर्गा क्षेत्रपाल र वाणी यी चार देवता श्रीरामका अङ्ग हुन् भन्ने सिद्धान्त मान्ने रामका उपासकहरूले

१० श्रीगणेशपुराण सूत्र- ६२३मा देव गजानन्द । अथातःशक्तिपुत्रम् । ब्रह्मविद्या सनेत्रम् ॥

११ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१२ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१३ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१४ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१५ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१६ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१७ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

१८ श्रीगणेशपुराण अन्तर्गत श्रीगणेशमोतामा अनदि अनन्त, विश्वव्यापक र सर्वोच्चकिंशक श्रीगणेशलाई योगविज्ञका परमजाता मानिएको छ ।

महावीर स्वामीका मुख्य गणधरका पदमा नियुक्त भए । तिनले त्यसै दिन एक मुहुर्तमा नै १२ अङ्ग र १४ पूर्वाहरूको सङ्कलन गरे जैनमतमा यिनै इन्द्रभूति गौतम गणधरलाई गणेश भनिन्छ । सबै तीर्थङ्करहरूद्वारा पूजित महावीर स्वामीको दिव्य-ध्वनि ओङ्काररूप निरक्षरात्मक भएता पनि सर्वभाषामय धियो अर्थात् त्यो मनुष्य, पक्षी, पशु आदि श्रोतहरूको कर्णकुहरमा पुगे पछि तिनकै भाषाको रूपमा परिणत हुन्थ्यो । त्यस दिव्य ध्वनिमा समस्त विश्वका सम्पूर्ण पदार्थ र विषयहरूको शाब्दिक ज्ञान-विज्ञान सबै विद्या र कला प्रकट हुन्थे । तसर्थ गणधरद्वारा सङ्कलित शास्त्र पनि सबै विषय पदार्थ विद्या र कलाहरूको शाब्दिक ज्ञान एवं विज्ञानरूप थिए ।

यद्यपि सर्वत्र तीर्थङ्करहरूको सम्पूर्ण ज्ञानको अन्वल्प अशमात्र दिव्य-ध्वनिद्वारा प्रकट हुन्थ्यो ताजनि त्यो प्रकटित शाब्दिक ज्ञान पनि ज्ञान-विज्ञानको महामागरसमान धियो । यसबाट पनि गणेशरूप गणधरको अनन्तज्ञान प्रमाणित हुन्छ । जैनधर्म भारतीयोपमहाद्वीपको प्राचीन धर्म हो । यसका श्वेताम्बर र दिगम्बर गरी दुई समुदाय प्रसिद्ध छन् । माथि चर्चा गरिएको विषय श्वेताम्बर समुदायको हो । दिगम्बर सम्प्रदायको साहित्य परम्परा संस्कृति र धर्ममा गणेशसम्बन्धी सामग्री पाइँदैन ।^{११}

जैन सम्प्रदायमा विवाहकालमा विनायकचन्द्रको पूजा गर्ने प्रचलन छ । त्यस बेला पढिने श्लोकहरूमध्ये दुई श्लोकको तात्पर्यार्थ यस्तो छ । 'हे गणधर ! तपाईं नै गण । मुनिगणका अधीश्वर हुनुहुन्छ । जसले गणेशनामबाट तपाईंको स्तुति गर्दछन्, ती आयतस्त्रेवस (विस्तृत कल्याण)का अधिकारी हुन्छन् र अनेक विघ्नहरूको शयन गर्न समर्थ हुन्छन् । अर्थात् विघ्नशान्ति तिनको सामान्य कौतुकको विषय बन्दछ । तपाईं भेरा विनायक हुनुहुन्छ, तपाईंको भाषा प्रत्यक्ष योगबाट अवरुद्ध हुँदैन । अतः तपाईंको नाम हिनाले मात्र विघ्नरूप शत्रु पराजित हुन्छन् भने यसमा विस्मय गर्नुपर्ने कुनै कुरा छैन ।'^{१२} यसरी जैनसिद्धान्तमा भगवान् गणेशको स्मरण अराधना र उपासना प्रचलित रहेका तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

च) बौद्धमिद्धान्त

बौद्ध धर्म संस्कृति र साधनाबाट विश्वको ठूलो भाग प्रभावित छ । शील समाधि र प्रज्ञा यी तीन विशेषताका कारण बौद्धहरू जहाँ जहाँ गए त्यहाँको समाजलाई तिनीहरूले सहजतापूर्वक प्रभावित गरे । बौद्धहरूले जहाँ गए पनि र जहाँ रहे पनि त्यस जाति र राष्ट्रमा प्रचलित देवी देवताहरूको अनादर र विरोध नगरी तिनलाई पनि आफ्नो धर्मको अङ्गका रूपमा स्वीकार गरे । भारतवर्षमा प्रचलित श्रीगणेश, इन्द्र, ब्रह्मा, सनत्कुमार, प्रजापति, सूर्य, चन्द्रमा, वरुण, लक्ष्मी, श्रद्धा, आशा, चतुर्महाजिकदेव, यक्ष नाग, वृक्ष, गन्धर्व, गरुड, वृषभ कुक्कुर आदि देवी-देवता र ती समानका विषयलाई त्यसैरूपमा अङ्गीकार गरी पूजा र आराधना गरे । रूपलाई राष्ट्रिय र विचारलाई बौद्ध राख्ने कलाका कारण बौद्धधर्म संसारमा लोकप्रिय भयो ।

सनातन धर्मको देववाद ज्यादै प्रसिद्ध छ । देवताहरूको लामो सूचीमा श्रीगणेशको विशिष्ट स्थान रहेको छ । सनातन-धर्मक अनुयायीहरू प्रत्येक कार्यलाई श्रीगणेशाय नमः भनेर प्रारम्भ गर्दछन् । बौद्ध धर्मको महायान शास्त्राचारका चन्द्रमान शाखाका साधकहरूले पनि त्यसरी नै साधना र सिद्धिका लागि श्रीगणेशलाई सहयोगी देवताको रूपमा स्वीकार गरी आराधना गर्ने परम्परा बसाएको पाइन्छ ।

१. गारबन्द पाण्डुराज, 'जैनमत में गणेशका स्वरूप' कल्याण, पूर्ववर्त, पृ. ३७४ ।

२. 'ममाना मुनीगणेशोऽस्यभेषः गणेशोऽस्यधर्मः यः भवतां स्तुयन्ति । सादाविघ्नमन्दोहरन्तिबन्धनां करे संस्तुतन्वाधत्तत्रयसामान् । सतस्वामेशानि किन्तवन्ती यः त्रैलोक्यायलब्धभेषः । त्वज्ञापमानेन पराभवन्ति विघ्नायस्तर्हि किमत्र चिन्तम् ।'

भयलाल शर्मा, 'श्वेताम्बर जैन कवियों द्वारा श्रीगणेशका स्तव्य', कल्याण, पूर्ववर्त, पृ. ३७२

गणपतिहृदय नेपाली बौद्धसाहित्यको प्रमुख ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थरत्नमा प्रस्तुत गणपतिवन्दनालाई अध्ययन गरेपछि बौद्धमतमा र बौद्धसाहित्यमा श्रीगणेशपूजाको विशिष्ट स्थान रहेको दृश्य ज्ञान गर्न सकिन्छ । गणपतिहृदयअनुसार तथागतबुद्धले राजगृहमा विहार गर्नुहुँदा आफ्ना शिष्य आनन्दलाई भन्नुभयो 'हे आनन्द ! जसले गणपतिहृदयको श्रद्धापूर्वक अध्ययन गर्दछ र सुन्दछ त्यसका सबै इच्छा पूरा हुन्छन् । गणपतिहृदयका प्रत्येक मन्त्र ॐ नमोऽस्तु ते गणेशाय, गणपतये स्वाहा, ॐ गणपतये स्वाहा, आदि मन्त्रहरूबाट आरम्भ गरिएका छन् ।

गणपतिहृदयका प्रारम्भिक पङ्क्ति यसप्रकार छन् 'ॐ नमो भगवते आर्यगणपतिहृदयाय, ॐ नमो रत्नत्रयाय, एवं मयाश्रुतमेकस्मिन् समये राजगृहे विहरति स्म गृद्धकूटघर्यते, महता भिक्षुसङ्गेन सार्द्धम् । त्रयोदशयभिक्षुशतैश्च सम्बहुलैश्च बोधिसत्त्वा महासत्त्व । तेन खलु पुनः समये भगवान् आयुष्मान् आनन्दमामन्त्रयते स्म यः कश्चित् कुलपुत्र आनन्द ! इमानि गणपतिहृदयानि धारयिष्यति वाचयिष्यति पर्यवाप्यति प्रवर्तयिष्यति, तस्य प्रवर्तिणि कार्यणि सिद्धानि भविष्यन्ति । तद् यथा ॐ नमोऽस्तु ते गणेशाय, गणपतये स्वाहा ।'

बौद्धधर्मको वज्रयान-शाखाका बौद्धहरूले श्रीगणेशको स्तुतिविना कुनै पनि मन्त्र सिद्ध नहुने कुराका विश्वास गर्दछन् । नेपाल र तिब्बतका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका घर-घरमा तथागतका मूर्तिका साथ श्रीगणेशका मूर्ति पनि राखिएका हुन्छन् । यी बौद्धहरूले श्रीगणेशको पूजा विघ्नको नाश र ऐश्वर्यको प्राप्तिका लागि गर्दछन् ।

नेपाल, भारत, छमा, थाइल्याण्ड चीन जावा, तिब्बत अफगानिस्तान मध्य एशिया इथाम कम्बोडिया लुकिस्तान मङ्गोलिया, बेर्नियो, बालीद्वीप जापान, इण्डोनेशिया भियतनाम आदि नयाग बौद्धधर्मबाट प्रभावित देशहरूका साहित्य र साधनामा श्रीगणेशपूजाको विशेष स्थान रहेको छ । उक्त राष्ट्रहरूका प्रायः पुरातान्त्रिक संग्रहले पनि त्यहाँ रहेको श्रीगणेश पूजाको प्राचीन परम्परालाई प्रमाणित गर्दछन् । वास्तवमा श्रीगणेशपूजाका परम्परा बौद्धसम्प्रदायको माध्यमबाट विश्वका अनेक देशहरूमा व्याप्त भएको छ । महायान बौद्ध सम्प्रदायमा श्रीगणेशपूजन संस्कार र संस्कृतिको अङ्ग बनेर रहेको छ ।^{१९}

परिच्छेद - छ

नेपाली जनजीवनमा श्रीगणेश

१.१ नेपालीहरूका आराध्य देवता श्रीगणेश

नेपाल भगवान श्रीगणेशको क्रीडाभूमि र श्रीगणेशभक्तहरूको साधनाभूमि पनि हो । नेपालका घरघरमा गरिने पाश्चात्य देवताको आराधनअन्तर्गत श्रीगणेशको पूजन, माङ्गलिक एवं धार्मिक अठस'मा विघ्ननिवारणका लागि गरिने श्रीगणेशको प्रथम पूजा परब्रह्मरूप श्रीगणेशको प्रतिकालागि गरिने श्रीगणेशपुसण यत् किष्कम्भ कामसिद्धिकालागि गरिने श्रीगणेशजन श्रीगणेशमन्त्रको जपानुष्ठान र वैदिक एवं तान्त्रिकविधिकट मूर्ति प्रतिष्ठा गर गरिने श्रीगणेशको उदयनाका कारण गौरीशंकरको चिह्नभूमि नेपाल गरवहुरूप गौरीन दन श्रीगणेशको लीलाभूमिका रूपमा पनि यहास्वी घनेको छ ।

काठमाडौँ उपत्यकाका चार एवं आठ विनायकका मन्दिरा एवं अन्य प्रागट्ट श्रीगणेशमन्दिर श्रीगणेशपीठ नेपाल अधिराज्यका प्रत्येक जिल्लामा रहेका श्रीगणेशका प्राचीन एवं अर्वाचीन मन्दिर, श्रीगणेशमूर्ति एवं श्रीगणेशतीर्थहरूका कारण नेपाल श्रीगणेशको आराधनाका लागि अत्यन्त उपयोगी परिवर्तनका रूपमा पनि गौरवशाली बनको छ ।

नेपाल राष्ट्रका विभिन्न भागमा रहेका श्रीगणेशमूर्ति श्रीगणेशमन्दिर एवं श्रीगणेशतीर्थ र काठमाडौँ, पारन एवं भक्तपुरका स्थानीय श्रीगणेशमन्दिर एवं मूर्ति श्रीगणेशमा अग्रिमिति आस्थाको उद्देकका कारण हिमशृङ्खला र श्रीगणेशको आकार पाउने श्रीगणेशहिमालको जगत् सम्पन्न गर्ने जगत्को महापूजितस्ता विशेषताका कारण नेपाल श्रीगणेशको उष बना गर्दै परिवर्त एवं सम्वर्धनायक क्षेत्रका रूपमा परिचित छ । विनायकका असंख्य स्थानीय मूर्तिहरूका कारण विनायकपुरीका रूपमा विख्यात नन्ग्रा, विभिन्न स्थानमा रहेका श्रीगणेशकुण्ड, श्रीगणेशगुफा श्रीगणेशपीठ एवं श्रीगणेशतीर्थहरूको उपस्थिति गणेशखोला गणेश गतिम गणेशपुर विनायकपुरजस्ता नामहरूलाई आत्मसात् बरी प्रसिद्ध पएका माडौँ व नगरक्षेत्र श्रीगणेशसँग सम्बन्धित संस्था एवं व्यक्तिहरूका नामले समेत नेपाल र श्रीगणेशको आत्मीय सम्बन्ध प्रकट गर्दै नेपाललाई श्रीगणेशमय दुल्य'एका छन् ।

१.२ नेपालमा श्रीगणेश-आराधनाको ऐतिहासिक पर्यवेक्षण

सांस्कृतिक साधना र कलाका माध्यमले श्रीगणेशलाई आत्मैदेखि पछ्याउने वर्तमान नेपाली समाजको श्रीगणेशप्रतिको परिपक्व आस्था भक्ति, श्रद्धा र सम्मान हुनुको कारण ऐतिहासिककारदेखि नै गरिदै आएको श्रीगणेशको उपासना नै हो ।

लिच्छविकाल नेपालको स्वर्णयुग हो । यो युगभन्दा पहिलेको किराँत शासनकालको सामाजिक सांस्कृतिक भौतिक र सांस्कृतिक चित्र यति स्पष्ट छैन । लिच्छविकाल (वि.सं. ५२१-७१० सम्म) भाषा साहित्य धर्म दर्शन कला एवं राजनीतिक दृष्टिकोणबाट नयाँ माथ उठेको समृद्ध समय हो भन्ने कुरा लिच्छविकालका उच्चस्तरीय शिलालेखहरूबाट प्रमाणित हुन्छ । लिच्छविकालका शिलालेखहरूमा अर्धक मात्रामा श्रीगणेशसम्बन्धी चर्चा नपाइएकाले त्यति बेला नेपाली समाज श्रीगणेशसँग अग्रिमिति थियो कसैले भन्न सक्छ । तर त्यसो होइन । नेपालमा लिच्छविवंशका राजाहरूको शासन चर्चिरहेँदा भागमा गुप्तवंशी राजाहरू शासन गरिरहेका थिए । भौगोलिक निकटता र धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्धका कारण गणेश र गणेशको सुमधुर सम्बन्ध थियो । वैवाहिक आदान-प्रदान हुन्थे । गुप्तहरू वैष्णवधर्मका अनुयायी भए तर श्रीगणेशका र्था र भक्त थिए । त्यस बेला भारतमा श्रीगणेशमन्दिर र श्रीगणेशमूर्तिहरूको प्रसिद्धि मझैँ नेपालमा पनि

सुमहती भद्रकालीस्थानमा रहको मध्य श्रीगणेशमूर्तिलाई पनि उक्त समयकै मानिन्छ ।^{१०}

लिच्छविकालदेखि नै प्रख्यात श्रीगणेश मल्लकालमा इन प्रसिद्ध भए , मध्यकालकाजस्ता देखिने श्रीगणेशमूर्तिहरू उपलब्धकाथ छौं पङ्कट १ । तर, तीमध्ये भनेका मूर्तिहरूको अभिलेख नभेटिएकाले कनले फासरी कुन उद्देश्यले कतिबेल्य ती मूर्तिहरूको स्थापना गरे भन्न सजिलो छैन । यसस्थिति मल्लले कुम्भेश्वर मन्दिरको तलाउ भर्ना गर्दा प्राप्त गरेका देवताका मूर्तिहरूमा श्रीगणेशको मूर्ति पनि थियो । पछि उनले ती सबै मूर्तिहरूको स्थापना गरेका थिए ।^{११} राजा त्रयस्थिति मल्लको भगनामा असन र ज्याडाटोलको बीचमा रहको चौडमा श्रीगणेशमूर्ति स्थापना गरिएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१२}

मध्यकालीन नेपालको साहित्यिक स्रोतको अनुशीलन गर्दा ई १३३९ मा विनायकसहवर्गनामक स्तोत्रग्रन्थको पण्डुलिपि तयार गरिएको तथ्य अवगत हुन्छ । पाटन बिक्रमवर्षको ने सं ५३६ अर्थात् ई १४१६ को अभिलेखमा श्री श्री श्री विनायक देवको स्थापना गरिएको अभिलेख रहेको छ । श्रीगणेशको स्तुतिसमेत रहेको उक्त अभिलेख अश्विन शुक्ल पूर्णिमा पञ्चलक्षारका दिन थापिएको थियो ।^{१३} पशुपतिनाथ मन्दिरमा रहेको ने सं ५९९ अर्थात् ई १४७१ को अभिलेखमा पञ्चगुनी पशुपतिको सैरवका रूपमा स्तुति गर्दा श्रीगणेशको पनि स्मरण गरिएको छ ।^{१४}

राजा थप मल्लले भक्तपुरको राजधानीमा सुन्दारा बनाएको उपलक्ष्यमा लेखिएको अभिलेखमा धारास्थापनाको उपलक्ष्यमा होम गर्दा श्रीगणेशका लागि पनि होम गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१५} भक्तपुर इमाडोलमा रहेको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा स्थापित ई १५०० को अभिलेखमा कसैले दिवंगत पुत्र जयहृदिको मोक्षप्राप्तिका लागि श्रीगणेशमूर्तिको प्रतिष्ठा गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१६} नन्दाको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको ने सं ६३७ अर्थात् ई १५१७ को अभिलेखमा शुभराज शरी नामक भक्तले आफ्ना दिवंगत छोराको सम्मान श्री ६ विनायक मूर्ति प्रतिष्ठा गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१७}

भादग उद्दिष्ट दुई माइल पूर्व माँगामा ने सं ५७३ को एतहा श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठको अभिलेखमा श्रीगणेशको स्तुति हेर्ने छ । त्यसमा सपत्न्यक भीमदत्त तमाले ओरा छोरी र घनसम्पत्तिको वृद्धिका लागि गणेश्वर देव नामक श्रीगणेशको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१८} बकुटोल बनपाको श्रीगणेश मन्दिरमा रहेको मूर्तिमा ने सं ६३७ लेखिएको छ ।^{१९} नुवाकोट श्रीगणेश मन्दिरको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखबाट उक्त श्रीगणेशमूर्ति ने सं ६५६ अर्थात् ई १५५६ मा जलौत सिंहहरूले श्री श्री श्री विनायक मूर्तिका प्रतिष्ठा गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{२०}

भक्तपुरका राजा जैलोक्य मल्लले चिस्केट जग्गा चलाएको अवसरमा टोलटोलमा श्रीगणेशको छरजत्र चलाएको

१०३३

१०३४

१०३५

१०३६ श्रीगणेशपुराण : श्रीगणेश मन्दिरमा स्थापना गरिएको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखको फोटो

१०३७ श्रीगणेशपुराण : श्रीगणेश मन्दिरमा स्थापना गरिएको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखको फोटो

१०३८

१०३९

१०४०

१०४१

१०४२ श्रीगणेशपुराण : श्रीगणेश मन्दिरमा स्थापना गरिएको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखको फोटो

१०४३

१०४४ श्रीगणेशपुराण : श्रीगणेश मन्दिरमा स्थापना गरिएको श्रीगणेशमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेखको फोटो

कुरा भाषावंशावली भाग-२ बाट ज्ञात हुन्छ । भक्तपुर तौमडीको ने सं ६१२ अर्थात् ई १५७२ को अभिलेखमा त्रिलोक्य मन्त्रन्त्रे ईश्वर तयार गरेर शिवजीको स्थापना गरी गुठी बन्दोबस्त गरेका थिए । पछि आश राजा रणजित मन्त्राल ने सं ८६२ अर्थात् ई १७४२ मा अनेक देवीदेवताका साथै श्रीगणेशको प्रतिमा लागि जग्गा दुई रान्नेको विवरण प्राप्त भएको छ ।" मारुका राजा भिद्विनायक मन्त्राले ने सं ७४१ अर्थात् ई १६२१ मा आफ्नो दरबारको दायीतर्फ पञ्चमुखी श्रीगणेशको स्थापना गरेको कुरा भाषावंशावली भाग-२ बाट ज्ञात हुन्छ ।" भक्तपुर सुमधितोलको ने सं ७५१ अर्थात् ई १६२१ को अभिलेखबाट चरन्मरिंह दर्शनधारीले बाबुको नाममा महार्थेब खोरको नाममा महालक्ष्मी र आफ्नो नाममा सिद्धविनायकको स्थापना गरेको विषय ज्ञात हुन्छ ।"

भक्तपुर गोलमाडी टोलमा रहेको श्रीगणेश मन्दिरमा ने सं ७६१ अर्थात् ई १६४१ मा थापिएको अभिलेखमा त्यस टोलका पुख्र्य पुख्र्य मर्गमहरूले मिलेर देवगणेशको रूपमा त्वारागणेशको स्थापना गरेको कुरा खुलाइएको छ ।" भक्तपुर कुमालटोल श्रीगणेशमन्दिरको ने सं ७७१ को अभिलेखमा यदुका टोलका शिल्पकार नारायण सिंहले श्रीगणेशको प्रतिमा लागि देवालय बनाई गजुर चढाएर प्रतिष्ठा गरिएको विषयमा प्रकाश पारिएको छ ।" ने सं ७७४ मा तिम्रो चराचोटोलको श्रीगणेशमन्दिरको अभिलेखमा उक्त मन्दिर बनाएको उल्लेख गरिएको छ ।" ने सं ७७८ मा श्रीगणेशको मूर्तिमा परिमाण भएकाले सोम र बलिद्वारा स्वस्तिर्ज्ञात गरिएको वर्णन पाइन्छ ।"

कात्तिपुरको १औं प्रताप मन्त्राले मरुटोल काठमाडौंमा नृत्यनाथमन्दिर बनाएपछि नृत्योत्सवको अवसरमा गद्दा श्री श्री श्री श्रीगणेशपरिकरको स्थापना गरिएको तथ्य त्यहाँ रहेको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । वर्तमान समयमा पनि मङ्गीहका देवता गजदेवका अराधना गर्दा श्रीगणेशको पनि सम्मान गर्ने परम्परा रहिआएको छ । यिनै प्रताप मन्त्राले तपस्विकाका अनेक पीडाहरूमा मान्यता गर्दा श्रीगणेशको पनि मान्यता गरेको उल्लेख पाइन्छ । प्रताप मन्त्राले समयमा चाईहिलका श्वेतविनायक जोभारका चन्द्रविनायक र भक्तपुरका भूर्खविनायक तीन सहरका मूल श्रीगणेश हुन् भन्ने कारण उपत्यकाकासोह्ररुमा रहेको तथ्य भाषावंशावली भाग-२ बाट ज्ञात हुन्छ ।"

ने सं ७७५ र ने सं ९३५ का कभलविनायक मन्दिरका अभिलेखहरूबाट त्यस बेला कभलविनायकप्रति जनश्रद्धामा असोम आस्था रहेको तथ्य ज्ञात हुन्छ ।" देवपाटन जयवागीश्वरी मन्दिरको श्रीगणेशको साथी मन्दिरमा रहेको ने सं ७७७ अर्थात् ई १६१७ को अभिलेखबाट पशुपतिका अडिर सुरपुरी भन्नेले आफ्ना दिवंगत छोरा विश्वनाथको स्वर्गप्राप्तिको कामनाले श्रीगणेशमन्दिरको शलैच निर्माण गरेको कुरा गरेको ज्ञात हुन्छ ।" देवनाथको ने सं ७८५ अर्थात् ई १९६५ को अभिलेखमा रसिंह कटुवालले नहुदेव नारायण र श्रीगणेशको प्रसन्नताका लागि केही गुठी राखिदिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।" ठिगरी पत्तारभिराल श्रीगणेशमन्दिरको ने सं १९४ अर्थात् ई १६७४ को अभिलेखमा भक्तपुरका तत्कालीन

१५	१७५५
१६	१७५६
१७	१७५७
१८	१७५८
१९	१७५९
२०	१७६०
२१	१७६१
२२	१७६२
२३	१७६३
२४	१७६४
२५	१७६५

मन्त्रा भांगाराम र तिनका परिवारिक मानिसहरूले मिलेर पतारसीका श्रीगणेशमन्दिरको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ^{३०} चाँडे चाकोचो टोलका श्रीगणेशमन्दिरको ने सं ८०९ अर्थात् ई १६८६ को अभिलेखमा श्री ३ पाकोचो श्रीगणेशको सानो मन्दिर बनाएको उल्लेख गरिएको छ ।^{३१}

बनेपा भालौछे टोल श्रीगणेश मन्दिरको ने सं ८१० अर्थात् ई १६९० को अभिलेखमा रामचन्द्र भारो र अरु भक्तहरूले मिलेर श्रीगणेशलाई जितननिमित्त सिंह एवं सिंहिनी चढाएको तथ्य उजागर गरिएको छ ।^{३२} ने सं ८२६ अर्थात् ई १७०६ मा लुङ्गनायण श्रीगणेश पश्चिमतिर फर्केकाले अपशकुन भएको कुरा भाषावंशावली भाग २ मा उल्लेख गरिएको छ ^{३३} भक्तपुर हनुमान्छाटमा ने सं ८३२ मा पाञ्चायन देवताको स्थापना गर्दा राजा भूपतीन्द्र मल्लले श्रीगणेशको प्रति स्थापना गरेका थिए उक्त स्थानमा तीनमुखे श्रीगणेशको मूर्ति आहलेसम्म रहको छ यो भूपतीन्द्र मल्लले स्थापना गरेको श्रीगणेशमूर्ति नै हुनुपर्छ भन्ने जानकारीहरूको भनाइ रहेको छ ।^{३४}

ने सं ८५४ अर्थात् ई १७३४ को धुलिखेल गोखुरेश्वर मन्दिरको अभिलेखमा स्फटिकेश्वर र गोखुरेश्वरको स्थापना गरी प्रतिमान आरोहारा पाटी निर्माण गरेर श्री ३ श्रीगणेशको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ^{३५} भक्तपुर हनुमान्छाटमा श्रीगणेशलाई १० रोपनी जग्गा गुठी राखेको कुरा त्यहाँ स्थापना गरिएको ई, १७४१ को अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ ।^{३६} उक्त मितिकै हनुमान्छाटको अर्को अभिलेखमा त्यहाँ कुमार र श्रीगणेशको मन्दिर बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{३७} मध्यकालीन नेपालका धार्मिक गतिविधिसमेत अंकित गरिएको भाषावंशावलीमा कुमारी रथमात्रामा चल्नहुने तीन रथमध्ये पहिलो रथ श्रीगणेशको हुने र उक्त रथमा श्रीगणेशरूप जीवित बालक रहने कुरा उल्लेख गरिएको छ ^{३८}

उपम प्रकृतिका मानिसहरूलाई एउटा एउटा देवताको रूपमा लिने चलन नेपालमा रहिआएको छ । कवि सुन्दरानन्द झँडाले पाटनका ६ प्रधानमध्ये एउटा प्रधान कान्तिदासलाई तमेलनेर सल्लाघारीमा रहेका हेरम्ब श्रीगणेशका अवतार भनी सम्बोधन गरेका थिए ।^{३९}

सिनामङ्गलमा रहेको श्रीगणेशको मूर्तिको स्थापना ने सं ९३० अर्थात् ई १८१० मा ठिमीका श्रीकृष्णमान र उनका छोरा सिंहधनसिंहद्वारा गरिएको भन्ने कुरा त्यहाँ रहेको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ ^{४०} धुलिखेल ओटोलको श्रीगणेशमन्दिरमा रहेका ने सं ९४० र ९५० का अभिलेखहरूमा श्रीगणेश र सत्यनारायणको मन्दिर बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{४१}

नेपाल उपत्यकाका प्रसिद्ध श्रीगणेशहरू क्रमशः चोभारका चन्द्रबिनायक, भक्तपुरका सूर्यबिनायक, देवपाटनका रक्तबिनायक र चाबहिलका शिवबिनायकलाई उपत्यकाका संरक्षक आदिगणेश भनी भाषा वंशावलीमा महत्त्वगान गरिएको छ ।^{४२}

- २९ पुष्पवत्
- ३० पुष्पवत्
- ३१ पुष्पवत्
- ३२ पुष्पवत्
- ३३ पुष्पवत्
- ३४ डा गोविन्द शर्मा, पुष्पवत्, पृ. ३९
- ३५ डा जगदीशचन्द्र रेग्मी, पुष्पवत् ।
- ३६ पुष्पवत्
- ३७ पुष्पवत् ।
- ३८ पुष्पवत्
- ३९ पुष्पवत्
- ४० पुष्पवत् ।
- ४१ पुष्पवत्
- ४२ पुष्पवत्

शिलालेखहरूका आरम्भमा 'श्रीगणेशाय नमः' लेख्ने चलन मल्लकालमा आरम्भ भएको देखिन्छ ।^१ ने से ८१० को करीवक महिनामा स्थापित श्रद्धालुस्त्रीका भाजुदेवलको अभिलेखको आरम्भमा श्रीगणेशाय नमः लेखिएको छ । यो चलन शाहकालमा अझ व्यापक हुँदै गयो । पूर्वखीनारायण शाहको वसन्तपुरको आभिलेखको शरम्भ र नामलचोकको अभिलेखको प्रारम्भमा पनि श्री श्रीगणेशाय नमः लेखिएको छ ।^२ यसरी नेपालका इतिहास पर्यवेक्षण गर्दा नेपालमा शचीनकालदेखि नै श्रीगणेशको आराधना गर्ने परम्परा अनेकतः रूपमा चान्दै आएको कुरा सिद्ध हुन्छ । उक्त सबै ऐतिहासिक साक्ष्यहरूबाट श्रीगणेशको मूर्ति बनाउने मन्दिर बनाई मूर्ति प्रस्थापना गर्ने र मुर्ती राखिदिने कामहरूसमेत नेपालमा हुँदै आएको कुरा सिद्ध हुन्छ ।

श्रीगणेश हिन्दुजगतका अन्यत्र शङ्केष र अप्रपूज्य देवता हुनुहुन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा श्रीगणेश अप्रपूज्य हुनुका साथै अन्यत्र लोकप्रिय देवताका रूपमा सम्मानित भएको तथ्य पनि माथिको विवरणहरूबाट पुष्टि हुन्छ । ऐतिहासिक साक्ष्य र वर्तमान दृश्य दुवैले विशेषरूपमा काठमाडौँ उपत्यका र साभान्यरूपमा नेपाल अधिराज्यभरि श्रीगणेशको आराधना हुने गरेको तथ्यलाई सन्तुष्टि गर्दछन् ।

६.३ नेपालमा हिन्दुहरूको गणेश-उपासनापरम्परा

पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म र उत्तर हिमालदेखि दक्षिण तराईसम्म श्रीगणेश प्रथमपूज्य मङ्गलमूर्ति, शुभ एवं लाभका दाता, सर्वसिद्धिप्रदत्ता विघ्ननिवारक देवताका रूपमा प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । नेपाली समाजमा धार्मिक सांस्कृतिक र आध्यात्मिक दृष्टिकोण श्रीगणेश देवता प्रत्येक नरनारीका रगतका धौपाहरूमा भिजेर रहनुभएको छ । प्रत्येक धार्मिक कार्यमा नेपालमा श्रीगणेशको अप्रपूजा गरिन्छ । घरघरमा आबोजना गरिने पूजा एवं आराधनामा दीप, कलश एवं श्रीगणेशको पुजार्पण मात्र प्रधान देवताको पूजा गरिन्छ । विवाह, जन्मबन्ध आदि माङ्गलिक अवसरमा गाइने भङ्गलगीतहरूमा सर्वप्रथम श्रीगणेशको स्मरण गरिन्छ । नेपालका गढैगढैमा र घरघरमा भजन गाउँदा भगवान् श्रीगणेशको आलोकभजन गाएपछि मात्र अरु देवताको भजन गाउने परम्परा रहिआएको छ । विभिन्न जातिका मानिसहरूले सांस्कृतिक कार्यहरूमा गाउँने गीतहरूमा श्रीगणेशको प्रारम्भिक स्मरण गरेको पाइन्छ । हिमाल, पहाड एवं तराई-मधेशका विभिन्न जातजातिहरूका सांस्कृतिक एवं धार्मिक पर्व, उत्सवहरूमा पनि श्रीगणेशको श्रद्धापूर्वक स्मरण गरिन्छ । जवघाँ भोजपुरी र मैथिलीभाषाका सांस्कृतिक गीतहरूमा श्रीगणेशको प्रथम वन्दना गरिन्छ । नेपालका गढै-गढै र ठाउँ-ठाउँमा बालुन, गजरी, भोलाउरी, चैन खैजडो, झमरी, हारी फाग, भजन बुढाका, गाउँने गोल आदिमा पावती पराज्यका ध्यात पुत्र श्रीगणेशको वन्दन गरिन्छ । विवाह र साङ्काडका गीतहरूमा विभिन्न भाषाभाषी नरनारीहरूले श्रीगणेशको स्मरण गर्दछन् । सुदूरपश्चिमाञ्चलको डोटेरी समाजमा गणेश फाग गाउँने प्रचलन छ ।

जै जै गणपति जै जै हेनम्ब, गँवरी के नन्दन, भूषकबहन
लाडु के प्रिय, जस लम्बोदा पूजा करै मै गोसाईं तुमारी
अग्रि बिना हूँ नै, वर्षा बिना वेद नै गणपति गुमाई बिना नग्य नै
पुत्र धनदायक जगत् रचाएक, पूजा करै मै गुसाईं तुमारी ।^३

श्रीगणेशाय नमः भनेर अथवा लेखेर कुनै पनि कार्य प्रारम्भ गर्ने गरिले सम्कार भएकात्र नेपालीहरूले कुनै पनि

^१ गणेश उत्सव पृष्ठ १५

^२ अस्माकं १५५ प्रमुखभाषा सम्बन्धी साहित्यिक कार्य नेपाल शासकीय राजा संश्लेषण पृष्ठ १ के स २०५०

कथको अरम्भ र गुलाई श्रीगणेश गनु भन्ने बानी बमारेको पाइन्छ । हिन्दू, बौद्ध, जैन र सिखजस्ता धार्मिक सम्प्रदायको नरनरौंहरुले मन्त्रको उच्चारण गर्दा सर्वप्रथम ओङ्कारको उच्चारण गर्दछन् । श्रीगणेशलाई शाल्वहरूमा ओङ्कार रूपमा निस्काले सबै सम्प्रदायका मानिसहरूले श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् भन्ने कुरामा अच्युत हुने छैन । हाम्रो समाजमा श्रीगणेशपुराण आदि श्रीगणेशमन्त्रको मुख्य ग्रन्थ र अन्य तन्त्रग्रन्थहरूमा बल्दैएको प्रतिमा लक्षणानुसार श्रीगणेशको मूर्ति बनाइ मन्दिरहरूमा प्रतिष्ठा गर्ने परम्परा धेरै समयदेखि चलिआएको छ । नेपालका स्वतन्त्र श्रीगणेशमन्दिर र मूलहरूका साथै त्रिभु, शिव र रुक्मिका मन्दिरहरूमा पनि अङ्गपूर्विका रूपमा श्रीगणेशका मूर्ति रहेका छन् । काठमाडौँ उपत्यका र नेवारजनिको बसाई भएका सहर एवं गाउँहरूमा श्रीगणेशमन्दिर एवं मूर्तिहरूका बाहुल्य देख्न सकिन्छ । नेपालका श्रीगणेशमन्त्र एवं संस्कारबान् व्यापारीहरूले आफ्नो बहिष्कृतताका लागि श्रीगणेशको रूप मानिने स्वस्तिक चिह्नको प्रयोग गर्दै आएका छन् । वैदिक वाङ्मयबाट बसाईएको संस्कार र संस्कृतिलाई अङ्गीकार गर्ने आर्यहिन्दूहरूको श्रीगणेशोपासनाको गाम्भीर्य प्रवाह नेपालका गाउँगाउँ र ठाउँठाउँमा गङ्गाको निर्मल प्रवाहझैँ प्रवाहित छ ।

हिन्दूहरूका घरघरका पूजाकोठा र ठाउँठाउँमा बनेका पाञ्चायन मन्दिरहरूमा श्रीगणेशको अग्रपूजा अखण्ड रूपमा चल्दै आएको छ । नेपाली समाजमा कतै पौँदी देवदेवीका छुट्टाछुट्टै पाञ्चायनमन्दिर बनेका छन् भने कतै आफ्नो सम्प्रदायअनुसारका पाञ्चायनमन्दिरहरू छन् । ती सबैमा श्रीगणेशको अग्रपूजा र प्रधानपूजा देख्न सकिन्छ । नेपाली जनजीवनमा कतै श्रीगणेशलाई ओङ्कार रूपमा कतै शिवपुरुषका रूपमा कतै कृष्णका अवतारपुरुषका रूपमा कतै हनुमानका रूपमा कतै नटराजका रूपमा कतै विश्वकर्माका रूपमा र कतै जीवित शक्तिपुरुषका रूपमा पनि सम्मान गर्ने परम्परा रहिआएको छ । तर, मूलरूपमा नेपालमा श्रीगणेश पार्वती एवं परमेश्वरका प्यारा पुत्रका रूपमा अग्रपूज्य देवता बनेर रहनुभएको छ ।

नेपालमा खुम्स गरेर काठमाडौँ उपत्यकाका सहरहरूका प्रत्येक टोलमा स्थापितगणेशको स्थापना गर्ने परम्परा रहिआएको छ । मूर्तिमात्र नभई श्रीगणेशको अङ्कित मिल्ने शिल्पलाई समेत श्रीगणेश मानी पूजा गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । महालिक अथवाहरूमा सरनरौंहरुले आफ्ना टोलका श्रीगणेशको प्रधानपूजा गर्दछन् । महल्लवारका दिन विशेष रूपमा श्रीगणेशको पूजा गर्ने प्रचलन रहेको छ । धेरैजसो मन्दिरहरूमा शिलामूर्तिलाई छोपी चित्तमूर्ति राख्ने चलन देखिन्छ । नेपालमा गृहस्थहरूले आफ्ना छोराको व्रतबन्ध गरेपछि विभिन्न देवदेवताको दर्शन गराउने क्रममा श्रीगणेशस्थानमा अनिवार्य रूपमा लैजाने चलन रहेको छ ।

हिन्दूहरू कुनै पनि धार्मिक कार्य गर्दा कलश अथवा सामो सिङ्गो सुगरलेलाई श्रीगणेश मानेर कार्यको आरम्भ गर्दछन् । नेपाली समाजमा पनि श्रीगणेशको कलशमाधि बत्ती जाल्ने दियासलेत रहेको सुकुन्डालाई भाङ्गलिक मानी श्रीगणेशको पूजामा प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा रहेका श्रीगणेशका मथुरकामूर्ति, आसनमूर्ति र नृत्यमूर्तिहरूले नेपाली जनजीवनमा प्राचीनकालदेखि अहिलेसम्म श्रीगणेशप्रति अपार श्रद्धा, विश्वास अस्थिर आदर सम्मान र भक्ति रहेको तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछन् ।

नेपालमा प्रस्तरकला, काष्ठकला, मुक्तिकाला, चित्रकला र धातुकलामा पनि श्रीगणेशको सर्वप्रथम स्थान रहेको छ । श्रीगणेशका प्रस्तरमूर्ति, काष्ठमूर्ति, मुक्तिकला साथै रुक्मिका, मुक्त आदि माध्यममा पनि श्रीगणेशमूर्ति बनेका पाइन्छन् । काठमाडौँ वैदिक श्रीगणेशमूर्तिहरूका साथै टुँडाल, पौषा तोरण स्तम्भ आदिमा त्रिवेद गणेशका चित्र पाइन्छन् । पटनको गोकर्णेश्वरमन्दिर र म्वठटोलको नारायणमन्दिरलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । यत्रतत्र गुफाहरूमा श्रीगणेशका गुफाचित्र पाइन्छन् । इयाल, ढोका चरिगरि तोरणहरूमा श्रीगणेशका चित्र अङ्कित छन् । शिलालेखहरूका सिरानमा र

काष्ठद्वारा विमतम् मुकुटपुष्पं च श्रीगणेशको चित्रं अङ्कितं गरिष्कम् ॥२॥ (खण्डिचरितम्) श्रीगणेशको मूर्ति (काष्ठद्वारा विमतम्) मुकुटपुष्पं च श्रीगणेशको चित्रं अङ्कितं गरिष्कम् ॥२॥ विजेयवरी चक्रवर्तिन्य मन्त्रकम् मुकुटपुष्पं श्रीगणेशपुष्पकम् सद्यः पूज्यं गच्छति अङ्कितं गरिष्कम् पादपुष्पं विभिन्न विस्तरितम् अथवा लैलाविस्तरकम् चिन्ति अनेक पुष्पकम् श्रीगणेशपुष्पकम् दर्शनं गर्व सकिन्छ । नेपाल संवत् २१४ अर्थात् ई. १९७४ को संवत्सको समयमा निर्मित चिह्नमयम् मन्दिर पाण्डुलिपिको मुकुटपुष्पम् श्रीगणेशको चित्र देखाएको छ । यस भागको महान्कालमा लडिएको पाण्डुलिपिजयनाटकमा मा श्रीगणेशको पुनः स्थापनाको संवाद देखाएको छ ॥

१.४ नेपालमा बौद्धहरूको गणेश-उपासनापरम्परा

गणेश धर्माधि र प्रज्ञासहित सर्वोपरि मान्यता दिने बौद्ध धर्मका अनुयायीहरूले उक्त तीन तत्वलाई सैद्धान्तिक र प्रयोगिक दुवै परिच्छेद अनुसार गत बौद्ध धर्माचार्य संस्तरका अनेक रङ्गहरूमा पुर्ण गरे । भान्से धर्म संस्कृति साधनाबाट नेपाल भारत श्रीलङ्का च्यामी चीन लास र कोरिया, थाइल्यान्ड आसियामा तिब्बत सिमापारभाषीया गल्यान्ड आदि देश समित्तमा विश्वको दुवै पृथग्व्यापार्य प्रचलित गरे । बौद्ध धर्मभन्नाले महापान समुदायको विकास भएपछि हिन्दु धर्माभन्नाले देवदेवहरू जहाँ पुज्य स्थान प्राप्त गर्दै श्रीगणेश हुनुमान् इन्द्र ब्रह्मा सन्तकुमार प्रजापति सूर्य चन्द्र प्रज्वाला अक्षर आदि आश गोकुपान कर्णधारारिक देव धूर्तराज महापान मन्त्रक गच्छ पञ्च गण कुम्भ कुम्भ आदि देवगणहरूलाई बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले असलको तसो स्वरूप स्वीकार गरे, अनन्तरधर्मको देवता प्रतीयन्तु छ । एतादृशकालमा श्रीगणेश अत्यन्त प्रसिद्ध देवता हुनुहुन्छ । पुर्णगणेशक उत्पत्तिमा गरी विश्वका अनेक देश र बौद्ध दलहरूमा गत श्रीगणेशको मूर्ति आज पाइन्छ । बौद्धधर्मका महापान धर्मसामन्तका बौद्ध धर्माचार्यको साधकहरूले धर्मगणेशको कथन साधनको सिद्धिमा गत निर्वाक्य समुदाय देवताको रूपमा स्वीकार गरेका छन् ।

गणेशपुष्पकम् नेपाली बौद्ध साहित्यको संस्कृतभाषामा लेखिएको त्रिशिर ग्रन्थ हो । यसमा रहेको तर्जान बन्दनालाई अनुशीलन गरेपछि बौद्ध धर्ममा श्रीगणेशको कति महत्त्वपूर्ण स्थान रहेछ भन्ने कुरा मात्र सकिन्छ । बौद्धधर्म गणेशको साधकहरू श्रीगणेशको स्तुतिबाट यन्त्र सिद्ध हुने कुरामा विश्वास राख्छन् । नेपाल र तिब्बतका प्रज्यामा बौद्धहरूका घरघरमा लक्ष्मणको मूर्तिसँगै श्रीगणेशको मूर्ति रत्न रहेको हुन्छ । तिब्बतका विष्णुविनाश र ऐश्वर्यप्राप्तिका लागि विष्णुनाश र विष्णुनाशको रूपमा श्रीगणेशको पूजा अगच्छा गर्दछन् । काठमाडौँ उपत्यकामा निर्मित बौद्धमूर्तिहरूमा भगवान् बुद्धको मूर्तिसँगै श्रीगणेशको अनेक पुष्पकम् पाइन्छ । काठमाडौँमा लक्ष्मीगणेश बौद्धमूर्तिसँगै श्रीगणेशको मूर्ति पनि स्थापना गरिएको छ । कल्याणपाषाणमा भगवान् निर्मित संस्कृतको ग्रन्थ हो । यसमा श्रीगणेशपुष्पकम् अगच्छा गरेको छ । बौद्ध धर्मका ग्रन्थहरूमा एउटा वर्णनपुत्र अगच्छाको रूपमा आफ्ना मित्रहरूको साथ लक्ष्मीगणेशको पूजा गरेको छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ ।

नेपालमा हिन्दु धर्म र बौद्ध धर्मका अनुयायीहरूले श्रीगणेशको भक्तिपूर्वक पूजा गर्छन् । मध्यकालको विहारहरूमा पुष्पकम्को नामको देवता श्रीगणेश र लक्ष्मीगणेश महाकालसँगै स्थान दिइन्छ । बौद्धहरूका श्रीगणेशपुष्पको उच्च भाषा अगच्छा हुन्छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ । गच्छागणेशको पूजा अगच्छा भएको छ ।

गर्भे चलन नेपाली बौद्धसमाजमा रहेको छ । पथ्यकालिक कैयौं विहार आनराध्य यथावत् रहका छन् । ताम्रघ्यो केही विहारहरू न लिच्छविकालका पनि हुन सक्छन् । लिच्छविकालमा नेपालमा केही बौद्धविहार रहेको कुरा लिच्छविकालको अभिलेखबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।^{१००}

बौद्धधर्मका अनुयायीहरूको श्रीगणेशपूजाको कसरी प्रवृत्ति भयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा भनिएको छ । प्राचीनकालमा ओदियाचार्य एउटा पर्वतमा सबै देवीदेवता डाकी पूजा गर्दै थिए । तिनले श्रीगणेशलाई भने डाकेका थिएनन् । रिसाएका श्रीगणेशले पूजापा बिघ्न पैदा गरे । यस्तो बिघ्न पैदा भएपछि लोकेश्वर वरपाणिने श्रित्तगर्भ बोधिसत्त्वलाई बिघ्नान्तकको उपासि गरी बिघ्न हटाउन लगाए । बिघ्नान्तकले हिन्दूदेवता श्रीगणेशलाई वरपाणि त्याएपछि श्रीगणेशको रूपमा मान्यता प्रदान गरी बिघ्ननिवारणका लागि तिन्नो पूजा गरिनेछ भन्ने वचन दिए । त्यसपछि बिघ्न शान्त भयो ।^{१०१}

भक्तपुर तल्लो छे रोल गुरुबहालभित्र ई १५९२ को शिलालेखमा बौद्धचैत्यको स्थापना गर्दा श्रीगणेशमूर्तिको पनि स्थापना गरिएको वर्णन गरिएको छ ।^{१०२} चापागाउँ दुमखुमे बाह्रकले ने सं ७५९ ई १६३९ को शिलालेखमा सा बाह्रकमा बौद्ध चैत्य चक्रसेखर र महाकालहरूको स्थापना गर्दा श्री ३ श्रीगणेश र हनुमान्को पनि स्थापना गरिएको उल्लेख गरिएको छ ।^{१०३}

काठमाडौं मुसंबहालभित्रको ने सं ८०९ अर्थात् ई १६८९ को अभिलेखमा कुनै भक्तले श्रीगणपतिमूर्ति बनाई स्थापना गरेको उल्लेख गरिएको छ ।^{१०४} श्यामपू लामाले ने सं ८७८ भा स्वयम्भूचैत्यको जीर्णोद्धार गरी राखिएको शिलालेखमा भनिएको छ : "जीर्णोद्धारको समयमा शिव, कुमार र श्रीगणेशले आफ्नै आफ्नै रूपमा प्रकट भई चैत्यको जीर्णोद्धार गर्दा आवश्यक पर्ने सुवर्ण र अन्य सामग्री हामी त्याइदिन्छौं भन्नुभयो ।" उक्त अभिलेखबाट हिन्दूदेवता र बौद्धदेवताको शरस्पर्शिक सम्बन्ध रहेको कुरा सिद्ध हुन्छ ।^{१०५} बुद्धमार्गीहरूले आगमगणेशको पूजा गर्दछन् । बरेलीपुरको बौद्धमन्दिरमा आगमगणेशको पूजाआजा गर्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण राहले २५ रोपनी खेत गुठी राखिदिएको वर्णन पाइन्छ ।^{१०६} मुगस्थलमा त्रिशरूप स्थानमा राखी डोलडालको श्रीगणेशमूर्ति रहेको छ । मूर्तिको अगाडि बौद्धचैत्य बनाइएको छ । बौद्धचैत्य र श्रीगणेशमूर्तिको सामंजस्यलाई हेर्दा यो श्रीगणेशमूर्ति कुनै बौद्धभक्तद्वारा स्थापना गरिएको मूर्ति हो भन्न सकिन्छ ।^{१०७}

शान्तिकर आचार्यले स्वयम्भू ज्योतिलाई छोपी चैत्य बनाएपछि भोको रक्षा गर्न चर्चिता चारवटा पुर तयार गरे । ती पुरहरूमा देवीदेवताको स्थापना गर्दा पूर्वतर्फ श्रीगणेशको मूर्ति स्थापना गरिएको अनुश्रुति रहेको छ ।^{१०८} शान्तिकरले सबै कार्यमा सिद्धि प्राप्त गर्न श्रीगणेशको स्थापना गरेको विषय स्वयम्भूपुराणमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१०९}

स्वयम्भू जंगलको पूर्वतर्फ घुममुख वा सूर्यविनायकको मूर्ति रहेको छ । यो श्रीगणेशलाई दक्षिणाभिमुख श्रीगणेश भनिन्छ । यिनलाई मखुश्रीको आगमनसँग पनि जोडिन्छ । चौपायामा लाम्ने रोगनिवारण गर्न घुममुख श्रीगणेशको उपसना

१००. शक्तिर-संस्कार, पृष्ठ ३९-४०

१०१. जगज्जगन्ध ईप्सी, पृष्ठ ३१ ।

१०२. पृष्ठ ३२

१०३. पृष्ठ ३३

१०४. पृष्ठ ३४

१०५. पृष्ठ ३५

१०६. पृष्ठ ३६

१०७. पृष्ठ ३७

१०८. पृष्ठ ३८

१०९. पृष्ठ ३९

१००. अपि न गणेशो ह्यै अर्चित इने प्रसन्नचित्तम् । शान्तिकरः सिद्धिनाथः भव्यकार्यसिद्धिकारः ॥

१०१. घुममुखेन घुममुख गणेशाय । विधिभिः कृत्यै पूज्य स्वर्गपितृ शान्तिकरः ॥

१०२. शिवेन गणेशे दक्षिणाभिमुखेन । अनेनैव विघ्ननाशाय दक्षिणात्मकः प्रस्थितिः ॥ घुममुखः

गर्भे उत्पन्न रहेको छ ।^१

काठमाडौँको उत्तरतर्फ रहेको धर्मपुर श्रीगणेशमन्दिरको अभिलेखमा ने १७५५ अर्थात् ई १६१५ मा श्री विष्णुमहामल्लेका मन्दिरसम्बन्धी कुनै काम भएको उल्लेख गरिएको छ । त्यहीँ रहेको ने स ८६५ अर्थात् ई १७४४ को अभिलेखमा बौद्धधर्माभ्यासी चक्रसिंह महजंमहरूले मन्दिरको दुवै भागका जोर्जोद्वार गएको वर्णन गरिएको छ ।^२

पछि बल्खु श्रीगणेशस्थानको ने स ८८४ अर्थात् ई १६८५ को अभिलेखमा केशवराज जेठी र विद्विराज जोशी नामक दानुभाइले राखेको अभिलेखमा श्री ३ श्रीगणेशको मन्दिर बनाएको उल्लेख गरिएको छ ।^३ भैरवीभोला बौद्ध श्रीगणेशको मूर्ति रहेको कुरा धर्मशमशेर जबराद्वारा उल्लेख गरिएको छ । त्यहीँ बौद्धरूपमा पनि श्रीगणेशको मूर्ति रहेको छ ।^४

उक्त तिथ्यहरूबाट नेपालको समन्वयात्मक धार्मिक आदर्श अनुरूप नै बौद्धधर्मीहरूले पनि हिन्दूहरूले गर्ने श्रीगणेशको आराधना गर्दै आएको कुरा सिद्ध हुन्छ ।

६.४ काठमाडौँ उपत्यकाका नेवार समुदायको श्रीगणेश आराधना

काठमाडौँ उपत्यका जहुरही संस्कृतिका सुन्दर उद्यम हो र समन्वयात्मक संस्कृतिको भूतल पनि । यहाँ हिन्दूधर्म र बौद्धधर्म दुवै गर्ने हुर्क, बढे र विकसित भए । हिन्दू देवता बौद्धहरूका श्रद्धेय बने र बौद्ध देवता हिन्दूहरूका श्रद्धास्पद बनेर रहे । काठमाडौँ उपत्यकामा दुवै समुदायका समानरूपमा श्रद्धेय देवता श्रीगणेश हुन् । यहाँ श्रीगणेशका उति मूर्ति र मन्दिर छन जहाँ अरु देवताका छैनन् । यहाँको यहाँ उति उपासना श्रीगणेशको गरिन्छ "यति अरु देवताको गरिदैन" नेवारसमुदायका जनजातिहरू श्रीगणेशका प्रमुख उपासक हुन् । हिन्दू-नेवारसमुदाय एवं बौद्ध-नेवारसमुदाय दुवैले विष्णुपरिवार नङ्गलोदय मुख, समुद्र आत्मज्ञान अधवा निर्वाण आदि प्राप्त गर्ने उद्देश्यले परम्परागत रूपमा श्रीगणेशको आराधना गर्दै आएका छन् । नेपालभाषामा श्रीगणेशलाई गर्नेछो विनायकलाई इनय र चतुर्थीतिथिलाई चना पनि छ ।

काठमाडौँ उपत्यकाका नेवारसमुदायको धार्मिक क्रियाकलापमा वैदिक र तान्त्रिक विधि अवलम्बन गरी श्रीगणेशलाई अझै भक्त । संस्कृतमा हुँदा आराधना गर्ने लामो परम्परा रहिआएको छ । यहीँ परम्परामा श्रीगणेशका दोहोपणेश र दोहोविनायकका रूपमा अनेक नाम रहेका पाइन्छन् । नामअनुसारका मन्दिर एवं मूर्ति बनाई श्रीगणेशको उपासना गर्ने क्रम मल्लकालदेखि गतिशील छ । आख्यान, अनुश्रुति र परम्पराको आधारमा श्रीगणेशमा अतिशय आस्था राख्ने नेवारसमुदायले आफ्नै संस्कृतिमा हुँदा श्रीगणेशको उपासना गरेता पनि साधना र फलश्रुतिका आधार भन्ने प्राच्य वाङ्मय नै हुन् ।

उत्तम जीवन उत्तम आचर उच्चस्तरीय नैतिकता संभाव्य मङ्गलोदय, शुभ लक्ष्यको प्राप्ति एवं विघ्न दुष्भाव्य हार्मनम्य आदि मानवजीवनका धार्मिक तत्त्वहरूको विचारणका लागि श्रीगणेशको उपासना गर्ने नेवारसमुदायले गौतमोत्तमा स्थापना गरेको श्रीगणेशका प्रमुख नाम निम्नानुसार रहेका छन्-

पाञ्चागण्डो मुख्याकान्त गम्हो स्वरुपा गम्हो स्वर्णधु गम्हो, हसिपोटा गम्हो मुख्या गम्हो भोडो गम्हो चारखुञ्जा गम्हो हुमा गम्हो खंगारंगो गम्हो कधुपुत्र गम्हो नयापाखर गम्हो लुङ्गो गम्हो बुनिनाया गम्हो धानिन गम्हो कोइन् गम्हो धापो गम्हो आदि । यी स्थानीय श्रीगणेशमूर्ति हुन् । यी मूर्तिहरूसँग काठमाडौँ उपत्यकाको सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक इतिहास गाँसिएको छ । यी श्रीगणेशमूर्तिहरूको स्थापनासम्बन्धी इतिवृत्त र महिमाबोध

सूक्त

पूजा

सूक्त

पूजा

गराउने अनेक आख्यान र अनुश्रुति नेवारसमुदायमा प्रसिद्ध छन् ।^{११}

काठमाडौं उपत्यकामा मल्लकालको सांस्कृतिक जीवन इनाय अथवा विनायकद्वारा प्रभावित थियो । शुभ लाभ र नफलाका दाता ओङ्काररूप श्रीगणेश, अखिलप्रदिलनाथ एवं सिद्धिप्रदाता विश्वनायक र विनायकका रूपमा प्रसिद्ध हुनुभयो । विनायकका अनेक रूपहरूमध्ये सिद्धिविनायकको रूप औधि लोकप्रिय थियो र आज पनि छ । विनायक-आस्थाका प्रतीक स्थानीय विनायकहरूका केही नाम यस प्रकार छन् – कोइनाइत्वा विनायक, कमलाटी विनायक, कमलेश्वी विनायक, थामापाण्डु विनायक, इनायत्वा विनायक, इनायापाचो विनायक, पाकोइनाय विनायक, धानिनाय विनायक, बुंगनय विनायक इनायकचो विनायक, येनदेवा विनायक, जोनदेवा विनायक, मरुगनेछो, लोहनशला गनेछो, घाल्खु गनेछो, क्वाल्ताखु गनेछो, बमालाखु गनेछो, जोर गनेछो आदि ।

काठमाडौं उपत्यकाका मल्ली र टोलहरूका नाममास्मेत स्थानीय श्रीगणेशका नाम जोडिएका छन् । काठमाडौं भक्तपुर र ललितपुरमा रहेका ज्याठाटोलहरूमा वैदिक देवता ज्येष्ठराज श्रीगणेशको स्थानाय नाममा ज्येष्ठको अर्थमा ज्याठापद जोडिएको छ ।

भक्तपुरमा प्रजापति कुमाले हरूले विश्वकर्माको नामबाट श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् । भक्तपुरको सुरक्षाका लागि २४ ठाउँमा स्थापित गरिएका २४ विश्वकर्मा श्रीगणेशहरूका नाम यस प्रकार छन् – मार्वाचो इटाचैन हेरवाचो श्रीगणेश, नङ्गलाखे लसकुडोमा बोलाखे लाकुलाखेन, तमाही क्वाचैन यालाचैन, तुलाचैन लिखुकचैन कोचैन, यचैन ग्वाभारी भोलाचैन धोलाचैन तन्नापाल इनाचो, क्वाधाडो गाचैन, लौलाचैन र जन्ला ।

श्रीगणेशलाई आफ्नो संस्कृतिमा ढालेर आफ्नो वृत्ति र प्रवृत्तिअनुसार उपचारहरू टक्कई आराधना गर्ने उपत्यकावासी नेवारसमुदायको मनमास्तिष्कमा श्रीगणेशको गहिरो छाप परेको तथ्य माथि उल्लेख गरिएका गोष्टो र इनाय देवताप्रतिको अनिश्वर भक्तिबाट प्रमाणित हुन्छ । भक्तपुरका प्रजापतिहरूले विश्वकर्माको रूपमा श्रीगणेशको आराधना गरेरै केही शक्तिहरूले कुरदेवताका रूपमा पनि श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् । नासाछी र हेमाछीको संयुक्त आराधना गर्दा नृत्यनाथ शिवजी र श्रीगणेशको आराधना गरिन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।^{१२}

उपत्यकाका नेवारसमुदायले प्राकृतिक निरलङ्कार श्रीगणेशमूर्तिको साथै सायुध, सालङ्कार र सौम्य श्रीगणेशमूर्तिहरूको उपासना गर्दछन् । पृथ्वीवत्त्वको प्रतीक किसला, पवित्र मांदेरा, जलतत्त्वको प्रतीक कलश, आद्यज्योतिको प्रतीक कलशाकार श्रीगणेशाङ्कित आरतीपात्र, कुमुन्डा कसार लड्डु, आदि पूजाका उपचारबाट अर्चना गर्ने नेवारसमुदायले विघ्नक, देवता, श्रीगणेशबाट विघ्ननिवारणका साथै ज्योतिर्मय, समृद्धिमय, प्रीतिस्निग्ध, गतिशील र आध्यात्मिक सौन्दर्यसम्पन्न जीवनको आकांक्षा गरेको हुन्छन् । तिनीहरूले ज्योतिर्मय शुभलाभदायक पवित्रतादायक अग्रपूजा, आदिदेव स्वयंज्योति आद्यज्योति ज्येष्ठराज अध्यात्मज्योति बृहस्पति वाचस्पति र ब्रह्मणस्पतिको रूपमा पनि श्रीगणेशको आराधना गर्दछन् ।

उपत्यकावासी नेवार समुदायको सांस्कृतिक जाकाशैलीमा कुमारी श्रीगणेश र भैरवको केन्द्रीय भूमिका रहेको हुन्छ । यी तान् देवतालाई शाक्यकुलका कुमार एवं कुमारीको माध्यमबाट प्रत्यक्षीकरण गरिन्छ । कुमार र कुमारीलाई देवदेवी मान्ने पूजा आराधना गरेर स्वस्थता गराउने काठमाडौं उपत्यकाका निवासी नेवारसमुदायको संस्कृतिलाई विश्वदुर्लभ संस्कृति मान्नुपर्दछ ।

कुमारी, श्रीगणेश र भैरवरूप मानवदेवताको चयन शाक्यपरिवारभित्रबाट गरिन्छ । चयनको क्रममा बालक एवं

११ डा मित्रनाथ शर्काको पुर्ववर्त पृष्ठ ५
पूर्ववर्त पृष्ठ ६१-६

बालिकाको ज्योतिषशास्त्रअनुसार कुण्डलां हेरी उत्तम प्रकृतको कुण्डलीको आधारमा कुमारी, श्रीगणेश र भैरवको चयन गरिन्छ । वर्तमान शाक्य कुमाररूप श्रीगणेशको चयन ई २००० मा गरिएको हो । ई १९९५ मा ओटु, राघवन बहाल काठमाडौंका पूर्णरूपी शाक्य र कल्याणरत्न शाक्यका पुत्रका रूपमा जन्मिएका कथितरत्न शाक्य वर्तमान श्रीगणेश हुन् । धर्मचक्रदर्शन महाविहार नाघाल बहालसँग सम्बन्धित वर्तमान श्रीगणेश कपिलरत्न शाक्य अहिले १३ औं वर्षको उमेरमा प्रवेश गरेका छन् । ई २००० आश्विन वडा दसैँ सप्तमीका दिन यिनको चयन गरिएको हो । जोक्सि श्रीगणेशलाई वर्षमा दुईपटक कुम्भरीघर जादुपर्ने हुन्छ । कुमारीको रथयात्रामा सबप्रथम श्रीगणेशको रथसञ्चालन गरी श्रीगणेशको प्रथमपूज्यतालाई सम्मान गरिन्छ ।

यो सबै विशेषताका कारण काठमाडौं उपत्यकाका नेवारसमुदायको श्रीगणेशाराधना सम्बन्धित अधपूर्ण एवं वैदिक संस्कृति र बौद्ध संस्कृतिको सम्बन्धको सुन्दर उदाहरण भनेर विश्वसामु आफ्नो विलक्षणताको ब्नेध गराउँदै गतिशील बनेर रहेको छ । श्रीगणेशमा भक्ति गर्ने जातिहरूमध्ये नेवारजातिको श्रीगणेशाराधना क्षेत्रमा मूर्धन्य स्थान रहेको तथ्य माथिका विवरणहरूबाट प्रमाणित हुन्छ ।

ॐ

गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरू

श्रीगणेशपुराणमा भगवान् श्रीगणेशका क्षेत्रहरूको महिना र उपासनाको प्रभावकारिता प्रकाशन गर्ने उद्देश्यले उहाँको चारैतर्फ ब्रह्मा विष्णु शिव इन्द्र आदि देवता ऋषि मुनि र अन्य भक्त नर-नारिहरूले स्थापना गरेका गणेशमन्दिर र गणेशमूर्तिहरू साथै गणेशतीर्थ एवं क्षेत्रहरूका वर्णन गरिएको छ । नेपाल, भारतलगायत संसारका अनेक देशहरू प्राचीनकालदेखि गणेशमन्दिर भक्तहरूका आस्था र आराधनाका केन्द्र बनेर रहेका गणेशक्षेत्र गणेशतीर्थ गणेशमन्दिर एवं गणेशमूर्तिले सुहाएका छन् । ईशाको प्रथम शताब्दीदेखि यता निर्माण गरिएका गणेशमन्दिर र प्रतिष्ठा गरिएका गणेशमूर्तिहरू भारत र नेपालमा प्रशस्त भेटिन्छन् । समयका गतिबिधि भक्तहरूले मन्दिर बनाउँदै रहे मूर्ति प्रतिष्ठा गर्दै गए र आराधना एवं उपासनाका कार्यक्रम चलाउँदै आइरहेका छन् । अहिले आएर जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण बसाइएका नयाँ बस्तीहरूमा पनि मन्दिरनिर्माण र मूर्तिप्रतिष्ठाका कार्य भइरहेका छन् । नेपाल र भारतमा मात्र नभई हिन्दु र बौद्धहरूको बाहुल्य भएका देशहरूमा पनि गणेशमूर्ति प्रतिष्ठा गरी गणेशोत्सव मनाउने काम गर्ने थालिएको छ । सर्वपूज्यता र अप्रपूज्यताका कारण श्रीगणेश विश्वव्यापी देवताका रूपमा चिन्दछन् ।

यस परिच्छेदमा श्रीगणेशपुराणमा वर्णित गणेशमन्दिर, गणेशमूर्ति, गणेशतीर्थ एवं गणेशक्षेत्रहरूको वर्णनका साथै नेपाल र भारतमा रहेका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरूको प्राप्त सामग्रीका आधारमा सङ्ग्रहित परिचय प्रस्तुत गरी नेपाल र भारतका देशहरूमा पाइने गणेशमन्दिर र गणेशमूर्तिहरूको विषयमा पनि छोटो चर्चा गरिनेछ । पौराणिक कालदेखि वर्तमान कालसम्म नेपाल, भारत एवं विश्वका अनेक देशहरूमा स्थापित गणेशका मूर्ति एवं मन्दिरहरूले श्रीगणेशको विश्वव्यापी प्रसिद्धि उजागर गर्दछन् ।

यस प्रस्तुत गरिने गणेशमन्दिर, मूर्ति, तीर्थ र क्षेत्रसम्बन्धी विवरण पूर्ण छैन तरात्र यसले धाँजा पाउने बाँकी रहेका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरूको अनुसन्धानमा अनुसन्धाताहरूलाई प्रेरणा प्रदान गर्नेछ । यस विवरणबाट पाठकले गणेशको विश्वव्यापी प्रभावबारे जानकारी पाउनेछन् र नेपाललगायत धेरै देशहरूमा पौराणिक कालदेखि नै श्रीगणेशको उपासनाको पुरातनता रहेको नथ्यबाट अवगत हुनेछन् । श्रीगणेशपुराणको नेपाली भाषानुवादको मन्दर्भमा भूमिकाय प्रस्तुत श्रीगणेशसँग सम्बन्धित मूर्ति र मन्दिरहरूको वर्णनात्मक प्रस्तुतिबाट पाठकहरूले प्राचीन एवं अर्वाचीन कालसम्म श्रीगणेशको जति प्रसिद्धि छ, त्यति नै पौराणिक व्यवहारमा पनि उहाँको प्रत्यक्ष प्रभाव छ भन्ने कुरा आत्मसात् गर्नेछन् ।

यस प्रकरणमा श्रीगणेशपुराणमा वर्णन गरिएका गणेशतीर्थहरूको सङ्ग्रहित परिचय प्रस्तुत गरी नेपालमण्डलका प्रसिद्ध विनयकहरू र चर्चित मठाकाजीसम्मका केही प्रसिद्ध गणेशमन्दिर, गणेशमूर्ति र गणेशतीर्थहरूको सङ्ग्रहित परिचय प्रस्तुत गरिनेछ । सम्पूर्ण छरिएर रहेका गणेशमन्दिर एवं मूर्तिहरूको जिल्लागत अध्यात्म सङ्ग्रहित परिचय भने परिशिष्ट एकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भारतका २१ गणपतिक्षेत्रको सङ्ग्रहित वर्णन र विश्वका अनेक देशहरूमा रहेका गणेशमन्दिर एवं मूर्तिसम्बन्धी सैद्धान्तिक विषय यहाँ प्रस्तुत गरिनेछ । ती सबैको सङ्ग्रहित परिचय परिशिष्ट एकको अध्ययनबाट अवगत हुनेछ ।

७.१ गणेशपुराणमा वर्णित गणेशका मूर्ति, मन्दिर एवं तीर्थ

श्रीगणेशपुराण सनातन संस्कृतिक सबै पक्षलाई प्रतिबिम्बित गराउने सिद्ध एवं प्रसिद्ध धैराणिक ग्रन्थ हो । यस प्रकारका गणेशका उपासकहरूलाई प्राचीन गणेशमूर्ति, गणेशमन्दिर र गणेशतीर्थहरूसँग परिचित गराई उनीहरूको गणेशोपासना पक्षलाई अझ तीव्रतम बनाउने उद्देश्यले श्रीगणेशपुराणमा वर्णित गणेशमूर्ति, गणेशमन्दिर एवं गणेशतीर्थहरूको वर्णन क्रमशः अनुसार परिचय प्रस्तुत गरिँदछ ।

क) पल्लीपुरीको बल्लाल विनायकमन्दिर

सिन्धुदेशको पल्लीपुरीमा कल्याणवैश्यका छोरा बल्लाल सानैदेखि श्रीगणेशका उपासक थिए । आफ्ना बालमित्रहरूका साथ बालक्रीडा गर्दा पनि बल्लाल गणेशपूजनमा आधारित क्रीडा गर्दथे । एकदिन बालमित्रहरूका साथ खनका गई श्रीगणेशको मन्दिर तय्य गरेर उनी बालभद्राले गणेशपूजा गरिरहेका थिए । त्यसबेला 'तियो छोरा बल्लालका कारण हाम्रा छोरा बिराए' भन्ने नगर एवं गाउँका भद्रभल्लामोहरूको भनाइ सुनेर रिसाउँदै आफ्ना तिनका पिता कल्याण वैश्यले सहसा आएर मन्दिर भत्काए, पूजास्थल लथालिङ्ग बनाए र छोरा बल्लाललाई नरघोर्सीँग पितेर रगतप्ये बनाए । त्यसपछि बालक बल्लालले आर्तभद्राले श्रीगणेशको प्रार्थना गरे । उहाँ प्रकट हुनुभयो । 'बल्लालले खुसी भई हजुर यस क्षेत्रमा वि. उमान हुनुहोस् भनी बिन्ती गरेपछि भ. यहाँ मेरो नाममा तिम्रो नाम जोडेर बल्लालविनायकका नामबाट रहनेछु । भाद्रशुक्ल चतुर्थीका दिन जसले यहाँ आई पूजा गरेर रथयात्रा गर्नेछन् तिनका मनोरथ पूर्ण हुनेछन् भनी श्रीगणेश अन्तर्धान हुनुभयो । त्यसपछि बल्लालले गणेशमन्त्र सञ्जनहरूको सहयोगमा बल्लालविनायकको मूर्ति तय्य गराई मन्दिर बनाएर ब्राह्मणहरूद्वारा मूर्तिप्राप्ति गराएका थिए ।'

ख) कोटारनगरको अनादिगणेशमन्दिर

राज सौमिकान्त प्रतापी परांगकारी एवं आभ्यावान् राजका रूपमा जनप्रिय कनेर शासन गरिरहेका थिए । एककर्ति उनलाई कुष्ठरोगले समात्थ्यो । उपचार गर्दागर्दै पनि निको हुन सकेन । शरीर दुर्गन्धित हुँदै गयो । पौषका घरा लामन थाले र असह्य पीडा भयो । उनलाई आफ्नै शरीरप्रति घृणा लाग्यो र मनमा वैराग्य जाग्यो । राजपात छोडेर सपत्नीक सहर्षि भृगुकुश वरधमा पुगे । भृगु ऋषिले ध्यानबाट हेर्दा सौमिकान्तका पूर्वजन्मका घोर पापका साथै एउटा विशिष्ट पुण्यकर्म पनि देखे । उनले भने - हे राजन् । घना जंगलको जोग मन्दिरमा विना पूजाआजा रहेको अनादिगणेश मूर्तिका निमेष सुन्दर मन्दिर बनाई स्थापना गर्नु नै तिम्रो पूर्वजन्मको विशिष्ट पुण्यकर्म थियो । तिम्रो पाप र पुण्यका फलमध्ये पहिले पुण्यफल भोग गर्नु भनेकाले केही कालसम्म प्रतापी राजाको रूपमा राजपन्न भोग्यौ । अब पापको फल भोग गर्ने समय आएकोले तिम्रो कुष्ठरोगी भएको छै । श्रीगणेशको आराधना गर्दै गणेशपुराण श्रवण गर तिम्रो कल्याण हुनेछ । तिम्रो अघिल्लो जन्ममा कारिगर लगाएर विशाल

१. गणेशपुराण १:२०:१-३

२. गणेशपुराण १:२०:३-४ । यो पुण्यकर्म गणेशविनायकको नाममा सुप्रीतिद्वारा ।

यसले तिनको पिताले हे रिसाए भनि गणेशविनायकको नाममा । यान्त्रिक बलिदानको नाममा ।

यसपछि बल्लालले गणेशमन्त्र सञ्जनहरूको सहयोगमा बल्लालविनायकको मूर्ति तय्य गराई मन्दिर बनाएर ब्राह्मणहरूद्वारा मूर्तिप्राप्ति गराएका थिए ।

यो विशिष्ट पुण्यकर्म गणेशपुराण १:२०:३-४ । यो पुण्यकर्म गणेशविनायकको नाममा सुप्रीतिद्वारा ।

पूर्वजन्म, १:२०:५-६

अंकावकी चार होका चार तोरण र चार गुम्बजले सजिएको अनेक स्तम्भ एवं मण्डपले सम्पन्न, मणि-रत्न एवं मोतीद्वारा झकिझकाउ र फराकिलो आँगन भएको चारैतिर सुन्दर उद्यान रहेकाले अत्यन्त शोभायमान चारै दिशामा रहेका निर्मल जल र कमलसहितका तलाउले घेरिएको कलात्मक गणेशमन्दिर बनाएर वनको जीर्ण देवालयमा रहेको अनादिगणेश मूर्तिको प्रतिष्ठा गराई नयाँ मन्दिर बनाएर स्थापना गरेको थियो । अहिले तिमीले बनाएको मन्दिर कोट्टारपुरको शोभा बनेर रहेको छ भन्नु ऋषिका मुखबाट आफ्ना पूर्वजन्मका पुण्य र पाप ध्याहा पाई राजा स्वैमक्रान्तले श्रीगणेशपुराण श्रवण गरे र त्यसका पुण्यले गणेशधाममा प्राप्त भए ।^४

ग) बङ्गाल गणेशपुरको गणेशमन्दिर

मुनि गुत्समदबाट गणानान्ता^५ इत्यादि वैदिक मन्त्रको दीक्षा प्राप्त गरी तपस्यामा लीन भएको त्रिपुरासुरलाई चतुर्धातु श्रीगणेशको दर्शन गर्ने मौभाग्य प्राप्त भयो । श्रीगणेशले वर माग भन्नुहुँदा त्यसले अरू अनेक वरका साथै मेरो नगरमा हजुर विराजमान हुनुहोस् र हजुर विराजमान हुनुभएका कारण यो नगर गणेशपुरका नामबाट प्रख्यात होस् भनी वरदानचना गर्दा श्रीगणेश तथास्तु भनी अन्तर्धान हुनुभयो । त्यसपछि त्रिपुरासुरले बङ्गाल देशमा रहेको आफ्नो नगरमा काश्मीर देशमा पाइने चिल्लो शिलाद्वारा गणेशमूर्ति तयार गराई मणि, मोती सुवर्ण आदिद्वारा सुसज्जित दिव्य मन्दिर बनाएर गणेशमूर्तिको स्थापना गरी विधिवत् आराधना गुरुको धियो मन्दिरस्थापनापछि त्रिपुरासुरको नगर लोकमा गणेशपुरका नामबाट प्रसिद्ध भयो ।^६

घ) कदम्बपुरको चिन्तामणिविनायक मन्दिर एवं चिन्तामणितीर्थ

मौलम ऋषिको सराप परो दुःखी भएका इन्द्रले देवताहरूको सहयोगमा ऊँ ऋषिबाट अद्वैत मन्त्रको दीक्षा लिएर श्रीगणेशको आराधना गरेका थिए । श्रीगणेशले प्रसन्न भई दर्शन दिनुभयो । वर माग भनी प्रेरित गर्दा इन्द्रले - मेरो चित्त हजुरमा लागिरहोस्, यो क्षेत्र चिन्तामणिका नामबाट प्रसिद्ध होस्, चिन्तामणितीर्थ एवं गणेशसरोवरको महिमा बढोस् र यहाँ आई हजुरको आराधना गर्ने आराधकले निताएका कुरा पूरा होऊन् भनी वर मागेका थिए । भगवान् गणेश तथास्तु भनी अन्तर्धान हुनुभयो । त्यसपछि इन्द्रले चिन्तामणिविनायकको प्रतिमा तयार गरी मन्दिर बनाएर स्थापना गरे ।^७

ङ) दण्डकारण्यको महागणेशमन्दिर

भगवान् सदाशिव मुद्धमा दुर्जय दानवराज त्रिपुरासुरबाट पराजित हुनुभयो । त्यस बेला देवर्षि नारदजीले सदाशिवलाई भगवान् श्रीगणेशको आराधना गर्नुपर्ने परामर्श दिएपछि उहाँले आराधनाद्वारा श्रीगणेशको दर्शन

गतोऽनन्दि यत मूर्तिर्गणेशस्य वन कुतो । श्रीगणेशस्यै छुटे स्थिता ते कथिता द्विजैः ।।

महाप्रतिविम्बस्य दीर्घं चतुर्दशरजसंयुतम् । चतुर्धरा मूर्तचित्रं ननु-विद्यारजोभितम् ।।

राजसूक्तमधिकं जानाधेयीभिः परिष्करीतम् । मुक्ताम्बालासार्धैः कथितं सज्जितम् ।।

नामपुष्पदुम्भुतं नामकलद्रुपैर्द्विजैः । चतुर्दिशु चतुर्धरिसन्वाप्योविराजितम् । ग. पु. १/८-३१-३४

ततः काश्मीरपद्मायभक्त्यै मुनिं गजाननीम् । स्थापयामास विधिवत् प्रज्जर्मेनैवकरोविदैः ।।

महान्तं काष्ठम् दिव्यं यमितानादिभूषितम् । ययंसपुरमाग्ये न प्रसादं प्रदायन्तु दुभयम् ।।

उपचारैः पण्डितैः पूजयामास न विभुम् । ततस्तदमयम् स्थानं बङ्गाले त्रिपुरम् ।। गणेशपुराणम्, १/३१/३-४, ५ ।

इन्द्रं चिन्तामणिपुरं स्वकृतं भुवि भविष्यति । चिन्तितं यं श्रद्धास्थानं चिन्तामणिदेवलयकम् ।।

पूजितः सुगन्धनं नैवेद्यन्तश्चैव विभुः । स्थापयामास सत्तद्विधिं स्मृत्यैव नृतिमादरात् ।।

करजमास विपुलं आसाद तत्करोविदैः ।। - ग. पु. १/३४-३६, ३५, ३७ ।

पाठनुभयो र गणेशसहस्रनामको उपदेश पनि । यस्तै अवसरमा उहाँले दण्डकारण्यमा गणेशमन्दिर बनाई महामणेशमूर्तिको प्रतिष्ठा गराउनुभयो । त्यसपछि गणेशमन्दिरको निर्माण, गणेशसहस्रनामको पाठ र आराधनाद्वारा सदाशिवले त्रिपुरासुगन्धि विजय प्राप्त गर्नुभयो ।^१

च) पारिनेर नगरको मङ्गलमूर्ति मन्दिर

मारट्टाज ऋषि र पृथिवीका पुत्रका रूपमा पैदा भएका मङ्गलले आफ्ना पिता मारट्टाजबाट शिक्षा र गणेशमन्त्रको दीक्षासमेत प्राप्त गरे । गणेशमन्त्रको जपानुष्ठान गरी मङ्गलले श्रीगणेशलाई प्रसन्न तुल्याए । श्रीगणेशले दर्शन दिएर मङ्गललाई देवताहरूको माझमा रही अमुत्तमान गर्ने अधिकार प्रदान गर्दै सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण तुल्याइदिनुभयो । त्यसपछि मङ्गलले श्रीगणेशको दशभुज मूर्ति बनाई मङ्गलमूर्ति भनी नामकरण गरेर मन्दिरमा प्रतिष्ठा गराएका थिए । मङ्गलमूर्ति क्षेत्र त्यसपछि गणेशतीर्थका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^२

छ) दण्डकारण्यको गणेशमूर्ति र नामस्तोत्र

गुदगल ऋषिका शिष्य र धर्मपुत्र भुशुण्डो तत्त्वज्ञानापूर्वक दार्शनिक श्रीगणेशको आराधनाको कण्ठ श्रीगणेशकै स्वरूपमा परिणत भएका थिए । उनको अंग्रेजीमौबाट सुँढ निस्कनाले उनलाई भुशुण्डो भाँगिएको थियो । उनको प्रभाव पनि आफ्ना आराध्य श्रीगणेशकै समान भएकाले उनलाई मानिसहरू श्रीगणेश नै मान्दथे । वास्तवमा उनले श्रीगणेशको एकाक्षर मन्त्र गे को जपानुष्ठान गर्दै लामो समय बितारे । भगवान् गणेशको मूर्ति आफ्नो अगण्ड राखी नित्य षोडशोपचारद्वारा अर्चना गरे । उनको आराधना र जपानुष्ठानबाट प्रसन्न हुनुभएको श्रीगणेशले उनलाई दर्शन दिएर भन्नुभयो - तिम्रो मेरा प्यान भएक हो तिम्रो कल्पण हुनेछ र तिम्रो तपस्या गरेको यो क्षेत्र नामस्तोत्रका नामबाट प्रसिद्ध हुनेछ ।^३

ज) गङ्गातीरको भालचन्द्र मन्दिर

सौन्दर्यगर्बित चन्द्रमाले एकदिन श्रीगणेशको सुँढ देखेर उपहाम गरे । फलस्वरूप श्रीगणेशबाट ज्योतिहीन एवं कुरोर्गी हुने सराप पर्न गयो । पछुतो मानिरहेका चन्द्रमाले श्रीगणेशको एकाक्षर मन्त्रजप गरी १२ वर्षसम्म अक्षय्यद्वारा आराधना गरेपछि उहाँ प्रसन्न हुनुभयो । मात्र शुक्ल चतुर्थी तिथिमा चन्द्रको दर्शन गर्ने मानिसले सरापको फल सेहो गर्ने गरी श्रीगणेशले चन्द्रमालाई पहिलेझैं ज्योतिर्मय र सुन्दर तुल्याउनुभयो । त्यसपछि चन्द्रमाले श्रीगणेशको वरदानभक्त मूर्ति तथा गराएर मन्दिरमा राखी प्रतिष्ठा गराएर पूजा गरे । देवता, ऋषिहरूले त्यस मूर्तिलाई भालचन्द्रमूर्ति भनी सम्बोधन गरे । भालचन्द्रमन्दिर रहेको यो क्षेत्र सिद्धिक्षेत्रका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^४

१) गङ्गा गु गङ्गा विराजन्त्य १ पुनः कालकृ फल उपहसम् ।

सन्ध्यापञ्चास भगवत्पञ्चमः शसदमुन्मूर्तिद्वयानु यके ॥ - गणेशपुराण १/४५/१९ ।

२) तस्य मङ्गलो देवः स्यात्पञ्चमः भक्तिः । श्रुत्वापुत्रं दशभुजं सर्ववक्त्रमुन्दरम् ।

भक्तः शिवरक्तोसः पञ्चाननुदावहम् । सत्रा पञ्चलपुत्रीति देवदेवस्य लोडकरीत् ॥ - म.पु. १/६०/१०-१६

३) पुनः वदामनगो जगत्पञ्चाक्षरं मनुन । पुनो भूमीं प्रीतिप्रदं पञ्चमस्य मनोहरम् ॥

इदं क्षेत्रं कुत्रिच्छता चमत्कृतिं पञ्चमस्य । अनुष्ठानकृतपञ्चमः कालसिद्धिप्रदं गुणम् ॥ - म.पु. १/५४/५९-६५ ।

४) स्थापयान्तां शरदामूर्तिं दक्षिणिः सह । भालचन्द्रंति नमस्त्यं चतुस्रो भुवनं कुरीत ॥

शमस्तं कालवापञ्चमं कञ्चन त्वत्पुत्रम् । उपहारैः षोडशभिः पूजयामास आदरम् ॥ - म.पु. १/६०/५६-६७

अ) जाम्बवानगरीको गणनाथमन्दिर

दक्षिण भारतको जाम्बा नगरीमा अतिप्रार्थनीय गणनाथ मन्दिर रहेको छ । यो सिद्धक्षेत्र मानिएकाले यसमा गणेशका उपासक योगीहरू निरन्तर निवास गर्दछन् । भाद्रशुक्ल चतुर्थीका दिन यहाँ गणेशमहोत्सवको आयोजना गरिन्छ । यो महोत्सव गणेशमन्दिरका साथै जाम्बा नगरीका घर घरमा मनाइन्छ । यसै क्षेत्रमा गेरु, गन्ध र दलित नारीले अज्ञानमै गए पनि श्रीगणेशमा दूर्वार्पण गर्दा श्रीगणेश प्रसन्न हुनुभयो । फलस्वरूप ती नौनवटै शर्णाहरूले गणेशधाम प्राप्त गरेका थिए ।^{१०}

ज) मयूरेश्वर क्षेत्रको महागणेशमन्दिर

राजा कार्तिकेयद्वारा जमर्दाने ऋषिको वध गरियो । उनका छोरा परशुराम ठूलो चोटमा परे । माता रेणुकाको उपदेशानुसार तिनले भगवान् शिवको आराधना गर । शिवले प्रसन्न भई दर्शन दिएर श्रीगणेशको ६ अक्षरको मन्त्र वक्रतुण्डाय हुष्के दीक्षा दिनुभएपछि परशुराम अप्सुष्ठानमा प्रवृत्त भए । परशुरामको भक्तिपूर्ण साधनाबाट प्रसन्न हुनुभएका श्रीगणेशले दर्शन दिएर मनकामना सिद्धि हुने वरका साथै परशु पनि प्रदान गर्नुभयो । वर एवं परशु प्राप्त गरेपछि परशुरामले श्रद्धापूर्वक महागणपतिको प्रतिमा त्वावर गरी विशाल मन्दिर निर्माण गरेर उक्त प्रतिमाको प्रविष्टा गराएका थिए । मयूरेश्वर सिद्धक्षेत्रमा अवस्थित यो मन्दिर तीर्थका रूपमा सम्मानित छ ।^{११}

ट) एल नगरको लक्षविनायकको मूर्ति

भगवान् शिवबाट श्रीगणेशमन्त्रको दीक्षा लिएर हिमालीक्षेत्रको सघन वनमा तपस्या गर्नु गरेका स्वामी कार्तिकेयको कठोर तपस्याबाट प्रसन्न भई श्रीगणेशले दर्शन दिएर वर माग्न प्रेरित गर्नुभयो । स्वामी कार्तिकेयले मनकामनासिद्धि, देवताहरूमा अखिला चरपारविन्दको अविस्मृति एवं अपराजेयताजस्ता विषयहरूको प्राप्तिका साथै चित्तव गन्तसाथ श्रीगणेशको दर्शन प्राप्त गर्ने सौभाग्यका लागि प्रार्थना गरेका थिए । श्रीगणेश स्वीकृति प्रदान गरेर आफ्नो वाहन मयूर पनि दिएर स्वामी कार्तिकेयलाई मयूरध्वज भनी सम्बोधन गर्दै अन्तर्धान हुनुभये । स्वामी कार्तिकेयले पनि श्रीगणेशको महामूर्ति स्थापित गरेर एक लाख दूर्वार्पण गर्दै अर्चना गरे । उनोद्वारा एलनगरमा स्थापित गणेशमूर्ति लक्षविनायक मूर्तिका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^{१२}

ठ) नासिक जनस्थानको महोत्कट गणेशको मूर्ति

भगवान् शङ्करको सराप परी खुरानी भएका कामदेवको आत्मा भट्किरहेको थियो । कामदेवकी पत्नी रतिनको विलापपूर्ण प्रार्थनाबाट करुणाभव भई भगवान् शङ्करले शरीर नरहे पनि कामदेवलाई प्रत्येक प्राणिका मनमा बस्ने व्यवस्था मिलाइदिनुभयो । मनमा बसेका कारण कामदेवसँग रतिको पुनर्मिलन भयो । कामदेवले

१०-११- गणनाथशब्द "दश परमदयुक्त" । गणेशनाममात्राभौननाथविगर्भयुक्तम् ।

१२- योकोटो । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१३- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१४- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१५- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१६- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१७- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

१८- योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम । योकोटोको नाम ।

एक दिन भगवान् शिवसमक्ष गएर किनाशरौर प्राणीहरूका मनमा मात्र बसिरहँदा आफूले कष्ट भोग्नुपरिरहेको कुरा निवेदन गरे । भगवान् शिवले श्रीगणेशको एकाधर मन्त्र सुनाई आराधना गर्ने लग्नुभयो । क्रमदेखि आराधनाबाट श्रीगणेशको दर्शन पाए । उहाँले तिनलाई त्रिलोकीमा बिजयो हुने वरका साथै द्वापरयुगमा कृष्ण र रक्षिमणीका छोरा प्रद्युम्नका रूपमा पैदा हुने वर दिएर अन्तर्धान हुनुभयो । यसै खुसियालीमा कामदेवले आफ्नो पत्नी रत्निका माध्यमबाट श्रीगणेशको महामूर्ति तयार गराई नासिकको जलस्थानमा स्थापना गराएर उपसना ग'र्ज्नुभयो । श्रीगणेशले शूर्पणखाको गोक कटिदिनुभएको ठउँमा भगवान् महोत्कट विराजमान हुनुभयो ।

ड) प्रवालनगरको धरणीधर गणेशमन्दिर

अत्यन्त अभिमानी स्वभावका कारण भगवान् शिवद्वारा तिरस्कृत र महत्त्वहीन अवस्थामा रही दीनतापूर्वक समययापन गरिरहेका शेषनागले नरटजीको उपदेशअनुसार श्रीगणेशको आराधना गरी दर्शन पाए । तथापछि उनले आफ्नो वैदना सुनाए । श्रीगणेशले शेषनागलाई पुरानो स्वरूप एवं गौरवका साथै पृथ्वी धारण गर्ने स्वमर्त्य पनि दिनुभयो र आफ्नो पेटमा यज्ञोपवीतकै रूपमा धारण गर्नुभयो । यसरि शेषनागलाई पेटमा धारण गर्नुभएका कारण श्रीगणेशको नाम व्यासबद्धमहादेव हुन गयो । त्यसवेला शेषनागले भनेका थिए । हे प्रभु ! अब उपरान्त हामी दुवै धारणीधरका नामबाट प्रसिद्ध होऔं र हजुर प्रवालनगरमा धरणीधर नामबाट विराजमान हुनुहोस । श्रीगणेश तथास्तु भनेर अन्तर्धान हुनुभयो । शेषनागले प्रवालनगरमा श्रीगणेशको धरणीधर मूर्ति बनाई सुन्दर मन्दिर तयार गरेर मूर्तिस्थापना गरेका थिए । प्रवालनगरको यो गणेशमन्दिर श्रीगणेशको पवित्र तीर्थका रूपमा समाहित छ ।^{१३}

ड) कश्यपसन्ततिद्वारा स्थापित गणेशमूर्तिहरू

महोदय कश्यपका सर्वधरि सन्तानले सुविशामर्त्य प्राप्त गर्न श्रीगणेशको आराधना गरेका थिए । उहाँले दर्शन दिएर मनोरथ पूरा गराउनुभएपछि प्रसन्न भएका ती सबैले आ-आपनै किस्मका गणेशमूर्तिहरूको स्थापना गरे । देवताहरूले सुमुखमूर्ति, मुनिहरूले एकदन्तमूर्ति, गन्धर्व एवं किन्नरहरूले कपिलमूर्ति, गृह्यक चारण एवं सिद्धहरूले गजकण्ठमूर्ति, मर्गिस्तहरूले लम्बोदरमूर्ति, वन्यजन्तुहरूले विफटमूर्ति, वन र पर्वतहरूले विघ्ननाशकमूर्ति, चराचुरुङ्गाहरूले विनायकमूर्ति, सर्पहरूले धूमकेतुमूर्ति, जलशयहरूले मणायक्षमूर्ति, कृषि कौट वनस्पति एवं औषधिहरू र भालचन्द्र मूर्ति र अरू सचेतन प्राणीहरूले सजानामूर्ति तयार गरी प्रतिष्ठा गरेका थिए । उक्त सबै जस मन्त्रसमय पवित्र र प्रभावकारी मानिएका छन् ।^{१४}

ण) महापर्वतको हेरम्बमन्दिर

यसमा श्रीगणेशको स्मरण नगर्नाले र सावित्रीको उपेक्षा गरी गायत्रीको अर्चना गर्नाले सावित्रीको साराप्योरे देवताहरू जलको रूपमा परिणत भए । देवताहरूको उद्धारका लागि देवपत्नीहरूले कनदिकको वक्रतुण्ड

१३. गज कर्णं मतामूर्ति गजोत्तमं गजविशेषम् । मन्त्राय विष्णुकाशाय पुजयाम्यस्य वा तदा ।
महोत्तममूर्ति समाम्य नमस्विभ्याम् । नमो कर्तुम् । ग.पु. ३/८९/४-६ ।
१३. शंखादि तद्वृत्तं पुनः कृत्वाऽस्मादवदन्तः । अकर्मैव चटुम्बान् प्रसन्नं कश्चन इवम् ।
श्वान्नयते इत्येतं पश्यति धर्मोत्तमः । ग.पु. १/१००/३-४ ।
१४. सुमुखोऽकन्दन्तः शरीरं गजकर्मकम् । शयःशयः विक्रमं विघ्ननाशो विनायकः ।
सुमकुतुम्बध्वजः शङ्खध्वजः गजवन्तः । शङ्खध्वजः शङ्खध्वजः शङ्खध्वजः ।
विष्णुध्वजः विष्णुध्वजः च शङ्खध्वजः । शङ्खध्वजः च शङ्खध्वजः च शङ्खध्वजः । ग.पु. ३/९२/३०-३२ ।

मन्त्रमा गई श्रीगणेशको आराधना गरी उहाँले दर्शन दिनुभयो । दर्शन पाएपछि रमाएका देवपत्नीहरूले स्नान र दुःख निवेदन गरे । वा हिँदै भगवान् गणेशले भन्नुभयो - अब देवताहरूले अंशरूपमा मात्र नल्मा रही पूर्वका स्वरूप धारण गर्नेछन् । यसै प्रसन्नताको अवसरमा देवताहरूले हेराम्यगणार्पणको मूर्ति बनाई सुन्दर मन्दिर तयार गरी मूर्तिप्रतिष्ठाका साथै पूर्णङ्कुर चढाई अर्चना उपासना गरेका थिए ।^{१५}

त) भगवान् विश्वनाथद्वारा काशीमा स्थापित दुर्गिराज मन्दिर

मम्मामाको छोरा दुरासद दानवले शिवको आराधना गरी उहाँको वरदानबाट तीनै लोकमाथि पूर्ण अधिकार कायम गरेपछि त्यसको कठोर शासन र अत्याचारका कारण देवता, मुनि र सबै मानवहरू गडि गडि भन्न थाले । आफूले दिएको वरदानको कारण दुरासदलाई उन्मत्त भएको देखेर भगवान् विश्वनाथले पनि केदारेश्वर क्षेत्रमा गई एकान्तवास गर्नुभयो । शक्तिपुत्रले मात्र निमीमाथि विजय प्राप्त गर्नेछन् र जीवनदान पनि दिनेछन् भन्ने वर दुरासदले प्राप्त गरेको ज्ञाता पाएर देवताहरूले श्रीशक्तिको आराधना गरे । श्रीशक्तिले दर्शन दिएर निमीहरूले आफ्नो कार्यसिद्धिका लागि श्रीगणेशको आराधना गर भन्नुभयो । देवताहरूले आराधना गरी स्तुति गर्दै दुरासदबाट पाएका षोडशको विषयमा श्रीगणेशलाई निवेदन गरे । त्यस बेला श्रीगणेशको आकाशवाणी भयो - 'निमीहरू चिरता नगर मैले दुरासदमाथि विजय प्राप्त गर्नेछु ।' त्यसपछि देवताहरूले पर्वताछेउमा गएर गणेशबाट आकाशवाणी भएको कुरा अवगत गराए । एकासि पार्वतीको मुद्रा बदलियो रिसाउनुभयो रिसाउँदा खुन्न भएको उहाँको मुखबाट एउटा तेजको पुञ्ज प्रकट भयो र त्यो गणेशका रूपमा परिणत भयो । देवताहरूले स्तुति गरे अनि शायलीले पूजा गर्नुभयो । उहाँले आफ्नो वस्त्र सिंह प्रदान गरी वक्रनुण्ड भन्ने नामकरण गर्नुभयो । त्यसपछि पार्वतीवन्दन गणेश र दुरासदका बीचमा घोर युद्ध भयो । दुरासदले आफ्नो सम्पूर्ण योद्धाहरू लगाएर श्रीगणेशलाई चारैतिरबाट घेयो । त्यसबेला श्रीगणेशले काशीमा आफ्नो नजबाट छपल विनायक प्रकट गरी युद्ध गर्ने लग्नुभयो । श्रीगणेश एवं विनायकहरूको पराक्रमबाट दुरासदको सेना पराजित भयो । महाबली दुरासदले पनि युद्धभूमिबाट पलायन गर्‍यो । यस्तो अवस्था देखेर श्रीगणेशले विराटरूप धारण गरी त्यसलाई समात्नुभयो । त्यसबेला उहाँले एउटा पाउले काशीमा र अर्को पाउले त्यसको टाउकोमा टेक्नुभएको थियो । श्रीगणेशले भन्नुभयो - शिवको वर पाएका कारण मेरो मृत्यु हुँदैन तँ अबदेखि कर्णमा पर्वतक्षेत्र अचल भएर भन्नुपर्दछ । दुरासदले बिन्ती गर्‍यो - हे प्रभु ! हजुरले पनि यसरी नै मेरो टाउकोमा टेकिरहनुपर्दछ भगवान् शरीर नष्ट भनी हृषिक विनायकहरूका साथ काशीविश्वनाथका समीपमा दुर्गिराज गणेशका नामबाट विराजमान हुनुभयो । उहाँको अर्को मूर्ति तुण्डिनपुरमा एकपादविनायकका रूपमा शोभायमान भयो ।

भगवान् दुर्गिराजको प्रयागबाट केदारक्षेत्रमा एकान्तवास गरिरहनुभएका भगवान् विश्वनाथ पनि अविमुक्त भुरो काशीमा फर्केनुभयो । त्यसपछि विश्वनाथले दुर्गिराज गणेशको भाक्यपूर्ण स्तुति गरी नेपालको कालीगण्डकीमा पाहुने शालग्राम शिलाहरू गणेशको मूर्ति तयार गराएर सुन्दर मूर्ति बनाई सकल पन्तहरूलाई खोजी खोजी तिनीहरूले चाहिँका वस्तु प्रदान गर्नुहुने अर्थमा उक्त मूर्तिको दुर्गिराज गणेश नामकरण गरी प्रतिष्ठा गराउनुभयो ।^{१६}

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

ध) श्रीरामद्वारा स्थापित कर्नाटकको वक्रतुण्डमूर्ति

भगवान् श्रीरामले रावणमाथि विजय प्राप्त गर्न कर्नाटक देशमा गई मन्दारवृक्षको फेँदमा वक्रतुण्ड गणेशको मूर्ति स्थापना गर्नुभयो । वक्रतुण्डको अनुकम्पाबाट उहाँले स्वर्ग, मर्त्य र पातालका लागि कौटोसमान धौडादायक रावणमाथि विजय प्राप्त गर्नुभएको थियो ।^{१८}

द) सनक-सनन्दनद्वारा स्थापित काशीको वरदविनायक मन्दिर

भगवान् श्रीगणेशको मानुषलीला अवलोकन गर्न काशी पुगेका सनक र सनन्दनले उहाँको अद्भुत लीला र विलक्षण स्वरूप दर्शन गर्नुका साथै अथाङ्गसगौधर महिमा पनि अनुभव गरे । उनीहरूले श्रीगणेशको अन्तर्धामिता र विश्वसना आत्ममात् गरे । त्यसपछि श्रद्धा एवं भक्तिले अनुप्राणित भई सुन्दर गणेशमूर्ति तयार गर्न लागेर काशीमा वरदविनायकको नामबाट श्रीगणेशको प्रतिष्ठा गरे । मन्दिरको छेउमा कुण्ड तयार गराई गणेशकुण्ड एवं गणेशतीर्थ भनी नामकरण गरेका थिए । उक्त गणेशतीर्थमा स्नान गरी वरदविनायकको आराधना गनाले भक्तहरूका मनोरथ पूर्ण हुने कुरा गणेशपुराणमा बतइएको छ ।^{१९}

ध) पार्वतीद्वारा स्थापित लेखनाद्रिको गिरिजात्मज गणेशमन्दिर

त्रिसन्ध्याक्षेत्रमा विराजमान हुनुभएका भगवान् शङ्करले नित्य श्रीगणेशको उपासना गर्नुभएको देखेर पार्वतीलाई गणेशमा भक्ति गरी उहाँको दर्शन गर्ने प्रबल इच्छा जागृत भयो । श्री पार्वतीले भगवान् शङ्करबाट गणेशको एकाक्षर मन्त्रको दीक्षाग्रहण गरी लेखनाद्रिमा गई आराधना प्रारम्भ गर्नुभयो । आराधनाबाट असन्तुष्ट हुनुभएका श्रीगणेशले एकदिन श्रीपार्वतीलाई दशभुज स्वरूप लिंग दर्शन दिनुभयो । हे माता पार्वती ! हजुर के चाहनु हुन्छ ? भनी प्रश्न गर्नुहुँदा पार्वतीले म हजुरलाई पुत्रका रूपमा पैदा गर्न चाहन्छु भन्नुभएपछि श्रीगणेश तथास्तु भनी अन्तर्धान हुनुभयो । श्रीगणेशको दर्शनपछि पार्वती पार्वतीले लेखनाद्रिमा गिरिजात्मज नामबाट गणेशमूर्ति तयार गराई गणेशमन्दिर बनाएर मूर्तिस्थापना गर्नुभयो । त्यसपछि तपस्याको महत्तम प्राप्तिबाट प्रफुल्लित हुँदै पार्वती शिवसमक्ष जानुभएको थियो ।^{२०}

च) विश्वकर्माद्वारा निर्मित मयूरेशपुरको गणेश-शङ्करमन्दिर

भगवान् श्रीगणेशले सदाशिवको सहयोग लिएर पापाचरो कम्लासुरको वध गर्नुभयो । देवताहरूले भुक्ति गर्दै श्रीगणेश एवं श्रीशङ्करलाई मयूरेशपुरमा विराजमान हुन अनुरोध गरे । उहाँहरूले अनुमति दिनुभएपछि विश्वकर्माको श्रीगणेश एवं श्रीशङ्करको मूर्ति बनाई मन्दिरमा प्रतिष्ठा गरेर श्रीगणेश एवं श्रीशङ्करको अर्चना-उपासना गरेका थिए ।^{२१}

- १८ रामेन स्थापित पुन वक्रतुण्डेति नामक । अर्जुनविजयी तपो कृपा वरदमपुत्रवान् । दशरत्नञ्च विद्यमानं जगौ जम्भक विज वन्द्य । - म. पु. २/३५ १३-१५
- १९ स्वययामाशक्तुर्नाम वरदेऽयं विनायकः । शम्भोयं नाम कृत्य मूर्ति कैर्जयिके मुक्तम् ।
गणेशोर्ध्वमिति च तत्र प्रत्यं नर उत्तमम् । स्थापिता यन्म मन्त्रानि तत्र तद् उपातिपादयन् ॥
५५१ स्नानेन ज्ञानेन गणेशपूजनेन च । तत्तान् कामानवाप्नोति हिन्वा पाद पुत्रतनम् ॥ - म. पु. २/५४/५६-५९ ।
- २० ततोऽतः परमपरीता भूतिं वासादपेक्ष च । विधाय स्वययतिथ्या तत्र मध्याह्निकमुपगतः । - म. पु. १/८९/१२९ ।
- २१ विश्वकर्मा क्लृप्तान् मन्दिरं सुन्दरं यतः । अमृतकुण्डलद्वारापञ्चकुण्डलधर्मपुताम् ॥
तत्रमुक्ताय काट भवैर्वाक्यमव्यतम् । मयूरेशपुरं गन्ध मन्द्यं सकृदवधाय ॥ - म. पु. २/१०४/१३२-१३

घ) राजा चक्रपाणिद्वारा स्थापित गण्डकीनगरको गणेशमन्दिर

भगवान् श्रीगणेशले मयूरेश अवतार लिएर आफ्नो अद्भुत पराक्रमद्वारा दुर्जय कनकराज सिन्धुको धर्म गर्नुभएपछि सिन्धुका पिता राजा चक्रपाणिद्वारा भक्तिपूर्वक श्रीगणेशको स्तुति गरे । आफ्नो राजधानी गण्डकीनगरमा श्रीगणेशलाई पुज्याए । सम्पूर्ण जनताद्वारा श्रीगणेशको जय जयकार गरिई उहाँको भावपूर्ण विदाई गर्ने छन । केशको बाटोसम्म आफू पनि गए । श्रीगणेशले प्रसन्न भई तिनलाई परमार्थिक कल्याण हुने आशीर्वाद प्रदान गर्नुभयो । श्रीगणेशवार अशीर्वाद पाएका राजा चक्रपाणिद्वारा गण्डकीनगर अर्थात् अहिलेको नेपालमा पर्ने चितवन-नारायणगढमा श्रीगणेशनामायत सबै पञ्चायन देवताका छुट्टाछुट्टै मन्दिर बनाई मूर्तिप्रतिष्ठा गरेका थिए । चक्रपाणिद्वारा स्थापित गणेशपाञ्चायनमन्दिर अहिले पनि नारायणगढमा प्राचीन गणेशमन्दिरका रूपमा रहेको छ ।^{११}

फ) ब्रह्माजीद्वारा स्थापित गजाननमन्दिर

मयूरेश अवतारमा भगवान् श्रीगणेशले सिन्धु दैत्यको वधपछि कनकावरमा धुनिएका देवताहरूलाई छुटाउनुभयो । अन्त्यमा लोना तिरोहित गरे धम्ममा फर्किनुभयो । भगवान् गणेश अनर्घान हुनुभएपछि ब्रह्मा विष्णु र शिवले ओं आफ्नो हृदयमा मयूरेश श्रीगणेशको दर्शन पाउनुभयो । तबसबैला ब्रह्माजीले बालुवाद्वारा गजानन मूर्ति तयार गरी गणेशमन्दिर बनाएर मूर्तिको प्रतिष्ठा गराउनुभयो । उक्त मन्दिरक्षेत्र मयूरेशक्षेत्रका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^{१२}

ब) नर्मदातटको गणेशतीर्थ र गणेशशिला

श्रीगणेशले शिव-पार्वतीका पुत्रका रूपमा पैदा भई राजा योग्यका पुत्रका रूपमा पनि लीला गर्नुभयो । त्यसबेला पृथ्वीमा सिन्दूरामुरको अन्धाकारले सीमा नाघेको थियो । सिन्दूरामुरले एक दिन आकाशबाण सुन्यो । तेरो घमण्ड तोड्ने छोर बालक पावताको कोठबाट पैदा भई राजा योग्यको दरबारमा पुगेको छ । सिन्दूरामुर बालकको खोजी गर्दै पर्वलौवनमा पुग्यो । पार्वतीको निवासस्थलमा बालक नदेखी पावतीलाई नै भर्न तस्मिएर तबबार उठायो । त्यसबेला त्यसका सम्पु चतुर्भुज बालकका रूपमा श्रीगणेश देखिनुभयो । सिन्दूरामुरले यो बालकलाई महारागरमा दुख्छुर्छु भनी आफ्नो पितृद्वारा धारण गर्‍यो । गणेशले आफ्नो शरीर बढाउँदै लन्नुभएपछि त्यसले धम्म सकेन र उहाँलाई नर्मदानजिकै भुईँमा पर्याँकीदियो । यसबेला ठूलो आवाज भयो र पृथ्वी कम्पायमान गइन् । भगवान् गणेश नर्मदातटमा त्यसमा शरीरहेक मुनिहरूको समीपमा भुईँमा लट्नुभएको थियो । उहाँको शरीर भुईँमा खुट्टा चोभे नागर रगतका धारा बगिरहेका थिए । त्यहाँका सबै दुःख रगतमा मुक्तिएर रक्ता रंगिए । उहाँले श्रीगणेश लट्नुभएका थिये त्यो ठाउँ नर्मदा तीर्थका रूपमा प्रसिद्ध भयो । कालीगण्डकीका शालग्रामसँगै नर्मदाका गङ्गा गणेशशिला पनि सिद्धशिला मानिए । त्यसबेलादेखि त्यो क्षेत्र मायूरक्षेत्र एवं पुण्यक्षेत्रका रूपमा प्रख्यात भयो । मन्त्रसाधकहरूलाई मन्त्रसिद्ध प्रदान गर्ने सिद्धक्षेत्रका रूपमा पनि प्रसिद्ध भयो ।^{१३}

श) देवताहरूद्वारा स्थापित माहिष्मतीको गणेशमन्दिर

द्वापरयुगमा प्रगल्भान गणेशले गौरीशङ्करका पुत्रका रूपमा गजाननका गणघाट अवतार लिनुभयो ।

११) स्वयम् भगवान् श्रीगणेशले नारायण-पञ्चायनदेखि देवता प्राप्तिपश्चात् नारायण-पञ्चायनदेखि - ग.पु. २/२२/१२-१३ ।

१२) अन्तिमतिरिक्त केश भेषयत् इति त सदा । ततो ब्रह्मा बालमुखाभिः कृत्या मूर्तिं तत्पत्तये ॥

१३) अन्तिमतिरिक्त केश भेषयत् इति त सदा । ततो ब्रह्मा बालमुखाभिः कृत्या मूर्तिं तत्पत्तये ॥ - ग.पु. २/२२/१३-१४ ।

१४) अन्तिमतिरिक्त केश भेषयत् इति त सदा । ततो ब्रह्मा बालमुखाभिः कृत्या मूर्तिं तत्पत्तये ॥

१५) अन्तिमतिरिक्त केश भेषयत् इति त सदा । ततो ब्रह्मा बालमुखाभिः कृत्या मूर्तिं तत्पत्तये ॥ - ग.पु. २/२२/२३,२४-२५ ।

दुराचारो सिन्दूरामुरको वध गरेर उहाँले लोककल्याण र विश्वशान्ति गर्नुभयो । यसै प्रसङ्गको अवसरमा देवसहस्रले गणेशको स्तुति गरी सिन्दूरहन्ता गणेशको मूर्ति तयार गराएर माहिष्मती नगरको राजसदनक्षेत्रमा मन्दिर बनाई भूर्तिको स्थापना गरेका थिए । त्यो राजसदनक्षेत्र त्यसवेलाभेटिँदा तीर्थका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^{१५}

भ) व्यामह्वारो भृगुतीर्थमा स्थापित गजाननमन्दिर एवं सिद्धिक्षेत्र

वेदव्यासले अठार महापुराणहरूको रचना गर्ने पूर्ण सामर्थ्य प्राप्त गर्ने श्रीगणेशको आराधना गरेका थिए । श्रीगणेशले दक्षत दिगुमण्डलि व्यसले आफ्ना मनमा अउने प्रान्ति निष्करण गराई आफूलाई पुराणरचना गर्ने पूर्ण शक्ति प्रदान गर्न विनती गरे । भगवान् गणेश तथास्तु भन्ने व्यासको इच्छा प्रविष्ट हुनुभयो । व्यासपछि वेदव्यास तैत्तिरीय पुराणरचनाकार बने । दर्शन पारंपरिक प्रसन्न भई व्यासले श्रीगणेशको गजाननमूर्ति तयार गर्न लगाई सिद्धिक्षेत्रमा मन्दिर बनाएर मूर्तिप्रतिष्ठाका साथै पूजा उपसना गरे । त्यसपछि त्यो सिद्धिक्षेत्र पवित्र तीर्थका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^{१६}

घ) काशीमा रहेका ५६ विनायक

भगवान् गणेशले दुरासद नामक दावतसँग युद्ध गर्नुहुँदा सहयोगी कोही भएन । एकलै युद्ध गरिरहँदा थकनुभयो । त्यसवेला उहाँले आफ्नै तेजबाट ५६ विनायकहरूलाई प्रकट गर्नुभएको थियो । पछि आफू बुद्धिविनायकका रूपमा विराजमान हुनुभयो । श्रीगणेशद्वारा प्रकट गरिएका ५६ विनायकहरूको अवलोकनअनुसार नामनिर्देश गरिँदैछ । दूर्गविनायक, अर्कविनायक, सीमचण्डविनायक, देहलीविनायक, लहुरद्विनायक, पञ्चपाणविनायक, सर्तबिघ्नहरविनायक र सिद्धसिद्धिविनायक गरी ८ विनायक भगवान् विश्वनाथको प्रथम आवरणमा रहेका छन् । लम्बोदरविनायक, कूटतर्तविनायक, शालहड्डविनायक, कृष्णण्डविनायक, मुण्डविनायक, चिकटतर्तविनायक, राजपुत्रविनायक र प्रणवविनायक गरी ८ विनायक भगवान् विश्वनाथको द्वितीय आवरणमा रहेका छन् । वक्रमुण्डविनायक, एकदन्तविनायक, शिखुखविनायक, विघ्नराजविनायक, सरदविनायक, एञ्जास्याविनायक, हेरम्बाविनायक र मोदकप्रियविनायक गरी ८ विनायक भगवान् विश्वनाथको तृतीय आवरणमा रहेका छन् । अभयप्रदविनायक, सिंहमुण्डविनायक, धूम्रितालविनायक, क्षिप्रप्रसदविनायक, चिनामणिविनायक, दन्तहरविनायक, प्रचण्डविनायक र लण्डमुण्डविनायक गरी ८ विनायक भगवान् विश्वनाथको चतुर्थ आवरणमा रहेका छन् । म्यूलातर्तविनायक, करिषप्रियविनायक, चतुर्दन्तविनायक, द्वेमुण्डविनायक, ज्येष्ठविनायक, गजविनायक, कालविनायक र नागेशविनायक गरी ८ विनायक भगवान् विश्वनाथको पाँचौँ आवरणमा रहेका छन् । भणिकर्णविनायक, आशाविनायक, सृष्टिविनायक, यक्षविनायक, गजकर्णविनायक, चित्रघण्टविनायक, सुमङ्गलविनायक र मित्रविनायक गरी ८ विनायक विश्वनाथको छैठौँ आवरणमा रहेका छन् । मोदविनायक

१. त्रिभुक्ता दुरासदो गु क्लेशुः सर्वे एव ते । बाणदं शम्भोऽस्मिन् गजाननम् ॥

यसले दुरासदासँग युद्ध गर्ने भगवान् गणेश । कुलदेवि साधेह सदा स्मरयामहे मन्त्रः ॥

युगविष्णु ब्रह्मर्षि पवित्राणि यक्षः सुराः । जेत्या भुवयः तत्र पुरतः परमात्मनः ।

विन्दुहन्ति नामस्य चतुः सिन्दूरहन्तायाम् ॥ - म. पु. २/१३३/३४ २९

२. यत्रमन्त्रा गजानतः स तन्मुनिरदर मुनिः । प्रकाशयुजं प्रभं सुवक्त्रेतिशयं पुनः ॥

दीपशेखर ककुत्स्ताल मूर्ति विधाय च । गजाननस्य मन्त्री प्रकटोऽस्मात्पश्य सः ।

पूजयमानं सिद्धिक्षेत्रजो पृथक् पृथक् - म. पु. २/५०/७३ १

प्रमोदविनायक, सुमुखविनायक, दुमुखविनायक, गणपतिनायक, ज्ञानविनायक, द्वारविनायक र पुक्तिदाता अविमुक्तविनायक गरि ८ विनायक विश्वनाथको सार्थक आवरणमा रहेका छन् । यसरी काशीमा विश्वनाथको आश्वर्यको रूपमा ५६ विनायकहरूको अवस्थिति छ, यी सबै विनायकहरूको स्मरणबाट साधकले सम्पूर्ण चिताएका कुरा प्राप्त गर्दछ ।^{१३०}

७.२ नेपालका गणेशमन्दिर, गणेशतीर्थ र गणेशमूर्तिहरू

नेपालमा लिच्छविकालदेखि नै गणेशको उपासना र मूर्ति निर्माणको क्रम प्रारम्भ भएको थियो । लिच्छविकालभन्दा पहिले के थियो भन्न कुरा प्रमाणका अभावका कारण निश्चित रूपमा भन्न सकिँदैन । वंशावलीहरूको विवरण, लिच्छविकालका शिलालेखमा पाइने संस्कृतेतर शब्दहरू, समकालिक भारतसँगको सम्बन्धका बारेमा प्राप्त भएका सामग्रीहरूबाट नेपालको बारेमा केही बुझ्न सकिन्छ । प्रचलित वंशावलीहरूले लिच्छविहरूभन्दा अगाडि किरात त्योभन्दा अगाडि महिषपाल र त्योभन्दा पनि अगाडि गोण्डलवंशी राजाहरूले राज्य गरेको विवरण खुलाएका छन् । वंशावलीका विवरणहरू छैरै पछि देखिएका हुनाले ती कसिलो प्रामाणिक हुनसक्छन्, यसबारेमा विवाद नै छ । अरू कुरा जे भए तापनि प्राप्त प्रमाणहरूको आधारमा लिच्छविकालपूर्व पनि नेपालमा गणेशोपासना प्रचलित थियो भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा गणेशका मूर्तिहरू अरू कुनै देवदेवताका मूर्तिहरूभन्दा अधिक मात्रामा पाइन्छन् । काठमाडौँ उपत्यकाका पुराना टोल र गल्ली गल्लीमा गणेशका स्थान र मूर्तिहरू छन् । आधुनिक कालमा पनि गणेशका उपासकहरूले टोलछिमेक मिलेर यहाँ बस्तीहरूमा गणेशको मन्दिर बनाइ मूर्ति स्थापना गर्ने गरेका प्रशस्त उदाहरण पाइन्छन् ।

नेपाली समाजमा पञ्चायतन देवताहरूमध्येमा र सिद्धिदाताका रूपमा गणेशको प्रसिद्धि रहेको छ । जुनसुकै धार्मिक कृत्य रथयात्रा विवाह, व्रतवन्ध आदि धार्मिक र माङ्गलिक कार्यमा विघ्नविनाशका निमित्त श्रीगणेशको अग्रपूजा हुने परम्परा नेपालमा रहिआएको छ । नेपालको सामाजिक एवं धार्मिक क्षेत्रमा गणेशको अनिशय प्रभाव रहेको कारण समाजमा विद्यमान विविध धर्मका अनुयायीहरूद्वारा गणेशको उपासना गरिने कुरा स्मरणयोग्य छ ।

गणेशश्च त्रयमज्ञो भोजन । शङ्खु सर्वमयापगतम् । दुर्गाविनायकः॥धार्कभीमवन्दविनायकः ।

रेहलोत्तमः॥१॥ चण्डिकाविनायकः । पातपाती शर्कविघ्नहर्ता॥१॥ विनायकः ।

प्रथमायतनं हि दुर्गादेविका विनायकः । अष्टादशः कृदन्ताः सार्वभौमविनायकः ।

कुम्भारद्वाराबन्धुः॥६॥ पञ्चपां मुण्डसतनकः । विघ्नहर्तासतनकः । राजपुत्रविनायकः ।

भगवत्पुत्रः॥१॥ मातरः । भुक्तोपायः । विनायकः । अस्तुत्य एवदन्तविमुक्तः॥६॥ विनायकः ॥

निजगणः॥१॥ ॥६॥ विनायकः । पञ्चाम्भारः॥१॥ विनायकः ।

मोदकपिप्लुः॥१॥ वृत्तवातायः । विनायकः॥१॥ विनायकः ।

मूर्तिगणः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ।

प्रथमः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ।

स्वर्गनाथः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

काष्ठाश्वः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

मन्त्रिगणः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

मुमुक्षुः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

गणपतिः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

अविमुक्तः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥

अष्टादशः॥१॥ विनायकः । विनायकः॥१॥ विनायकः ॥ १.१ २.१ ३.१ ४.१ ५.१ ६.१ ७.१ ८.१ ९.१ १०.१ ११.१ १२.१ १३.१ १४.१ १५.१ १६.१ १७.१ १८.१ १९.१ २०.१ २१.१ २२.१ २३.१ २४.१ २५.१ २६.१ २७.१ २८.१ २९.१ ३०.१ ३१.१ ३२.१ ३३.१ ३४.१ ३५.१ ३६.१ ३७.१ ३८.१ ३९.१ ४०.१ ४१.१ ४२.१ ४३.१ ४४.१ ४५.१ ४६.१ ४७.१ ४८.१ ४९.१ ५०.१ ५१.१ ५२.१ ५३.१ ५४.१ ५५.१ ५६.१ ५७.१ ५८.१ ५९.१ ६०.१ ६१.१ ६२.१ ६३.१ ६४.१ ६५.१ ६६.१ ६७.१ ६८.१ ६९.१ ७०.१ ७१.१ ७२.१ ७३.१ ७४.१ ७५.१ ७६.१ ७७.१ ७८.१ ७९.१ ८०.१ ८१.१ ८२.१ ८३.१ ८४.१ ८५.१ ८६.१ ८७.१ ८८.१ ८९.१ ९०.१ ९१.१ ९२.१ ९३.१ ९४.१ ९५.१ ९६.१ ९७.१ ९८.१ ९९.१ १००.१ १०१.१ १०२.१ १०३.१ १०४.१ १०५.१ १०६.१ १०७.१ १०८.१ १०९.१ ११०.१ १११.१ ११२.१ ११३.१ ११४.१ ११५.१ ११६.१ ११७.१ ११८.१ ११९.१ १२०.१ १२१.१ १२२.१ १२३.१ १२४.१ १२५.१ १२६.१ १२७.१ १२८.१ १२९.१ १३०.१ १३१.१ १३२.१ १३३.१ १३४.१ १३५.१ १३६.१ १३७.१ १३८.१ १३९.१ १४०.१ १४१.१ १४२.१ १४३.१ १४४.१ १४५.१ १४६.१ १४७.१ १४८.१ १४९.१ १५०.१ १५१.१ १५२.१ १५३.१ १५४.१ १५५.१ १५६.१ १५७.१ १५८.१ १५९.१ १६०.१ १६१.१ १६२.१ १६३.१ १६४.१ १६५.१ १६६.१ १६७.१ १६८.१ १६९.१ १७०.१ १७१.१ १७२.१ १७३.१ १७४.१ १७५.१ १७६.१ १७७.१ १७८.१ १७९.१ १८०.१ १८१.१ १८२.१ १८३.१ १८४.१ १८५.१ १८६.१ १८७.१ १८८.१ १८९.१ १९०.१ १९१.१ १९२.१ १९३.१ १९४.१ १९५.१ १९६.१ १९७.१ १९८.१ १९९.१ २००.१ २०१.१ २०२.१ २०३.१ २०४.१ २०५.१ २०६.१ २०७.१ २०८.१ २०९.१ २१०.१ २११.१ २१२.१ २१३.१ २१४.१ २१५.१ २१६.१ २१७.१ २१८.१ २१९.१ २२०.१ २२१.१ २२२.१ २२३.१ २२४.१ २२५.१ २२६.१ २२७.१ २२८.१ २२९.१ २३०.१ २३१.१ २३२.१ २३३.१ २३४.१ २३५.१ २३६.१ २३७.१ २३८.१ २३९.१ २४०.१ २४१.१ २४२.१ २४३.१ २४४.१ २४५.१ २४६.१ २४७.१ २४८.१ २४९.१ २५०.१ २५१.१ २५२.१ २५३.१ २५४.१ २५५.१ २५६.१ २५७.१ २५८.१ २५९.१ २६०.१ २६१.१ २६२.१ २६३.१ २६४.१ २६५.१ २६६.१ २६७.१ २६८.१ २६९.१ २७०.१ २७१.१ २७२.१ २७३.१ २७४.१ २७५.१ २७६.१ २७७.१ २७८.१ २७९.१ २८०.१ २८१.१ २८२.१ २८३.१ २८४.१ २८५.१ २८६.१ २८७.१ २८८.१ २८९.१ २९०.१ २९१.१ २९२.१ २९३.१ २९४.१ २९५.१ २९६.१ २९७.१ २९८.१ २९९.१ ३००.१ ३०१.१ ३०२.१ ३०३.१ ३०४.१ ३०५.१ ३०६.१ ३०७.१ ३०८.१ ३०९.१ ३१०.१ ३११.१ ३१२.१ ३१३.१ ३१४.१ ३१५.१ ३१६.१ ३१७.१ ३१८.१ ३१९.१ ३२०.१ ३२१.१ ३२२.१ ३२३.१ ३२४.१ ३२५.१ ३२६.१ ३२७.१ ३२८.१ ३२९.१ ३३०.१ ३३१.१ ३३२.१ ३३३.१ ३३४.१ ३३५.१ ३३६.१ ३३७.१ ३३८.१ ३३९.१ ३४०.१ ३४१.१ ३४२.१ ३४३.१ ३४४.१ ३४५.१ ३४६.१ ३४७.१ ३४८.१ ३४९.१ ३५०.१ ३५१.१ ३५२.१ ३५३.१ ३५४.१ ३५५.१ ३५६.१ ३५७.१ ३५८.१ ३५९.१ ३६०.१ ३६१.१ ३६२.१ ३६३.१ ३६४.१ ३६५.१ ३६६.१ ३६७.१ ३६८.१ ३६९.१ ३७०.१ ३७१.१ ३७२.१ ३७३.१ ३७४.१ ३७५.१ ३७६.१ ३७७.१ ३७८.१ ३७९.१ ३८०.१ ३८१.१ ३८२.१ ३८३.१ ३८४.१ ३८५.१ ३८६.१ ३८७.१ ३८८.१ ३८९.१ ३९०.१ ३९१.१ ३९२.१ ३९३.१ ३९४.१ ३९५.१ ३९६.१ ३९७.१ ३९८.१ ३९९.१ ४००.१ ४०१.१ ४०२.१ ४०३.१ ४०४.१ ४०५.१ ४०६.१ ४०७.१ ४०८.१ ४०९.१ ४१०.१ ४११.१ ४१२.१ ४१३.१ ४१४.१ ४१५.१ ४१६.१ ४१७.१ ४१८.१ ४१९.१ ४२०.१ ४२१.१ ४२२.१ ४२३.१ ४२४.१ ४२५.१ ४२६.१ ४२७.१ ४२८.१ ४२९.१ ४३०.१ ४३१.१ ४३२.१ ४३३.१ ४३४.१ ४३५.१ ४३६.१ ४३७.१ ४३८.१ ४३९.१ ४४०.१ ४४१.१ ४४२.१ ४४३.१ ४४४.१ ४४५.१ ४४६.१ ४४७.१ ४४८.१ ४४९.१ ४५०.१ ४५१.१ ४५२.१ ४५३.१ ४५४.१ ४५५.१ ४५६.१ ४५७.१ ४५८.१ ४५९.१ ४६०.१ ४६१.१ ४६२.१ ४६३.१ ४६४.१ ४६५.१ ४६६.१ ४६७.१ ४६८.१ ४६९.१ ४७०.१ ४७१.१ ४७२.१ ४७३.१ ४७४.१ ४७५.१ ४७६.१ ४७७.१ ४७८.१ ४७९.१ ४८०.१ ४८१.१ ४८२.१ ४८३.१ ४८४.१ ४८५.१ ४८६.१ ४८७.१ ४८८.१ ४८९.१ ४९०.१ ४९१.१ ४९२.१ ४९३.१ ४९४.१ ४९५.१ ४९६.१ ४९७.१ ४९८.१ ४९९.१ ५००.१ ५०१.१ ५०२.१ ५०३.१ ५०४.१ ५०५.१ ५०६.१ ५०७.१ ५०८.१ ५०९.१ ५१०.१ ५११.१ ५१२.१ ५१३.१ ५१४.१ ५१५.१ ५१६.१ ५१७.१ ५१८.१ ५१९.१ ५२०.१ ५२१.१ ५२२.१ ५२३.१ ५२४.१ ५२५.१ ५२६.१ ५२७.१ ५२८.१ ५२९.१ ५३०.१ ५३१.१ ५३२.१ ५३३.१ ५३४.१ ५३५.१ ५३६.१ ५३७.१ ५३८.१ ५३९.१ ५४०.१ ५४१.१ ५४२.१ ५४३.१ ५४४.१ ५४५.१ ५४६.१ ५४७.१ ५४८.१ ५४९.१ ५५०.१ ५५१.१ ५५२.१ ५५३.१ ५५४.१ ५५५.१ ५५६.१ ५५७.१ ५५८.१ ५५९.१ ५६०.१ ५६१.१ ५६२.१ ५६३.१ ५६४.१ ५६५.१ ५६६.१ ५६७.१ ५६८.१ ५६९.१ ५७०.१ ५७१.१ ५७२.१ ५७३.१ ५७४.१ ५७५.१ ५७६.१ ५७७.१ ५७८.१ ५७९.१ ५८०.१ ५८१.१ ५८२.१ ५८३.१ ५८४.१ ५८५.१ ५८६.१ ५८७.१ ५८८.१ ५८९.१ ५९०.१ ५९१.१ ५९२.१ ५९३.१ ५९४.१ ५९५.१ ५९६.१ ५९७.१ ५९८.१ ५९९.१ ६००.१ ६०१.१ ६०२.१ ६०३.१ ६०४.१ ६०५.१ ६०६.१ ६०७.१ ६०८.१ ६०९.१ ६१०.१ ६११.१ ६१२.१ ६१३.१ ६१४.१ ६१५.१ ६१६.१ ६१७.१ ६१८.१ ६१९.१ ६२०.१ ६२१.१ ६२२.१ ६२३.१ ६२४.१ ६२५.१ ६२६.१ ६२७.१ ६२८.१ ६२९.१ ६३०.१ ६३१.१ ६३२.१ ६३३.१ ६३४.१ ६३५.१ ६३६.१ ६३७.१ ६३८.१ ६३९.१ ६४०.१ ६४१.१ ६४२.१ ६४३.१ ६४४.१ ६४५.१ ६४६.१ ६४७.१ ६४८.१ ६४९.१ ६५०.१ ६५१.१ ६५२.१ ६५३.१ ६५४.१ ६५५.१ ६५६.१ ६५७.१ ६५८.१ ६५९.१ ६६०.१ ६६१.१ ६६२.१ ६६३.१ ६६४.१ ६६५.१ ६६६.१ ६६७.१ ६६८.१ ६६९.१ ६७०.१ ६७१.१ ६७२.१ ६७३.१ ६७४.१ ६७५.१ ६७६.१ ६७७.१ ६७८.१ ६७९.१ ६८०.१ ६८१.१ ६८२.१ ६८३.१ ६८४.१ ६८५.१ ६८६.१ ६८७.१ ६८८.१ ६८९.१ ६९०.१ ६९१.१ ६९२.१ ६९३.१ ६९४.१ ६९५.१ ६९६.१ ६९७.१ ६९८.१ ६९९.१ ७००.१ ७०१.१ ७०२.१ ७०३.१ ७०४.१ ७०५.१ ७०६.१ ७०७.१ ७०८.१ ७०९.१ ७१०.१ ७११.१ ७१२.१ ७१३.१ ७१४.१ ७१५.१ ७१६.१ ७१७.१ ७१८.१ ७१९.१ ७२०.१ ७२१.१ ७२२.१ ७२३.१ ७२४.१ ७२५.१ ७२६.१ ७२७.१ ७२८.१ ७२९.१ ७३०.१ ७३१.१ ७३२.१ ७३३.१ ७३४.१ ७३५.१ ७३६.१ ७३७.१ ७३८.१ ७३९.१ ७४०.१ ७४१.१ ७४२.१ ७४३.१ ७४४.१ ७४५.१ ७४६.१ ७४७.१ ७४८.१ ७४९.१ ७५०.१ ७५१.१ ७५२.१ ७५३.१ ७५४.१ ७५५.१ ७५६.१ ७५७.१ ७५८.१ ७५९.१ ७६०.१ ७६१.१ ७६२.१ ७६३.१ ७६४.१ ७६५.१ ७६६.१ ७६७.१ ७६८.१ ७६९.१ ७७०.१ ७७१.१ ७७२.१ ७७३.१ ७७४.१ ७७५.१ ७७६.१ ७७७.१ ७७८.१ ७७९.१ ७८०.१ ७८१.१ ७८२.१ ७८३.१ ७८४.१ ७८५.१ ७८६.१ ७८७.१ ७८८.१ ७८९.१ ७९०.१ ७९१.१ ७९२.१ ७९३.१ ७९४.१ ७९५.१ ७९६.१ ७९७.१ ७९८.१ ७९९.१ ८००.१ ८०१.१ ८०२.१ ८०३.१ ८०४.१ ८०५.१ ८०६.१ ८०७.१ ८०८.१ ८०९.१ ८१०.१ ८११.१ ८१२.१ ८१३.१ ८१४.१ ८१५.१ ८१६.१ ८१७.१ ८१८.१ ८१९.१ ८२०.१ ८२१.१ ८२२.१ ८२३.१ ८२४.१ ८२५.१ ८२६.१ ८२७.१ ८२८.१ ८२९.१ ८३०.१ ८३१.१ ८३२.१ ८३३.१ ८३४.१ ८३५.१ ८३६.१ ८३७.१ ८३८.१ ८३९.१ ८४०.१ ८४१.१ ८४२.१ ८४३.१ ८४४.१ ८४५.१ ८४६.१ ८४७.१ ८४८.१ ८४९.१ ८५०.१ ८५१.१ ८५२.१ ८५३.१ ८५४.१ ८५५.१ ८५६.१ ८५७.१ ८५८.१ ८५९.१ ८६०.१ ८६१.१ ८६२.१ ८६३.१ ८६४.१ ८६५.१ ८६६.१ ८६७.१ ८६८.१ ८६९.१ ८७०.१ ८७१.१ ८७२.१ ८७३.१ ८७४.१ ८७५.१ ८७६.१ ८७७.१ ८७८.१ ८७९.१ ८८०.१ ८८१.१ ८८२.१ ८८३.१ ८८४.१ ८८५.१ ८८६.१ ८८७.१ ८८८.१ ८८९.१ ८९०.१ ८९१.१ ८९२.१ ८९३.१ ८९४.१ ८९५.१ ८९६.१ ८९७.१ ८९८.१ ८९९.१ ९००.१ ९०१.१ ९०२.१ ९०३.१ ९०४.१ ९०५.१ ९०६.१ ९०७.१ ९०८.१ ९०९.१ ९१०.१ ९११.१ ९१२.१ ९१३.१ ९१४.१ ९१५.१ ९१६.१ ९१७.१ ९१८.१ ९१९.१ ९२०.१ ९२१.१ ९२२.१ ९२३.१ ९२४.१ ९२५.१ ९२६.१ ९२७.१ ९२८.१ ९२९.१ ९३०.१ ९३१.१ ९३२.१ ९३३.१ ९३४.१ ९३५.१ ९३६.१ ९३७.१ ९३८.१ ९३९.१ ९४०.१ ९४१.१ ९४२.१ ९४३.१ ९४४.१ ९४५.१ ९४६.१ ९४७.१ ९४८.१ ९४९.१ ९५०.१ ९५१.१ ९५२.१ ९५३.१ ९५४.१ ९५५.१ ९५६.१ ९५७.१ ९५८.१ ९५९.१ ९६०.१ ९६१.१ ९६२.१ ९६३.१ ९६४.१ ९६५.१ ९६६.१ ९६७.१ ९६८.१ ९६९.१ ९७०.१ ९७१.१ ९७२.१ ९७३.१ ९७४.१ ९७५.१ ९७६.१ ९७७.१ ९७८.१ ९७९.१ ९८०.१ ९८१.१ ९८२.१ ९८३.१ ९८४.१ ९८५.१ ९८६.१ ९८७.१ ९८८.१ ९८९.१ ९९०.१ ९९१.१ ९९२.१ ९९३.१ ९९४.१ ९९५.१ ९९६.१ ९९७.१ ९९८.१ ९९९.१ १०००.१

क) काठमाडौं उपत्यकाका अर्वाचनायक एवं प्रमुख गणेशमन्दिरहरू

१) सूर्यपिनायक

नेपालका प्रमुख चार विनायकमध्ये प्रथम पौराणिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक दृष्टिले गणेशनाथ यागारका सूर्यपिनायक नामक श्रीगणेशको पुजित मन्दिर भक्तपुरबजारबाट एक किमि लडा काठमाडौं राजधानीको दक्षिणतर्फको जङ्गलको फेदीमा अवस्थित छ । त्यहाँ खुला आकाशको मन्दिरको भित्रमा गणेशको अकार देख्नुने प्राकृतिक शिवामूर्ति पूर्वाभिमुख अवस्थामा आसनमुद्रामा रहेको छ । गणेशमूर्तिको अगाडि शिवास्तम्भका गणेशको बाहन नुसो रहेको छ । यो मन्दिरसन्दी केहीदुर्घटका कारणमा हाल गार्बसेको मन्दिर अवस्थित छ । सूर्यपिनायकको प्रादुर्भाव विरोधना र विभिन्नवर्गका रक्षक - हिमवान् छुट्को नेपाल सरकारका जन्मभूमि सूर्यपिनायकको प्रादुर्भाव शर्षवर्धन हुँदा अभिषेकमा एउटा कथा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोलेश्वरको पश्चिमतिर रहेको जङ्गलमा गुणनिधि नामक भुवि आफ्नो फली नीलकण्ठी र पुत्र राजाधर साथ वेदबटाहरूको अध्ययन अध्ययन गर्दै तपस्या गरिरहेका थिए । छारा प्राणनाथमा ती दुवैको घरीभूत वासना थियो । शिवका भक्त भुवि गुणनिधि निम्न पशुपतक्षेत्रमा गई अगमनीय भुवर परशुपतिको दर्शन गरी घर फर्कियो । घरमा आएपछि छारा प्राणनाथलाई वेद वेदाङ्ग पढाईथे ।

एक दिन कार्यवश प्राणनाथ जङ्गलमा गएका थिए । दिनभरि ती भुविहरू लडे । त्योबेला तपस्या गरिरहेका भुविहरूले प्राणनाथ भुविमा लड्को छारो पाएर थाआफ्ना पत्नीहरूसहित त्यहीँ आई प्राणनाथलाई हेरे । त्यति बेला प्राणनाथको प्राणनाथ उडिस्कोको थियो । भुवर पुनिनाथको आकर्षक मुख भएकोमा ती दुवै मन कात्तन थाले । तिनीहरूले सुम्ने प्राणनाथको घराय गई स्वयं गरिरहेका गुणनिधिलाई देखेर प्राणनाथको पति ध्यान बलाउँदा गुणनिधि एवं तिनीको धर्मपत्नीलाई दुवैबाट पछो र ती दुवै भुविहरूले घर बेहो लागेपछि बेलाग अरुका ती दुवै तपस्वी भुविहरूका साथ छोटानर्दै हेरे । त्यसको निष्पत्ति शरीर देखेर रोक्नसिद्ध ती भुविहरूले ध्यान गर्दै भने । प्राणनाथ नाथ भन्दा पशुपतिनाथ विराजमान हुनुभएका पशुपतक्षेत्रमा अकालमरण हुँदा सदैव रोक्दै, नाथ लाग्ने । प्राणनाथको प्राणनाथ यसर्थ हाम्रो छारा प्राणनाथको यो निष्पत्ति शरीरलाई त्यहीँ पुर्‍याउने । यमरी सङ्कल्प गरेर ती भुविहरू आफ्नो घराय गरीने गई प्राणनाथको शरीर जेको पशुपतक्षेत्रमा पुर्‍याए । त्यस क्षेत्रमा तपस्या गरी बस्ने भुवि र भुविपत्नीहरू पनि पछि त्यहाँ पुगे । त्यसपछि गुणनिधिले आफ्नो पुत्र प्राणनाथको निष्पत्ति शरीरलाई पशुपतक्षेत्रको डोकास तैस्योदर राखे । जबसम्म भक्तकाको प्राणनाथको तपस्या अवसाममा रहे तदस्ता गर्छी भनी ती भुवि तपस्याले थिए । हुनसक्ने तिनीहरूलाई तपस्या गरिरहेका अवस्थामा देखेर भक्तान् पशुपतिनाथले भुविपुत्र कुन कारणले गरी होला भन्ने विषयमा छद्म भन्नुभयो । ध्यान गरेपछि भुविपुत्र प्राणनाथको मुखको कारण कहल गए यममै भक्तमको-म वास्तवमा मेरा भुविपुत्र श्रीगणेशलाई विनाश पशुपतक्षेत्रको डोकास तैस्यो । त्यसपछि मेरा पुत्र विष्णुनाथले भुविपुत्र प्राणनाथको प्राण छिँचेर आफ्नो रथ प्रकट गर्दै यस क्षेत्रमा श्रीगणेशलाई प्रकट गरिपुस्यो यस्ता विष्णु भइरहेछन् । यमरी यममै विचार गरेपछि पशुपतिनाथले गुणनिधिलागपनका

नवै मुनिहरूसमक्ष भन्नुभयो - 'हे मुनिहरू ! तपाईंहरू निर्धन हुनुहोस् । मेरा पुत्र गणेशलाई मेलै बिसाल नौ रिसाएछन । मिल्कै तेलका कारण मुनिपुत्रको प्राणहरण भएको रहेछ । तपाईंहरू आश्रमतर्फ गनुहोस् । श्रीगणेशले बालकलाई जीवित तुल्याउनेछन । भोलि बिहान सूर्योदय हुँदा सूर्यको पहिलो किरण जुन ठाउँमा पर्छ त्यहीँ मेरो छोरा गणेश गुप्त रूपले रहनेछन् । यति भनेर भगवान् पशुपतिनाथ अन्तर्धान हुनुभयो ।

भगवान् पशुपतिनाथको आज्ञा पारसगि गुणनिधिसहित सबै मुनि र मुनिपत्नीहरू आश्रमतर्फ गए त्यो दिन र रातभरि बालकलाई आफ्नै आमाडि राखेर ती सबैले पशुपतिनन्दन श्रीगणेशको स्तुति गरे बिहान भयो र सूर्यको प्रथम किरण परेको ठाउँ सूर्यविनायक मन्दिर रहेको खेच्चा भगवान् श्रीगणेश पृथिवी फुटाउँदै प्रकट हुनुभयो । उहाँको हातमा मृतसञ्जीवनी वटोको लता थियो । उहाँले ती मुनिहरूलाई पन्नुभयो - 'हे मुनिहरू ! यो स्वताको रस प्राणनाथको शिर र औँझामा लगाई उपचार गर ।' श्रीगणेशको आज्ञानुसार रस लगाएपछि प्राणनाथ निद्राबाट झुँडे झै जागे । पुण्यवष्टिका साथ जयजयकार भयो श्रीगणेशले मुनिहरूलाई घर मात्र पेरित गर्नुभयो । तिनीहरूले 'हजुर यही विराजमान हुनुहोस्' भने श्रीगणेशले पनि 'म यहाँ सूर्यको किरण पर्नासाथ प्रकट भएकाले सूर्यविनायकका रूपबाट रहनेछु मंगल चर्थात्का दिन जसले मेरो दर्शन गर्नेछ त्यसलाई कहिल्यै पनि बिध्वंस्य हुने छैन भन्नुभयो । त्यसपछि सूर्यविनायक विराजमान हुनुभएको त्यो प्रकाण्ड वन गणेशदर्शनका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^१

प्रकाण्ड वनमा विराजमान सूर्यविनायकको दर्शन गर्ने भक्तले कहिल्यै पनि कुनै किसिमको विघ्न व्यहोर्नुपर्दैन भन्ने कुरा पुराणमा बताइएको छ ।^२ त्यसपछि श्री मुनिहरू श्रीगणेशको सामर्थ्य र महिमाबाट अभिभूत भई उत्तर दिशातर्फको सन्तान गए । त्यहाँ गएर तिनीहरूले मङ्गलविघ्नहर्ता नामबाट श्रीगणेश र मङ्गलेश्वर नामबाट शिवलिंगको स्थापना गरे । त्यसपछि त्यो स्थान मङ्गलनाथका रूपमा प्रसिद्ध भयो ।^३

मध्यावशाखलोमा पनि नेपालमाहात्म्यको कथालाई आधार बनाएर कथाउन्मुमा कुनै विस्तार न कतै सफास गरी सूर्यविनायकको आविर्भावबारे प्रकाश पारेएको छ । त्यहाँ भगवान् शिव काशीबाट नेपाल आनुहुँदा आफ्ना छोरा गणेशलाई ल्याउन बिर्सनुभएका कारण गणेशले रिसाई प्राणनाथको प्राणहरण गरेर आफ्नै रौख प्रकट गरेको तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । ३२००० वर्ष काजि जौदासम्म ब्रह्ममती नदीको प्रभाव र मादमा अभुष्ण रहने हुँदा गङ्गा आदि नदीहरूभन्दा बागमती नदी चारगुना श्रेष्ठ भएकाले भगवान् शिव काशीबाट नेपाल आनुभएको रहस्य पनि उजागर गरिएको छ ।^४

कुनै अर्को वंशावलीमा सूर्यविनायकको आविर्भाव सम्बन्धमा अर्कै किसिमको कथा प्रस्तुत गरिएको छ । भारतका राजा विक्रमाजित नेपाल आई बसोबास गरेका थिए । एक दिन सूर्यविनायकमाथिको पतनैव गर्नुमा घुम्न गएका थिए । त्यहाँ 'तनलाई जनताको दयनीयता' रूख अभाव आदि देखेर करुणा गर्‍यो । 'म कसरी यो जनतालाई सुखी समृद्ध र स्वस्थ तुल्याऊँ' भनी चिन्तन गरिरहँदा श्रीगणेशले दर्शन दिनुभयो । त्यसपछि विक्रमाजित राजा सम्मनै 'मैले रूख तिरिदिने, दुःख हेर्ने र सफलता बढाउन गर्ने देवताको दर्शन पाउँ भनी खुसी हुँदै घर फर्किए । उनले गणेशदर्शनको पुण्य अबसरमा सूर्यविनायक

१. नेपालमाहात्म्य, छैटौँ अध्यायको कथाउन्मुमा आधारित ।

२. नेपालमाहात्म्य, अठ्ठौँ अध्याय, सूर्यविनायक, १३५ दशमोऽध्याय ४ विघ्न परीभूतम् ॥ - नेपालमाहात्म्य, पृष्ठ ३९ ।

३. आर्य तर्कसन्धेय जात मङ्गलविघ्नहर्ता । मङ्गलेश्वरनामपि विघ्नहर्ता श्रीजीर्णम् ॥ - नेपालमाहात्म्य, पुर्वकट, पृष्ठ ३० ।

४. जयदीनशङ्कर तिमै पुर्वकट

गणेशको स्थापना गरेको थिए ।^{११}

कुनै संज्ञाबलीमा भक्तपुरका सूर्यविनायक एवं मङ्गलगणेश र पाटनका मणिगणेशको स्थापना राजा गुणकामदेवले गरेका हुन् भनिएको छ ।^{१२} शिवगण भृङ्गीलाई समग्र पर्दा ती गुणद्वय \equiv क्षणका रूपमा पैदा भए । एक दिन तिनी पाँठहरूको दर्शन गर्न गए । यात्राको क्रममा एक दिन तिनले भक्तिपूर्वक सूर्यविनायकको दर्शन गरेको कुरा भाषाक्षशावलीमा वर्णन गरिएको छ ।^{१३} नेपाल क्षेत्रको परिक्रमा गर्दा यात्राका विघ्न रूपाय् पनि सूर्यविनायकको खन्दना गर्नुपर्ने कुरा नेपालगणहान्यमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१४}

सूर्यविनायक मन्दिरको ने सं २७७ मितिमा अभिलेखमा भानुनाथ कौजुले सूर्यविनायकको प्रसन्नताका लागि फलैचा बनाई अर्पण गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।^{१५} सूर्यविनायक चरणगणक सिद्धिदायक समृद्धिदायक आयुष्यदायक र सन्तानदायक देवता हुन् भन्ने जनविश्वास रहेको छ । उक्त तथ्यका साथै सूर्यविनायक भक्तपुरक्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताका सिद्धिदाता देवता हुन् भन्ने प्रसिद्ध रहेको छ ।

सूर्यविनायक प्रार्थना

जय देव गणाधीश ! विघ्नराज ! नमोऽस्तु ते । जय त्र्यक्ष ! महादेवप्रियपुत्र ! नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते भक्तिगम्याय देवदेवाय ते नमः । पार्वतीप्रियपुत्राय नमो गजमुखाय च ॥
चतुर्हस्ताय देवाय नमः परशुधारिणे । भक्तानां भयहन्त्रे च नमस्ते मोदकप्रिय ।
पाशाहस्त नमस्तेऽस्तु देवदेव ! नमोऽस्तु ते गणनाथ ! नमस्तुभ्यं नमः सूर्यविनायक ।^{१६}

२) अशोकविनायक

काठमाण्डप ससलको नजिकै अङ्कको रूपमा स्थापित अशोक विनायक मन्दिरमा श्रीगणेशको चतुर्भुज मूर्ति रहेको छ । उक्त मूर्तिका चार हस्तमा परशु, अक्षमाला, फल र लङ्गु रहेको छन् । आसनमुद्रामा रहेको यो मूर्ति द्वारमा पार्वती-शङ्करकट उत्पन्न हुनुभएका चतुर्भुज गजाननको प्रतीक हो भन्न सकिन्छ । मन्दिरको आकारप्रकार सानो भएता पनि अशोक विनायकलाई हस्तक्षेपका चार विनायकहरूमध्ये एक मानिएकाले अशोकविनायक-मन्दिर अथवा मण्डपगणेश मन्दिर अथवा गरुडगणेशमन्दिरको रूपमा यो मन्दिर ज्यादा प्रसिद्ध छ ।

अशोकविनायकको मूर्ति एघारौँ-बाह्रौँ शताब्दीको मूर्तिसौलीमा आधारित भएकाले उक्त समयमा स्थापित गरिएको हो भनी ठाम्याउन सकिन्छ । यस मन्दिरको छानो स्वर्णनिर्मित छ भने यसमा गजुर रहको छैन । गजुर नहुनु यस मन्दिरको आफ्नै विशेषता हो । वि सं १९०६ मा सुरेन्द्रचिक्रम शाहद्वारा सुनको छानो राख्ने काम भएको तथ्य उक्त छानोमा रहेको अभिलेखबाट प्रमाणित हुन्छ ।

प्राचीन समयदेखि नै अशोक विनायक हनुमानढोका राजदरबारका स्थानगणेशका रूपमा सम्मानित

३१ पूर्ववत्

३२ मालवन्ध शास्त्र, पूर्ववत्, पृ. १५-१८

३३ डा. जगदीशचन्द्र श्रेष्ठ पूर्ववत् ।

३४ पूर्ववत्

३५ पूर्ववत् ।

३६ नेपालगणहान्य ६ अध्याय पृ. ३७-३८

हुँदै आएका छन् । राजदरबारका धार्मिक कार्यमा राजकीय सम्मानपूर्वक अशोक विनायकको पूजा-आराधना गर्ने परम्परा रहिआएको छ । राज्यधिष्ठाक हुँदा मन्दिरयात्रा हुनुभन्दा पहिले राजद्वारा हुनुमान्छेको बाँदर गई अशोक विनायकको दर्शन गर्ने परम्परा रहेको छ । राजकुमारको पाल्नाको अवसरमा विधिबिधानपूर्वक निर्वहणिएको अनुसर्तित राजकुमारलाई अशोक विनायकमा ल्याई दर्शन गराउने प्रचलन छ ।^१

परापूर्वकालमा मन्दिरजिकै एउटा सन्तान गृहस्थको बसेवास थियो । अहिले मन्दिर रहेको ठाउँमा अशोक वृक्ष थियो । एक दिन राति ती गृहस्थले अशोकवृक्षमा झलझल उज्यालो देखे । के हो भन्ने उत्सुकता भयो र नजिकै गई हेर्दा तिनले अशोकवृक्षको फेदमा विशालकाय श्रीगणेशको स्वरूप दर्शन गरे । उत्सुकता निई फेदतर्फ जाँदा तिनले श्रीगणेशलाई अशोकवृक्षमा आरोहण गरी विराजमान हुनुभएका दर्शन गरे । त्यहाँ अशोकविनायक श्रीगणेशको स्थापना गरी पूजा आराधनाको पाध्परा प्रवर्तित भयो ।^२ अशोकवृक्षमा देखिनुभएकाले श्रीगणेश अशोकविनायकका नामबाट प्रसिद्ध हुनुभयो भन्ने कुरा वंशावलीहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।^३

पृथ्वीनारायण शाहको बसेवास हुनुमान्छेका दरबारमा भएकाले अशोकविनायक हुनुमान्छेका राजदरबारका स्थानगणेशका रूपमा सम्मानित हुनुभएको तथ्यलाई विद्वान्हरूले अनुमान गरेका छन् ।^४ राजा गुणकामदेवको शासनकालमा कुनै व्यक्तिले अशोकवृक्षको फेदमा श्रीगणेशको स्थापना गरेकाले यो गणेशलाई अशोकविनायक मन्दिरको हो भन्ने एकधरि वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ ।^५ कान्तिपुर नगरका निर्माता गुणकामदेवले कष्टमण्डप बनाए । मण्डपनिर्माण भएपछि गणेशको स्थापना गर्नुपर्ने चन्तनअनुसार अशोकविनायकको स्थापना गरिएको हो । सन्ततिहरूले एउटा अंश भएकाले उक्त मन्दिरमा गजूर राखिएको छैन ।^६

प्राचीनकालमा राजा शङ्करदेवले पूर्णावती (कान्तिपुर) सहरको निर्माण गरेपछि कामनादायक गणेशको स्थापना गर्नका लागि वंशावलीमा पाइने हुँदा यिनै अशोक विनायक नै कामनादायक गणेश हुन् भन्ने सम्झना गर्न सकिन्छ ।^७ वंशावलीमा वर्णित कामनादायक गणेश पनि उहाँ नै हो भन्ने अशोकविनायकलाई कामनापूक गणेशका रूपमा पनि मान्नुपर्ने हुन्छ ।

अशोकविनायक-मन्दिरमा गजूर नराखी छानो खुला राखिएको विषयमा आधारित एउटा प्राचीन किंवदन्ती रहेको छ । श्रीगणेश पृथिवीतत्वका प्रतीति छि । उच्चस्तरिय देवता हुनुभएकाले दिनको तीनपटक उहाँलाई पृथ्वीतलका प्रार्थनार्थीका रूपमा स्वर्गको समाना भाग दिन जानुपर्ने हुन्छ । हताहतारमा ऊर्ध्वगमन गर्ने परिरहने हुँदा अशोकविनायक-मन्दिरको छानो खुला राखिएको हो ।^८

उक्त किंवदन्ती र प्रसिद्धि रहनापनि भगवान् श्रीगणेश शोकविनाशक एवं शोकरहित देवता हुनुभएकाले उहाँलाई अशोक भनिन्छ । अशोक पदमा विनायक पदको संयोजन गर्दा अशोकविनायक

^१ - गौडनदी शासन कृतिका पृष्ठ ५७ ।

^२ - पृष्ठ ५७ ।

^३ - श्रीगणेशपुराण पृष्ठ ५७ ।

^४ - पृष्ठ ५७ ।

^५ - पृष्ठ ५७ ।

^६ - पृष्ठ ५७ ।

^७ - पृष्ठ ५७ ।

^८ - किंवदन्ती शक्य पृष्ठ ५७ ।

शुद्धको विष्णुनि हुन्छ । सरतृप्त अशोकविनायक आफ्नो रामअनुसार भक्तहरूलाई आफ्नो अर्थात् चिन्ताको नुस्खाई पूर्ण भाग्य प्रदान गर्ने भाग्यविधायक देवताको रूपमा प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । अशोकविनायकको आराध्यक एवं उपासकहरू शोकविनायक, भगवान् अशोकविनायकको भगवान्बाट अशोक थप्दा आनन्दमान हुने कुरामा कसैको पनि विमति हुने छैन ।

अशोक विनायकको प्रार्थनापद्य

गजाननं भुतगणादिसेविनं कथित्वजम्बूफलचारुभक्षणम्
वमासुतं शोकविनाशकारकं नमामि विघ्नेश्वरादपङ्कजम्

३) कार्यविनायक

उपत्यकाका चार प्रमुख विनायकमध्ये एक कार्यविनायक मानिएका छन् । कार्यविनायकको मन्दिर ललितपुर जिल्लाको भैरवपाटी गतिके बुङ्गपती गविसको मैभुङ रहेको छ । दक्षिणामिमुख कलात्मक तैराकले मजिएको प्यागोडा शैलीको, एकतले कार्यविनायक मन्दिरको अगाडि गणेशको वाहन तुङ्गुनो रहेको छ । मन्दिरमा चर्दीको विनायक मूर्ति छ । मन्त्येन्द्रनाथलाई कामरूप कामारुणबाट यहाँ ल्याएछि गजभन्दा १४६१ वर्षअगाडि कार्यविनायक गणेशको स्थापना गरिएको हो भनिन्छ । यम मन्दिरको पश्चिम मागमा बल विनायकको शिलामूर्ति रहेको छ ।^{१००}

मुकुटले मजिएको कार्यविनायकको मूर्ति गजानन धिरेपन । चतुर्भुज छ । कार्यविनायकलाई कामाख्या कामरूपका कामारुणविनायककै रूप पनि मानिन्छ । कामरूप कै अङ्ग्रेज कार्य भएको हो भन्नेसमेत भनाइ रहेको छ ।^{१०१} कार्यविनायकलाई बौद्धधर्मचलम्बाहरू बुङ्गपती लोकेश्वर अथवा पञ्चपाणि लोकेश्वर मान्न आधुन गर्दछन् । उपत्यकाका बौद्धधर्मावलम्बी किसानहरू कार्यविनायकलाई धनधान्यको अर्घ्यबुद्धि गराउने ब्रह्ममा लोकेश्वरका रूपमा मान्दछन् ।^{१०२}

इयप्रोच गण्डमुण्ड अगनन्द सक्तम् आदि पौरवहसलाई कामाख्याबाट यहाँ ल्याइसके कार्यविनायकलाई पाए यहाँ ल्याइएको हो । बौद्धहरूका बुङ्गमाहा लोकेश्वर पनि कामरूपबाट नै यहाँ ल्याइएका हुन् भन्ने अनुश्रुति रहेको छ ।^{१०३} कामरूप कामाख्या र बुङ्गमाहा लोकेश्वरका साथै कार्यविनायकको घनिष्ठ सम्बन्ध मन्त्येन्द्रनाथसँग पनि रहेको छ ।^{१०४} कार्यविनायकको मन्दिरमा एक्केक मङ्गलबार र मङ्गलचौथोमा भक्तहरूको ठूलो भीड लाग्दछ । कुनै पनि कार्यको शुभारम्भ गर्दा श्रीगणेशको पूजाआराधना गरेमा कार्यसिद्धि हुने विश्वास भएकाले कार्यविनायक वा सिद्धिविनायकको पूजाआराधना गर्ने परम्परा रहिआएको छ ।

कार्यविनायकका यन्त्रात्मक प्रार्थनापद्य

वक्रतुण्ड । महाकाय । सूर्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव । सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

यं निर्जगसुभरा अखिलार्थमिदृश्यं भूयन्तगद्यहनयेऽनुदिनं नमन्ति ।

तं भक्तकामपत्रिपूगकल्पवृक्षं भक्त्या गणेशमखिलार्थदमनतोऽस्मि ॥^{१०५}

^{१००} गजानन देवता पञ्चन

^{१०१} विन्तनम माथी पर्वतमा पु

^{१०२} गजग पु

^{१०३} गजग पु

^{१०४} गजग पु

४) चन्द्रविनायक

काठमाडौं जाबहिलको गणेशस्थान ऐतिहासिककालदेखि नै प्रसिद्धिप्राप्त देखिन्छ । यहाँका देवता श्रीगणेश चन्द्रविनायक, रक्तविनायक, लोहशालाविनायक, रक्तविनायक, लोहशालाविनायक, रक्तविनायक, रक्तविनायक र श्रीगणेशविनायक जस्ता अनेक नामबाट प्रसिद्ध हुन्छन् । उहाँका एक प्रत्येक नामले आफ्नै किसिमको आख्यान, अनुश्रुति र विशेषता सम्बन्धन गर्छन् ।

रक्तविनायक नामक जोडिएको घेत पद र चन्द्रविनायक नाममा जोडिएको चन्द्र पदले जाबहिल गणेशको निरतिशय पवित्रता र सर्वात्मकभावलाई व्यक्त गर्दछन् । रक्तविनायक नाममा जोडिएको रक्तपदले यो गणेश रक्तसम्बन्धी रोगहरूबाट नाशक देखता हुनु भन्ने जनाउँछ । लोहशालाविनायक नामसँग सम्बद्ध चन्द्रशब्दले लोहशालाविनायक कुमारीगणको रूप र चाबहिल एगणको रूपसँग सम्बन्धी अनुश्रुतिवर्क भवन केन्द्रन गरिँछ । चन्द्रविनायक नामा जोडिएको चन्द्रपदले चाबहिल गणेश आयुर्वेदशास्त्रक प्रवर्तक भगवान् चन्द्रनरि र श्रीगणेशको धर्म सन्तान अर्थात् गर्भदे अयुर्वेदविद्य र अयुर्वेद चिकित्साक साधकहरूद्वारा प्रशिक्षण पुर्णतः व्याधिसागिक सफलता र समृद्धि ल्यायो उपासना गर्ने देवताको रूपमा चाबहिल गणेशको चिनारी गरिँछ । श्री गुरुविनायक नाममा रहेको श्रीगुरु एवं सिद्धि पदहरूले मन्त्रविद्वान् भनि चाबहिल गणेशलाई परम गुरु मान्ने तर्कको साथमा आयुर्वेदशास्त्रक गुरुहरूले प्रशिक्षण पूर्वक प्रदान गर्ने मन्त्रदीक्षको सम्पराप्ति बोध गर्दछन् । उक्त प्रतीकात्मक अर्थका साथै चन्द्रविनायक नाममा रहेको घेतपदले इन्द्रको बहन सेनो रक्तको रानी रोगको रोगको जोडिएको गर्भपुत्र श्रीगणेशको अविभावितालाई इन्द्रले गर्भे हात्तीलाई प्रकृतरूप मानेर श्रीगणेशको आराधना गर्ने गौडघर्मासम्बन्धी अनसमुदायद्वारा पनि चाबहिल गणेशमा आराधना गर्ने सम्पराप्ति आएको तथ्य उजागर गर्दछ ।

चाबहिल गणेशको रूपमा गणेशस्थानको विपणन, मन्त्र सेवा यात्रा गुठी आदि विषयसँग सम्बद्ध ऐतिहासिक मान्यता यसैसँगै मिल्दछन् र नामहरूसँग सम्बद्ध अनुश्रुति पनि मारवाड देगबाट कारणप्रश नेराल आर्ष तपस्विनको कथना रहेको पिङ्गलायक रानी तपस्या गरिरहेको थिइन । एक दिन उनी तपोनिरत रहेको अवस्थामा उनका सामु आई साहवन् नामक दचणले लोहक्रीडा गरे । लोह खिड्ने भई चाबहिल केलोट लोहशालाविनायक कुमारीगण पैदा भई अत्यन्त चम्किल भए । उनी पिङ्गलाले भयभङ्ग भई भगवती गुरुसरीको प्राधना गरिन । गुरुसरीले विघ्नराजक देवताविनायकको स्थापना गरी आराधना गर, हिमो विघ्न नाश हुनेछ भन्नुभएछ रानी पिङ्गलाले देवताविनायकको स्थापना गरी आराधना गरिन् । तिनका विघ्न जान्न आए र समस्या पनि सकल भयो ।

चाबहिल गणेशको माधमूर्ति द्विभुज दक्षिणाभिमुख र आसन अवस्थामा रहेको छ । यस मूर्तिलाई निकै प्राचीन मानिन्छ । बाह्यपुर्तिआण्डि हरिद्विमुख नामक प्रविहार कल्पद्रुमावि रही रक्तविनायकको ध्यान गरिनेका छ । भन्ने कुरा गणेशमूर्तिआण्डि द्विमुखो उत्तरी राशिपक्षकोबाट स्पष्ट हुन्छ । पहिने जो मूर्ति यहाँ थिएन । पशुपति मन्दिर परिसरि गुरुसरीजसँगै बागमतीकिनसा थियो । यो मन्दिर

१. विनायक शब्द पुस्तक पृ. १०

२. श्री गणेशपुराण पृ. १०३

३. पुस्तक

चाबहिलमा स्थापना गरियो भन्ने जनविश्वास रहेको छ ।^{५५} मूर्ति विमोक्षणकोबारे अभिरामा यस मूर्तिको निर्माण नवौं अथवा दसौं शताब्दीमा भएको हुन सक्ने सम्झना गरिएको छ ।^{५६}

प्रचलित किंवदन्तीअनुसार या मूर्ति पहिले हौडीगाउँको बनविनायकको थियो । केही दुर दुरिहरूले रानक समथमा बसलाई कसै लैजाँने उद्देश्यले अपहरण गरेका थिए । चाबहिलमेर अडिगुदा चिहनीका कुखुरा बान्ने भाले । यी दुरहरू अरुले हामीलाई देख्छन् भन्ने डरले मूर्ति बत्तै लुकाएर भागे । पछि खान्ना गढी यो मूर्ति चाबहिल स्तूपमेर भेटियो । हौडीगाउँका बानिबाले अधिक परिश्रम र लगन गर्दा पनि मूर्तिलाई हौडीगाउँ फर्काउन सकेनन् । भेटिएको ठाउँमा मूर्तिस्थापना गरियो । त्यसपछि यो गणेश चाबहिल गणेशका नामबाट प्रसिद्ध भए ।

चाबहिल गणेश अनेकौं रोगका नायक, स्वास्थ्यका इला र सौभाग्यका प्रदाना भएकाले आधुर्वेद विद्याका साधकहरू धन्वन्तरीविनायकका सम्बन्ध आराधना गर्दछन् । वैद्य घरका मानिसहरू परम्परागत रूपमा आफ्नो व्यवसायमा सकलत र समृद्धिको लागि यिनको उपासना गर्दै आएका छन् ।^{५७} चाबहिल गणेशलाई रक्तमन्त्रको रोगका नाशक देखेर भनी आराधना गर्ने प्रचलन रहेको छ । यसैले धेरै मानिसहरू रक्तविनायकका नामबाट यिनको आराधना गर्दछन् ।

आधुर्वेद विद्याका साधकहरू विशेष गरि देवपाटनतिरका वैद्यहरू भक्तलक्ष्मीजस्ता पवित्र पदहरूमा चाबहिल गणेशका सम्पु आई उहाँलाई परमागुरु मानेर उहाँकै सम्पु पंथमा मनोउच्चारण गर्दै भक्तदीक्ष प्रदान गर्दछन् । विद्याध्ययनको सुशारम्भ गर्दछन् र गरउँछन् । त्यसैले यिनलाई धन्वन्तरीविनायकका साथ श्रीगुरुशिरविनायकका रूपमा पनि मान्यता दिने गरिएको पाइन्छ ।^{५८} नेपालमण्डल अर्थात् कस्तुमाई उपत्यकाको रक्षा गर्ने चार विनायकमध्ये एउटा चन्द्रविनायक हुन् भन्ने विश्वास गर्ने मानिसहरूको दृष्टि संख्या रहेको छ । भागवंशवलीमा पनि यिनलाई चार विनायकमध्ये एक विनायक मानिएको छ ।^{५९}

भागवंशवलीमा प्रताप मल्लको शासनकालमा चाबहिलका चन्द्रविनायक जोभारका चन्द्रविनायक र भक्तपुरका सूर्यविनायकलाई तीन सदरका मूल विनायक मानिएको र प्रताप मल्लले ती सबै गणेशदेउताहरूलाई आफ्नो भस्मेसमेत गुल्लेछु पाइनुले चाबहिल गणेशको मल्लकालमा पनि महत्त्वबोध गरिएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।^{६०} भागवंशवलीमा चन्द्रविनायकलाई चार विनायकमध्ये एक विनायक मानिनु पनि काठमाडौं महत्तेलको महत्सलसमेत चार दिशामा अग्रेकाविनायक सूर्यविनायक जलविनायक र कार्दविनायकका पात्र मूर्ति रहेका छन् । यहाँ चन्द्रविनायकलाई चार विनायकमा राखेर गराइएको होन चन्द्रविनायकलाई चार विनायकमध्ये एक विनायक मानेहरूले कार्दविनायकलाई छाडेको देखिन्छ र कसैले राखेलाई चार विनायकमध्ये एक विनायक मानेहरूले चन्द्रविनायकलाई छाडेको देखिन्छ ।

भागवंशवलीमा चाबहिलका चन्द्रविनायक काठमाडौं भगका मूल गणेश हुन् भनिएको छ । चाबहिल

५५. मिलनजय शर्मा, पुर्वक, पृ. १८ ।

५६. भक्तिजय शर्मा, पुर्वक, पृ. ५ ।

विनायक शर्मा, पुर्वक, पृ. ५ ।

५७. पुर्वक ।

५८. डा. उपेन्द्रबहादुर शर्मा, पुर्वक ।

५९. डा. उपेन्द्रबहादुर शर्मा, पुर्वक ।

गणेशस्थानमा दिनदिनै देखिने भक्तहरूको भौडबाट पनि उक्त भनाइ यथार्थ साबित हुन्छ ।^{११} देवमानवशावलीमा चाबहिल रत्नविनायकको अर्चना उपासना गरेमा शारीरिक व्याधि निको हुने कुरा बताइएको छ ।^{१२} कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लले चाबहिलका शंन विनायकको मूर्ति बनाई गुठीको व्यवस्था गरेको कर्तिक शुक्ल पूर्णिमा एवं त्यसपछिको प्रतिपदामा रथयात्राको चलन चलाएको र चाँडाहरूलाई समेत गुठिथार बनाएको कुरा भाषावंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१३}

चाबहिल गणेशस्थानमा रहेको प्रताप भस्करा पालाकले अभिलेखना विश्वदेव मानन्धरले चतुर्दशीभद्र पूरा गरेपछि श्रृं ३ गणेशको मन्दिरमा चान्दे हाली गजूर चढाएको र मन्दिरको जीर्णोद्धार गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उक्त अभिलेखबाट जीर्णोद्धार गर्ने कार्यमा गणेश सेवा कुलका थकाली थकाली भिक्षु र अन्य श्रद्धालु सज्जनहरूको पनि सहभागिता रहेको कुरा अस्फुट हुन्छ ।^{१४} यसबाट बौद्ध गृहस्थहरूले पनि चाबहिल गणेशको मान्यता गर्दै आएको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । यसका साथै चाबहिल गणेशमूर्तिलाई एउटा बौद्धचैत्यसँग जोडेर स्थापित गरिएबाट पनि बौद्धमार्गीहरूको चाबहिलगणेशसँग मनिष्ठ सम्बन्ध प्रमाणित हुन्छ । उक्त सबै प्रमाण र वर्तमान मान्यताको आधारमा चाबहिल गणेश उपत्यकाका महत्त्वपूर्ण विन्ध्यकहरूमध्ये एक हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ ।

चन्द्रविनायकका मन्त्रात्मक प्रार्थनापद्य

नमामि देवं द्विदाननन्तं यः सर्वविघ्नं हरते जनानाम्
धर्मार्थकामान् तनुतेऽखिलात् यो तस्मै नमो विष्णुविनाशनाथ ॥
कृपानिधे । ब्रह्मयाय देव । विश्वान्तने विश्वविधानदक्ष ।
विश्वस्य बीजाय जगन्मयाय त्रैलोक्यमंहारकृते नमस्ते ।
त्रयीमयायाखिलवृद्धिरात्रे बुद्धिप्रदीपय सुराधिपाय ।
नित्याय सत्याय च नित्यबुद्धे । नित्यं निरीहाय नमोऽस्तु तुभ्यम् ।^{१५}

५) श्रीजलविनायक

जलविनायक अर्थात् चोभार गणेश काठमाण्डौका प्रसिद्ध चार विनायकमध्ये एक हुन् । पौराणिक कालमा नै प्रसिद्धि पाएका देवता हुनाले नेपाली समाजमा चोभारस्थित गणेशस्थान पवित्रतीर्थका रूपमा श्रद्धास्पद बनेर रहेको छ । हिमवतखण्डअन्तर्गत 'नेपालमाहात्म्यम्' मा अस्मत्तर्वाक्षी गणेशका रूपमा जलविनायकको निरूपण गरिएको छ । श्रीकृष्णले नेपालयात्रामा आउँदा नेपालका पवित्र स्थानहरूको निरूपण गर्दै भक्तुमशको छ- कूर्मगिरिको फेदी बागमतीको पश्चिमतर्फ लोकगुजित जलविनायक रहनेछन् । त्यहाँ साधारण मानिसहरूद्वारा धाहा नपाइने गरी मेरो पनि पवित्र स्थान रहनेछ । यस पवित्र स्थानमा आइ जलविनायक एवं मेरोसमेत दर्शन गर्नले र साधनलीमा स्नान गर्नले मानिसहरू पुण्यवान् हुने छन् ।^{१६}

५१ पूजपात्र

५२ रत्न

५३ पूजपात्र

५४ पूजपात्र

५५ गणेशपुराण उपसंहार खण्ड ६१/४६ पृष्ठ १

५६ जम्ब कूर्मगिरिपुत्रे वागमत्ता पश्चिमं तु पवित्र्यानि जलादन्तगणेशा भक्तुमशित ॥

तत्र च मय स्थानं दुर्जनस्य पश्चिमति स्नानादपि च वागमत्तां पुण्यवान् जायते हरः । - नेपालमाहात्म्यम् ११ पृष्ठ १२४ पृष्ठ ५६

पुराणगत शिवतन्त्रदेवता भक्तिकला जलविनायकको जन्मसाधारणता प्रसिद्धि रहेको छ। ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा शिव छणवली र श्रीगणेशहरूमा जलविनायकको वर्णन गरिएको पाइन्छ। खेभर गणेशस्थानमा रहेको देस ८०८ भन्दा ई १६८८ को अभिलेखमा फटनका राजा श्रीनिवास मन्त्रको छोरा कोर्तमङ्गला र तिनका श्रीमन् अमर सिंहले खेभर गणेशस्थानमा पूजापामना गर्न आउने भक्तहरूको विभाजित न्याय समझौता बनाएको उल्लेख गरिएको छ। कति हरिवंशद्वारा लेखिएको उनको अभिलेखमा सिंहदम्पतीले पूजापामना निम्तर खलाउन गुठी राखेकोसमेत वर्णन गरिएको छ। त्यस अभिलेखमा खेभर गणेशलाई श्री ३ को रूपमा चर्चाकर्म भनिएकोले प्राचीनकालदेखि नै खेभरगणेश जलविनायकको रूपमा प्रसिद्ध रहेको विषय पनि स्पष्ट हुन्छ।^{१०} जलविनायकको देहो नाम चन्द्रविनायक हो। भक्त संज्ञावतीमा खेभरका चन्द्रविनायक उपायकाका नाम विनायकमन्दिर एक हुन भनिएको छ।^{११}

भाषावशावलाप फटनका राजा सिद्धिरसिंह मन्त्रले खेभरमा चन्द्रविनायकको देवस्थान बनाएको उल्लेख गरिएको छ।^{१२} देवतामा ब्रह्मलीला ललितपुरका राजा श्रीनिवास मन्त्रले खेभर गणेशस्थानमा मन्दिर निर्माण गरेको विषयमा प्रकाश पारेको छ।^{१३} राज्यप्रकाश मन्त्रलाई अर्पणको रूप हुँदा श्रीगणेशको होचकर यो रूप भएको हो भन्ने ज्योतिषीको भनाइलाई उच्चर गरी तिनले खेभरगणेशको मन्दिर बनाई गजुर चढाएको कुनै भाषावशावलीमा उल्लेख गरिएको छ।^{१४}

देवभाषावशावलाप खेभर गणेशको मूर्ति र गणेशस्थानको विषयमा चलेको अनुश्रुतिबाट स्पष्ट भई भनिएको छ। खेभर गणेशमन्दिरमा प्रत्यक्ष देखिने बाहिरी मूर्ति महादेवको मूर्ति हो। त्यो मूर्तिपुनिर श्रीगणेशको समो सामनाको मूर्ति रहेको छ। दिशामा फिर्केर हेर्दा गणेशका दर्शन हुन्छ। भित्र अन्तराल हुनाले त्यो गणेशको मूर्ति चान स्पष्ट देखिँदैन। स्वयम्भुमा महादेवलाई ब्रह्मरत्न मानेरले गणेशले महादेवलाई तीर्थयात्रा गराएका छिन्। तीर्थबाट फर्की खेभरमा आइपुग्दा गणेशलाई ढकड लगायो र यहाँ बस्नुका लागि। त्यसैले मध्य देखिने विराट् मूर्ति महादेवको हो र त्यस नदेखिने मूर्ति श्रीगणेशको हो। कसैले मन्थिनको मूर्तिलाई शैवको मूर्ति पनि भन्ने भोक्ता छन्।^{१५}

पौराणिक एवं ऐतिहासिक दृष्टिकोण महत्वपूर्ण अंगर जनजातको केन्द्रका रूपमा रहेको जलविनायक-मन्दिरमा रहेको श्रीगणेशलाई ललितपुर भेगका जनताका सिद्धिदाता देवता हुन् भनिएको छ।^{१६} संवत् १०८४ मा देवस्थानसँग खेभर गणेश मन्दिरको चौधो र स्तल बनाएका छिन्। स्वतः १९९० को महाभूकम्पमा पनि खेभर गणेशस्थानमा कुनै क्षति नभएको तथा प्रसिद्ध छ। जलविनायकलाई आदिविनायकको रूपमा आराधना गरिन्छ। पृथिवी जल तेज वायु र आकाश यी पाँच तत्वमध्ये सबप्रथम जनतन्त्रको सृष्टि भएको र श्रीगणेश जलका अभिज्ञान मानिएकाले जलविनायकलाई आदिविनायक भनिने कुरा युक्तिसंगत देखिन्छ।^{१७}

१०. श्रीगणेशपुराण १०४ पुर्वपत्र

११. ८३३

१२. ८३३

१३. ८३३

१४. ८३३

१५. ८३३

१६. ८३३

१७. ८३३

१८. श्रीगणेशपुराण १०४ पुर्वपत्र ४ ४०

बौद्धधर्मावलम्बीहरूले जलविनायकलाई घोरविघ्नान्तकका रूपमा आराधना गर्दछन् । मञ्जुश्रीले चोभारको डाँडो काटेर उपत्यकाको जल निष्कासन गराउँदा श्रीगणेश घटनाका प्रत्यक्षदर्शी देवताका रूपमा रहनुभएको भन्ने कुरामा बौद्धधर्मावलम्बीहरूको विश्वास रहेको पाइन्छ । वास्तवमा चोभार गणेश त्यस क्षेत्रका चिन्तकृता र सिद्धिदाता देवताका रूपमा प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । पानी र बाढीको समयमा चोभार गणेशमा आज्ञा पूजा गर्ने भक्तहरूले केही मनका कामनाहरू पूरा गराउन माकल गरेर पूजा गर्नेसमेत चलन रहेको छ ।

जलविनायकप्रार्थनापद्य

नमस्ते सर्वरूपाय सर्वान्तर्यामिणे नमः । नमः सर्वकृते तुभ्य सर्वदात्रे कृपालवे ॥
नमः सर्वप्रकाशाय नमस्तेजनशक्तये । नमः सर्वप्रबोधाय सर्वपात्रेऽखिलादय ।
परब्रह्मस्वरूपाय निर्गुणाय नमो नमः । चिदानन्दस्वरूपाय वेदानामप्यगोचर
भावाश्रयायामेयाय गुणतीताय ते नमः । सत्यायासत्यरूपाय गुणविक्षोभकारिणे ।
शरण्यगतपालाय दैत्यदण्डमेदिने । नमो नानावताराय विश्वरक्षणतत्पर ॥
अनेकायुद्धहस्ताय सर्वशत्रुनिवर्हण । अनेकवदत्रे ते भक्तानां हितकारक ।
देवानां जलरूपाणां स्वरूपाणि प्रयच्छ भोः । नास्मृतिः सर्वदा ते स्यात् तथा कर्तुमिहाहंसि ।*

६) श्रीसिद्धिविनायक

भक्तपुर जिल्लाको पद्मपुर नगरपालिका वडा नं. ४ नगदेशमा श्रीसिद्धिविनायकको मन्दिर रहेको छ । या मन्दिर कला र धर्म दुवै दृष्टिबाट महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । यस गणेशस्थानमा आई माघकहरूले श्रीगणेशको उपासना गरेर सिद्धि प्राप्त गरेका कारण यो मन्दिर सिद्धिविनायक मन्दिर अथवा सिद्धिगणेशका नामबाट प्रसिद्ध छ । भगवान् गणेश सिद्धिविनायकका रूपमा भक्तहरूका लागि अतिश्रद्धेय देवता हुनुहुन्छ । भारतको मुम्बईमा प्रगटेयी क्षेत्रमा रहेको सिद्धिविनायकको मन्दिर यस्तै प्रसिद्ध देवस्थान हो । यो प्राचीन मन्दिर भारतवर्षीहरूका लागि अतिश्रद्धेय आराधनातीर्थका रूपमा रहेको छ । यसैगरी महाराष्ट्रको सिद्धटेकमा रहेको सिद्धिविनायक मन्दिरमा श्रीगणेशको स्वयंभूप्रतिमा रहेको छ । उड़ीसा प्रान्तको पुरी नामक सहरमा रहेको सिद्धिविनायक मन्दिरलाई उस्तै प्रभावशाली तीर्थ मानिन्छ । काशीमा विश्वनाथका सप्त आवरणमध्ये प्रथम आवरणमा रहेका सिद्धिविनायक अपूर्व आस्थास्पद बनेर रहेका छन् । नेपालमा पनि भक्तपुरमा विराजमान सिद्धिविनायक मन्दिरसह अनेकौं ठाउँमा सिद्धिविनायकका मन्दिर एवं मूर्तिहरू रहेका छन् । तीमध्ये सिनामङ्गलको सिद्धिविनायक मन्दिर, गोर्खाको सिद्धिविनायक मन्दिर, देवघाटको सिद्धिगणेश मन्दिर र पाटनदरबारको सिद्धिविनायक मूर्ति ज्यदाै प्रसिद्ध छन् ।

भद शुक्ल चतुर्थीका दिन विशेष रूपमा आराधना गरिने भगवान् सिद्धिविनायकको गुणकीर्तन र महिमप्रकाशन अनेकौं पुरणहरूमा गरिएको पाइन्छ । भविष्यपुराणमा निरूपित सिद्धिविनायक पूजाविधि नेपाली समाजमा ज्यदाै लोकप्रिय छ । यस पूजाविधिमा सिद्धिविनायकको ध्यानमा एकदन्त शूर्पकर्ण

श्रीसिद्धिविनायकप्रार्थनापद्य

अष्टोशानाविन्दमुख्याश्च देवा यं त्वां द्रष्टुं नैव शक्तास्तपोभिः
 तं त्वां नानारूपमेकस्वरूपं पश्ये व्यन्ताव्यक्तरूपं गणेशम् ।
 त्वं योऽणुभ्योऽणुस्वरूपो महद्भ्यो व्योमादिभ्यस्त्वं महान् सत्त्वरूप
 सृष्टिं चान्तं पालनं त्वं करोषि पारं पारं प्राणिनां दैवयोगात् ।
 सर्वस्यात्मा सर्वगः सर्वशक्तिः सर्वव्यापी भवकर्ता परेश ।
 सर्वद्रष्टा सर्वसंहारकर्ता पाता धाता विश्वनेत्रा पिताऽसि ॥

एतादृशस्य ते देव ! दर्शनान्मम सिद्धयः । संभविष्यन्ति सर्वत्र तथाऽप्येकं वदामि ते ॥
 मयैव योगविद्रास्ते भुतेर्यत्नममुद्धवौ । मधुकेंद्री महासन्धौ क खदितुं समुद्यतौ ।
 ताभ्यामहं ततो युद्धं कृतवान् बहुवत्सरम् । ततः क्षीणबलश्चाहं शरणं समुपगतः ।
 अतो यथा तयोर्मतो वधः स्यात् तद् विचार्यताम् । अन्येषामपि दैत्यानां जयेन यश उत्तमम् ।
 रेहि मे परमेशान ! धन्वि ते हानपारयिनीम् । यया मे कीर्तिरनुला त्रैलोक्यं पावयिष्यति ॥^{१०}

७) कमलविनायक

भक्तपुर नगरमलिकाको पूर्वीभागको बजारक्षेत्रमा दुल्लो पोखरीको डिलमा कमलविनायकको मन्दिर रहेको छ । कमलविनायकलाई उपत्यकाको आठ विनायकमध्ये एक विनायक मानिन्छ । भक्तपुर क्षेत्रमा कमलविनायकको दुल्लो महिमा र मान्यता रहेको पाइन्छ । भक्तपुर कमलपोखरीको काशीविनायकको मन्दिरमा रहेका ने सं. ७७५ र ने सं. ९३५ का दुई अभिलेखमध्ये ७७५ को अभिलेखबाट धेरै भक्तहरूले कमलविनायकमा तोरण चढाएको कुरा ज्ञात हुन्छ । पहिलो अभिलेखमा भक्त तेजनारायणले कमलविनायकमा धर्मशाला तयार गरी प्रतिष्ठा गरेको तथ्य अवगत हुन्छ ।^{११}

कमलविनायकमा प्रत्येक मंगलबार गणेशचौथी र माघ महिनामा दर्शनार्थीहरूको घुईचो लाग्छ । कमलको आसनमा विराजमान भएका कारण यो गणेशको नाम कमलविनायक राखिएको सम्भावना गर्नु सकिन्छ । पोखरीको डिलमा कमलविनायकको मन्दिर रहेकाले कमलका फूलहरूद्वारा पूजा गरिएको गणेश भन्ने अर्थमा पनि कमलविनायक नामकरण गरिएको हुनसक्छ । अर्कोतर्फ पौराणिक आधारलाई हेर्ने हो भने पगवान् गौरानन्दन श्रीगणेशले त्रेतानुगमा रावनीको कोखबाट मयूरेश्वर अवतार लिनुभयो त्यस अवतारमा १० वर्षको उमेरमा उहाँले घोरदैत्य कमलासुरको वध गर्नुभएको थियो । कमलासुरको वध गरिएता पनि त्यसको अतिशय पराक्रमबाट खुसी भई त्यसलाई उहाँले आफ्नो विश्वरूप दर्शाए गराएको कुरा गणेश पुराणमा वर्णन गरिएको छ ।^{१२} गणेशजीवन्दको यसै घटनालाई आधार बनाई श्रीगणेशको नाम कमलविनायक रहन गएको हुनसक्छ । कमलासुरको वध गरिएपछि मुनिहरूले कमलासुर गणेशको भावपूर्ण स्तुति गरेका थिए

पुनरुक्त

११ डा. जगन्नाथराज श्रेष्ठ, पुनरुक्त

१२ गणेशपुराण, १/१०/१

कमलविनायकका प्रार्थनापद्य

कमलाकाञ्चहृदय हृदयानन्दवर्धन । कमलाकान्तनमित कमलासुरनाशन ॥
 कमलासेवितपद जय त्वं कमलाप्रद । कमलासनवन्द्येश कमलाकरशीतल ॥
 कमलाङ्कुसुपादाब्ज कमलाङ्कितसतक । कमलाब्जधुतिलक, भक्तानां कमलाप्रद ॥
 कमलासुनुरिपुज कमलासुनुसुन्दर । कमलाधितुरत्नानां मालया जय शोभित ॥
 कमलासुरवाणानां कमलेन निवारक । कमलाक्रान्त कमलकोशजित्कर पञ्चज ॥
 कमलापतिहस्तस्थपञ्चकोशनिषेक्षण । सर्वदुःखमलानन्द जय सर्वाघनाशन ॥
 कमलाङ्कुशहस्ताब्ज जय विघ्नहराव्यय । एवं स्तुत्या पुपूजुस्ते गौतमाद्या महर्षयः ॥^{८४}

८) देवपत्तन पशुपतिका रक्तविनायक अथवा लालगणेश

भाषावंशावलीमा काठमाडौं-उपत्यकालाई चार भागमा विभाजन गरेर चार विनायकलाई क्रमशः ती ती विभागका रक्षक पानी विनायकहरूको महिमा प्रकाशन गरिएको छ । ती विनायकहरूमध्ये क्रमशः चौभारका चन्द्रविनायक, भक्तपुरका सूर्यविनायक, चाबहिलका शैतविनायक र देवपत्तनका रक्तविनायक रहेका छन् । यी चारै विनायकलाई आदिविनायक पनि भनिएको छ ।^{८५} देवपत्तनमा त्यति प्रसिद्ध रक्तविनायकको छुट्टै मन्दिर नरहेकाले ती रक्तविनायक कुन हुन् त भन्ने जिज्ञासा हुन्छ । जिज्ञासाको समाधानका लागि प्राचीन माझ्मय हेनुपर्ने हुन्छ । नेपाल माहात्म्यमा पशुपतिका द्वारपालविनायकको उल्लेख गरिएको छ । नेपालमण्डलको परिक्रमा गर्दा अन्तिममा पशुपतिमा आई द्वारपालविनायकको दर्शन गर्नुपर्नेसमेत उल्लेख भएकाले पशुपति मन्दिरको पूर्वपट्टिको प्राङ्गणमा रहेका लालगणेश नै द्वारपालविनायक हुन् भन्न सकिन्छ ।^{८६}

भाषावंशावलीमा पशुपति क्षेत्रका गणेशमूर्तिहरूको उल्लेख गरिएको छ । पशुपतिनाथका दक्षिणढोकामा रहेका श्रीगणेश, पश्चिमढोकामा रहेका लम्बोदर टण्डपाणि गणेश, उत्तरढोकामा रहेका एकदन्त गणेश र पूर्वढोकामा रहेका द्वारविनायक अथवा द्वारपालगणेश भनेर उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{८७} धेरैजसो विद्वान्हरूले नेपालमाहात्म्यमा वर्णन गरिएका द्वारपाल गणेशलाई नै रक्तविनायक अथवा लालगणेश मानेका छन् । यिनलाई नमान्ने हो भने देवपाटनक्षेत्रमा अर्को प्रसिद्ध रक्तविनायकको मन्दिर जानकारीमा आएको छैन । आजका लालगणेशलाई नै भाषावंशावलीमा नेपालमण्डलको रक्षा गर्ने आदिविनायक मानिएको कुरा ठम्याउन सकिन्छ । राखीय महत्त्वका आधारमा प्रताप मल्लद्वारा बनाइएको रानीपोखरीको छेउमा रहेका सोहडाते गणेशलाई पनि उपत्यकाका महत्त्वपूर्ण अठ विनायकमध्ये एउटा विनायक मान्ने मत पनि रहेको छ ।

रक्तविनायकप्रार्थनापद्य

रक्तो रक्ताङ्गरागांशुककुसुमपुतस्तुन्दिलश्चन्द्रपीतिः
 नेत्रैर्युक्तस्त्रिभिर्वापनकरचरणो बीजपुरातनासः ।

८४. पूर्वपट्ट २/२०३ कण्ठाव ।

८५. डा. बमदेवराज रेग्मी, पूर्वपट्ट ।

८६. पूर्वपट्ट ।

८७. पूर्वपट्ट ।

हस्ताप्रकल्पपाशाङ्कुशरत्नवरदोनागवक्त्रोऽहिभूषो

देवः पद्मासनो वो भवतु नतसुरो भूतये विघ्नराजः ॥^{१८}

१) रानीपोखरीका सोह्रहाते गणेश

काठमाडौँस्थित रानीपोखरीको नैऋत्य कोणमा सोह्रहाते गणेशको सानो मन्दिर रहेको छ । यसमा अठारौँ शताब्दीको आरम्भमा राखिएको शक्तिसहित गणेशको मूर्ति रहेको छ । श्रीगणेशको मूर्ति विपरीत दिशातिर फर्केका दुई मुसामाथि उभिएको छ । देखे छातोपट्टि दुईपत्रे कमलमाथि सिद्धिको मूर्ति रहेको छ । यी गणेशका सोह्र हात छन् अर्थात् यी गणेश षोडशभुज छन् । यहाँको मूर्ति कालो रङ्गको साथै दुइबाट कनाइएकाले मानिसहरू यिनलाई कालागणेश पनि भन्दछन् । दुवै मूर्तिमा भुँडासम्म ननमासा लत्रेको छ । गणेशले नाभिमा सपेंको यज्ञोपवीत धारण गरेका छन् ।^{१९} लम्बोदर मूर्ति भएकाले यी गणेशलाई भुँडेगणेश पनि भनिन्छ । हुन न उपत्यकामा भुँडेगणेशका नमवाट अनेक गणेश प्रसिद्ध छन् तर आठ विनायकमध्ये गणना गरिने भुँडेगणेश रानीपोखरीका गणेशमात्र हुन् भन्ने धेरै मानिसहरूको विश्वास रहेको पाइन्छ ।^{२०} रानीपोखरीको शक्तिसहित शोभायमान गणेशमूर्ति नेपालमा पाइने गणेशमूर्तिहरूमा प्रभावशाली मानिएको छ । राजा प्रताप मल्लले तीर्थहरूको सयष्टि रूप रानीपोखरी तयार गरी त्यसको प्रतिष्ठा गर्दा ने.सं. ७९० मा अर्भलेख राखेका थिए ।^{२१}

नेपालमा शक्तिसहित गणेशलाई लक्ष्मीगणपति मानिने हुनाले रानीपोखरी गणेशमूर्तिलाई मन्त्रमहोदधिको निरूपणअनुसार लक्ष्मीगणपतिको मूर्ति हो भन्न सकिन्छ । लक्ष्मीगणपतिको शास्त्रीय स्वरूपसँग रानीपोखरीका सोह्रहाते गणेशको मूर्ति मिल्दोजुल्दो हुनाले यी विनायकलाई महत्त्वकै आधारमा आठ विनायकमध्ये एक मानिएको हुन सक्छ । अर्कथरि विद्वान्हरूको मतमा पशुपतिका लालगणेशलाई नै आठ विनायकमध्ये एक मानिएको कुरा उल्लेख गरिसकिएको छ । आठ विनायकमध्ये धनु र नयनभन्दा पनि महत्त्वका दृष्टिबाट रानीपोखरीको सोह्रहाते श्रीगणेश उपत्यकाका सिद्धिदाता रक्षक र मनःकाननापूरक गणेशका रूपमा प्रसिद्ध छन् ।

रानीपोखरीका लक्ष्मीगणपतिको प्रार्थनापद्य

दन्ताभये चक्रदरौ दधानं करधगस्वर्णघटं त्रिनेत्रम् ।

धृताब्जयालिङ्गितमब्धिपुत्र्या लक्ष्मीगणेशं कनकाभमीडे ॥

१०) कमलाटी गणेशमन्दिर

कमलाटीमा रहेको प्राचीन गणेशमन्दिर भण्टाभरदेखि पूर्वतर्फ पर्दछ । कमलाटी गणेशलाई काठमाडौँका प्रसिद्ध गणेशमध्येका एक गणेश मानिन्छ । यी गणेशलाई श्वेतगणेश पनि भनिन्छ । भुईँतले यस मन्दिराभित्र सुनको जलपले सुन्दर गराइएको मूर्तिले प्राचीन मूर्तिलाई छोपेको छ । यी गणेशको उत्पत्तिका सम्बन्धमा

१८) मण्डलकर, १६/७९ ।

१९) गोविन्द दण्डन, पूर्वक, पृ. ३० ।

२०) पुरुषोत्तम डकाल, पूर्वक ।

२१) डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, पूर्वक ।

भनिएको छ - 'प्राचीन कसममा हाल गणेशको मन्दिर रहेको ठाउँमा मानिध गराउने गरेकाले त्यसको कारण यहाँ लग्गउने उत्खनन गर्दा गणेशको मूर्ति फेला पारी स्थापन गरिएको थियो ।'

कमलादी गणेशको पूजाआराधना गरेमा सिद्धि प्राप्त हुने र सन्तान नहुनेलाई सन्तान प्राप्ति हुने जनविश्वास रहेको छ । कमलादी गणेशनामले यी गणेशको प्रसिद्धि भए तापनि कमलादि, कमलादी, कमलाति र कमलाक्षी समेत गरि अनेकौँ नामबाट सम्बोधन गरिने कमलादी शब्दको सम्बन्ध कमलातीर्थसँग रहेको छ । वास्तवमा उक्त गणेशसँग जोडिएको ती सबै नामहरू कमलातीर्थकै अपभ्रंश हुन् । कान्तिपुरका राजा जयज्योतिषकाका मल्लका पालाको ने.सं. ८७० को अभिलेखमा कमलादीलाई कमलाक्षि भनिएको छ । श्री ५ राजेन्द्रका पालाको अर्को अभिलेखमा कमलातीर्थ भनिएको छ ।

श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाहले कमलादी गणेशको आराधनाबाट पुत्रसन्तान प्राप्त गरेपछि विशाल गणेशमन्दिर निर्माण गराउने उद्देश्यले तत्कालीन एकलाख मुद्रा मन्दिरमा अर्पण गरेका थिए । तान्त्रिकविधिद्वारा निर्मित उक्त गणेशमन्दिरको स्वरूप परिवर्तन गर्ने भएकाले हुँदा मन्दिरका व्यवस्थापकहरूको अनुरोध अनुसार त्यो धनराशि उपत्यकाका अरू गणेशमन्दिरहरूको जीर्णोद्धार एवं नयाँ मन्दिर निर्माण गर्ने कार्यमा खर्च गरिएको अनुश्रुति रहेको छ ।^{११}

कमलादी गणेशको चतुर्भुज मूर्ति प्रवा हुई फिट उँचि जाली छ । नागको आसन छ । नागका फणाहरू गणेशको शिरमाथि गई छताको आकारमा रहेका छन् । चतुर्बाहुमूर्ति दक्षिणाभिमुख भएर रहेको छ । दायाँ भागमा अक्षमाला र फुल रहेका छन्, बायाँ भागमा बन्दरो र लड्डु छन् । शिरमा मुकुट छ । मूर्तिको शिरभागमा रहेको घातुको चँदुवाका गणेशको मूर्ति बनाइएको छ । मन्दिरको जैली अनौठो छ । मुख्य मन्दिर गुम्बजकार छ र चार दिशामा चार खोपा रहेका छन् । सुनको मोलामा लगाइएको रीतलका पातले छाइएको यो मन्दिर हिन्दू एवं बौद्ध दुवैधर्मका भक्तहरूको आस्था केन्द्र बनेर रहेको छ ।

ने.सं. ८७० मा स्थापित कमलादी मन्दिरको अभिलेखमा महर्जन गुठीका गुठियारहरूले देवल बनाई छाना राखेको विवरण रहेकाले प्राचीन समयदेखि नै बौद्धधर्मानुयायी महर्जनहरूको यस मन्दिरसँग सम्बन्ध रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ । यसै कारण मूर्तिको एउटा हातमा भूला रहेको देखिन्छ । मन्दिरको समीपमा नै बौद्धमूर्ति रहेको छ । त्यहाँ हालै स्थापित एउटा चैत्यका साथै त्यसको छेउमा रहेको सप्तोत्तलामा चैत्यस्तम्भ पनि रहेको छ । यी सबै तथ्यहरूबाट कमलादी गणेश मन्दिर हिन्दू एवं बौद्धमार्गीहरूको पवित्र आराधनास्थल हो भन्ने कुरा पुष्ट हुन्छ । कमलादी गणेशमन्दिरमा रहेका मूर्तिहरूबाट बौद्धमार्गीहरूले यी गणेशलाई विभ्रान्तिक गणेशका रूपमा मान्दछन् भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । लिच्छविकालिक जमयाक्षीटोल अर्थात् हालको जमलाटोलका स्थानाणपलिका रूपमा कमलादी गणेशले मान्यता पाउँदै आएको बुझिन्छ ।^{१२}

१२) चाँगुनारायणका आदिगणेश

माधवशासस्त्रीका चाँगुनारायण स्थानमा गणेशपीठ रहेको वर्णन गरिएको छ । दोलागिरिमा गण्डनारायणको स्वरूप प्रकाशित भएपछि श्रीगणेशको पनि स्वरूप प्रकाशित भएको वर्णन त्यहाँ रहेको अभिलेखमा गरिएको छ ।^{१३}

११. प्र.हा. मुकुन्द अर्वालेबाट प्राप्त सूचनाको आधरमा ।

१२. डा. ज्योतिषकाका, पुर्वोक्त ।

१३. पूर्वोक्त ।

१२) मणिगणेश शटन

ललितपुरको मङ्गलबजारमा रहेको मणिगणेशको मन्दिर ऐतिहासिक एवं धार्मिक इटिले महत्वपूर्ण मानिएको छ । राजा गुणकामदेवले सूर्यविजयक, पङ्गलचिनावक र मणिगणेशको स्थापना गरेको ऐतिहासिक वर्णन पाइन्छ । यस मन्दिरको निर्माण राजा मणिचूडबाट भएको भन्ने तथ्य भाषावंशावलीहरूबाट ज्ञात हुन्छ । साकेत नगरका राजा मणिचूडले मणिचूड पर्वतमा थुप्रै सपपत्र गरेपछि मणिगणेशको स्थापना गरेका हुन् भन्ने वर्णन अर्कोथरि वंशावलीमा पाइन्छ । गुणकामदेवले अन्तर्दृष्टि निवारण गर्न फटनका अनेक देवी-देवताका साथै मणिगणेशको पनि स्थापना गरेका हुन् भन्ने कुरा भाषावंशावलीमा लेखिएको छ । उक्त सन्दर्भहरूबाट मणिगणेशको स्थापनाविषयमा केलाकेले भन्नुहोस् देखिए पनि मणिगणेशको व्यापक महत्त्व भने उजागर हुन्छ ।^{१०}

१३) भक्तपुर तुलजामन्दिरको गणेशमूर्ति

भक्तपुर तुलजा मन्दिरको ढोकैनिर स्थापना गरिएको गणेशमूर्तिको धार्मिक र ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । तुलजाको द्वारमा रहेका श्रीगणेशको पूजा गरेपछिमात्र तुलजा भवानीको पूजा गर्ने प्रच्यार रहिआएको छ । भाषावंशावलीमा यो गणेशसँग सम्बद्ध एउटा आख्यान रहेको छ - सिम्रौनगढका राजा हरिसिंह देवलाई आफ्नो इष्टदेवता तुलजा भवानीले सपनामा भनिन् - 'बर्हो विधर्मीहरूको उषस्त्र बहर्दै गयो, तिमीले मेरो मूर्ति र यन्त्र साथमा लिई उत्तरदिशातर्फ भक्तपुरमा गएर मेरो स्थापना गर ।' तुलजा भवानीको सन्देश पाएर ती राजा भक्तपुर आइपुगे । भक्तपुरका राजा जयभीमले हरिसिंह देवलाई तुलजाको मन्दिर बनाउने अनुमति दिए । तुलजाले सपनामा भक्तपुरमा दक्षिणात्य ब्राह्मणको घरजग्गा रहेको ठाउँ सार्है पवित्र छ, त्यहीँ मेरो मन्दिर बनाऊ भनिन् । त्यसपछि हरिसिंह देवले दक्षिणात्य ब्राह्मणसँग मन्दिर बनाउन जग्गा दिन अनुरोध गरे, तर ती ब्राह्मणले स्वीकार गरेनन् । यो कुरा थाहा पाएर भक्तपुर नरेश जयभीमदेवले ती ब्राह्मणको जग्गा जवर्जस्तो खोसेर लिए । जग्गा हरिएको चोटमा ती दक्षिणात्य ब्राह्मणले घाँटी सेरी आत्महत्या गरे । हरिसिंह र जयभीमलाई ब्रह्महत्या लागेकोमा सार्है पीर पर्यो । तिनीहरूले सात दिनसम्म अन्न-जल त्याग गरी तुलजा मूर्तिका सामु धनी दिए । तुलजा ईश्वरीले सपनामा - 'ती ब्राह्मण स्वयं गणेशरूप हुन्, तिनको घाँटी पहिलेदेखि नै सेरिएको थियो, तिनीहरूलाई हत्याको दोष लाग्दैन, मेरो मन्दिरको ढोका रहने ठाउँमा तिनको लाश गाडी मेरो मन्दिर तयार गरेर प्रतिष्ठा गर । सर्वप्रथम ती द्वागणेशको पूजा गरी मेरो पूजा गर्नुपर्दछ' भनी आज्ञा दिइन् । तदनुसार मन्दिर तयार गरियो र गणेशमूर्ति प्रतिष्ठिता साथ तुलजाको यन्त्र एवं मूर्तिको प्रतिष्ठा पनि गरियो । अहिले त्यहाँ दैनिक पूजाभा सर्वप्रथम द्वागणेशको पूजा गरिन्छ र त्यसपछि तुलजा भवानीको पूजा-उपासना गरिन्छ ।^{११}

१४) कमलाक्षी गणेशमूर्ति

कमलाक्षीमा हाल रानीपोखरी राष्ट्रिय नाचघरबाट असनतिर जाँदा सडकको देब्रेतिर पर्खालमा अड्याएर राखिएको एक गणेशमूर्ति रहेको छ । यस मूर्तिमा बलि नचर्ने हुँदा शाकाहारी भक्तहरूले यहाँ

१०. पूर्वपत्र ।

११. पूर्वपत्र ।